ISSN 0131-2561

8

ВІТЧИЗНА

Проза Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

'91

Раф. Багаутдінов. Пам'яті братів Ґютюнників

Раф. Багаутдінов. Пам'яті Михайла Булгакова

ВІТЧИЗНА 8

СЕРПЕНЬ 1991

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник
Засновник Спілка письменників України
Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

ОЛЕКСАНДР БРИГИНЕЦЬ

ДІМ, ДЕ НІКОГО НЕ ЗАТРИМУЮТЬ

ВИБІР

і було три шляхи:

— прямо —
для тих
хто боїться втратити швидкість

— ліворуч —
для тих
хто боїться втратити однодумців

— праворуч —
для тих
хто боїться втратити дорогу

а є ще один шлях
— четвертий —
але він для тих
хто не боїться повертатися

ПАМ'ЯТЬ

я пам'ятаю
як мій дід в 1919 році
грався
білогвардійськими погонами
прусськими касками
і англійськими галунами
а ви кажете
що я народився в 1962

я пам'ятаю
як мій батько в 1946 році

вчив уроки біля гасника
зробленого з гільзи
дрібнокаліберного снаряда
а ви кажете
що я народився в 1962

я пам'ятаю
що світових війн було дві
а ви кажете
що я загинув на третій

Із циклу
«ПРОГНОЗ НА ВЧОРА»

На пам'ять про «Лівий марш»

1. Потім

я чекаю ночі
щоб переходити вулиці
на червоне світло —
вдень
я увесь під владою
Державтоінспекції
я чекаю зими
щоб ходити по газонах —
влітку
я увесь під владою
двірника з ЖЕКу

я чекаю старості
щоб думати —
в молодості
я увесь під владою
ілюзій

2. Шлях

пройти в коханні до ненависті
в сміливості до страху
в дружбі до ворожнечі
в захопленні до зневаги
в радощах до горя
в переконаності до зневіри

написати
своє ім'я на стіні відчаю
і зібравши останні сили
повернутись

3. Не дано

я повинен
бути
на сході
на заході
на півдні
на півночі —
п'ятого не дано

я повинен
бути
на землі

під землею
над землею —
четвертого не дано
я повинен
бути
чи не бути —
третього не дано
я — повинен
іншого не дано

4. Час

Іхтіозаври
вважали себе
дельфінами
і — стали
фарофаксіи
вважали себе
орлами
і — стали
мамонти
вважали себе
слонами
і — стали
ми
вважаємо себе
людьми
може й наш час
настане?

5. Песимістичне

коли стихнуть пристрасті
і ми втомимось кричати «гласність»
як колись втомились кричати «хліб»
коли перестанемо дорікати своїм батькам
їх давніми слабинами й помилками
як тепер вони не дорікають нам
зіпсованими в дитинстві пелюшками
коли ми будемо у всьому праві
за сьогоднішніми мірками
однак з'ясується
що ми в чомусь винні перед майбутнім
тому що навіть найчеснішої людини
ніколи не вистачало на всю правду

6. Страйк

Чоловіки
відмовилися
працювати

діти
відмовилися
рости
жінки
відмовилися
народжувати
і тільки
мудрі старі
як і завжди
неспішно
помирали

7. Правило

перше правило
яке я збагнув
під час військової служби
було вкрай простим:
що дужче
налягаєш на ліву
то помітніше
відхиляєшся праворуч

ось і розтерли нас
ліві марші
об праві стіни

ПРОГНОЗ НА ВЧОРА

ми йшли
хиткою непевністю
болота

нам здавалося
що це під нами
танцює палуба

наймогутнішого
найсучаснішого
найкращого
найперспективнішого
корабля

хто ж міг
передбачити
минуле?

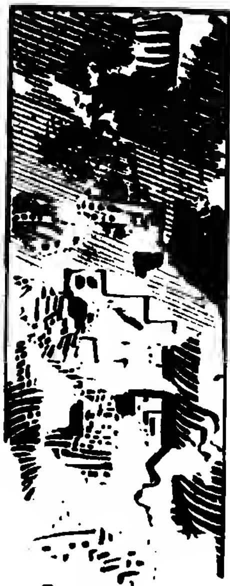
з металевих наконечників
знятих зі стріл
що були випущені в мене
я
викував собі щит

з велетенського каміння
понавизбируваного з хламу
що кидали в мене
я
побудував собі дім

з гарненьких готичних літер
запозичених зі слів
що впали на мою голову
я
склав свою пісню

навіть перемогу
й ту
я
відібрав у них

КРАПЛЯ

Крапля в морі:
крапля зірки
в морі неба
Крапля в морі:
крапля терпіння
в морі ненависті
Крапля в морі:
крапля душі
в морі тіла
крапля в морі:
крапля дому
в морі будинків
крапля в морі:
крапля себе
в морі інших
крапля інших
в морі себе

ЗОЛОТА РИБКА

ось і ти стала
моєю золотою рибкою —
все шукаєш
чим би відкупити
в мене свою свободу

бери задарма!

залиш собі
палаци царські й перли
візьми на додачу
й мою свободу —
лише погодься жити
в моєму
кишеньковому акваріумі

слово
що мав сказати
вилилося
через край

знов
по краплині
збираю сили
пережити таке

щоночі
дивлюся у дзеркало снів
і бачу
незнайомі обличчя
своїх помилок

усе
що вмерло в мені —
в м е н і

усе
що живе в мені —
м о ж е в т е к т и

й такого натворити...
й таке сотворити...

вбивають в мені
вбиваю в собі:
усе це діється
мені во благо
щоб
мені ж більше
залишилося

але не цвинтар я

Я — Д І М
Д Е Н І К О Г О
С И Л О Ю
Н Е З А Т Р И М У Ю Т Ь

АНАТОЛІЙ МОЙСІЄНКО

ДЕ ПОПІД ГОРАМИ — ДНІПРО...

З ТРАХТЕМИРІВСЬКОГО ЦИКЛУ

I

Не Трахтемирів то, а доля.
Де попід горами — Дніпро...
Ой, не Дніпро, лиш плесо кволе...
Горою оступи, горо,
Ту водь гнилу, що морем звали,
Те рукотворство, що зеро.
Лиш праглибини б не зглибали...
О горо, заступи Дніпро.

І остуди, горо, ті сльози
Хатини, що на самий край
Прийшла топитись та й голосить...
Звелась у тім плачі украй.
Зніміла раптом... і зридала вмить.
...Й донині у сльозах тремтить.

II

Нікого і нічого,
нікого і нічого
У хаті цій уже давно нема.
Ні образів, ні образу святого...
Ранкова сутінь і вечірня мла.

Мала стежина
й широчінь-дорога,
Що вклякли у бездонну каламуть,
Ніколи і нікого,
ніколи і нікого
Сюди вже по собі не приведуть.
На пагорбі,
де замість епілога
Цих дум гіркущих —
лиш вітри круті,
На пагорбі як стій моя німа тривога
При кетязі калини
золотім.

III

Не в квітні ми.
Але не в квітні ми...
Не в квітні... Де зимотно й без зими.
Зимотно і самотньо й без тюрми.
Але не в квітні ми,
але не в квітні ми.
Знямів струмок,
і соловей знямів,
І з ними й ми зніміли вже самі...
Лише мотив громів, лише мотив громів...
Але не в квітні ми,
але не в квітні ми.

Крильми не злине птаха,
                                        і крильми
Не злине пісня,
                        що зніміли ми.
Але ж німі слова уже,
                                    уже слова німі...
Але не в квітні ми,
                                але не в квітні ми.

IV

Над синьою лампою білих снігів
Похилена хвіртка... і пес пелехатий...
І паморозь впала на думи нагі.
Чи ж білим снігам їх довік пеленати?

До хати не кличе ні пес, ані див...
Та й хати нема вже — лиш білі сніги.
Ой лелечко-леле, то де ж ти ходив,
То де ж ти блукав, як сніги довкруги?

Ні слова малого, ні гавкоту, ні...
Сніги вже за обрій, над горло — сніги.
Вже й смерті — на споді, на самому дні —
Без колива солодко і без нуги.

Гірчить полиново лиш зірка з юги...
Та як же ступить хоч півкроку?.. Сніги..

●

Над попелищем присмаком гірким
Плющить чиясь самота й безнадія.
Прилюдно не розв'яжеться язик
У наріканні на німого сфінкса.

Бо ця пустеля, що не має стелі
Блакитної, як той далекий крик,
Якого наздогнати вже несила,
Пустеля ця не вродить більше й крику.

А де ж месія той, що погорільцям
Ще вчора обіцяв спасенний рай?
Над попелищем присмаком гірким
Плющить лише самота й безнадія.

Й прилюдно не розв'яжеться язик,
Бо вже ні люду, ні месії, ні...

●

Таке враження, що деякі автори, які в недавньому минулому почували себе як риба у воді, «порадували» нас так званими шухлядними віршами, позначеними різними роками застійного періоду і написаними... буквально в останній час.

Спішімо спродатись. Хто крамом, хто намистом.
Хто власним, звісно, а хто взятим в борг.
Хто почуттям, хто совістю, хто хистом...
Спішім — бо ярмарок. Спішім — бо торг.

Спішімо спродатись. Хто словом із шухляди,
Хто й матюком, аби з шухляди щоб...
Хто владою, хто кумом-сватом-братом,
Хто й матір'ю... Що аж пройма озноб.

З шухляди — фейлетони і балади,
Експромтів, анекдотів пелеха...
Душа —
мов шлюхи
на бенкеті зради,
Їй вже не слова треба —
батога.
Але спішім!
Колеса багна місять...
Торгуєм — з голови і до штиблет!
...І вже під щойно сплетений сонет
Вчорашню дату ставить віршописець.

Не заздрю заздрісникам. Доле!
Тяжкий то труд — в думках, як тать,
Самим не сіянеє поле,
Чужеє поле жнивувать.

Й не знать, що рано а чи пізно,
Як тільки стане на порі,
Прийдуть справдешні косарі,
Прийдуть і запитають грізно.

І трісне-лусне той талан,
Що ти доп'яв з чужого болю.
...Тобі ж не гоже гудить долю,

Бо вже новий нагледів лан,
Вже й нагострив косу... Та поле
Тобі й стернею стопи сколе.

Вишугає хату —
Дрова є й буржуйка,
Вишугає ж душу —
Не зігріть нічим.

З козацького чуба —
Печаль та згуба...
Та вільний вітер...

І незбагненна твоя посмішка,
Що лист осінній,
Котрий не знати куди приб'ється
В падінні-кружінні...
Залежатиме все
Від вітру.

Полиск вдоволення на обличчі...
Жодна жилка не здригнеться
Спогадом
Про чиєсь ошукане сумління.

Коли побудуємо світле майбутнє —
Не доведеться турбуватися вже
Про темний фон,
На якому б
Звершене нами
Видавалось виразнішим і світлішим.

ПОВЕРНЕННЯ СТАРОГО ЕМІГРАНТА

Суха, ледь жовтава
Жилка кленового листка
На твоїй скроні —
Все, що лишилось на спомин
Про країну кленового листя.

Навстіж розчинені двері
Впадають в ріку космосу,
Де всі магеллани
Мрії пасуть
По обидва боки від Чумацького Шляху.
Твій космос глибокий
Впадає в ріку цноти,
Перепливти яку —
Означало б втратити рівновагу
Між Землею і космосом.
...Хай живуть
Міжзоряні катастрофи!

Ці хатки попід дніпровими кручами —
Мов ластів'ячі гнізда під стріхами,
Порослими мохом
Та людською байдужістю.
Але бачить око —
Віддалік,
Віддалік —
Маленька птаха,
Що колись на світанку
Покинула тепле гніздечко,
Принесла у дзьобі
Червону намистину глини,
Якраз таку,
Що з нашого глинища і з нашого дитинства —
Коли ми були ще малі
І не знали,
Що можна покидати рідну домівку
Надовго, назавжди...
Але на відстані теплохода
Видно,
Як мала пташка

Клопочеться біля гніздечка.
Ще одна намистина, ще...

І вже разочок намистин
На ниточці вечірнього променя
Гойдається під стріхою
Іздалеку...
Іздалеку...

●

Присядемо на березі Десни,
Де сніг ще вчора углибав довкола.
Присядемо... де ще не всі пісні
Із повінню спливли за видноколо.

Тут стільки висі висіяли в рань
Нам птах-зорянич і зорянка-птаха.
І юного підсніжника відвага
Горить на всенький обрію екран.
На всю просторінь — дихання весни.
Але присядем на порозі квітня...
Така блакитна хвиля у Десни,
Що аж до сонця височінь блакитна.

Поезіє, ясінь нам ця з руки.
Присядемо на березі ріки...

●

Добротою людською
натомлений день
Вже не схоче спочити
у ночі олживій...
І терпкість ожини
до дна перебродить
і перебреде
Солодкість сиропну —
щоб терпкістю тільки лишитись
ожини.
Машини,
до хрипу закохані в даль,
у дикий дороги чортополох,
Щоб знятися —
зручного ждати не стануть моменту.
І сивий маестро, і юний скрипаль,
Коли тільки музика — їхній бог,
Не зазіхнуть на славу
Комусь вготовлених аплодисментів.
І небо —
коли йому **Небо** ім'я,
Лишатися мусить високим — до скону.
І краще уже помолюся іконі мальованій я,
Аніж людині-іконі.
...Добротою людською натомлений день
Приходить спочити до срібної ночі.
І вірш —
тільки Віршем високим повинен
прийти до людей:
Очі в очі.

ВАЛЕРІЙ БОЙЧЕНКО

ВАЖКИМ ТРУДОМ ВСТАВАТИ ІЗ РУЇН

У світі, веселому світі,
У світі, страшному, як ніч,
Нам буть, як грозі в динаміті,
Нам бути, як небу до віч.
Опівночі б'ється метелик
У шибку — ламає її,
Аби лиш — на пломінь веселий,
І — в попіл крилята свої.
Ікари — архаїка мила?
Чи еллінська вигадка лиш?
Фантомовим ревом завила,
В піке увійшовши, узвиш —
І падають з неба гарпуни
Чи, може, відчайна Земля
На вістря жахної фортуни
Вже пада, мов перепеля?!

ХРАМ

О Степе український, давній храме,
Просторий і високий — аж замру,
Коли твоя летюча діорама
Возносить мовчки вікову журу.
Спирається небес тремке склепіння
Не на колони, а на вічний рух,
Що нас навчив волячого терпіння,
Що дав нам віру в незнищенний дух.
Ні стін у храмі нашім, ні окопу,
І вічний протяг душу холодить.
Косує Азія — ми на шляху в Європу.
Європа в Азію крізь нас глядить.
Густа ж у нас чужинським коням паша!
На терезах із двох жорстоких чаш
Батия й Гітлера, двох деспотів не наших,
Урівноважив Сталін — деспот наш.
О храме долі нашої... Ікони,
Священні книги й прадідів кістки
У прах втоптали чоботи і коні.
Ти чуєш? — холод леза до щоки...
На цій важкій, охамленій руїні
Вже горло стис Чорнобиля полин.
Не лиш молитись нам за Україну —
Важким трудом вставати із руїн.

До слова слово, як до муки мука,
До думки думка, як до раті рать,
Збираймо ці криваві каменюки —
Таки без мурів храми не стоять.

БАЛАДА ПРО ДЯДЬКА В СІРОМУ ПЛАЩІ

Їх везли на смітник, вщент розбиті погруддя тирана —
І гранітні, і гіпсові, перемішались шматки.
Самоскид прогурчав — і лишилися щоки рум'яні,
І десятки носів, і лобів, підозріло низьких.
І господар мовчливий, який серед сміття посивів,
Довго й мовчки стояв — перекинувся всесвіт в очах;
А наступної ночі, вдягнувши плаща неквапливо,
Заповзявся тягати уламки тирана за шлях.
Там, в глибокім яру, де буяла в барвінку ліщина,
Де зозуля кувала літа все нові, та й літа,
Дядько в сірім плащі мордувався до тремту в колінах.
І лякала зозулю затята його німота.
І коли у ліщинні осінь листя густе обтрусила,
З-під гілляччя гнучкого, прим'явши зелений пирій,
Головато-вусаті й плечисто-важкі, мов барила,
І зловіщі диктатори стали поротно у стрій.
З-під міцних козирків — жовчні очі, немов пісуари,
І отецька усмішка, напружена, мов самостріл,—
Вони пильно вдивлялись з-за бруствера древнього яру
В голубу далечінь, мов ловили його у приціл.
Вони звідти й сьогодні вдивляються в вікна і в двері.
Часом навіть здається — вже вийшли із яру вони,
Вже гудуть у завулках покірливі їм бетеери,
І вусаті у кітелях ставлять людей до стіни...
В того дядька, до речі, важка, роботяща правиця,
Син же, інтелігент, згнив безслідно десь на Колимі...
...А тирани в яру — розгодовані, наче блощиці,
А тирани в яру —
як в обоймі
кулі
німі.

ОБ'ЇЖДЧИК

Не уявлю з віків опричника,
Але історію спізнав:
Важкого, справжнього об'їждчика
Таки навік запам'ятав.

Стерня колюча жовто їжиться,
А нам, голодним хлопчакам,
Лиш колосочки де-де видяться
Крізь радість з горем пополам.

Він з лісосмуги вирнув вихором —
Він справно вірну службу ніс.
Уклякнув я, немов під дихало
Мене поцілив лютий біс.

Кінь тупотів, як чорт, що грається,
Копитом чавив колоски.
І зараз бачу, як здіймається
Канчук — продовження руки.

Він у моїй уяві мчатиме,
Він доганятиме мене,
Й покіль про нього пам'ятатиму,—
Не здожене... не здожене...

АКТОРСТВО

Гей, виходьмо на кін —
У життя, не в кіно.
Кров жива! — і кипить, і нуртує у жилах.
Правда скривджена стукає знов у вікно,
Хоч спроваджена чемно з дверей осмутнілих.
Піднімаймо, акторство,
Забрала з душі.
Вже завіса угору,
Як прибій, прошуміла.
Час пробив, отамане! Бунтує в коші
Чернь озброєна — правда твоя овдовіла.
Зацвіло декорації пап'є-маше,
Крові й плоті твоєї вже зала бажає.
Утамуй нашу спрагу і голод, бо вже
Правда стукає в стіни, аж нігті ламає.
Тож виходьмо на кін!
У життя — не в кіно.
На відкритім кону — все насправжки,
Усе — ой не просто.
Ти здери свою маску, акторе,
Ти з мене здери,
Ти нещадно із мене здери
Мою маску,
                неначе коросту.

ЗЕМЛЯЧОК

Білий шифер... Стандартна оселя...
Іржавіє леміш в борозні.
Де козацькі зимівники й села —
Тільки назви колгоспів гучні.
Ти у праці і щирий, і вічний,
Тобі ніколи впасти в траву,
Щоб узріти не злети космічні —
Власний корінь прозріть наяву.
Щось, буває, в тобі аж здригнеться
Там, де дихає мертвий курган,
Що козацьким із прадіда зветься.
Чом же ти не завиєш від ран?
Чом тобі ця вода — лиш водою,
Чом тобі ця земля — лиш рілля?
Поділися із болем судьбою,
З лютим болем, важким, як земля.
Бо зчорніє це сонце схололе,
Бо схолонуть вишневі сади.
Чуєш — стогне отруєне поле?
Чуєш — сунуть піски до води?
Гине пам'ять. Чи ти помираєш?
Вже і смерть не болить? Не болить...
В часі простір — без рідного краю.
Час у просторі — втрачена мить.

ВБИВЦЯ

Криниця та, з якої пив колись,
Без мене висохла. Жила ж вона — для мене.
Не чув, коли вона волала: «Схаменись!»
Горлянкою глибин часів палеогену.
Що був мені той крик посивілих віків —
Я мить саму спинив, і мить була вже вічна!
...Стою. Присох язик, закляк і онімів —
Забув усі слова — й прохальні, і окличні.
Чамріє очерет і скніє осока.
Хапаюсь поглядом за них, аби не впасти
У жерло, висохле в корінні вільшняка,
В корінні виспраглім, що кільчиться зміясто.
Я цю криницю вбив. Я затоптав її,
Щоб уночі мене воланням не будила,
Щоб сіль її глибин зчорніла в кураї,
Щоби нових діток водою не споїла.
Вбивати можна й так — вбивати забуттям,
Байдужістю вбивати і давити,
Й позиченим слівцем божитися світам —
У вірності клястись несамовито.
Я цю криницю вбив. І сміх мій не закляк,
І погляд мій не всох, не струх на порох.
У жерло вітрюган свистить, мов у маслак.
Клубочиться на дні доісторичний морок.

ЗІТХАННЯ

В безхмарних небесах —
Ні року, ні епохи.
Стоїть незрушний вік
І вічність мовчазна.
В козацькім Інгульці
Іще води є трохи.
Татарське зілля з трав
Раптово вирина.
Дорога польова
Курить на Снігурівку.
Шовковиця між скель —
Стара, як битий шлях.
Мільйон років тому
Тут мамонт мав домівку —
Тепер лежить горбом
У молодих житах.
Уже води не п'є —
Й полям не вистачає.
Та радісно йому,
Старому, як горби,
Що в чистих небесах
Ще жайворін співає,
І легшає йому,
І меншає журби.
Лежить він та й лежить,
В лежанні аж зомліє,
І груди вікові
Так глибоко зітхнуть,
Що житом молодим,
Яке вже половіє,
Укотре на віку
Легкі брижі підуть...

СТРІЛА

Мов з козацького лука
Швидколітна стріла,
Ти крізь душу навиліт,
Безборонно пройшла.
Блискавками навздогад —
Ці чуття навздогін...
Скільки в світі відтоді
Перейшло перемін!
Та в душі й по сьогодні
Ще від бозна-коли —
Ледве чутне бриніння
Золотої стріли.

Муко моя навісна,
Чом так нагадуєш люто,
Що допалає весна —
Не допоможе й спокута?

Тільки в життєвім вогні
В прірву — не вірю, не вірю.
Як же п о т о м у мені
Дихати, друже мій щирий?!

Як же вернусь я сюди,
До золотої пшениці,
До молодої води
І до зеленої глиці?!

ХИМЕРІЯ ПРО ВЕСНУ

Весна завжди захоплює зненацька
Того, хто звик снігами прикривать
Старезне сміття, бруд позаторішній
А чи й сьогоднішню байдужість молоду.
Униз, до порту, за яким — лиман,
Течуть весняні води, знову риють
Асфальт на Парковій — і так щороку,
Бо той, кому подумать не дано,
Додуматись не може до бетонки...
Та, власне, я — про інше, я — про сміття,
Якого нагромадили ми гори
Не тільки у під'їздах та дворах,
Але не менше — в наших людських душах.
О весно змін, поривів і сум'ять!
На Парковій війнуло врешті квітнем.
Та що це? Знову сніг, легенький сніг,
Легесенький, аж віриться: невинний...
І так він лагідно і красно покрива
Позаторішнє сміття, купи бруду,
Асфальт, поритий бистрою водою,
Що знов, гляди, возляже благодать
На вулиці, в конторі, в наших душах,
І якось вийдемо на вітер із прихисть,
Подивимося на осіннє птаство,
Що вже до вирію гуртується сумливо,
Й сусіда раптом тихо запитає:
«Не доберу: а чи ж весна *була*?»

Миколаїв

КАТЕРИНА ЛУБЕНЕЦЬ

ДІВЧАТА В ОКУПАЦІЇ

ПОВІСТЬ-ДОКУМЕНТ

Проторохтіла підвода, рипнула хвіртка, майнув у вікні кашкет — прийшов батько. Він ретельно витирає свої латані-перелатані чоботи, щоб не наслідити на щойно вимитій мною підлозі. Колись ці чоботи були хромові, тепер від них лишилися самі халяви. Передки вже давно замінені на міцніші, але й ці не витримують клейкого чорнозему, батькових щоденних походів по глибокій ріллі.

— Ти хоча б поганенького коника взяв для роз'їздів,— дорікає батькові мама. — Голова ж колгоспу!

— Нічого, здоровішим буду.

— Де вже те здоров'я, коли шостий десяток розміняв, та й з ногою щоночі катуєшся,— веде своєї мама.

Батько відмовчується, та ми знаємо, як йому останнім часом стало важко ходити. Щовечора, повернувшись додому, довго парить ногу, поранену в громадянську війну. А ходить же доводиться он скільки! На колгоспному дворі під наметом стоїть поцяцькована бричка для виїздів, але викочують її лише для районних уповноважених, які наїжджають майже щотижня. У батька тоді щоразу стає таке обличчя, наче йому самому треба впрягатися в ту бричку,— коней в колгоспі і так не вистачає. Ми навіть власний город скопали лопатами, бо в мами й язик не повернувся попросити коня.

Тато скидає цупкий плащ з відлогою, який легше поставити, аніж повісити — так він набубнявів дощем. Знімає незмінного, на всі погоди, кашкета: скільки пам'ятаю батька, стільки і цей кашкет. І з-під нього — лагідні батькові очі.

— Ну що, доню, готова?

Я вже давно нарядилась на випускний вечір. На мені новеньке, вперше в моєму житті пошите кравчинею плаття. Досі я доношувала або вбрання старшої сестри, або щось перешите батьком зі старого маминого одягу. Це ж плаття з шотландки у велику клітину з нарядним білим коміром і такого ж кольору паском. Волосся заплетене в дві тугенькі коси

з червоними стрічками. На ногах білі гумові тапці та білі шкарпетки з червоними смужечками.

— Ви б попоїли що-небудь! — озивається кволим голосом мама: її знову звалила лихоманка. — Ти ж зранку й росинки в роті не мав.

Батько похапцем випиває склянку молока, заїдає картопляними млинцями (хліба вже нема — будемо чекати нового врожаю). Я ж тим часом дістаю з-під лави набридлі за зиму і весну глибокі вичовгані черевики, а тапці ховаю в торбинку. Вирушаємо.

До школи не близько: кілометрів чотири, коли йти навпростець, а по дорозі — то й усі сім.

Вже на півдорозі наздоганяємо моїх однокласниць — подружок Марійку та Настю. Прошу батька зупинитись: швиденько перевзуваюся в нарядні свої тапці (так мені хочеться похизуватися перед подругами!). Взувачку ж, в якій я досі йшла, і хустку ховаю в торбину. Балансую на обніжках, перестрибую баюри, тримаючись за батькову руку. Відчуваю себе красивою і дуже щасливою тим, що тільки одна я йду з батьком на випускний вечір.

Настя — найметкіша й найхоробріша дівчина в нашому класі: її бояться навіть старші хлопці, і єдина донька в тітки Софії, яка мріє про її щасливе заміжжя. Настя якось показала нам велику скриню: там її посаг.

Тканину на кофту й спідницю, що зараз на Насті, ми купували разом: на базарі в Житомирі. Простих, дешевих тканин на той час у магазинах майже не було, та й наші батьки, які завжди сиділи без грошей, не дуже на обнови розщедрювались. Ото як виходиш багато курей та назбираєш яєць, тоді й матимеш обнову, бо можна виміняти краму на яйця в кооперації. А за гроші — піди, спробуй його купити! А тут пішла чутка, що в Житомирі в рундуках на базарі можна дістати хіба ж такого краму!

Отож ми з Настею й надумали пристати до молодиць, що йшли в неділю на базар. Наколотили масла, розважили по фунтові, виробили кульками, нанесли ложками візерунки, загорнули в лопухове листя, поклали у відро з водою та й опустили в колодязь, щоб затужавіло. На базар вирушили вдосвіта, щоб не розм'як і не втратив фасону наш товар. Настя, наслідуючи молодиць, несла два великі, майже порожні кошелі через плече. Я ж несла невеликий кошик, де лежав мій товар — дві грудочки масла.

На базарі ми довго шукали якогось затінку, щоб не на сонці, але всі місця під навісом вже давно були зайняті міськими перекупками. Нам же лишалися тільки неоковирні столи та необтесані лави просто неба. Спочатку були притулилися біля голосистої баби, що продавала торішню квашену капусту й огірки. Але звідти нас швидко спровадив строгий дядько в білому халаті. Нарешті знайшли місце біля столів з молочними продуктами. Перевернули Настин кошик, застелили його білою хустиною і розклали зверху масло: білі грудочки в зелених листочках. Та чи продавці були з нас нікчемні, чи товар непоказний, тільки вже всі поспродувалися, а ми все ще стояли зі своїм маслом, яке вже встигло й попливти від спеки.

А все винна Настя, що відігнала перших покупців. Бо прийшла огрядна, пишна тітонька і давай щипати моє масло, щоб скуштувати. Та й скривилася так, неначе полину схопила:

— Фе, какое масло!

А Настя їй зразу ж:

— Ідіть пофекайте оно там! — Та й показала в то бік, де стояли відомі споруди.

А тітонька:

— Вишь, какое языкатое растет! — Настя їй язика й показала.

Тітонька пішла, голосно лаючись. І наче наврочила: після неї до нас так ніхто й не підходив. Забрав наше масло дядько, що прибирав на базарі, за безцінь, звичайно. Ми за ті гроші купили по бублику та по дві склянки газованої води. Але чергу на крам зайняли та попросили тіточок з нашого

хутора переказати батькам, щоб вранці привезли грошей: не стояти ж нам у черзі дарма!

Перед вечором сторож випровадив усіх людей з базару: будуть проводити дезинфекцію. Ми з Настею вже думали рушати додому, та всезнаючі тітоньки розмістилися в сусідньому скверику. Пронудилися до вечора в тому скверику й ми. Як тільки стемніло, люди посунули до рундуків. Ми теж зайняли чергу. Попереду став високий худий хлопець наших літ з облізлим кирпатим носом і в кашкеті, насунутому аж на вуха, а за нами — огрядна тітка з двома великими кошелями, які теж поставила в чергу — зайняла комусь місце.

Спочатку люди стояли впритул: боялись, щоб хтось не вліз збоку. А потім черга ослабла — чекати ж цілу ніч, ще натовчуться вранці.

На базарі темно, бо освітлений єдиною лампочкою, що висить посеред площі на високому стовпі. Та серед ночі посвітлішало — зійшов місяць. Стало холодно, щораз більше хотілося їсти. Потягнуло димком — хтось розклав за рундуками багаття.

Настя ставить замість себе кошелі під стінку, наказує мені чатувати, а сама йде до багаття. Повертається вдвох із нашим сусідом по черзі — Петром. Простягає мені печені картоплини. Сидимо втрьох на розстеленій по землі Настиній куфайці, заїдаємо картоплю залишками хліба, маленькими шматочками сала і зеленої цибулі, якими нас пригостив Петро.

Над площею чути тільки шарудіння: люди причаїлись, щоб не прогнала міліція. Розстилають рядна, піджаки і вмощуються подрімати. Наша сусідка вляглася між кошелями: один під голову, на другий ноги — і захропіла з присвистом. Петро підклав під спину свій клунок, притулився до стіни, простягнув довгі ноги, натягнув кашкета аж до носа і теж задрімав. Ми з Настею тулимося одна до одної під великою хусткою і ніяк не можемо заснути.

Мені здається, що я засовую чавун у піч, вогонь сліпить очі, а хтось шарпає мене і відбирає рогача...

— Та прокинься ж! Геть все прозівали! — чую розпачливий голос Насті.

Сонце світить прямо в обличчя — не можу розплющити очі і нічого не розумію: де я? Врешті отямлююсь. Та краще б була й не просиналася: ми самі з Настею залишилися під стіною, а величезна черга завертає аж за рундук. Бачимо Петра, який притулився в хвості, а зовсім близько від прилавка ту тітку, що стояла за нами звечора. Тітка, звісна річ, не тільки не признає нас, а ще й лає: де ви, мовляв, і взялися такі? Їм підспівують ті молодиці, що стоять позаду неї. А Настя все ж намагається всунутись у чергу та й мене втиснути. Зчиняється лемент. Дядько в білому фартусі з червоною пов'язкою на рукаві намагається навести лад, але Настя і тітка вже на смерть вчепилися одна в одну. Їх шарпають, намагаються розвести, а мене притиснули до стіни так, що й дихнути не можу...

Раптом над вухом:

— С-ю-р-р! Граждане, прекратите! Коваленко, наведи порядок!

Лемент ураз припиняється, я вислизаю з лещат черги і бачу Настю, що стоїть розпашіла, без хустки, з розтріпаною косою, з білим од гніву обличчям. На густих віях тремтять злі сльозини. Вона щось гаряче доводить молоденькому міліціонерові, а той не так слухає, як дивиться на мою подругу, та, схаменувшись, сюрчить так, що тітки в черзі аж присідають:

— Граждане, прекратить безобразие!

Але «граждане», звиклі до всього, і не думають поступатися нам місцем.

Я мерщій кидаюсь у хвіст черги до Петра, щоб хоч десь приткнутися Міліціонер все ще намагається упхнути Настю в чергу. Та раптом гуркає засув і в рундуку, біля якого хвіст черги, відчиняється широке вікно. Люди так і шугонули назад, але тепер ми з Петром опиняємось першими. Метка

Настя відразу ж втиснулася між нами, а злі тітоньки кричать десь далеко позаду...

Продавці в рундуку ще довго возькаються, чи рахують гроші, чи шукають метра, а мене враз проймає жар: а гроші? За що ж ми купуватимемо крам? Шепочу Насті, що, може, позичити в міліціонера, який все ще крутиться біля нас. У нього ж, мабуть, ого скільки грошей! Та Настя і слухати про це не хоче. Каже, що передадуть нам гроші, може, пропустимо людей поперед себе, поки наші прийдуть.

Я стаю навшпиньки, з надією оглядаю море голів. Нікого знайомого... Ось уже поклали штуку матерії, почали міряти. Та яка ж тканина! Очі вбирає: з ніжними розводами і квіточками — ситець, перкаль, маркизет, байка, шотландка... Ось уже й Петрові відміряють... Я ще раз стаю навшпиньки, озираюсь безпорадно і раптом бачу світлий батьків кашкет!

Притискаючи до грудей дорогоцінні пакунки, вибираємося з черги. В Насті три метри ситцю та аж чотири шотландки, в мене значно менше. А давали ж по десять метрів! Та що зробиш, коли грошей ледь-ледь...

— Ну що, красуні, з обновами? — обіймає нас батько.

— Разрешите представиться: Павло Микитович Коваленко!

Міліціонер! Дивиться на Настю, а не на батька, поправляє кашкета. Настя зашарілася, опустила голову і тугіше затягує за кінчики хустину.

— Ми ще зустрінемося,— обіцяє міліціонер, якому ніяк не личить «Микитович». Бере під козирок, хвацько б'є закаблуками і йде наводити лад біля рундуків, де знову зчинилася буча.

І з отого добутого в черзі на базарі краму пошили нам з Настею вбрання на випускний вечір гадзинської неповної середньої школи, що на Житомирщині, куди оце й поспішаємо.

...Коли вже закінчувалася офіційна частина і почали видавати свідоцтва про закінчення школи, до зали тихенько ввійшли всі наші батьки. Потім вже ми довідались, що їх привів мій тато. Вчителі, що сиділи в президії, встали, почали їм аплодувати. Звелися й ми. І це вітання, і зустріч були такими несподіваними, що найбільше запам'яталися з того вечора. Батьки наші зніяковіло м'яли кашкети, ледь втискалися за малі для них парти.

Потім були декламації, співи учнівського хору, танці. На вальс повинні були запрошувати дорослих ми, випускниці. Ми довго не наважувалися: перешіптувалися, підштовхували одна одну. Врешті Настя відчайдушно труснула волоссям і підійшла до невисокого, ставного вчителя Івана Даниловича, який стояв трохи осторонь від інших учителів.

Цього вчителя природознавства ми дуже любили. Хоч він був строгим і вимогливим, навіть задовільну оцінку не так легко було в нього отримати, але його уроки були найцікавішими. Навіть найнеуважніші учні сиділи, дух затаївши. Іван Данилович жив у Житомирі, за п'ятнадцять кілометрів від Гадзинки. Приїжджав велосипедом, завжди привозив з собою яскраві плакати, гербарії, цікаві книжки з природознавства.

Про те, що Іван Данилович закоханий у Настю, знали всі учні нашого класу — з цим, мабуть, ніде не сховаєшся. Та й їй подобався вчитель: під великим-великим секретом сказала, що як тільки стане повнолітньою, так вони й поберуться.

Не знаю, може, й було б те весілля, коли б не війна. Я зустріла Настю вже по війні і ледве впізнала. Де подівся гнучкий стан, стрункі ноги? Була вже матір'ю двох дітей, кремезна жінка з великим животом і товстими ногами. Чоловік її, непоказний, миршавий, здавався підлітком поряд зі своєю огрядною дружиною. Про Івана Даниловича вже й не згадувала. Я тільки дізналася, що він був мобілізований до армії за рік до початку війни, писав Насті листи, а потім, коли розпочалася війна, замовк. Вона вийшла заміж за калікуватого хлопця із сусіднього села, щоб не потрапити до Німеччини.

Марійка теж рано вийшла заміж. Її змусило лихо, бо не повернувся з евакуації батько — дядько Йосип, а мати підірвалася на міні, коли

косила траву на луках. І залишилося в Марійки на руках четверо менших. Вийшла заміж за бездомного солдата-каліку, який прибився на хутір демобілізованим після поранення. Зайшов перепочити до Марійчиної хати, що була крайньою, та так і залишився в ній. Через багато років, коли я побачила Марійку, то спершу подумала, що то тітка Ядзя: в такому ж білому фартушку на гостренькому животику і в так само запнутій хустці, тільки без сережок. І трохи пишніша та дебеліша, ніж була її мати.

Та це буде потім, потім. А зараз закінчується наш випускний вечір. Танцюємо прощальний вальс. Ми кружляємо з Настею. Вона раптом здригається, міцніше стискає мою руку. Оглядаюсь: міліціонер! Як він сюди потрапив, звідки дізнався про вечір? Козиряє, бере Настю під лікоть і веде до танку. А мене залишають на довготелесого Миколу, який намагається затоптати своїми чоботищами біле моє взуття. Гармоніст раптово обриває вальс і переходить до маршу. Міліціонер, так само тримаючи за лікоть розчервонілу Настю, підводить її до мого батька, бере під козирок — прощається.

Поверталися з випускного вечора вже затемна. Їхали на двох парокінних підводах, вимощених сіном, вкритих ряднами. Був свіжий після дощу вечір. Висіялися зорі, над обрієм діжею піднімався місяць. Ми тулилися, промерзлі, до своїх батьків і були невимовно щасливі. Вози м'яко котилися по вологому піску. Дядько Василь почав: «Їхали козаки...» Марійчин тато загув басом, а мій батько виводив тенором. Ми зачаровано слухали цей рідкісний для нас хор батьків. А потім гуртом витягали другого воза, який одним колесом в'їхав у баюру, що була недавно викопана при будівництві шосе. Батько втішав, що ось скоро це шосе закінчать, проведуть гарну дорогу в Гадзинку і Корчунок, всі хати будуть стягнуті ближче до доріг, а з Житомира для колгоспу вже виділяється вантажна машина. Побудуємо електростанцію, нову школу-десятирічку, так що не будуть твої, Марійко, братики і сестрички місити багнюку аж у Гадзинку. Великий оптиміст і мрійник мій батько!

Я одержала свідоцтво відмінниці і без екзаменів була зарахована до педагогічного технікуму. Почувалася дорослою і гордою, зовсім уже самостійною людиною, яка буде жити не де-небудь — у місті. Зверхньо поглядала на своїх колишніх однокласниць, які залишалися в селі — працювати в колгоспі.

Почалося навчання в місті, в педтехнікумі. Гуртожитку не було, і тому я з двома дівчатами-студентками поселилася на квартирі: в закутку, відгородженому простирадлом у загальній кухні, де три хазяйки з ранку до вечора готують їжу на примусах.

В шафі наш одяг, а на ній та широкому підвіконні — стоси книжок: підручники, посібники, якими нас щедро наділили викладачі з перших днів навчання. Уроків задають багато, не те що в сьомому класі, бо за два роки треба освоїти програму восьмих-десятих класів. На третьому курсі буде лише практика та методика викладання в початковій школі.

Дівчата мої вже сплять, а я зігнулася на ліжку біля гасової лампи і зубрю історію. На кожній сторінці стільки імен і дат, стільки завойовників та переможців, що де їм вкластися в тій нещасній голові. Але треба запам'ятати, бо завтра контрольна, та й дівчатам щось розповім, поки йтимемо до технікуму, бо, бач, поснули за книжками, не витримали...

Неля згорнулася маленьким клубочком. Голова під подушкою, поруч надкушене яблуко і плетіння, з яким вона ніколи не розлучається. Неля з бердичівського дитбудинку, платити за квартиру їй нічим, то вона плете хазяйці скатертину. Неля взагалі незвичайна дівчина, вона все вміє робити одночасно: плете, читає підручник, слухає музику, коли можна назвати музикою розладнане деренчання в нашому репродукторі. Сама ж Неля грає на скрипці — інструментові для мене зовсім уже недосяжному...

Галя лежить горілиць й усміхається вві сні. Мабуть, сниться їй наречений — молоденький вчитель, фотокартка якого у неї біля щоки на подушці. Такий же широкоплечий, русявий і усміхнений, як і Галя.

Сьогодні приїздила її мама — ланкова-медаленоска. Маленька, дуже жвава, з тонким дзвінким голоском, зовсім не така, як тиха та сором'язлива Галя. Сидить над книжками, а думками десь далеко-далеко... Галиній мамі не сподобалася наша квартира, вона кинулася шукати іншої, але дочка затялася й сказала, що перейде на іншу тільки разом з нами. Привезла мама Галі й листа від нареченого. Їм дозволять одружитися, коли Галя закінчить технікум. А це ж чекати цілих три роки! Сумує Галя. Вдвох з Нелею вони влаштували сьогодні невеликий концерт. Галя дуже гарно співає: скрипка, гітара, низький дівочий голос...

Навіть наші хазяйки перестали грюкати каструлями: слухають. Особливо захоплено слухає наша — нечупайда страшенна! Коли доварює чи досмажує щось на примусі, обов'язково згадує про свого шестирічного синочка і біжить його шукати: «І гдє он захоронілся? Не у вас лі под кроватьямі?» Не знайшовши у нашому закутку, вибігає на ганок, кричить як несамовита: «С-а-а-ня, іді сєйчас же сюда — прибью!» А в цей час на примусі збігає, шипить, димить...

Вже з перших днів навчання в педтехнікумі нас вчили каліграфії — писати в косу лінійку учнівськими ручками й перами, старанно виводити кожну закарлючку нашого непростого слов'янського алфавіту. Вів у нас каліграфію й малювання Маркіян Павлович, який викладав ще в гімназії. Коли ми заходили до кабінету каліграфії, там було все заздалегідь підготовлене: написані на дошці прописні й заголовні літери, розписані всі елементи, з яких складаються ці літери. На столах вже лежали наші зошити, стояли наповнені чорнильниці, а в пеналах — ручки з перами, якими ми писали тільки на цих уроках. Зошити, ручки, пера добирав сам викладач. Невідомо, де він все це купував, але вималювати плавний перехід від нажиму до тонкої павутинки, як наприклад в літері «я», можна було тільки пером і чорнилом у зошитах, які лежали під замком у Маркіяна Павловича. Коли ми писали, викладач незрушно сидів збоку біля дошки, обіпершись на ціпок, і думав про щось своє. Лише одного разу він повівся якось незвично — стріпнувся, зірвався із стільця. А наші лінії в зошитах поповзли кудись набік, через усю сторінку. Причиною був землетрус у Болгарії, відлуння якого докотилося і до нас, на Житомирщину.

У переддень нового, 1941 року було тільки три уроки. Контрольні роботи всі написані, заліки складені. Готуємося до новорічного вечора. Шиються костюми, приміряються маски, прикрашається ялинка, що стоїть у спортивному залі. Йде генеральна репетиція: чути, як прочищають труби і настроюють інструменти наші оркестранти, доспівує останні куплети нової пісні самодіяльний хор. Я стою перед організаторами вечора і читаю уривок з поеми «Демон», який маю декламувати на вечорі. З пафосом закінчую останню фразу, чекаю, як оцінять мою декламацію, але вривається в кімнату Неля, хапає мене за руку і тягне в коридор, наче там горить... Вже здалеку бачу в кінці коридора біля столика чергового струнку постать військового.

Лечу стрімголов і припадаю до рипучої портупеї й холодної з морозу щоки брата Леоніда — гордості й радості всієї нашої родини. Він цілує мене в щоку, обережно вивільняється з моїх обіймів і повертається до вікна, де стоїть справжня красуня, яка немов зійшла з екрана кіно: в пальті з великим світлим коміром, що так пасує до пишного світло-русого волосся, великих сіро-голубих очей під тонкими бровами і пофарбованих яскраво-червоних вуст...

— Це Таня, моя дружина.

Я й без цього здогадалась, хто така Таня: брат нещодавно прислав нам із Західної Білорусії листа з фотокарткою своєї «панєнки».

Несміливо притискаюся губами до блідої щоки, відчуваю у відповідь дотик холодних вуст з ледь вловимим запахом тютюну...

Додому їдемо вантажною машиною. Таня сидить у кабіні, а я тулюся до братової шинелі в кузові.

Святковий стіл виглядає досить химерно: з одного краю в непоказних мисках та тарілках холодець, домашня ковбаса, парує кров'янка, печеня (перед Новим роком закололи кабана), картопля. В полив'яних мисках солоні огірки, капуста, помідори. Ще й карафка з домашньою наливкою. Середина столу порожня, і на ній самотіє пляшка казьонки. А друга половина столу переливається казковими барвами: на блискучій таці ніжні, прозорі келихи, що оточують золотаво-срібну пляшку шампанського. Дві вази наповнені небаченими цукерками і тістечками: білосніжні й рожеві пухкі кульки, кубики й циліндри в блискучих обгортках, рожеве й кремове печиво.

Новий рік зустрічаємо з келихами шампанського, цілуємося, бажаємо одне одному щастя...

Тато й мама йдуть відпочивати, Клара теж довго не витримує — засинає в святковому вбранні на нерозстеленому ліжкові. А невгомонна Таня навчає нас нових танців, модних на Заході. Танцює з братом, зі мною — де в неї й сили беруться! Та ще й час від часу запалює цигарку, затягується жадібно й глибоко. Брат щоразу одбирає цигарку, вкидає до груби, у вогонь.

Раптом Танина рука, що тримала мою, холоне, тіло її обм'якає, і вона повільно осідає на підлогу... Брат підхоплює її. Налякані, роззуваємо, розгдягаємо і вкладаємо Таню на високі подушки. Свято скінчилося...

Перший ранок 1941 року у нас не дуже веселий. В хаті вже прибрано, не лишилося й сліду од учорашнього «балу», тільки в кутку стоїть блискуча ялинка. Ми наносили дров та води, мама готує в печі їжу, а батько пішов на колгоспний двір. Десь над полудень зі спальні виходить блідий брат і жбурляє в піч пачку сигарет. Із спальні чутно Танин плач. Брат нервово ходить по кімнаті, витягає з кишені нову пачку, бере цигарку, жадібно затягується, потім, немов отямившись, дивиться на неї. Зло жбурляє до печі, тяжко зітхає і йде до спальні...

До щему в серці шкода брата.

Таня вийшла бліда, але ретельно підфарбована і причесана, винувато всміхається. Курить більше не буде!

У Льоні ще було два тижні відпустки, коли батькові подзвонили із сільради, що прийшла телеграма: брата викликають у військову частину. Батьки дуже стривожилися, та Льоня їх заспокоював, казав, що це така вже доля всіх військових: рідко їм вдається відбути повну відпустку. Батькові ж розповідав по секрету, що, мабуть, прийшла давно очікувана нова зброя. І нехай батько не турбується, найближчим часом війни не буде, бо є ж пакт про ненапад з Німеччиною. Та батько був, як ніколи, стривожений. Весь час повторював, щоб Льоня берігся, а Таня в разі чого нехай негайно їде до нас.

Засніжений непривітний перон, брязкіт вагонів, короткі гудки маневрових паровозів. Ритмічний перестук коліс, різкий свисток потяга, дзвінкі удари буферів: поїзд Одеса — Мінськ зупинився на першій колії. Занесені в купе чемодани й кошики. Льоня вийшов прощатися ще раз. Обнімається з батьком, потім мама, така маленька поруч з братом, повисає у нього на шиї, тихенько схлипує. Батько намагається її заспокоїти, але й сам змахує з вій скупі сльозинки. Та ось різкий свисток, брат ще раз цілується з нами, легко стрибає на підніжку вагона і довго махає рукою.

Попрощались...

У мене навчання розпочиналось в понеділок, та вночі з суботи на неділю тяжко захворів батько. Він допомагав ветеринарові піднімати породисту корову, яка ніяк не могла отелитися, надірвався, втратив свідомість від різкого болю в животі. Пролежав у лікарні півмісяця. Лікарі, виписуючи, категорично заборонили йому піднімати важке, багато ходити, принаймні протягом року. Але як же йому, голові колгоспу, не ходити багато? Адже жодного транспорту — надія тільки на свої ноги.

Батько звернувся в райком партії, і його направили працювати на базу

м'ясокомбінату в передмістя Житомира. Продали батьки корову, льоху з поросятами, забили хату і переїхали навесні у невеликий затишний будинок, розташований в старому парку на березі річки Тетерів.

Було це за місяць до початку війни. Закінчувався навчальний рік, я готувалася до заліків та екзаменів за другий курс, Надя, моя подруга, яка вийшла заміж, до випускних екзаменів.

Пізній вечір. У високе вікно тихенько постукує гілочка клена — єдиного дерева, що росте у дворі нашого технікуму. Надя сидить навпроти мене, спиною до вікна, бо її завжди лякає темінь. Час від часу вона підводить погляд від підручника і сторожко прислухається: їй весь час здається, що ось-ось приїде Іван Іванович — її чоловік. Раптом обличчя Наді мертвіє, зір застигає на чомусь жахливому, що за моєю спиною. Я рвучко оглядаюсь і нічого не бачу. Повертаюсь — Надя вже на підвіконні. Тремтить, показує пальцем у куток. Піднімаю над столом лампу і бачу маленьке мишеня, що застигло в кутку. Надя ж починає верещати. Верещить так, що мені лящить у вухах.

Грюкають двері, вбігає сторож, що живе поруч з нами:

— Горить?

Зрозумівши, що сталося, він швидко знайшов дірку в кутку за шафою і забив її кілочком. А потім ми з ним довго полювали на мишу, поки не відгородили їй дорогу з паперу до дверей, по якій вона і прошмигнула сірим клубочком надвір. І тільки тоді Надя злізла з підвіконня. Вона довго не могла заспокоїтись, а мене душив сміх...

До їдальні ми не ходили, бо не було часу, а їжу готували на примусі в маленькій комірчині під сходами. На заняття піднімалися на другий і третій поверхи цього ж будинку, а тому по кілька днів не виходили на вулицю. Але з яким задоволенням ми з Надійкою виривалися на простір, коли приїздили на вихідний до моїх батьків: бігали по старому паркові й луках, лазили по нагромадженню гранітних брил над прозорою й тихою течією чарівної річки.

Та на початку червня наші прогулянки скінчилися: понад річкою в парку розмістилася велика військова частина. Протягом тижня з'явилося безліч наметів з акуратними доріжками між ними. В місті теж помітно збільшилося військових. Одного дня вже присмерком хтось постукав до нас у вікно. Я була вдома сама: Надя пішла на консультацію. Виглядаю у вікно й бачу військового. Думала, що Іван Іванович,— киваю, щоб заходив. Але той, навпаки, кличе до себе. Мабуть, брат! Вихорем вилітаю у двір, кидаюсь в обійми... І холону від чужого сміху: якийсь не знайомий мені капітан у формі танкіста.

— Не впізнала? Та я ж Іван Шутов. Твій двоюрідний брат...

Оце так гість! Я ж його не бачила років десять. Він радий, що нарешті знайшов, бо їздив і на стару квартиру. Розпитує про батьків, брата, з ким зараз живу. Прощається, обіцяє прийти в гості.

Цих гостей я запам'ятала на все життя.

Надя зранку пішла складати екзамен, а я саме прибирала в кімнаті. Чую енергійний стукіт у вікно. Виглядаю — Іван, а з ним ще двоє військових. В блискучих командирських чоботях, груди розцяцьковані значками, в петлицях кубики молодших лейтенантів. Широкі білозубі усмішки.

Нікуди подітися, треба приймати гостей. Визираю в коридор — двері сторожа зачинені, на підлозі не видно черевиків, отже, його немає вдома. Притьмом вискакую надвір і прошу швиденько проходити до кімнати. Іван голосно сміється:

— Що, боїшся женихів?

А мені не до жартів, тут же стільки очей! Без кінця стрибають по сходах студенти та ходять викладачі. Добре, що до нас можна зайти з чорного ходу.

Переступивши поріг. Іван заходився хазяйнувати: відставив у куток відро з водою, вкинув туди ж ганчірку, якою я мила підлогу, поставив

посеред кімнати круглий стіл, розставив стільці. Хлопці зняли кашкети, стосиком склали їх на підвіконні, пригладили коротко пострижені чубчики, сіли до столу.

Іван заглядає в дзеркальце, поправляє свій пишний чуб і картинно дістає з однієї кишені широкого галіфе півлітра горілки, а з другої дві пачки цукерок монпансьє. Лейтенантики, мов по команді, дістають теж по півлітра горілки та по пачці печива. Іван сам знаходить тарілку, складає всю «закуску», дістає з полички дві склянки і дві кварти, запрошує й мене до компанії. Перелякана, сідаю скраєчку столу і з жахом дивлюсь на прозору страшну рідину в пляшках. У мене, мабуть, такий вигляд, що брат перестає усміхатися, а лейтенанти тягнуться за цигарками. Іван наказує відставити цигарки, наливає всім по півсклянки горілки і пропонує обмити нові кубики доблесних молодих командирів.

Вихиляють горілку, заїдають цукерками та печивом. Я ж відмовляюсь від цієї гидоти, бо подумки жахаюсь, що ж буде, коли вони вип'ють всю оту горілку, та ще без закуски. Йду за шафу, беру тарілку, нарізаю тоненькі скибочки батона, який батько вчора приніс, простоявши за ним у черзі майже цілу ніч. На другу тарілку поклала сало, зелену цибулю, редиску. Подаю на стіл, і хлопці зраділо дякують, бо цукерки ж їм до горілки не дуже... Познімали портупеї, порозстібали коміри на гімнастерках.

За якусь годину упорались з півлітрами. Іван дістає гроші, просить мене принести ще горілки і цигарок. Я мнуся, не хочу йти, але не смію відмовити Іванові. Та один з лейтенантів, схопившись, каже, що піде сам. Незграбно виходить з-за столу і падає вже в коридорі.

Об нього ледь не перечепилася Надя, що саме повернулася додому. Вражена завмирає на порозі, а Іван підскакує, бере її під руку, заводить до кімнати. Потім приводить і лейтенанта, що ледве стоїть на ногах. Вкладає в ліжко одного, потім і другого...

В кімнаті нічим дихнути — так накурено. Іван сидить поруч з Надею, перед ним повна тарілка недокурків. Нервово виймає цигарку, затягується один раз, вдруге, гасить її, запалює сірник і починає смалити нову.

— Нічого, сестрички, не бійтеся. Ми вас захистимо. Нехай тільки спробують. У нас сила! Он яке поповнення йде! — киває на лейтенантів. — Нічого, поки що слабаки, окріпнуть, стануть орлами! Вони здалеку приїхали, на таких конях, що ніякий фюрер нам не страшний...

Встає, великими кроками ходить по кімнаті. Наливає ще півсклянки горілки, випиває — не п'яніє, тільки очі світлішають.

— У мене теж дружина Настя і ось! — виймає з кишені гімнастерки бумажник і показує фотокартку, з якої перелякано дивляться оченята двох кирпатих хлопчиків у матроських костюмчиках з широкими батьківськими ротиками і вихорками на коротко стрижених, теж, мабуть, рудих, чубчиках.

— Обоє в мене! Теж будуть танкістами! Скажеш їм, сестричко, що батько кістьми ляже, а їх боронитиме. Нехай ростуть і нічого не бояться!

Запалює знову цигарку, примруженим, у рудих віях сірим хмільним оком поглядає на Надю. Блідий високий лоб, ретельно виголене вольове підборіддя, біля очей зморшки, на скронях поблискує сивина. А йому ж тільки двадцять вісім!

Тьотя Маруся, Тамарина мама, як завжди, включила вранці репродуктор, щоб збудити нас бадьорою пісенькою: «...на зарядку, на зарядку, на зарядку — становись!» А сама пішла відчиняти віконниці й вікна. Полилося щедре сонячне проміння й запашне, мов після грози, повітря.

— Дивно,— говорить, повернувшись, тьотя Маруся,— такий сонячний ранок і суха білизна, а вночі так страшно гриміло й шуміло. Я думала, що гроза, та боялась вийти в сад по білизну...

Ми з Тамарою швидко підхопилися, наспіх поснідали, бо тьотя Маруся будила нас завжди «в притирочку» — часу якраз, щоб добігти до

центру: мені в технікум, на консультацію, а Тамарі на головпоштамт: їй випало працювати сьогодні, в неділю, двадцять другого червня. Трамвай, що ходить до центру по одній колії, вранці завжди перевантажений, то краще вже пробігти півгодини пішки, ніж мати пом'ятий одяг.

В легеньких платтях, світлих туфлях, з невеликими сумочками в руках, веселі й безжурні, бадьоро крокували ми по дерев'яному тротуару Міщанської вулиці в цей світлий, що став уже для багатьох людей чорним, ранок. Яскраво освітлена сонцем вулиця безлюдна. Віконниці в більшості будинків ще зачинені — вихідний. Ринок теж незвично тихий і безлюдний. Як завжди, повно сільських хур зі всякою всячиною — збіжжям, ящиками з кролями, птицею, відра з молодою картоплею, зелена цибуля та інше. Червоно від полуниць. Ятки з газованою водою, де з раннього ранку завжди товпилися люди, зараз зачинені, на дверях магазинів також замки.

На центральній вулиці незвично тихо. Тільки біля головпоштамту, як ніколи, густо різних машин — від легкових до півторатонок. Невеликими купками стоять водії, про щось тихо гомонять. На їхніх обличчях тривога.

Коли ми підійшли до головпоштамту, з-за рогу на великій швидкості виїхало кілька санітарних машин: дві білі, а решта зелені, військові, з великими червоними хрестами.

— Мабуть, знову маневри. Буде мені сьогодні чергування — телеграф плавитиметься,— кидає Тамара і зникає за масивною брамою головпоштамту.

Я переходжу головну вулицю і йду, як завжди, навпростець до технікуму — між дворами. Та пройти не можу: між будинками стоїть кілька великих щитів, а за ними каміння, руїни великого кам'яного будинку — зруйновані зовнішні стіни, всередині шматтям шпалер, люстра, що тримається на тоненькому дротикові. Трохи далі — невелика купка напівзодягнених людей, в основному жінок і підлітків — у піжамах, тапцях, нічних сорочках. Декілька військових вкопують стовпчики і протягують дріт навколо руїн. З другого боку стоїть санітарна машина і чоловіки в цивільному, теж напівзодягнені, розбирають каміння і виносять його на ношах. Молода жінка в халатику і нічній сорочці притулила до грудей іграшкового ведмедика й хоче пробратися через руїни до оголених стін. Її не пускають, затримують, вона пручається і з безтямною настирливістю поривається туди...

— Землетрус? — питаю у молодика, що протягує дріт.

Він не відповідає, тільки зло кидає, щоб ішла звідси швидше.

Я повертаю на вулицю Леніна і з тривогою прямую до технікуму, боячись і там побачити купу каміння. Та вулиця вся ціла. Навіть з'явилися перехожі — домогосподарки з кошиками, юнаки та дівчата з портфелями.

Не хочу тривожити Надю, тому зразу піднімаюсь на другий поверх, заходжу до аудиторії. Студентів мало, але викладачка української літератури вже за столом, дозволяє мені зайти, і я прямую до Нелі. Вона стривожено питає:

— Що з тобою? На тобі лиця нема!

— Та злякалася! Там завалився будинок і, мабуть, людей привалило, одкопують.

— Може, землетрус?

— Не може бути, інші ж будинки цілі!

— Може, розірвалася бомба, що лежала ще з громадянської. Таке буває...

Викладачка Лілія Борисівна оглядає присутніх і пропонує розпочати консультацію, хоча дуже прикро, що багатьох студентів нема. І, головне, відсутній староста, в якого класний журнал. Вона зачитує основні запитання, що будуть в екзаменаційних картках, вірші та уривки з поем, які треба знати напам'ять. Нагадує, що треба знати дати життя письменників, зміст основних творів. Товстенний підручник — стільки біографій, творів. Спробуй запам'ятай! Я повторила лише половину, бо завадили ж гості. Неля теж бідкається, що зовсім не підготувалася, бо відправляли

молодші групи дитбудинку, де вона працює змінною вожатою, в піонертабір, за місто.

Лілія Борисівна читає нам, сидячи за столом: в неї хворі ноги, ходить з паличкою. Мешкає недалеко від технікуму разом зі старою матір'ю та чоловіком. Про це мені розповіла Неля, яка часто в неї буває, бо підробляє вишиванням білизни. До технікуму Лілію Борисівну часто проводжав чоловік-полковник, а додому — хто-небудь із студентів, найчастіше староста. Сьогодні вона прийшла сама, бо чоловік у відрядженні, і тривожиться, що нікому провести додому, бо нема старости.

Вже закінчувалась консультація, коли до аудиторії вскочив староста. Блідий, захеканий.

— Війна! — видихнув він. — Щойно Молотов оголосив по радіо. Німці без попередження почали наступ по всьому кордону, вночі бомбили Київ, Житомир...

Лілія Борисівна раптом встала, зааплодувала. Неприродно високим голосом вигукнула:

— Хай живе Радянська влада!

По її щоках котилися сльози.

Староста підскочив до викладачки, взяв її під руку, щось сказав на вухо. Вона, все ще плачучи, кивнула головою, дістала хусточку. Витираючи обличчя, пошкандибала, ледь переставляючи хворі ноги, разом із старостою з аудиторії.

Староста вже з дверей нам гукнув, щоб ішли до актової зали. Там зібралось мало студентів — тільки ті, що прийшли на консультацію. Викладачів не було.

Приголомшені, налякані, слухали ми військкерівника про початок війни. Він оголосив, що згідно з розпорядженням дирекції відсьогодні заняття припиняються: всі неміські жителі та перший і другий курси негайно відправляються додому. Третій курс збирається через дві години в приміщенні технікуму в робочому одязі.

Я спустилася вниз до Наді — кімната причинена. Тихенько постукала, ввійшла. Надя в халатику, тапцях набосоніж. Бліда, заплакана, викладає на стіл пакети з білизною Івана Івановича. Він відсовує їх на край столу, натомість бере папку, складає в неї якісь папери. Іван Іванович теж блідий, нахмурений, але свіжо виголений, вдягнений у військове.

— От що, дівчата,— хрипким від хвилювання голосом каже Іван Іванович,— спокійно, без паніки, не розпускати рюмси... Кордон звідси не близько, далеко не пройдуть, не пропустимо. Моя адреса відома — пишіть щодня. Я теж буду по можливості сповіщати про себе. В разі чого,— це до Наді,— їдь до батьків.

Обняв, поцілував нас обох, повернувся, ще раз обняв Надю, яка вже ридма ридала, швидко вийшов...

В кімнаті незвичне безладдя: на ліжках, на бильцях стільців розкиданий чоловічий та жіночий одяг. На столі, підвіконні — папери, книжки, кульки з печивом та цукерками. Надрізані дві пухкі паляниці, лежить сало, ковбаса, стоять дві склянки з недопитим чаєм.

Надя сидить на стільці, тихенько схлипує. Над головою бадьоро заходиться репродуктор:

Чужой земли мы не хотим ни пяди,
Но и своей вершка не отдадим!

Тихенько зібрала речі, пішла додому, до батьків. Тут наче й немає війни. Тільки військові кудись поділися, темніють лише сліди од наметів та поміж них жовтіють доріжки. Батько залишився в господарстві за головного, бо директор у відпустці, а заступника забрали до армії.

Рано-вранці високо в небі загули літаки, згодом з боку Житомира пролунали вибухи. І на заході чути якийсь гуркіт, там уже здіймається важка хмара диму.

Йду до міста. Треба забрати свої студентські пожитки і, головне,

допомогти Наді. Та й документи про освіту потрібні. Мама не пускає: Житомир бомблять, можуть убити, але тато заспокоює: бомблять же тільки вранці та ввечері.

Будинок технікуму ще цілий. Хоч багато вибито вікон — бомба влучила в сусідній. Димляться руїни, покручено трамвайні колії, лежить обгорілий вагон. Найбільше, кажуть, зруйнована Богунія, яку й зараз бомблять, бо там військові казарми. Під постійним прицілом ворожих літаків залізничний вокзал, шосейні дороги, Брест-Литовський проспект.

Надійчина кімната замкнена. Піднімаюсь на другий поверх. По коридорах гуляє протяг, грюкають двері, бігають якісь незнайомі люди. Заходжу до канцелярії: там теж розгром. Столи й стільці посеред кімнати, на підлозі купи паперу. Біля відчиненого сейфа сидить наша секретарка, вже літня жінка. Запитую, чи не можна одержати документа про освіту. Вона здивовано подивилась на мене:

— Які документи, дитино? Евакуація! Та ти піди пошукай, може, десь і видадуть.

Заглядаю з кімнати в кімнату: всюди моторошно, порожньо. Непотрібні «коні», драбини, м'ячі у фізкультурному залі. Сиротами висять домри, гітари, балалайки в музичному кабінеті. Лише незаймано чистий, охайний кабінет каліграфії: на партах наповнені чорнильниці, ручки. На дошці чітким почерком виведено: «Діти йдуть до школи»...

Тільки в кабінеті біології застала двох дівчат — розбирають стоси паперів, в'яжуть у пакети. І ще дві мої однокурсниці, Хана й Бася. Вони в легеньких халатиках, у зимових пальтах і домашніх капцях. Розказують, що їхній будинок позавчора вночі згорів. Німці скинули запалювальні бомби, мешканці ледве встигли вибігти. Кожен хапав, що зміг. Всіх відправили за місто, а вони вдвох лишилися: будуть евакуюватися з технікумом. Зараз пакують документи, незабаром подадуть машини.

Одержати документ про освіту немає можливості — все запаковане. Хіба що поставлять гербову печатку в матрикул, засвідчать те, що закінчила два курси. Та я й цьому рада.

Пропоную свою допомогу. Дівчата зраділо підсовують стоси паперів. Потім йдемо до їдальні, що в будинку поруч, де харчуються всі працівники технікуму, які готують майно до евакуації. Дівчата діляться зі мною своїм обідом. А я вже думаю, чи не поїхати на Схід і собі. А як же домашні? Батько, мама, сестра? Ні, без них я не можу. Ось допоможу дівчатам, заскочу до Наді — і додому.

Одразу ж після обіду підкотила машина. Повантажили спочатку сейф, потім папери — шофер більше нічого не хоче брати: машина і так перевантажена. Наші викладачі фізик та «гном» підготували гору ящиків з реостатами, провідниками, лейденськими банками, акумуляторами, паки картону та кольорового паперу. А найголовніше — два ящики з найкращими роботами студентів. Як же без цього можна продовжувати десь навчання? Шофер дався себе вблагати, пару ящиків узяв, а за рештою має приїхати ще одна машина.

— Біда з цими старими викладачами,— розповідають дівчата. — Наш Маркіян Павлович щодня приходить до класу і сидить там годинами — чекає студентів перших курсів на залік. Ніяк не можна йому втовкмачити, що тепер не до навчання... «Але ж студенти повинні скласти залік!»

Спускаюся до Надійчиної кімнати — зачинено. Знаходжу ключ. В кімнаті тхне пусткою. Видно, що їжу тут не готують і майже не живуть: на столі сухар, все покрито тонким шаром пилу. На моїй постелі невеликий пакунок і записка од Наді. Пише, щоб я її обов'язково зачекала. В пакуночку невеличка коробка і лист од двоюрідного брата Івана, наспіх написаний на клаптику паперу. Прощається зі мною, просить передати привіт батькам і сім'ї. І головне — не занепадати духом. Війну ми неодмінно виграєм. Розіб'ємо ворога на його ж території. В коробочці

значки ворошиловського стрільця, парашутиста, ГПО. Все це передати його малолітнім синам.

Вечоріло, а Наді нема й нема. Я все повимивала, повитрушувала, провітрила кімнату, навіть зварила пшоняну кашу з салом, що знайшла у буфеті. Тьмяно горіла електрична лампочка, та ось вона враз погасла, грубий чоловічий голос прохрипів з репродуктора:

— Внимание, внимание: воздушная тревога! Воздушная тревога! — І одразу ж моторошно застогнали сирени.

Треба бігти в бомбосховище. Але куди? Змертвіла, сиджу на ліжку. Чую глухий свист, гахкає так, що здригається весь будинок, зі стелі мені на голову щось густо сиплеться.

Згодом гахкання припиняється. Ледь загорається лампочка, я поспіхом затуляю ковдрою вікно, наче оце немічне світло може приманити ворожі літаки. Лягаю на ліжко і з думкою про батьків, які, мабуть, переживають за мене, засинаю...

Прокинулася від шепоту, чиїхось кроків.

Сіріло. На підлозі хтось лежить, Надіїне ліжко вже застелене.

— Тебе можна було винести з ліжком надвір,— докірливо кидає Надя. — Чому не замкнулась?

Я мовчу та думаю, що то добре, що не замкнулась. Спробувала б вона тоді до мене достукатись!

— Не було ще тривоги? — питаю.

— Якої тривоги?

— Та повітряної ж, якої ще!

— Не вистачало нам зараз ще повітряної тривоги! — озивається з підлоги хрипкий баритон.

Вмикаю поспіхом репродуктор — там наче чекало на мене. Захурчало, зашкрябало, і знову той же голос:

— Внимание, внимание! Воздушная тревога! — І пронизливе завивання сирен.

З підлоги зривається висока постать з розпатланим довгим волоссям. Блискавично натягає спідницю, гімнастерку, на ходу вже командує:

— Бігом у бомбосховище!

По черзі хапає нас, виштовхує в коридор.

У дворі й справді є щілина, куди вже набилося повно люду. Вслухаємося у важкий гул, і страх підступає до горла. Жінка поруч, прикриваючи голову подушкою, боязко поглядає в небо. А там гуде дедалі ближче й ближче.

Рев, свист, вибухи. У невиразній імлі колихаються, осідають будинки. Хтось чорний і страшний б'є щосили в скроні. Сипле на голову, забиває рот, ніс...

Чорна тиша...

Розплющую, роздираючи склеєні повіки, очі. Наді мною щось невиразне і до болю знайоме. Намагаюся вдивитися, та довга голка прошива мені мозок. І знов чорна тиша...

Щось дзвенить далеко, далеко. Блакитне марево змінюється на рожеве. Спалах! Знову темінь і дзвін, нудотний, настирливий. Хтось важкий навалився на мене і душить, душить... Лечу разом з ним у глибоку прірву...

— Ню... ню... ся... ся... — чую здалеку якісь звуки. Щось м'яке і тепле ляга на долоні.

Розплющую очі, бачу темні, вузлуваті пальці, знайомі манжети картатої сорочки. Тато!

— Доню!

Різкий біль в очах, пливе кудись стеля, а наді мною знайомі озерця рідних очей.

Трохи згодом я зовсім очуняла. Голова замотана бинтами, ліва рука на дощечці, перев'язана через плече. Стріляє в скроні, у вуха. Рука нестерпно свербить.

— Нічого, доню,— нахиляється батько. — Скоро знімемо бинти, тобі стане легше.

Усміхаюсь, киваю головою, обіцяю татові, що скоро видужаю. Але ніяк не пригадаю, що було зі мною, чому це я вся оббинтована. І вдома. Я ж була десь в іншому місці...

Розгортається ранок. Крізь набридливе дзижчання чую гудіння і гупання. Стукіт у скронях, гострий спалах пронизує мозок. Згадала! Схоплююсь, буджу батька:

— Де Надя?

Батько спросоння кидається, потім важко зітхає, довго мовчить.

— Нема вже, доню, Наді... Нема... Бомба вцілила в технікум, вас завалило камінням. Гиборсалося тільки одне дівча. Воно й побігло по допомогу. Півдня розбирали каміння, але врятували тільки тебе та ще якусь жінку з подушкою. Чіплялася, кажуть, за подушку, не могли одібрати...

Прибилася Таня. Брудна, з поламаними нігтями, з синцями на руках і ногах. Замість пишної колись зачіски жалюгідний хвостик пожмаканого волосся. Нефарбовані, вигорілі вії і брови, одутле обличчя, все в темних плямах. Коротенька шовкова сукенка туго обтягує розповнілий стан, набряклі ноги набосоніж у чоловічих важких черевиках. Нема колишньої Тані. Лишилися тільки сині очі, та й ті якось пожухли.

Добиралася майже тиждень: спершу поїздом, а коли його розбомбили — підводою, пішки. Та ще й з двома чималими чемоданами.

Відіспалась, відмилась, зійшли синці і подряпини, одягнула широкий бузковий халат, підкрутила і кокетливо підв'язала біле волосся — і знову красуня. Тільки не чути дзвінкого, щасливого сміху, а очі часто в сльозах. Що сталося з Льонею?

Військова частина, в якій служив Леонід, за тиждень до війни була передислокована в Брест. Туди збиралася їхати й Таня.

З перших же днів війни почали евакуювати з Барановичів сім'ї військовослужбовців. Ніхто не знав про долю своїх чоловіків, обіцяли повідомити на адресу евакуації. Таня лишила у військкоматі нашу адресу. І тепер, коли батько сказав, що і нам доведеться рушати на Схід, запротестувала: вона залишиться тут! Якщо війська відступатимуть, Льоня обов'язково заїде за нею і вони відступатимуть разом. Батько замучився, не знав, як її переконати. А з від'їздом не можна баритись.

З бази м'ясокомбінату, якою тепер завідував батько, було відправлено декілька машин бекону і заморожених туш: на захід, на фронт. Підготовлено ще чотири склади бекону, сотні свинячих туш, що ними були забиті льодовники. Та ще в свинарниках рохкало більше сотні свиней. Міське керівництво весь час обіцяло транспорт, та фронт навально наближався, треба було евакуювати людей, вивозити підприємства, а тут іще німці посилили нальоти на залізницю. Куди вже тут до свиней!

Почорнілий батько майже щодня їздив до Житомира і щоразу повертався ні з чим: машин не було...

Останніми днями не чутно було вибухів бомб, затих гарматний гуркіт, зменшилися заграви на заході. Може, погнали німців? Радіо не було, ми жили лише надіями.

А літо буяло шалено. Визрівав небачений урожай, наче перед погибіллю, як казали старі люди. Ліси задихалися од полуниць та ранніх цього року малини й ожини. Сади чорніли-червоніли ягодами, від ще не дозрілих плодів ламалося віття яблунь і груш. Очманіло перла з землі городина. В річках як божевільна клювала риба. Навіть ми, дівчата, вудили у ставках здоровенних карасів. Ранками приносили з лісу повні глечики ягід...

Та сьогодні повернулися впорожні: в лісі було повно машин, більше санітарних. Виносили забинтованих червоноармійців, клали просто на землю, а поруч ладналися намети з червоними хрестами. Машини ж, розвантажившись, спішно верталися на захід.

В обід до нашої садиби під'їхала крита машина з червоноармійцями. Двоє командирів попрямувало в контору і незабаром вийшли з батьком.

Згодом підкотило ще три півторатонки і дві блискучі, схожі на пожежні, машини. Військові щось вимагали, а батько енергійно заперечував, показуючи якісь папірці. Та ось він заскочив до хати, наказав мені одчинити один із складів.

— Скільки ж відпускати?

— Скільки візьмуть. Все одно будуть палити,— похмуро додав батько. І вже до нас: — Не бійтесь, я скоро приїду. Може ж таки зможемо щось відправити в тил.

Мама пішла відчиняти склад, а ота перша машина майнула на Житомир. На ній поїхав і батько.

Сонце вже схилилось на захід, коли недалеко пролунали вибухи. І вже не на заході, а на північному сході, з-за лісу піднялися клубки чорного диму. Червоноармійці стривожено поглядали на заграву, а машин і батька все не було.

Та незабаром у двір в'їхала ціла вервечка возів і дві брички, впряжені рисаками, а на них батько і один з командирів. Одна хура під'їхала до нашої оселі, батько велів нам швидше вантажити речі: німці вже недалеко.

Вже заходило сонце, коли я, Таня, Клара і мама, вдягнені у далеку дорогу, вмостились на возі з найнеобхіднішим. Батько взяв віжки, війокнув на коней — виїхали за ворота. Слідом за нами навантажена мішками парокінна бричка з двома чоловіками, вдягненими у цивільне. Батько сказав, що вони будуть супроводжувати нас до Корчунка. Там переночуємо й зачекаємо батька, а тоді поїдемо далі, до тітки Саші в Сумську область. Фронт туди, звичайно ж, не дійде.

Таня взяла віжки, війокнула, і наша хура покотила по наїжджeній грунтовій дорозі через парк до шосе. При виїзді на шосе дорога була піщана і дуже розбита. Треба було підігнати коней, щоб проскочити, але Таня прогавила, і хура загрузла. Ми всі зійшли, за винятком мами, яка лежала з тяжким приступом малярії. Клара і я стьобали коней хворостинами, Таня била їх віжками, а хура ані руш. Бричка спершу стишила хід, а потім стала швидко від нас віддалятись...

Розгублені, ми не знали, що далі робити. Мама говорила, мов марила, що треба повернутись до батька. Але ж хуру не можна навіть зрушити з місця! Наносили під колеса хмизу, тепер уже Клара взяла віжки, а ми вчепилися в дишло. Війокали й кричали: «Назад!» Та коні, видно, були розумніші од нас, бо звернули набік і, мало не перекинувши хуру, вивернули колеса на тверде.

Вже зовсім стемніло, коли ми під'їхали до соснового лісу, що був перед парком. За лісом здіймалася заграва, доносився запах горілої соломи й щетини. Ставало все світліше, а коли ми виїхали на узлісся, то побачили червону завісу над нашою садибою...

Коні, які до цього часу спокійно трюхикали, схарапуджено захропли. Таня тугіше натягнула віжки, коні мало не перекинули хуру, а потім звернули в ліс. За густим сосняком коней прив'язали віжками до дерева, мама з Кларою залишилися біля воза, а ми з Танею пішли на червону завісу пожежі...

На широкому подвір'ї горіли склади з беконом, метушилися якісь постаті. Батько, побачивши нас, дуже зрадів. Велів іти назад, до лісу, а він скоро прийде, і ми виїдемо з цього пекла.

Чекали батька довго. Пожежа померкла, хоч ядучий дим докочувався аж сюди. Ставало холодно і моторошно. Раптом там, на подвір'ї, знялася стрілянина, страшно завищали свині. Ми сиділи, закляклі від страху. Та ось у темряві залунав рідний батьків голос. Прийшов весь закіптюжений, без кашкета, в подертому, обгорілому одязі.

— Все, поїхали!

Скочив на хуру, і коні, відчувши владну руку, легко вивезли нас на дорогу, потім і на асфальт. Покотили на схід, що вже починав ясніти...

В місто нас не впустив патруль: веліли чекати до ранку. Ми з'їхали з дороги до річки, батько випряг коней і пустив їх до води, нас теж пекла

спрага. Батько вмився, приніс відро з холодною колодязною водою, і ми, змучені цією страшною ніччю, вмостилися на хурі і міцно поснули.

Прокинулися від торохкотіння коліс, коли вже їхали вулицями Житомира. Довкола мов вимерло: на вулицях жодної живої душі, зачинені віконниці, заліплені навхрест шибки у вікнах. Купи битого каміння і щебеню, вузькі проїзди на вулицях...

Під'їхали до будинку, де раніше був райком партії. У дворі величезна вирва від бомби, половина будинку зруйнована, у вцілілій частині вибиті вікна, зірвані з завісів двері, в кімнатах порожньо.

Вже при виїзді на Київське шосе нас почали обганяти військові машини. По дорозі їхали підводи з біженцями, йшли люди з торбами за плечима, котили поперед себе візки з речами, дітьми, стариками.

На шосе біля аеродрому велике скупчення машин, людей, хур: перевірка документів. Вже сонце добре припікає, а ми все стоїмо на місці. Десь зовсім близько почувся глухий гул і важкі вибухи. Одразу ж у натовпі почався жвавий рух. «Швидше проїжджай, не затримуйся!» Та куди ж проїжджати, коли на шосе не пускають!

— Проезжай, батя, побыстрее... Туда, по этой дороге, в объезд!

Їдемо в об'їзд, нічого не зробиш!

Не встигли проїхати і сотні метрів, як знову затримка: патлатий дядько в цивільному вимахує наганом і завертає підводи — он уже дві стоїть! Вимагає звільнити хуру для шпиталю. Батько показує документи, вмовляє, вказуючи на Таню і хвору маму. Та дядько не хоче нічого слухати, погрожує батькові наганом:

— Розвантажуйся, поки живий!

І тут з воза фурією злітає наша Таня:

— Ти чого наганом тикаєш? Кого лякаєш?.. Ми не таких бачили! А ти, пся крев! — переходить на польську лайку. — Пропусти! — Вихоплює у батька батіг та пужалном, пужалном по плечах, по голові...

Дядько, сторопілий, забув і про наган у руці, а вона:

— Вйо-о! — І тільки пилюка стовпом за нашою хурою.

Десь під обід ми вже були за Коростишевом, на півдорозі до Києва. Біля невеличкої річечки, порослої очеретом, з'їхали з шосе. Треба було дати спочинок мамі, яка не могла підняти важких повік і тільки тихенько стогнала, коли батько підносив їй води. Та й коней треба підгодувати.

Батько розпріг коней, повів до рівчака напувати, потім розіслав біля воза рядно, щоб мама полежала в затінку. Підобідали беконом та свіжими полуницями. Лежачи на траві, відпочивали.

Тихо шелестів очерет, приємною вологою тягнуло від річечки. Війни немов і не було. Отак би лежати й лежати, дивитись на поодинокі хмаринки в небі... Та ось поміж ними з'явилися якісь літаки, з гулом і ревом понеслися донизу...

— Тікаймо! — Танин відчайдушний крик.

Зриваємося, біжимо щодуху від дороги. Я влітаю в пшеницю, падаю поруч з приплюснутими до землі жінками, дітьми...

Роздирається, здригається від важкого удару земля. Меркне світло, забиває землею рот, ніс... а потім — тиша і дзвін у голові. Бачу людей, що вовтузяться на шосе, нашу хуру, батька, що махає мені рукою, але нічого не чую — оглухла... Ватними ногами йду до батька. В нього біля вуха стікає кров, мама намагається зав'язати йому голову рушником. Батько відмахується, кидається до мене. Обхоплює за плечі, підсаджує на воза, підмощує під голову подушку, вкриває, і я провалююсь у безвість...

Привів мене до тями лікар з військової частини, яка зупинилась на привал по той бік шосе. Тож саме її обстрілювали та бомбили літаки, а через неї дісталося й нам.

Лікар дав мені понюхати нашатирного спирту, випити якісь таблетки та порадив їхати якнайдалі від шосе. Та куди ж ми поїдемо, коли іншої дороги через Дніпро, як через Київ, нема!

Заночували вже під Києвом, у виярку біля жита, подалі від дороги. Пожували хліба з салом, запиваючи холодною водою,— боялися розводи-

ти вогнище. У мене все ще паморочилося в голові, і тому переїзд через Київ і Дніпро залишився в свідомості як суцільний біль, дзвін і туман. Не було навіть страху, коли неподалік вибухали бомби.

За Києвом ми зовсім заспокоїлися. У мене стих дзвін, прояснілo в голові. Мамі теж стало легше, вона вже сиділа на возі. Накульгувала тільки одна з наших конячок, поранена кулею в ногу, та батько білів перев'язаною головою.

М'яко котять колеса по рівненькій грунтовій дорозі обабіч чернігівського шляху, викладеного ще за прадідів червоною цеглою. Довкола поля достиґаючих хлібів жовті розливи соняшників, озерця блакитного льону та темно-зелених конопель. Рідко проїжджають по шосе військові машини, майже не видно біженців. Батько пояснює, що ця дорога веде на північ, а евакуація йде на схід.

Зупиняємося поблизу великого села, щоб купити хліба чи молока. Грошей у нас нема, тому Таня й батько беруть шматок сала та блакитну Танину хустку. Їх довго немає, мама починає тривожитись, чи не попали під бомби.

Та ось з'являються наші міняйли, обвішані торбами й кошелями, повними всякої всячини: хліб, пиріжки з картоплею, квасоля, сухі яблука та ще й окремий кошик, де були миски з сиром, глечики з молоком і яйця.

— Ну й попалися! — сміється батько. — Саме виряджали новобранців. То жінки як почули,що біженці, так нас і обліпили: оце ж і наші туди йдуть, розкажіть як і що. Не захотіли мінятись, так усього надавали. Ледве вирвались...

Надвечір шукаємо місця для ночівлі. Почало хмаритись, повіяло прохолодою, не вистачало ще попасти під дощ! Треба шукати дах. Та ось і село: розкинулось у глибокому вибалку довкола величезного ставу. Хати біленькі, дахи вкриті дранкою. Людей не видно, мов і не живе тут ніхто.

Батько відчиняє важку хвіртку, з подвір'я доноситься скажений гавкіт. І жодної живої душі.

Нарешті в кінці вулиці з'являється декілька кіз і за ними жінка в чудернацькому одягові: на голові очіпок, поверх якого кілька хусток, на полотняну білу сорочку одягнена корсетка, і ціла піраміда спідниць — коротка, довша й ще довша, а внизу виглядає широка вишивана сорочка. Таня як глянула, так і зайшлася сміхом. Батько цитькає на неї, щоб не образила жінку. Це ж звичайний одяг чернігівок, дуже зручний за нестійкої погоди та протягів у ярах, коли можна підкотити зайву спідницю та пов'язати на попереку, як жарко. А потягне холодком, то вже й укутана в сім одежин, як качан капустяний.

Жінка раїть нам завернути до Джуми — у нього найбільше в селі подвір'я: «Там можна і полк розмістити, не те що вашу хуру».

Джума, молодий циган, гостинно розчинив перед нами ворота до свого справді величезного, вкритого густим шпоришем двору, оточеного хлівами й повітками. З-за хати вискочило не менше десятка чорноголових циганчат, на диво ошатних, з ложками в руках. А за ними молода вродлива циганка з великим черпаком у руці — родина саме вечеряла. Тут же, за хатою, великий казан, вмурований в цегляну плиту з димарем. Розіслане на землі рядно, посередині велика миска з духмяною стравою. Хазяї припрошують вечеряти з ними. Батько дякує, просить дозволу вмитися з дороги. Джума показує стежку, яка веде до ставка з чудовим піском, напрочуд прозорою водою. Вода тепла, як парне молоко.

Вмились, скупались. Отепер уже можна й вечеряти.

Такого смачного кандьору я ще й не куштувала: молода картопля з пшоном і куркою, ще й на молоці. Батько нарізав сала, бекону, виклав пироги і хліб — циганчата все те підмели, ми не встигли й оком змигнути.

Повечерявши, збиралися вмоститись спати під повіткою на сіні, та господар про те й чути не хотів: повів до хати.

Хата така ж дивна, як і господарі: всі стіни в ній викинуті — хоч конем по цій хаті гуляй. Руда долівка, велика піч, а просто на долівці гора перин і подушок.

— Аякже! Їм простір потрібний! — показує Джума на своїх чорноголових нащадків.

Ми відмовляємося від хазяйських пуховиків, вмощуємось зі своїми подушками на духмяному сіні. Лягаємо покотом — цигани і ми. Світла не засвічуємо, бо місячно, та й вечір пізній...

Виспатись так і не вдалося — накинулась на нас якась кусюча нечисть, жалила нещадно. Хазяї сплять, діти сопуть, батьки наші похропують, а ми втрьох не витримуємо, забираємо постелі, перебираємось під повітку. Накриваємося з головами, бо тут інша біда — комарі.

Прокинулись пізно, коли сонце вже було височенько. Наші батьки повставали давно: мама залатала продірявлену кулями перину, а батько відремонтував ночви, яким дісталося, коли нас бомбило. Батько не міг бачити поламаних речей. Коні наші теж були перековані: Джума ж коваль — оно, у дворі, й кузня. Тепер стоїть біля батька, гаряче доводить, що треба мінятися кіньми.

— Хіба це коні? Ось у мене коні! Попід хмарами вас понесуть! Дай руку!

Батько ніяково відмовляється, що коні не його, а казенні. Їх же здати треба на місці, ось на них і документи.

— Та що вам ці папірці! Рисаків здасте, а не кляч! — не відстає Джума.

Та батько невблаганний. Зате Таня віддає хазяйці оту блакитну шовкову хустку, що її збиралися міняти. Циганка так і розквітла. Вхопила Танину руку, наворожила довгої дороги, вістки од червового короля з казенного дому, синочка мальованого, хвороб, неприємностей, які скоро минуться, і вона буде щасливою вже з трефовим королем... Наворожила!..

В хутір Зелений приїхали десь опівдні. Стрункими тополями і туями обсаджений величезний сад, вимощений торцевою цеглою під'їзд до парадних Червоних воріт, теж викладених із червоної цегли. Широка площа із зеленим сквером перед конторою колгоспу, цегляні одно- й двоповерхові будинки в садках і квітниках. Був би тут земний рай, якби не натовп людей, що похмурою стіною стояв перед репродуктором: лунав голос Сталіна.

Ми були першими біженцями, які забилися в цей поки що тихий куточок.

В хуторі Зеленому після революції працював наш батько, його прислали сюди парторгом у сільськогосподарську комуну, яка була створена в одній із колишніх садиб братів-цукрозаводчиків Неплюєвих. Наймолодший із братів одразу ж відійшов од цукрових заводів. На одержаних в спадщину родючих чернігівських чорноземах він вирішив створити «Братство».

Було закладено три садиби: хутори Зелений, Рождественський і Хрестовий (згодом перейменований на Першотравневий). Неплюєв був неодружений, жив з двома сестрами, які теж присвятили своє життя створенню «Братства».

Були збудовані цегельний і спиртовий заводи, тваринницькі ферми з породистою худобою: корови, коні, свині. Працювала тут електростанція і електричний млин. Закладені каскадом ставки з рибою, посаджені парки і величезний сад з рідкісними сортами фруктових дерев. Поля оброблялися за найновішою агротехнікою, засівалися сортовим зерном.

Господарство велося за принципом поміщицьких економій. Працювали в цьому господарстві спочатку наймані робітники з навколишніх сіл. Але згодом підросли і свої робітники, бо Неплюєв брав на виховання і повне утримання членів майбутнього «Братства» — дітей-сиріт з п'яти років, тільки «благородного» походження: не нижче церковного дяка. До дев'яти років ці сироти виховувалися в будинках-інтернатах, а підлітки жили в гуртожитках. Одержували початкову освіту, а потім спеціалізувалися по різних сільськогосподарських профілях: садівники, овочівники, пасічники, рільники, тваринники тощо. Навчання поєднувалося з постійною практикою в господарстві. Побут теж був добре організований:

в гуртожитках їдальні, пральні, лазні, побутові майстерні. Була й багата бібліотека, гуртки художньої самодіяльності, клуб. Функціонував і молільний будинок. Дорослі члени «Братства» з благословіння господаря одружувалися, і їм виділяли на кілька сімей котеджі. Сімейні теж працювали в господарстві і користувалися загальними службами побуту. Талановитих юнаків Неплюєв навчав за свій кошт, а деяких навіть відправляв за кордон.

Дорослі братчики одержували скромну зарплатню, а основні прибутки, і чималі, йшли господареві, бо сортове зерно обмінювалося на звичайне у селян навколишніх сіл: пуд за півтора. Дорого продавалося насіння та розсада овочів, фруктові саджанці, племінний молодняк.

Невідомо, що було б з «Братством», якби не революція. Неплюєв з сестрами виїхав за кордон, залишивши недовершеним великий будинок в центрі хутора. Самі ж братчики досить легко прийняли закони Радянської влади — в хуторі була створена комуна, на чолі якої став один із колишніх братчиків. Комуна поповнилася сім'ями демобілізованих червоноармійців, колишніх наймитів, місцевих селян. Працювали в комуні дружно і колишні братчики, і нові комунари...

Отож у Зеленому є що згадати й мені, хоч була маленькою...

...Посеред хутора зупинились дві хури з дітьми трьох-п'яти років. Це «діти ворогів народу». Очі круглі, перелякані. В них, здається, навіки застиг страх. Туляться одне до одного, бояться дорослих, особливо чоловіків. Ми зКларою взяли за руку пухкенького білявого хлопчика років трьох, який, крекчучи, намагався протиснутись крізь драбину хури. Він зацікавлено подивився на нас, став край воза і, обхопивши мене руками за шию, зіскочив на землю. Вхопив нас обох за руки і потягнув до паркану: «Хочу пі-пі!» Клара повела його в кущі, і він після цього нізащо не хотів розставатися з нами.

Мама умовляла батька, ми плакали, щоб залишили нам нового братика. Та батько був невблаганний. Старші діти нам потім пояснили, що комуністи не мали права брати на виховання дітей «ворогів народу». Розібрали їх бездітні сім'ї. Наш Мишко виріс у сім'ї конюха. І тепер, майже одноліток Кларин, теж ходив коло коней. Такий же білявий і ніжний, він мав особливо нещасний вигляд у засмальцьованій ватянці, коротких не по зросту штанях, з нечесаною, немитою кучмою волосся. Під час евакуації він як подався з табуном коней, так ми більше про нього нічого й не чули...

Спогади, спогади.

...Переповнений колгоспний клуб. Ми з Кларою притулилися біля мами в останньому ряду. На сцені великий стіл, вкритий червоним. За ним сидять троє суворих чоловіків у сірих френчах, наглухо застебнутих під горло. Біля столу стоїть наш батько в парадному одязі — сірому костюмі, білій сорочці з сірою краваткою. Штани заправлені в хромові чоботи. Один з чоловіків щось строго читає. Нам не чути, тільки видно, як він ворушить ґубами. Потім другий чоловік щось запитує в батька, той ствердно киває у відповідь. Третій встає і голосно звертається до зали, запитуючи, хто може щось сказати про члена партії з 1916 року Лубенця Василя Васильовича.

В залі тиша.

Та ось виходить на сцену молодиця в яскравій червоно-чорній шалі і починає лаяти батька так, як тільки одна вона вміє лаятись, чорнорота тітка Одарка. Обзиває батька бандитом і злодієм, що в революцію душив і грабував чесних робітників та селян, був у всіх бандах, про які вона тільки чула. Її вже зупиняють, та не так легко зупинити тітку Одарку.

— Я тобі покажу розтратницю! Ти у мене ще порахуєш! Бач, знайшовся левізор — десятки недощитав! — гукає тітка Одарка, сходячи зі сцени.

В залі стоїть гул. Ті, що сидять за столом, знову щось запитують в батька, він відповідає, а потім повільно розстібає внутрішню кишеню

піджака, дістає звідти червону книжечку, кладе на стіл. Опустивши голову, сходить зі сцени.

Ми з мамою пробираємося до виходу, кидаємось до батька, який гладить наші голови тремтячими руками. У мами котяться по щоках сльози. Батько просить нас іти додому, та ми сидимо з мамою в коридорі до тих пір, поки всі люди розходяться, боязко нас оминаючи...

...Була весна голодного тридцять третього року. В хаті ні крихти хліба. Мама зварила з щавлю затірку, забілила молоком, посилає нас з Кларою віднести батькові обід на цегельний завод. Батько, оголений до пояса, худющий, з випнутими ребрами, величезною лопатою вкидає вугілля в розпечену до білого піч, у якій випалюють цеглу. Весь чорний, з запаленими од жару очима, він змахує ганчіркою з обличчя піт і сажу, витирає руки і починає поспіхом сьорбати гарячу затірку, а ми голодними очима проводжаємо кожну ложку до його рота. Батько глянув на нас — і повна ложка повернулася в банячок. Він підсовує його до нас, починає вливати ту затірку в наші голодні роти. Дядько, який кочегарив у цей час за батька, розв'язав свою торбу і поклав перед нами окраєць чорного з вістюками хліба. Батько різав на шматочки той хліб і раз по раз витирав ганчіркою з-під очей чорний піт...

...Пам'ятаю цілі родини голодних людей, які віддавали все, що мали: рядна, сорочки, чоботи — самі в лахмітті — за шматок хліба...

До нашого будинку прийшла жінка з важкими, пухлими ногами, видно, дуже хвора, бо тяжко дихала і майже не могла говорити. А з нею маленька, білокоса, кріпкенька дівчинка з серйозними сірими очима. Наші сусіди, бездітні Гриценки, умовили залишити їм дівчинку. Жінка якось байдуже згодилася, а на другий день її знайшли мертвою в канаві під Червоними ворітьми...

Ніколи не забути мені смаку того першого хліба з врожаю тридцять третього року. Нам його дали по маленькому шматочку, вже вихололого, посипаного сіллю, з хрусткою коричневою шкориночкою, запеченою на капустяному листі...

...Пізньої осені цього, тридцять третього року в район викликали батькових товаришів, старіших від нього комуністів, які організовували комуну. З району вони не повернулися...

Стривожена мама пішла в те село, де батько під час революції партизанив і був членом комнезаму. Обійшла, зібрала підписи всіх, хто знав батька в революцію. Цей лист, мабуть, і врятував нашого батька.

Мама ж під час подорожування дуже застудилася, довго не вставала з ліжка, і після того ми вже не бачили її здоровою.

Батькові повернули партквиток і запропонували очолити колгосп за Житомиром, під Новоградом-Волинським, куди переселялись добровольці — колгоспники з нашого району — для укріплення прикордонних колгоспів. Переселенцям видали корів, свиней, овечок, реманент, гроші — позичку для будування житла.

Пам'ятаю розкішні луки й озера, ліси, повні грибів і ягід. І зелені садиби, розкидані одна від одної на півтора-два кілометри, обнесені височенними парканами, з лютими собаками — знаменита «столипінщина». Тут корови заливали молоком, плодилася птиця, паслися отари овечок, рясно родила бульба, виростав розкішний льон, зеленіли плантації тютюну, тільки ніяк не приживалася пшениця, яку обов'язково потрібно було здавати на державну заготівлю... Пам'ятаю батька в безконечних походах пішки і верхи на коні по розкиданому на десятки кілометрів колгоспові, початок будівництва нового села біля шосе, нової школи. Бо спочатку всі чотири класи початкової школи містилися у двох невеликих кімнатах колишньої пошти.

За два роки налагодилося господарство, повним ходом пішло будівництво села, і батька знову перекинули у відстаючий колгосп — хутір Корчунок. А через сім років війна привела нас на батьківщину, в хутір Зелений.

Тут залишився той же розкішний колгоспний сад, ті ж парки і ставки,

ті ж будівлі. Та коли замість комуни став колгосп і колгоспники почали розводити підсобні господарства, зникли квітники й троянди — їх пооб'їдали кози, перерили свині, поскльовували кури. З сусідніх сіл понаїжджало багато сімей, які поселилися у великих кімнатах колишніх гуртожитків. Замість голландських грубок у кімнатах були змуровані сільські печі з лежанками, в широких коридорах нагромаджені комірчини, шафи й шафочки. В дворах між плодовими деревами побудовані курники, корівники і свинарники. Льодовні перетворені в ями для сміття...

Але колгоспне господарство процвітало. Колгосп був мільйонером. Основні прибутки давало тваринництво, сад і городина, які відправлялися в Москву — залізниця поруч, за десять кілометрів. Цегельний і спиртовий заводи працювали на повну потужність. В хуторі була школа-десятирічка і сільськогосподарський технікум. Було багато молоді, будувалися нові житла. Добудували панський будинок і в ньому відкрили клуб. І от війна...

Батько залишив нашу хуру надворі, а сам пішов у правління колгоспу, де вже не був несподіванкою приїзд біженців. Нам тимчасово виділили дві кімнати в студентському гуртожитку, дали в борг талони на харчування в студентській їдальні. Батько здав коней і воза в колгосп, залишив нас обживатися на новому місці, а сам поїхав назад, у Київ, щоб здати документи і, головне, печатку ліквідованого господарства, яка не давала йому спокою.

Мама плакала, не відпускала його назад, у пекло.

— Зараз же бомблять станції, залізниці! Згинеш сам і нас посиротиш!

— Краще смерть, ніж борг перед державою,— відповів батько.

Проте доїхати до Києва йому не вдалося. Повернувся десь на третій день додому аж чорний: під Бахмачем розбомбили їхній поїзд.

В місцевій Раді, спасибі їм, взялися допомогти відправити ті злощасні документи та печатку в Москву, і батько беріг про це квитанцію до кінця своїх днів.

Не встигли ми обжитися на новому місці, як довелося евакуюватися далі, на схід. За Ямполем нас завернули військові назад, на Глухів, бо попереду... німці. Дісталися до якогось села, батько намагався з'ясувати в сільраді, куди ж можна їхати. Та сивоголовий чоловік — голова сільради, який, мабуть, і ночував у цій сизій від цигаркового диму кімнаті біля телефонного апарата, гірко пожартував:

— Їдь, брате, навмання туди, де встає сонечко. Не помилишся!

Та куди ж було їхати, коли мама лежала в лихоманці майже непритомна, а Таня вся набрякла — їй важко було рухатися: скоро мала з'явитися на світ маленька людина.

Батько, нікого більше не питаючи, вйокнув на коней, і поїхали ми назад, у Зелений...

З колгоспу виганяли останній табун молодих телят, і батько, почепивши торбу на плечі, пішов разом з погоничами туди, де сходило сонце...

А ми залишилися напризволяще, голі, босі, без харчів і притулку перед страшним майбутнім.

Та не без добрих людей...

Тьотя Саша, батькова сестра, і Фекла Іванівна, колишня наша сусідка, порадили нам переселитися з гуртожитку ближче до них, в квартиру евакуйованого бригадира колгоспу. Маму обсідали сумніви:

— А раптом повернуться господарі?

— Не пересидите ж ви тієї квартири! Перейдете тоді до мене. Чоловіка щось давно нема, чи й повернеться... А гуртом все-таки веселіше, бо по ночах одній страшно. Залишилася ж сама на весь будинок! — вмовляла нас Фекла Іванівна.

Ми склали меблі господарів в одну кімнату, а в другу перенесли ліжка, постіль, стіл і стільці з гуртожитку. Дров був повен сарай, а на господарство нам дісталося двоє курей з півнем та сірий кіт, який одразу ж вмостився на Клариній постелі.

Через хутір вже другу добу гнали й гнали табуни худоби: манівцями,

подалі від основних трас, на схід, на Москву, до залізничних станцій. Телята й корови йшли, а свині, та ще відгодовані, не витримували. Члени правління колгоспу, які залишилися для евакуації, а, як потім з'ясувалося, і для підпілля, наказували колгоспникам дорізати свиней, засолювати сало й м'ясо та ховати якнайдалі. Набивали салом діжки, ящики, складали в комори, хліви, м'ясо замочували в розсолі, коптили в димарях.

Розібрали всю сіль, яка була в кооперації, і навіть ту, чорну, що була припасена для худоби. Кликали всіх забирати борошно й крупу з колгоспної комори.

Нам дісталося навіть піввідра меду. Люди тягали суліями олію, вино... На спиртзаводі розбили склади з зерном, і всі кинулись туди. Побігли і ми з Кларою.

Величезні ворота зняті з завісів і поставлені замість підмостків. Жінки, діти, підлітки носять зерно відрами — в руках, на коромислах, в казанках і кошелях, а хтось зсипав в окрему купку за ворітьми просто на землю, щоб потім переносити додому. Прикотили навіть підводами.

Ми з Кларою набрали ячменю. Та не встигли вибратись з натовпу, як якийсь чоловік у сірому плащі вскочив у склад, вихопив пістолет та бахбах угору.

— Німців годувати збираєтесь? Ану, розійдись!.. Наказу Сталіна не чули: все підряд палити?! Скидай мішки назад! — До дядька, який саме розвертав парокінну бричку з мішками.

Дядько чи не почув, чи подумав, що встигне втекти, батожив коней.

Два постріли навздогін. Дядько обм'як, посунувся з брички. Із скроні його тоненькою цівкою загадючилась кров.

Ми кинули торби та ходу.

Десь за дві години склади вже горіли, вибухали цистерни з невивезеним спиртом. Мама нагримала на нас, наказала й носа не витикати з хати. Трохи є — і досить. Он на городах, у полі ще скільки не зібрано!

Затих, причаївся хутір, жде чогось невідомого, страшного...

Та минали дні за днями, а довкола було тихо. Погода чудова, сонячно, тепло. Жінки пораються по господарству. Почали виганяти на випас корів, збирати городину.

Якось на світанку до нас тихенько постукали. Мама схопилась, виглянула у вікно: стоять двоє в темних накидках.

— Мать, открой! Немцев нет?

— Та ще Бог милував, не бачили супостатів,— це Фекла Іванівна озивається з сусідніх дверей. — Заходьте, погрійтесь.

— Некогда греться. Нам и так жарко. Степанков, иди докладывай, а мы тут еще оглянемся...

Постаті зникли, а ми повдягались і сидимо, наче миші, боїмося виглянути — ще стрельне...

Коли зійшло сонце, я побігла до тітки Саші. Почула од неї, що пастухи пригнали з Баранця назад худобу, бо там повно нашого війська. Риють окопи, встановлюють гармати.

Хуторяни сполошилися, бояться пожеж, руйнувань. Стали копати ями на городах, ховати речі, збіжжя.

Надвечір до хутора прийшли червоноармійці. До нас зайшло троє бійців з лейтенантом, попросили гарячої води поголитись. Фекла Іванівна швидко розтопила піч, нагріла води. Хлопці поголились, поїли гарячого борщу і зникли в темряві.

На світанку хтось декілька разів стукнув у вікно, мама виглянула і метнулась до дверей. До кімнати буквально ввалився лейтенант в шинелі наопаш, з закривавленою, підвішеною на ремені рукою. Він важко стогнав.

Ми з Танею вклали його на ліжко, заходилися вгамовувати кров. Мама з Феклою Іванівною побігли кликати Дусю Дубову, яка перед війною вчилася на медсестру.

Дуся принесла чемоданчик з медикаментами, вправно промила рану, наклала пов'язку. Лейтенантові, мабуть, полегшало. Він уже поривався

йти, але ми його вмовили залишитися, напоїли гарячим молоком, скинули чоботи, вклали в ліжко. Він одразу ж заснув.

Ми ходили навшпиньках, щоб не потривожити пораненого. Та десь опівдні до нашого будинку підійшли троє: два бійці і командир з сивими скронями, суворим обличчям. Один з бійців показав на наші двері. Ми якраз були у дворі, тож не чули, що казав пораненому командир. Побачили тільки, як його вивели: простоволосого, без шинелі, в непідперезаній гімнастерці. Кашкет, ремінь з кобурою та пістолетом і шинелю ніс один із бійців.

— Пойдешь под трибунал, самострел! — сказав командир, коли вони спускалися з ганку.

Надвечір того ж дня нахмарило, потемніло, став накрапати дощ. З Баранця докотилася стрілянина. Глухе гухкання гармат, ледь чутне кулеметне татакання. Між Баранцем і хутором Першотравневим здійнялася заграва.

Цілу ніч прав дощ, а вранці хутірські хлопчаки розповіли, що в Баранці уже нікого немає, а за Першотравневим, мабуть, уже німці.

В хуторі ж все ще тихо та мирно. Люди знову стали виходити на городи, виганяти на пашу худобу. Ми з Ніною, моєю одноліткою, тітчиною пасербицею, взяли серп й мішки та й гайнули до ровів жати траву для корови.

Стояв пізній ранок, сонце проглядало крізь тонкі хмари і добре припікало. З повними мішками ми вже зібралися додому, коли з сосняка підійшло до нас двоє хлопців і сказали йти он туди, за картоплю, по дині — там їх як гною!

— Ровом ідіть, бо сторож побачить! — гукнули вже в спини.

Зігнувшись, побігли ровом. Та ледь висунулися на баштан, що й справді був всіяний динями, як над Першотравневим бабахнуло, прошелестіло над нашими головами і вибухнуло. Нас зі страху жбурнуло на землю. Незчулись, як знову опинилися в рову. Вибухнуло ще двічі, але вже далі, в саду.

Довго лежали, боячись поворухнутись, а потім чимдуж чкурнули додому — залишили й зірвані дині, й мішки з травою.

З того ранку днів зо три на хутір падали снаряди. Та, на щастя, вибухали в основному в саду. Лише один вцілив у сарай біля контори, загинули корова та двоє поросят.

Після цього все стихло. Пішли чутки, що німці вже далеко на сході, що наші відступають. Лише ті, хто потрапив у оточення, з боями пробиваються на схід.

В кінці серпня різко похолодало. Засіяло осінньою мжичкою, розквасило дороги, грязюка — по коліна. А ми ходимо копати картоплю.

Одного туманного ранку я, Ніна, тітка Саша та ще дві молодиці вибирали картоплю недалеко від грунтової дороги, що вела через Баранець на Свессу. Раптом з боку Баранця почувся глухий гул, і з лісу на дорогу виповзли сірі, з широченними колесами не бачені ще нами машини. За ними їхало кілька грузовиків, на бортах чорна свастика.

Ми заклякли зі страху. Молодиці хотіли бігти до хутора, але тітка Саша нагримала, щоб стояли на місці, бо німці ж можуть стріляти. Краще спокійно продовжувати копати картоплю, бо вони, німці, начебто над усе люблять труд...

Ми запопадливо, тремтячими руками копали картоплю, а колона машин тим часом наближалася...

Машини з колесами, подібні до тракторів, вирівнювали дорогу, за ними дві вантажні, з котками спереду — утрамбовували. Вибоїста, з непролазною грязюкою дорога стала рівненькою, мов стіл. Остання вантажна машина раптом зупинилася навпроти нас. З кабіни виліз німець в зеленій шинелі, у кашкеті з високою тулією, а з кузова зіскочили двоє в плащах з накинутими на голови капюшонами, один з них тримав довгу жердину. Не звертаючи на нас жодної уваги, всі вони дивилися в бік

хутора. Потім солдати ввіткнули обіч дороги високу жердину, а офіцер прикріпив зверху акуратну, обведену червоним і чорним стрілку, націлену на хутір. Швидко сіли в машину і покотили далі.

Ми позбирали свої речі, не закрили навіть зіллям кагату з картоплею. Бігцем подалися до хутора. Та десь зникла Ніна.

— Оце розносило! — сердиться тітка Саша.

Стоїмо, чекаємо. Аж ось біжить наша Ніна і розмахує дощечкою, тією, що почепив німець.

— Закинь подалі! — наказала тітка Саша, і Ніна пожбурила її в бур'ян...

На дорозі чути тріскотняву мотоциклів, але ми вже в густій алеї саду, і ось поруч наша домівка.

Колона мотоциклістів проїхала мимо хутора, на Грем'ячку, а троє зупинились, поставили мотоцикли біля Червоних воріт. Один поправляв щось у моторі, другий майнув у кущі, а третій, тримаючи в руці автомат, став посеред воріт і, шкірячи зуби на забрьоханому грязюкою обличчі, щось переможно вигукував.

Не встигли заскочити до тітчиної хати, як у хуторі загули машини. Виглянули у вікно: в білому тумані чужі сірі постаті. Біля воріт злетіли догори червона і жовта ракети, а у відповідь од контори — феєрверк з автоматів. В саду, за конторою, щось вибухнуло та ледь чутне — пах! пах! — із гвинтівки чи пістолета. Знову декілька черг з автомата — і стихло.

Тітка шепоче нам, щоб мерщій кудись ховалися. Вона сидить на високій лаві біля лежанки, дивиться у вікно.

Та куди там ховатися, коли ось уже в коридорі гупають важкі кроки, чути чужу мову. Ми з Ніною забилися за шафу. Сидимо ні живі ні мертві на скрині. Рвучко відчиняються двері — і мій мозок пронизує гострий, уже давно забутий біль, а простір заповнюється сірою ватою...

— Матка, млеко, яйца! — чую крізь вату.

Риплять дверцята шафки, щось важке, металеве падає на підлогу.

— Гут, гут, матка, яйца,— двері тепер уже обережно зачиняються, кроки стихають.

Тітка полегшено зітхає, встає, щоб закрити шафку, і каже, що забрав яйця — наклав повен казанок та перекинув чавунець, що стояв на припічку, шукав, мабуть, молоко. Мордатий, нахабний.

Знадвору у відчинену кватирку тягне смородом паленої щетини. Чути бадьорі голоси, тріск мотоциклів, гул машин — у хутір прибувають окупанти...

Тітка вже кричить на нас, щоб сховалися хоча б на піч. Та не встигли ми й через кімнату пройти, коли в двері ввалилися два солдати в зеленавих шинелях, з автоматами й ранцями за плечима.

Ми так і заклякли поруч з тіткою на лаві.

Солдати ж повелися так, наче в кімнаті були лише вони та бездушні меблі. Мовчки витерли ноги, взуті в короткі чоботи, зняли автомати і поставили їх поруч з нами біля лежанки. З вішалки акуратно зняли наш одяг і поклали на підлогу, натомість повісили свої шинелі й пілотки. Ранці поклали на стільцях.

Один із солдатів згорнув з Ніниного ліжка покривало разом з простирадлом і переніс на скриню, а на ліжкові розклав свою сіру ковдру, накривши нею й подушку. Зняв чоботи, взяв шинелю, ліг, накрився з головою і відразу ж заснув.

Другий солдат підійшов до печі, відкрив заслонку, взяв рогача, дістав горщик з водою, попробував пальцем, чи гаряча. Зі столика біля люстри зняв, акуратно склав і поклав на підвіконня скатертину, а натомість поставив причандалля до гоління. Взяв гарячу воду і почав голитись.

Сидів до нас спиною: в сірих штанях, сірому кітелі з солдатськими нашивками на плечах. Темно-русе, коротко підстрижене волосся. В дзеркалі відбивалося звичайне обличчя, тільки очі були якісь напівживі — сонні, обведені темними колами.

Поголився, склав у мішечок речі, важко підвівся, вилив воду в помийницю, розстелив свою ковдру на килимку біля тітчиного ліжка, поклав речовий мішок під голову, ліг, не роззуваючись, і відразу ж захропів...

Після всього пережитого на нас найшло якесь отупіння, і ми теж задрімали, сидячи, притулившись одна до одної біля теплої лежанки.

До тями привів грюкіт у двері і постріли на вулиці, майже під вікнами. Німці швидко посхоплювались, виглянули у вікно, вдягнулись, підхопили автомати та ранці й вибігли надвір.

У дворі повний погром. Двері в хлівах де розчинені, а де виламані. Посеред двору залишки багаття, пір'я, свиняча кров і тельбухи. Ревуть корови, голосять жінки. У Фекли Іванівни забрали порося, половили курей. Лишили тільки півня. Двері в хліві, де стояла корова тітки Саші, висаджені, біля ясел сиротливо висить порожній ошийник, в курнику ж лише пір'я валяється. Тітка Саша як побачила порожнє стійло, так і сіла на ясла, підкошена горем.

Жінки, плачучи, перераховують одна одній, скільки забрано курей та яєць, у кого витягли порося чи свиню. І тільки у тітки Саші забрали корівку. Ось тітка звелася: вуста стулені, зелені очі потемніли, і вона з осудом до жінок:

— Годі вам голосити! Скажіть спасибі, що хоч люди лишилися цілі!

Через хутірський «телеграф» скоро стало відомо, що німці вчинили такий погром тільки в декількох дворах. В будинки майже не заходили. За конторою, в саду, хтось кинув гранату, стріляв у німців. Кажуть, що це Іван Галушка, який недавно повернувся в хутір після реабілітації. Німці довго бігали по саду, строчили з автоматів.

Цього ж дня увечері в Тані почалися пологи.

Мене з Кларою вирядили до Ніни, а тітка Саша з Дусею Дубовою та мамою цілу ніч чергували біля породіллі. Перед ранком знайшовся маленький Льоня. Його колискою стали пробиті німецькими кулями та залатані батьком (тепер уже дідом) дерев'яні ночви. Малий був на диво спокійний, тільки сопів, коли Таня його годувала. А то все спав. Навіть їсти його будили. Мама непокоїлась — чи хоч не глухий? Та ні, водив очима і повертав голівку на звук. Клара не відходила від немовляти. Прала й прасувала пелюшки, першою кидалась до нього, як тільки ворухнеться. Таня дуже поправилась і була якась мовби аж нежива, сонна, байдужа до всього.

А на ранок ще одна радісна подія: знайшлася наша корова. Стояла прив'язана в сусідньому саду. Німці, мабуть, готувались її зарізати, та не встигли.

Як же ми зраділи нашій корівці!

На пашу тепер корів не виганяли — боялись. Косили траву, носили мішками. Та ще й на зиму треба було запастися — не розгинались. Все це робили поночі, крадькома, після цілоденного копання картоплі, яку вже починав прибивати мороз.

Та найгірше те, що на зиму ми всі лишилися голі й босі.

Батькові хромові чоботи, в які я намотувала величезні онучі, майже зовсім розповзлися: щодня ж місила ними глевкий чорнозем! Міське пальтечко теж не витримувало щоденних мішків і в'язанок соломи. Мамі та Тані ні в чому було й ступити надвір, а Клара виросла зі свого одягу.

Фекла Іванівна порадила сходити в хутір Рождественський, що за півтора кілометра від нас, бо прочула, що там, в конюха Ладика, можна виміняти чоботи і куфайки. Він погнав був коней в евакуацію, та незабаром повернувся назад. Привів півдесятка коней, привіз повний віз усякого добра.

З Феклою Іванівною ми й рушили до того Ладика.

Я взяла на обмін два шматки сала, батькову вихідну сорочку, білу, в блакитну смужечку, і сірий парадний піджак. Таня дала дві пачки сигарет — тепер вона не палила, облігації позики та одну золоту сережку.

Другу десь загубила при евакуації. За все це добро мені треба було вкрай дістати хоча б дві пари чобіт та куфайку.

Ладик жив у невеликій хатині біля конюшні. Застали його у дворі: виводив запрягати коней, збирався кудись їхати. Я з сумом пізнала наших конячок та хуру, якою ми приїхали з Житомира.

— У меня самого сала сколь хошь, гнийоть! Ты-ы с-соли бы принесла! А с этими бу-бумажками теперь в клозет ходить будем! — заїкаючись, високим писклявим голосом прокричав Ладик.

Сережку довго роздивлявся, тримаючи у вузлуватих пальцях. Заяча шапка зсунута на потилицю, череп лисий, на щоках давно не голена щетина.

— Одна! От если бы две!.. Ну, да ничево, все ж благородный металл!

Взяв сорочку, піджак на руку, пішов у конюшню і кинув пару кирзових чобіт.

Фекла Іванівна, що досі мовчки спостерігала за цим торгом, підійшла впритул до низькорослого, миршавого Ладика — висока, ставна — і, задихаючись від гніву, тихо мовила:

— Ти, гнида, заїка нещасний! Кого ти грабуєш серед білого дня? Забув, як тебе і твого сина її батько з багна витяг? Напоїв, нагодував, притулок дав, людьми зробив! А ти так дякуєш?

— Ну, чево, чево раскричалась? Не знал, не ведал, что партийца дочь, што кланяться им нада! — Повернувся в мою сторону, зняв шапку, схилився набік. — Они меня раздели, а теперь, вишь, я их одеваю! — Пішов у конюшню і кинув ще пару чобіт і куфайку.

Та краще б Фекла Іванівна мовчала, не знала вона, яку біду на мою голову накликала!..

Невдовзі після цього з Ямполя заявилися представники нової влади. Оголосили по всьому хутору, щоб до контори зібралися всі жителі — від шістнадцяти до шістдесяти п'яти років.

Сірий, туманний день. Мряка, грязюка. Біля трибуни машина. В ній, крім шофера, два німці. Біля машини двоє молодиків у цивільному одязі, озброєні німецькими автоматами, з чорними зі свастикою нашивками на рукавах. Тут же біля них крутиться і Ладик — наряджений, мов болячка, як каже Фекла Іванівна. В начищених до блиску хромових чоботях з калошами, синьому суконному галіфе, теплому піджаку з сірим каракулевим коміром і чорній каракулевій шапці. Борідка й вуса підстрижені, щоки поголені.

— Цікаво, як його пани й терплять? Аж сюди тхне гноякою. Ну й гнида ж! — все та ж Фекла Іванівна.

На трибуну піднімається молодик з автоматом, за ним один з німців, слідом ще один молодик з гвинтівкою, а вже останнім Ладик.

Промова німця була коротка: ламаною російською мовою він повідомив, що віднині ми повинні підкорятися новому порядку. Скрізь повинен бути орднунг... і арбайт, арбайт... За порушення — суворе покарання. Орднунг будуть наводити поліціянти — показав на одного з молодиків.

— Генуг! — Повернувся, швидко зійшов з трибуни, сів біля шофера в машину, ззаду — другий німець і один з молодиків.

Поїхали...

На трибуні залишається поліцай і продовжує проголошувати «закони нового порядку»:

— Все, скінчилася Совєцька власть. Москва вже завойована, німці біля Уралу. Так що панують тепер німці, а вони люблять орднунг і арбайт. Треба копати картоплю, збирати городину, молотити скирти, працювати в саду. Працювати будете так, як у колгоспі. Старостою призначається Ладик, поліцейських наберемо. За порушення орднунгу німці не жаліють куль — розстрілюють.

Коротко і ясно: для нового порядку ми сіра, безмовна робоча скотина. Пригнічені, розходимося по домівках. Невже це назавжди? Та ні, не міцна ця влада! Не знайшли ж порятнішого на хуторі для старости. Видно, ніхто

розумний не захотів прислужувати німцям. А по лісах, кажуть, збираються червоноармійці-оточенці в загони партизанів. Бач, бояться їздити нові пани без охорони!

Так міркують наші старші жінки.

В неділю вранці йдемо з Ніною копати картоплю на тітчин город, бо за орднунгу на себе не можна працювати в будень — тільки в неділю. Картопля вже примерзає, та глибоко в землі ще ціла. Буде гнити взимку, доведеться декілька разів перебирати. Врожай страшенний — з-під кожного куща не менше як по піввідра. Бадилля потужне, важке. Під ним земля ще не замерзла.

Розпочинаємо ближче від дороги, щоб легше було вивозити картоплю. Викопуємо новий майданчик під кагат, бо до старого далеко носити. Навкруги тихо, тільки ворони каркають. Де-не-де бовваніють постаті по городах. Ніна підкопує, я вибираю.

Раптом виразно чуємо чоловічий голос:

— Сестренки!

Оглядаємось — нікого не видно. Коли знову: «Сестренки!» Та так жалісно, хрипко, ледь голос одводить. І боязко, та все ж рушаємо на голос до старого кагату, що посередині городу.

— Не бойтесь, подойдите поближе! — З-під бадилля витикається одна голова в пілотці, потім друга — в кашкеті.

Розірвана, аж чорна гімнастерка, в петлицях один кубик, синя рука на перев'язі. Строгі сірі очі під русявим чубом. Молоде, давно не голене землисте обличчя. Другий, із страдницькими чорними очима, не може звестися: одна нога без чобота, набрякла, замотана ганчір'ям.

За кагатом напнута шинеля, замаскована бадиллям. Під нею ще, мабуть, теплий попіл від багаття та напівсирі огризки картоплин.

— Немцев в селе нет? Полицейских много?

— Німців в хуторі нема, та й поліцаїв щось не дуже видно. Є двоє, чужі, не з нашого хутора. Та й ті більше сидять вранці в конторі, сторожують Ладика, коли той роздає наряди на роботу жінкам. А потім кудись зникають.

Обережно котимо з Ніною важкий двоколісний візок. Тітка з одного боку, а Мишко, кульгаючи, з другого підтримують, щоб не вивернути нещасного Миколу в багнюку разом з мішками картоплі.

В хуторі темно, тихо. Лише де-не-де жевріють вікна та з оголеного віття дерев м'яко падають важкі краплини. Провозимо візок біля сарая Зим'яка, і тут наче з-під землі виростає довготелеса Альощина постать. В одній руці він тримає гасовий ліхтар, прикритий накидкою, а в другій величезне відро з паруючими помиями.

Від несподіванки зупиняємось. Візок перехиляється, з нього з болісним стогоном валюється Микола. Альоха сахнувся до свого сарая, видно, теж злякався, а ми гуртом беремо Миколу, заносимо до сарайчика, кладемо на солому.

Вже вночі завели хлопців до хати. Прали, парили білизну, відмочували та перев'язували рани. Тітка Саша з Дусею заходилися вправляти Миколі звихнену ногу. Потім Дуся забрала Миколу до себе, а ми вклали Мишка на піч, де він блаженно сопів, відігріваючи задубілі руки й ноги.

Другого дня хлопці поривалися рушати далі, на схід. Та куди їм було йти, коли Микола не міг стати на ногу, а в Михайла не тільки рука забинтована, а ще й рана в нозі. Тітка кладе примочки з зілля, засипає якимсь сірим порошком — у неї завжди і в добрі часи висіли в сараї різні торбиночки з травами. Застудиться хто чи й так захворіє — всі до тітки Саші.

Зим'як, мабуть, здогадується про щось: його синок Альоха не міг не розповісти. Але й у Петра Зим'яка своя філософія: його хата скраю. Що йому війна? Всі вдома, сам він теж не погнав худобу на схід — заслаб на живіт. Стогін було чутно по всьому хутору. Тепер удає старезного діда, згорбився, блищить лисиною, відрощує бороду. А вона ж у нього молода та

лискуча. Натягне кобеняк, накриє лисину кролячою шапкою і все снує між сараєм, хлівом та хатою, навіть уночі виходить надвір. Скаржиться, що хтось краде кролів, то він хоче впіймати злодія. Правда чи ні — хто його знає. Бо он шепочуться хутірські жінки, що то він добро своє закопує. Закопає в одному місці, а другої ночі вже іншу яму копає — украдуть!..

Дивна була ця родина Зим'яків і в роботі, щоденних клопотах — ні свят, ні веселощів. Всі мовби пригнічені: чи то понурістю господаря, чи строгим поглядом діда, який сидить на печі в кожусі та все погляда на домашніх — чи всі при ділі? Навчання в школі він вважав марною тратою часу: ото вивчи́ть дитина літери, навчиться по складах читати — і досить! Руками треба робити, а очима тільки дивитися на їжу.

Тож не дивно, що й Нюра не розставалася з крючком та спицями: уроки вчить, бубонить, а в руках миготять спиці. Рукавиці, шкарпетки, светри — все то Нюрина робота. Невисокого зросту, міцненька, широкі брови на спокійному обличчі. І дивні очі: одне сумне каре — батькове, а друге вже материне — яскраво-синє. І ні в кого я не бачила такої пишної каштанової коси.

Цієї осені Нюра захворіла. Була мобілізована на окопи, побула там з місяць та й повернулася хвора. Що застудилась, бо пошкодували дівчині нові чоботи та тепле пальто, а що й непосильною була, мабуть, та праця для сімнадцятилітньої дівчини. Звикла ж викладатися до останнього. От і став палити її жар, зводити судорогами при місячних. Відпоювали її травами та медом, та не помагало нічого — синіли, пухли ноги, відбирало руки. Тяжко стогнала Нюра, мовчки стікала слізьми її мама. Та немає ж ніде порятунку, закриті лікарні, пощезали лікарі.

Нічого не розпитував Петро Зим'як про наших поранених, мовчки дав глечик липового меду, миску овечого лою.

Швидко заживала Михайлова нога, він уже зняв пов'язку з руки. Перестав кашляти. Стухала нога і в Миколи.

А ми з Ніною ходимо на щоденну роботу. Важку, виснажливу, з раннього ранку до пізнього вечора. Ось уже тиждень підряд по команді Ладика перевозимо снопи немолоченого жита з Баранця до молотарки, що стоїть на току посеред поля. Петро Зим'як готує молотарку, дядько Гриценко локомотив. Та щось туго з тим локомотивом — не заводиться. Почахкає, почахкає, та й зупиняється, а молотарка не так обмолочує, як жує снопи. Приїздив з Ладиком якийсь начальник у німецькій формі, але, видать, з «наших», бо розмовляв українською мовою. Наказав, щоб усе збіжжя обмолотили до Нового року, а зерно завезли на станцію. «Кулаками молотіть, якщо молотаркою не здатні!»

Снопи з Баранця возять на двох гарбах хлопчаки, наші ровесники — Мишко Голик та Іван Шмот. Ми, двоє дівчат і двоє жінок, подаємо снопи на гарби з полукіпків, що розкидані по всьому полю. Хлопці укладають, а ми потім ідемо за гарбами до молотарки і там уже складаємо снопи в скирту. За день втомлюєшся так, що й жити не хочеться. Навіть наші їздові, що корчать із себе кавалерів, під кінець затихають. Мишко вчиться курити: лаштує величезну цигарку, затягується хвацько, а потім ніяк не відкашляється. На довгій шиї з маленьким борлаком напинаються сині жили, обличчя береться червоними плямами. Відкашлявшись, він знову стромляє до рота цигарку.

— Гляньте, дівчата, на цього курія! — показує на Мишка рукою Настя, Іванова жінка. — Для такої цигарки тобі ще, хлопче, рости та рости!

Мишко скинув куфайку: ось я тобі, мовляв, дам! — стрибнув із воза на Настю. Та, сміючись, підхопила його, як малого, поцілувала у лоба, Мишко тільки ногами вимахував.

Підсадила його Настя на воза та гірко так:

— Рости та й рости ще тобі, хлопче, щоб з дівками боротись!

Притих Мишко, сопе ображено.

Йдемо мовчки за гарбою, місимо грязюку. Зранку сіяла мжичка, а зараз, під вечір, проясніло. Півнеба палає пожежею, запливає чорнющи-

ми хмарами. З розколошканих країв стікають криваві патьоки. Ніколи більше не бачила я таких траурних кольорів, як тоді, в листопаді сорок першого року.

Натужно гуде локомотив, трясеться, торохкотить старенька молотарка, безперервно випльовує брудну смердючу полову. Ми з Ніною та Поліною Поляковою нагрібаємо її в сітку, відтягуємо до стіжка. Гострі остюки, перемішані з їдкою трухлявою потертю, набиваються в очі й ніс, сиплються за комір, попадають в рукави. Не рятують навіть хустки, що ними ми обмотані по самісінькі очі. На холодному вітрі дубіють і руки, й ноги...

Отак з ранку до вечора. Та ще тягаємо до хати важкі мішки з мокрим зерном, засипаємо на піч, на лежанку, підлогу. В хаті стоїть важкий дух плісняви. Щодві доби збираємо те зерно і здаємо під розписку комірникові. Не чуємо рук-ніг від утоми. Спимо чорними снами, а зранку знову сіра, гнітюча безвихідь...

Локомотив раптом чахнув, заглух — обід. Вранці сьорбнули по кілька ложок гарячої кулеші, а зараз жуємо черствий хліб із старим салом, запиваємо молоком. У Поліни в одній руці шматок холодної пшоняної каші, а в другій синя варена картоплина. В пляшці, замотаній ганчір'ям, тепла водичка. На руках у Поліни брудні, подерті, колись фасонні замшеві рукавички. З них витикаються брудні пальці з поламаними нігтями.

Поліна років на три старша за нас, завжди похмура і мовчазна. Приїхала в хутір зовсім недавно, вже при німцях, разом з хворим батьком та матір'ю. Каже, що з Києва. Поселилися в школі, в маленькій кімнатці. Бідують тяжко: голі, босі, голодні. Старий недовго, мабуть, протягне, він уже й не ходить. Живуть з того, що міняють якісь ганчірки на продукти. Та чи на багато їх вистачить? Сусіди дали їм хто що зміг — проса, ячменю, картоплі. Але ж то треба ще обдерти та змолотити! Для міських людей це не так просто.

В хуторі зараз багато таких нещасних сімей — біженців. Місцеві діляться з ними чим можуть. Треба ж якось витримати, вижити...

Молотарка наша недалеко від дороги, що веде мимо хутора. Ще здалеку видно, як по ній од села Грем'ячки рухається довга сіра колона людей. Полонені! Жінки біжать навперейми: «А може, там і мій!» Біжать і з хутора — з глечиками, мисками. Побігли й ми.

Зарослі сивою і молодою щетиною, землисті, виснажені обличчя, опущені голови. Пілотки натягнуті на вуха, кашкети з обірваними околишами. Брудні сірі шапки, довгополі шинелі, забрьохані так, що вже й не видно, якого вони кольору, темні сліди від петлиць та зірочок. Кирзові й хромові стоптані чоботи, перев'язані мотуззям, мовчки, понуро місять грязюку. І на велетенську колону, що розтягнулася майже на кілометр, всього чотири конвоїри. Йдуть непоспіхом, недбало несуть автомати.

— Ва-а-асю! — високий зойк.

— Век!

Коротко тріснуло, мов роздерло тканину.

Сіра колона вже за хутором, а обабіч дороги навіки застигла жінка Василя, мати двох дітей...

Проте як не стерегли, як не стріляли, а з полону все ж виривались. В хуторі уже багато таких приймаків. Знаходили їх то в картопляних кагатах, то в скиртах, в лісі в землянках. А то й самі вночі шкреблися в шибку, бо чи довго ж усидиш, голодний, роздягнений, в земляній ямі в дощ та холод!

Поліцаї, та й Ладик, знають, мабуть, про зайд, але мовчать. Може, бояться, а може, щось надумались, не хочуть передчасно полохати. Нехай збираються докупи, легше буде переловити.

Появився приймак і в нашої сусідки Федори. Ніщо не сховається од очей хуторянок. Помітили, що Федора змінила чорну хустину на квітчасту, ще й пов'язувати її стала інакше: раніше закутувалася так, що тільки очі було видно, та ходила згорблена, сердита, у безконечних буденних

клопотах і пошуках свого «хлопця» — дванадцятилітнього хлопчака. Він умудрявся сховатися то в льох, то на горище забратись. Та все з книжкою. Міг читати навіть на ходу. А мати, знай, дубасила його по худеньких плечах, обзивала ледащом, дармоїдом. Ми навіть не знали, як його й звати: хлопець — і все. А він раніше від усіх підхоплювався, носив воду, рубав дрова, чистив картоплю, порав худобу, а потім — за книжку й зникав. Шукала його Федора завжди ввечері, вже по роботі — боялася, щоб не замерз.

Тож знайшла Федора собі приймака під час одного з таких пошуків. У клуні на соломі. Лежав, марив, вигукував якісь команди. Притягла його до хати та потай і виходжувала. Ніхто, може, й не дізнався б, якби не відкрилося молоде й розквітле обличчя Федори. Згодом приймак став виходити в коридор, а потім шпарко заходився коло хазяйства. За ним мотузочком ходив і хлопець: чимось приворожив його материн приймак Геннадій — жвавий волжанин з окаючим баском.

У тітки Одарки теж поселилося двоє. Прибились до хутора пізньої осені, опухлі від голоду, з обмороженими ногами. В інший час Одарка спровадила б їх, але їй теж потрібні були робочі руки. Тож знайшла сякий-такий одяг, взула в постоли, дала в руки лопати копати новий льох. Копали рано-вранці й увечері, коли не видно було хутірського начальства. Охляли в таборі зовсім: копнуть кілька разів і стоять, спершись на лопати. Одарка жаліється сусідам, що ледачі, не одробляють і того хліба, що переводять. Годувала їх картоплею й кашею, а хліб ставила подалі од них, на краєчку столу, щоб не дістали.

Та поступово оживали хлопці. Відігрівалися на печах, поправлялись, хоч і на слабеньких, та все ж свіжих селянських харчах. Заживали рани, минала простуда. Молоді руки щеміли за роботою.

Наш Мишко виявився напрочуд додільним хлопцем. Вмів робити все, працював весело й вправно, з підспівом, присвистом. Тітка Саша сама неабияка господарка, догодити їй не так просто, та й та не могла нахвалитися приймаком: і сарай відремонтував, і дах перекрив, і всі перегородки обновив. Дрова, які де не були, порубав, поскладав у дровітник, ним же й збудований. Накрив його акуратними солом'яними сніпками, ще й флюгер примайстрував зверху: нехай показує, звідки дме вітер, може, з рідної Вологодщини.

Пошив нам усім валянки. З старих матраців узяли вату, в хід пішли зношені піджаки, ковдри, шматки гуми від машинних шин. Все підряд строчила батькова старенька машинка, яка мандрувала разом з нашою сім'єю. Позалатував Мишко свої й Миколині гімнастерки, чоботи... Встає ще поночі, до світанку вже й дров та води наносить і нам, і Дубовим, бо там щось не так у них з Миколою.

Дуся вийшла заміж за Миколу. Була навіть вечірка. Вікна позапинали ковдрами, яскраво світили гасові лампи, знесені од усіх сусідів. Кричали молодим «гірко!», співали незмінну «Галю». Дуся, вся в рожевому, з материними сережками в вухах, весь вечір не спускала вологого погляду з Миколи. А той здавався підлітком поруч із своєю пишнотілою судженою.

Королем вечора був Мишко. Грав на гітарі й балалайці, співав вологодські частівки, танцював хвацько «Яблучко». На обличчі білозуба усмішка, а очі все пасуть нащу Ніну.

Тітка Саша вже інакше його й не називає, як зятьок. Та все підсовує йому ласіші шматки — хай набирається сили.

А в Миколи після весілля щось не заладилось з Дусею, не схожі вони на молодят. Микола ходить, як старий дід, човгає кирзовими чобітьми, не голиться. Штани підперезані мотузком, сорочка виглядає з-під куфайки. Все валиться у нього з рук. Мишко допомагає йому, та для старої Дубовчихи це не втіха.

— Дав Бог нам зятька — ні в тин, ні в ворота! Не такого мріяли ми Дуні чоловіка. Дармоїд він, нездара!

І майже щоранку одна й та сама сцена: розхристаний, простоволосий

вискакує з кімнати Микола. Біжить по коридору, тягне за собою довжелезного мотуза. Це він біжить вішатись. Услід за ним, плачучи, Дуся. За ними з гуркотом зачиняються двері. Згодом повертаються, за плечима в Миколи величезна в'язанка соломи.

Того року дуже рано випала зима: наприкінці листопада вже їздили саньми. В хутір все частіше навідується начальство з районної поліції. Розвішує німецькі листівки, плакати, що повідомляють про повну перемогу над совєтами, про те, що Москва вже визволена.

Ширяться чутки, що колишніх військовополонених забирають в Німеччину на роботи, формують із них якусь армію, вербують у поліцію. І чутки про те, що активно діють партизани. Наші хлопці тривожаться: що робити? Як уникнути пастки?

Тітка Саша дізналась, що партизани в Свессі, на батьківщині нашої Насті.

Пізно ввечері при каганці складаємо список майбутніх партизанів. Учнівський зошит в клітинку акуратно розлінований: прізвище, ім'я, по батькові, рід військ, військове звання. Номер будинку та початкова літера хазяйки. Конспірація ж! Головний організатор — наша тітка. Зустрінуться дві-три тітоньки біля колодязя, або сходить сусідка позичити друшляка чи сірників — і вже ввечері тітка диктує мені з десяток прізвищ. Вона неграмотна, не вміє навіть розписатись, але пам'ять у неї рідкісна. Правда, було кілька казусів із військовими званнями: в уяві тітоньки чим вищий і басовитіший, тим більший чин.

Якось, обходячи своїх «партизанів», щоб дещо уточнити, я наскочила на банкет. За столом, заставленим пляшками з самогоном, сидів Ладик зі своїм нерозлучним підбріхувачем Свиридом, якого жінки прозвали Орднунгом, а поруч з ними дрібненький, чорнявий приймак, заради якого я і зайшла. Сіней не було, і я знадвору потрапила на очі «чесної кумпанії». Свирид уже напідпитку, безцеремонно тягне мене до столу. Ладик спідлоба пильно вдивляється в непрохану гостю. Я віднікуюсь, пручаюся. Та Ладик, видно, впізнав мене. Махає рукою: відпусти, мовляв.

— Нехай идьоть. Не нада... Эта в Феклы живьоть...

Не знаю, що він цим хотів сказати, може, згадав мій з Феклою Іванівною прихід у Рождественський. Приймак, який сидів з ними за столом, виявився пізніше зрадником: од нього поліцаї довідались і про Настю.

Вже списано цілий зошит. Під диктовку Мишка переписую за алфавітом: окремо рядових, окремо командирів. Микола прискіпливо уточнює в тітки Саші, чи надійні у всіх хазяйки, чи не водиться хто з поліцією.

Всього зібралося близько ста чоловік. Приходять у сутінках, вечорами, пошепки радяться, що далі робити. Найбільше слухають того, що живе у тітки Одарки: очі чорні, меткі, смоляні вусики, а на голові густа сива чуприна.

Вирішили, що в розвідку до Свесси піде наша Настя. Вона звідти родом, там лишилися родичі. А головне — надійна людина, колишня ланкова, перед війною мала одержати медаль. Настя жила в сусідньому будинку з двома дітьми: п'ятилітнім Ваньком та трирічним Кольком — викапаними татовими синочками, та лайливою матір'ю — бабою Оленою. Баба Олена щоранку приходить до нас по молоко і все бурчить, що даремно Настя продала корову, коли їздила перед війною в Житомир до Івана:

— Нічого путнього не купила, тільки гроші процвиндрила, а тепер ходи, побирайся!

— Залишимося живими, то будуть і корови, й до корів. Аби діти росли здоровими та наші повертались швидше! — втішала її тітка Саша.

— Еге ж, чекайте, ті волоцюги повернуться! — не здавалася баба Олена. — Сидять собі по окопах і носа виткнути не хочуть, а ми тута гибієм!

Одного морозного ранку на початку грудня Настя вирушила в Свєссу...

Після пологів Таня стала худнути, танути: синок спивав її всю. Кріпкенький, тугенький, він жадібно припадав до материних грудей, висмоктував усе до краплини, а потім тільки кректав. А харчі ж у мами Тані слабенькі: пшоняна каша, ледь забілена молоком, яку вона раніше терпіти не могла, картопля, пісний борщ, хліб пополам з ячменем. Хоч би трохи м'ясця чи жиру якогось! І почала Таня вимінювати на сало та яйця свої батистові сорочки з багатим гаптуванням, крепдешинові та крепжоржетові блузочки, плаття. Ненадовго цього вистачило...

А тут ще розболілися зуби. Вдень ще нічого, а ночами снувала-коливалася білою тінню по кімнаті, тоненько поскімлювала. Почала навіть палити цигарки з тютюном-самосадом — казали, що помагає. Та у Льоньчика почав боліти животик, Таня злякалась і кинула. І тоді її взялася лікувати тітка Саша. Накривала чорною хусткою голову, шептала, гладила по голові та щоках, давала теплого настою для полоскання. І, справді, перестала Таня страждати: заговорила тьотя їй зуби.

На віддяку за лікування принесла Таня підодіяльник з тонкого полотна з ніжними візерунками. Тітка саме виймала з печі хліб, вона аж сахнулася, коли побачила подарунок. Й досі бачу розпашіле від жару віспувате обличчя, дрібні краплі поту на високому чолі, сердиті очі:

— Так от де Дубовчиха розжилася на придане своїй Дуньці! Де ж та совість, щоб у таку лиху годину людей оббирати! Віділлються, відділлються сирітські сльози!

Тітка лаялася так голосно, що чути було, мабуть, і через коридор Дубовчисі, бо невдовзі покликала вона Клару, повела до комори та й дала два шматки сала й торбу пшеничного борошна.

Та найбільше потерпала Таня од холоду. Одягу і вкривачки було обмаль, дрова танули на очах, за якийсь місяць майже не лишилось нічого. А зима ж попереду довга, холодна, непевна.

Мало було палива і в тітки Саші. Випросила у Ладика на неділю коня, і поїхали ми з Ніною на Баранець по дрова — там дозволено збирати хмиз, сказав Ладик. Та спробуй назбирай того хмизу, коли все під снігом! Ми ж не олені. Тож і заходились крадькома пиляти похилену напівсуху сосну, а воно ж так важко пиляється!

Пиляли, пиляли, та й заклинило. Б'ємо по сосниці й сокирою, й дрюком, а вона ні з місця. Вже й за обід, скоро й смеркатиме, а ми наче прикуті до тієї соснини.

Коли чуємо — голоси, рипить сніг. Хтось нас угледів. А тікати ж нікуди.

— Ану, кидай сокири! Звідки?

Два чоловіки, мабуть, поліцаї. Щось на наших не схожі.

Я застигла біля пилки, а Ніна сокиру за спину.

— Що, полякались? Теж мені дроворуби! Ану, Степане, підсоби! — Один порух рукою, удар прикладом гвинтівки — і стовбур м'яко осідає в пухкий сніг.

— І-і-ех, Степане! Розімнемося, а потім з дівчатами погріємось! — підморгує сірим оком до Ніни, шкірить прокурені зуби.

Не встигаємо отямитись, як стовбур сосни обтесаний, попиляний, навантажений на сани.

— Вйо, гнідий! — В одній руці віжки, другою міцно обійняв Ніну за стан.

Я сиджу позаду на колодках, тримаюся з усіх сил, щоб не з'їхати разом з ними в сніг. Позаду, на ще одних вже навантажених санях їде Степан.

Біля хутора молодик кидає мені віжки, легко зіскакує, міцно цілує Ніну, хоч та й пручається.

— Чекайте, скоро завітаємо в гості! — та й майнули, мабуть що в район.

Плаче, одпльовується розчервоніла од гніву Ніна, а мене вже розбира

сміх — не мені ж дістався отой поцілунок, а їй. Але краще замерзати, аніж отак їздити по дрова.

Наша Таня не витримує холоду, голоду, непевності, збирається їхати на свою батьківщину, в Барановичі.

— Там свій будинок, свої люди... Все одно німці і тут, і там. В Москві теж, мабуть, німці. Тепер вони скрізь свій лад наводитимуть,— виправдується вона.

А ще думка про чоловіка, який, може, теж приймаком. Їздила в район, що і як там говорила, невідомо, але привезла перепустку й квиток на поїзд. Та найгірше те, що зібралася їхати з нею і наша Клара. Вона так прив'язалась до маленького племінника, що вже не може жити без нього. А він так і водив за нею батьковими оченятами.

Зв'язані вузли, запаковані чемодани. Таня вдягнена в своє колись таке розкішне, а зараз куценьке й вузьке в грудях зимове пальто. Тепла мамина хустка поверх капелюшка, на ногах тоненькі панчохи, підшиті товстою гумою бурки. Бліді вуста, білі вії, безбарвні брови...

В кімнаті зібралися майже всі сусіди. Мама сидить на постелі, обкладена подушками. Виболілим, безсилим голосом просить Клару одуматись, не їхати світ за очі. Що ж скаже батько, коли повернеться?

— Тут же всі свої. Подумай, дитино, хто ж тебе захистить на чужині в лиху цю годину! — умовляє Фекла Іванівна.

Клара затято мовчить, дивиться під ноги. Бачу знайоме з раннього дитинства набурмосене обличчя, зведені в шнурочок брови, за густими чорними віями впертющі очі. Знаю, що коли вже моя сеструня надумається, то хоч кілок на голові їй теши!

Падає ріденький сніжок. Їздовий проводить за вуздечку коня по вузькій колії між високими кучугурами снігу. Таня сидить на санях, тримає закутану в ковдру дитину. Клара йде за саньми, ставить сіренькі бурочки в слід од полозків. На ній ситцева хустка, коротке пальтечко з облізлим кролячим коміром.

Пішла й не оглянулась...

Повернулась із Свесси Настя. Добилася-таки до самого партизанського батька. Ротів у них зараз більш ніж потрібно. Якщо хлопцям уже так непереливки, хай приходять, тільки зі своєю зброєю. І не всі зразу, а невеликими групами. І головне, що принесла Настя,— радісна звістка про Москву. Наша Москва! Відстояли, прогнали геть німців.

Сірі невеличкі дорогі листівки — звернення до народу, до братів і сестер на тимчасово окупованій ворогом території. Отже, все це тимчасове, про нас не забули: борються, визволять!

Знову валить сніг. Між деревами суцільна біла рівнина, ледь витикаються верхів'я кущів. Запряжених в сани коней прив'язуємо на узліссі, а самі втрьох — я, Мишко і «хлопець» — бредемо навпростець, провалюючись в сніг, до похиленої берези, а звідти в ярок. Я стаю на варті, хлопці гарячково відкидають сніг, розгрібають яму, де лежить зброя. Не так і багато: дві гвинтівки, автомат, кілька гранат. На цю схованку натрапив ще восени Федорин «хлопець». Шкода, що немає патронів... Дорогу знахідку заховали глибоко в сани, під сіно, зверху прикрили хмизом.

Назбирали хлопці зброї, може, патронів і малувато, зате була в кожного якась пукавка, як казала наша тьотя. Адже майже в кожній оселі були отакі хлопчаки, які не хліб-сіль тягнули до хати, а оте прокляте залізяччя. А воно, бач, як знадобилося!

Виводила Настя приймаків у партизани, в хінельські ліси, невеликими групами темними морозяними ночами. В благеньких куфайках і шапках, в убогій взувачці. Зате в кожного теплий шарф і рукавиці, поки що чиста білизна й онучі. Йшли хлопці од теплих подушок і солодких жіночих обіймів, рипіли снігом в холод, в голод, а то, гляди, і в смерть...

Холодною, багатосніжною була перша зима війни. Ми з мамою перебралися до тітки — гуртом наче тепліше. Мало палимо, економимо. В ліс по дрова їхати боїмося. Он дівчата з другого номера поїхали, та назад на собі порожні сани притягли: підійшло двоє з пістолетами, одібрали коней. Ладик одразу ж їх у Ямпіль, в комендатуру, звідки вони й не вернулись. Кажуть, погнали в Німеччину.

Спати вкладаємось рано: гасу на денці бутля, чи й вистачить до весни для каганця. Зариваюся в подушки з головою, скручуюсь бубликом, швидко засинаю: вдень добре-таки натягалася з Ніною полови та прілого жита, що перевіювали в коморі.

Першою підхоплюється мама. Її ліжко біля вікна, і вона почула рипіння снігу та фуркання коней. Гупають кроки в коридорі, стукіт у двері. Ніна схоплюється, перебігає до мене в ліжко, удвох не так страшно.

— Мать, открой, свои!

Тьмяне світло гасового ліхтаря освітлює давно не голені щоки, червоні запалені очі.

— Мужиков нет? Оружия нет? А теплой одежды?

Тітчин кожух і куфайка, що висіли біля дверей на вішалці, вже в мішку. Туди ж запхані мої та Нінині бурки, що сохли біля лежанки. Цупкі руки стягують з маминих плечей кожуха — єдину нашу теплу одежину.

— Самогону нет? — той же голос.

— Та що ти з них візьмеш! Бачиш — одні лиш баби. Пішли! — Це вже другий. Охриплий, застуджений голос.

Пішли. Двері залишилися навстіж, а ми боїмось поворухнутися. Ми з Ніною тулимось одна до одної — не можемо зігрітися. Тітка злазить з печі, тихенько причиняє двері.

Ще довго гупають у будинку: і поруч, і внизу, і на третьому поверсі. Нарешті, зарипіли сани — поїхали.

Вранці тітка вдягає свою парадну, ще дівочу свитку. Гірко жартує:

— Оце корова, ще й не підпустить таку рознаряджену!

Я натягую замість кожуха куценький тісний піджачок, взуваю драні чоботи, що лишились од тата, вискакую надвір допомагати тітці.

Жінки шепочуться, що дехто одкупивсь самогоном, а в кого теж забрали теплий одяг, який лежав на виду. Навіть рядна позабирали. Хто воно і що — ніхто не знає. Бігти жалітись? До кого? Не до Ладика ж. Той ще в комендатуру спровадить.

Нічого, якось перетерпимо, живі ж, слава Богу, лишились. А воно, може, й справді свої. Не по хатах живуть, день і ніч на морозі.

— То нехай іде й наш кожух повоює,— каже мама.

Таки, мабуть, то були партизани, бо й Ладика і його поліцаїв не було чутно щось із тиждень.

Так розпочалася для нас партизанська зима сорок другого року.

Ввечері під Новий рік зібралися ми в малого Володьки, який жив поверхом вище. Мати пішла до хворої баби, і він сьогодні хазяйнує з п'ятирічною сестрою.

Витягли насередину кімнати великий фікус у діжці, обвішали його паперовими ліхтариками та сніжинками. Володька кинув добрий оберемок дров у грубу: тепло, затишно, світло. Сидимо втрьох на лаві: я, Ніна, Ліда. Затягуємо тихенько пісеньку, та щось не ладиться, хоч Ліда й бриньчить на гітарі. Нема наших заспівувачок Каті, Валі, Нюсі. Живуть по інших будинках, увечері надвір не виходять — комендантська година.

А Женя? Вона ж тут, навпроти, через коридор!

З'являється, як завжди, сяюча Женя. Щось апетитно жує, дає нам. Млинці! Так і тануть у роті. І вже співає:

Броня крепка-а...

— Ти що? — зашикав на неї Володька.

Сидить голуб на дубочку,
А голубка на вишні! —

Дзвінкий голос так заповнює кімнату. Куди нам з нею змагатись. Ніхто не переспіває нашу Женю.

А тут ще хлопчаки, Володьчині товариші, що з'явились на голоси, заходилися жартувати: то лаву перекидають, то дмухають із жарин просто в обличчя. Женя, співаючи, хапає одного за чуба, а той її за косу... Ну от, поспівали! Та ще Володьчина сестричка затягла: дай їй млинців!

Женя виставляє хлопчаків за двері, замикає на ключ — нехай побісяться в холодному коридорі! Володя дістає розцяцьковану макітру з борошном на денці, глечик молока, олію. Полум'я в грубі осіло, сині язички зриваються з жарин. Володя ставить велику пательню на жар, Ніна розводить молоком борошно, виливає рідке тісто на пательню. Біла плівочка враз рожевіє, але зняти млинець не можна — він збивається у глевкий ковтях.

— А яйця? — каже Женя.

Ніна припалила довгу скіпку в грубці и поцокотіла своїми кованими підборами, що на чобітках, вниз по сходах додому по яйця...

Та раптом чуємо Нінин переляканий голос і цокіт чобіт вже тут, біля дверей.

— Що таке?

— Ой, там!

Чуємо тупіт важких чобіт, чоловічі голоси на сходах, в коридорі. А на вулиці чорно від коней, людей, саней...

Широко розчиняються двері:

— Ні з місця! Руки вверх! — націлені на нас дула гвинтівок.

— Ти що, здурів! Та це ж діти!

— А біс їх знає, може, там і батьки поховались під ліжками!

Дивимося — свої! Зірочки на шапках, бекешах.

— От здорово! І млинці, й дівчата! Ото погріємося! Правда, чорнява? — Це до Жені.

А ми боком, боком та до дверей. Та не дуже вискочиш, не пускають!

— Посидьте, почекайте, трохи роздивимось. Давай, хазяїне, світло!

Блимнув каганець.

Коли це розчиняються двері — і рідний голос:

— А где тут мои сестренки?

Михайло!

Весь будинок ходить ходором: тупіт чобіт, гуркіт дверей, чадять-горять скалки, блимають каганці, гасові лампи, ліхтарі, розпалюються печі.

У нас четверо партизанів.

— Отвернись, сестренка! — Роздягаються догола.

— Та не витрушуй тут! Неси до пральні та вкидай зразу ж у казан,— командує тітка.

Пральня, спільна для всіх мешканців будинку, під сходами, в підвалі. Там дві великі плити з вмурованими казанами для води. Біля плит купи сухих дров, гоготить полум'я під казанами — пішли в хід дошки з верху льодовника. Окропом з казана розводимо попіл, проціджуємо, робимо жлукто, замочуємо, кип'ятимо і викручуємо білизну і зразу ж під праски та на плиту сушити.

У кутку пральні, відгородженому дерев'яним щитом, хлопці влаштували лазню: обливають один одного мало не окропом, сичать, ухкають від задоволення...

Ось і вартовий: сидить на ослоні біля плити, босі обморожені ноги ладен всунути в жар. Онучі й валянки сушаться на плиті, спіднє вариться в казані. Гімнастерка на голому тілі, через плече гвинтівка, на колінах автомат. Він відчайдушно бореться зі сном: клює носом, шапка сповзає з русявих кучерів на лоба, попіл з цигарки сиплеться на руки — не чує. Зморений, видно, вкрай. Спочатку ще й жартував з нами, а потім розмори-

ло його, замовк. Нехай подрімає хоч трохи, скоро ж, мабуть, піде на мороз, на варту. А тут нема від кого охоронятися — всі свої!

А в кімнатах хлопці туляться до тепла. У нас троє сплять на печі — ноги в просі, один на лежанці: виганяють зашпори. Дров у хаті — не переступити.

— Давай, мать, жарь от души! Дай хоть разок согреться!

В печі вже стоїть обкладений жаром великий казан з готовим борщем. Тітка виробляє на сухі капустяні листки хлібини. Наче знала, вчинила тісто ще зранку. Може, й не зовсім зійшов, та нічого, аби встигнути випекти!

Перед світанком поїхали наші хлопці, нагодовані, вимиті.

Бігом вичищаємо, вимиваємо казани, виносимо попіл, ховаємо під солому за хлівом залишки дощок, в печі догорають онучі. Драні валянки і непотрібне шмаття закопали подалі — в глибокий сніг за сараями. Вичистили, побілили на печі та лежанці, вишкребли, вимили до білого підлогу. Все чисто і тихо. Нікого й нічого не було.

Десь аж по обіді з'явилися поліцаї.

— Що то за димок у вас точився вночі із комина? — питає тітку Сашу наш прикарабкуватий поліцай Ванько. Жінки називають його «шепелявим поліцайонком», бо дуже ж низькорослий, та ще й шепелявить — десь подів переднього зуба.

— То тобі, може, спросоння ввижалося або з похмілля! На ось, випий, може, проясніє! — Тітка ставить на стіл склянку мутної самогонки, в тарілці нарізане мерзле сало з червоними прожилками, свіжий хліб, солоні огірки.

Ванько навстоячки випиває самогонку, втирається рукавом, не закушує. Мовчки човгає до дверей, поли кожуха аж до носків, приклад гвинтівки — до щиколоток.

— Теж нещасне! Таке мале,— зітхає наша мама. Їй всіх шкода — і своїх, і поліцаїв.

А через тиждень знову повний хутір партизанів. Ці вже приїхали надвечір, не криючись. Добре вдягнуті — в кожухах, валянках, хутряних шапках-вушанках. Коні гладкі, доглянуті, не те що були в тих партизанів. Кожен боєць обвішаний зброєю, як новорічна ялинка, каже тітка Саша. А на санях кулемети. Хтось бачив навіть гармату. Та ще й дисципліна у них, видно! Не біжать зразу по хатах за теплим одягом та самогонкою. Під'їхали до контори, ввійшли, як господарі. Ладика й поліцаїв і близько не було. Ті завжди встигають вчасно сховатися. Застали в конторі тільки бухгалтера, який з переляку вискочив голомозий і побіг по морозу, хоч за ним ніхто не гнався.

До будинків розіслані гінці — скликають на мітинг. Сходимося до комори, що посередині хутора. На високий поміст зійшло декілька військових у високих білих валянках і білих кожухах. Деякі з вусами й бородами. Перший сказав, що це загін під командуванням Ковпака. Сказав, що окупація тимчасова, треба й тут, в тилу у ворога, боротися, чинити опір ворогові. Розповів про становище на фронтах, про перемогу під Москвою. Люди слухали, затамувавши подих. Жінки схлипували, а один старий запитав, як же конкретно чинити опір, коли він, німець чи поліцай, з гвинтівкою.

Виступив другий промовець і сказав, що конкретно чинити опір — це не давати харчі, ховати від ворога хліб, картоплю, сало. Не віддавати дітей в Німеччину, допомагати партизанам, якщо є зброя, передавати її в загони. Молодь, якщо зі зброєю, нехай іде в партизани. Третій командир звернувся з проханням до господарок, щоб нагодували партизанів, дали їм спочити. А всім місцевим жителям негайно розібрати артільне добро: хліб і все що до хліба, та якнайдалі сховати. Не віддавати поліцаям і німцям!

У нас на постої п'ятеро партизанів. Тітка Саша і мама годували їх, а ми з Ніною тягали з комори збіжжя. Майже цілу ніч снували в хуторі люди — носили зерно з комори, з млина. Розмели полову і навіть розібра-

ли начиння в пастильні та виноробні, де німці лаштувалися переробляти наступний врожай яблук.

Але що з того зерна, коли воно наполовину пріле, аж гаряче! Молотили ж по мокрому, а хіба ж його пересушиш все в квартирах? Просо, овес та ячмінь ще нічого, а жито й пшениця годилися хіба що на самогон.

Ми з Ніною натягали кілька мішків збіжжя, в основному проса та ячменю, і сховали: то в копиці сіна, то на горищі в хліві, в корови під яслами. А більше де сховати? Затягли один мішок пшениці під ліжко мамі, а другий, з житом — в куток біля лежанки. Натомилися, як мертві попадали в ліжка. Гості наші спали покотом на підлозі і не поворухнулися, коли ми зайшли до кімнати.

А на другий день вже зранку на другому поверсі лунала гармошка: засватали партизани нашу Женю. На смерть закохався в неї невисокий русявий партизан.

Женя виросла у двох сестер-одиначок, які взяли її в тридцятих роках з отієї хури, що привезла в наш хутір дітей «ворогів народу». Їй тоді сповнилось, як і мені, десять років, була найстаршою серед тих діточок і для них в той час найближчою. І пізніше, школяркою, все возилася з малими, збирала їх мало не з усього хутора. А що весела, жартівлива, співуча...

Льонька й закохався в неї через ті співанки, розказувала тітка Надія. Повечеряли хлопці, випили по чарці — та й за гармошку. Льонька танцював та присвистував, а Женька співала. Ну й доспівалася... З самого ранку розшукав наречений свого командира й одержав згоду на одруження.

— Дуже ж бойовий хлопець, теж, мабуть, в командирах ходить,— хвалилася тітка Надія.

Збирали тітки Ольга та Надія посуд для весілля з усього будинку, сусідки пекли пироги, готували страви. А ми, дівчата, прибирали в кімнатах та гаптували молодій весільне плаття з білого перкалю.

Весілля вдалося на славу — весь будинок веселився дві доби. Тільки ж знову старші жінки зітхали та краєчками хустин витирали сльози:

— Хоч би щастя їй було! Така ж красуня, така ловка та ласкава. А що вже роботяща!.. А там, у партизанах, на морозі та холоді... Замовкне наш соловейко...

Та зараз Женя сяє щастям. Льонька не відходить від неї, навіть не дозволив нікому з побратимів поцілувати молоду. А вони все дивуються:

— Ну й Льонька, так Льонька! На дівчат мовби й не дивився. Не час, казав, от після війни погуляємо та поженимось. А тут, бач, спрожогу вскочив!

Через три тижні виїжджали партизани — забрали закутану в кожуха Женю. Багато молоді пішло тоді з ними, в основному оточенці, в яких була хоч яка-небудь зброя. З дівчат взяли одну Віру Сугоняко. В свої шістнадцять літ вона водила трактор, сиділа за кермом комбайна. Кажуть, партизанського командира покорила тим, що притягнула кулемет, а до нього ящик патронів, та ще й показала, як з ним обходитись. Так і заявила, що буде Вірою-кулеметницею. Ну, як таку не взяти!

За нашою Ніною теж упадав один чорнявий на весіллі, та в дружини не запрошував. А на мене ніхто й уваги не звернув. Та я ще заміж і не пішла б, побоялась би. От якби в куховарки або прати чи прасувати білизну... Спитала немолодого, сивого вже партизана, на вчителя схожого, чи не стану в пригоді і я. Та він навіть розсердився, що не дівоче це діло по болотах повзати та кулемети тягати.

— Нам здорові майбутні матері потрібні! Поки можна — тримайтесь. Ви нам тут дужче потрібні. В загонах є досить і без вас кухарів. А коли вже буде безвихідь — приходьте, для хороших дівчат діло знайдеться.

Так і не взяли мене в партизани. Бо то все чужі. От якби наші хлопці...

А через тиждень появився Ладик з поліцаями. Якісь чужі, в німецьких шинелях і чоботях. Скрізь почіпляли оголошення: зносити те добро,

о розтягнули. Термін — двадцять чотири години, за невиконання — ›зстріл на місці.

І потягнули люди збіжжя назад. І перемішувалося в коморі просо пшеницею й житом, розсипалося по снігу. Бо мішки ж драні, благенькі. то в матрацах тягав, хто в наволочках чи кошиках. Тож розсипалося ›рно́, розтрусилося наполовину. Кричав, бризкав слиною Ладик, ходили ›ліцаї, проштрикували багнетами подушки, перини, шастали по печах — ›ма! Ото було в мішках — однесли...

А в копичці сіна та під яслами в хліву все ж не знайшли, все ж наше ›ерху!

Прийшла весна. Пізня, холодна. Ще першого травня лежав сніг. А ми ›димо в сад, збираємо гусінь. Невдячна це робота весь день лазити по ›ревах та знімати патичками торішнє листя. Німці всерйоз готуються брати гарний врожай і переробляти яблука. Завезли великі бочки на ›норобню, відновили пастельню, готують сараї для сушіння фруктів. вся ця робота, як і інша, виконується хуторянами задарма. Ми з Ніною ›ержали майже за рік по десять кілограмів зерна і по двадцять кілогра-ів картоплі — по сто двадцять грамів на трудодень. І що б ми робили, ›ли б не запаси тітки Саші? До війни колгоспники тут заробляли чимало, ›му збереглося ще позаторішнє борошно та картопля з городу. Те ж, що ›яли з комори при партизанах, не чіпали — не наше добро. Настане ›с — оддамо.

Копаємо лопатами поле під посів, приходимо без сил. Ні рук, ні ніг. Та ж бо! Тільки повечеряємо, попораємось — лунає Катрин голосок:

— Ні-і-но, виходьте!

І вже нічого не болить, вже на ходу: «Скоро прийдемо!» І на вулицю. оч на годину посидіти, поспівати, посміятися. Ліда нову пісню почула, ›зучуєм. Та все про милого, про любов.

— І що ви все про любов та про любов! — кричить тітка Одарка. — юди кров проливають, вмирають, а ви тут виспівуєте!

Їй, звісно, спати хочеться, а ми заважаємо. Ганок же у неї під вікнами.

Посадили картоплю, посіяли льон. Уже як воно посіялося, аби ›сіялось. Картоплю саджали на полі, не перекопуючи, зерно кидали стерню. Трохи, щоправда, потягали лущівниці: де кіньми, де самотужки. іяли в основному ярину — овес, ячмінь, просо.

Під зелені свята пішли чутки, що німці забирають молодь у Німеччи-у. Казали, що жонатих і заміжніх не беруть. Треба якось рятуватися. ітка раїть шукати наречених та виходити заміж. Он Нюся, наша ›дружка, вже засватана, на зелені свята й весілля. Наречений — гарний, ›сокий парубок, одинак, з села Грем'ячки. У нього велика хата і чимале ›зяйство: корова, телиця, свині, птиця. В поліцаї та партизани не йде, ›иве своїм розумом. «Та зараз такий час, що кудись та втягнуть, то краще ›же до своїх»,— говорять старі баби.

Нюся, сімнадцятилітня дівчина, Нінина однокласниця, одиначка батьків. Маленька, тоненька, з високим чистим голоском, часто приходи-а до нас у гості. Та все в новому: то в пальті, то в хутряній шубці, то новій яскравій шалі. Видно було, що батьки нічого для неї не шкодували.

І ось весілля. Нас, четверо дівчат, запрошено в дружки. Старші жінки ›ать нас весільних пісень: які співати до приїзду нареченого, як викуп нього і дружків вимагати, яких — до батьків нареченого та нареченої, ›ких уже за столом...

Моя мама тільки зітхає. Ну, чисто тобі повернулося старе! Та до мене: › ж комсомолка!

— Та я ж в церкву не піду, буду тільки на весіллі.

— Нехай хоч трохи подивують, може, і їм пара знайдеться,— ›ступається тітка Саша. — Хіба краще до Німеччини?

Наспівалися, натанцювались ми на тому весіллі! А другого дня ›несли сніданок молодій. Простуємо луками — краса навкруги! Не

віриться, що десь б'ють гармати, ллється кров. Нарвали квітів, наплели вінків. Йдемо сільськими вулицями, співаємо, а над тинами, мов глеки, голови бабів та дітей.

Подвір'я і хата в Нюсиної свекрухи й справді величезні. Тільки дуже ж уже хата старомодна. Вікна маленькі, віконниці аж на призьбу посідали. Зате повітками обгороджений весь двір. І нема у тому дворі жодної квіточки, жодного кущика. Тільки земля, вкрита шпоришем. Тут і не видно, що зараз літо: за хатою — високий паркан, а за ним ледь витикаються соняшники та над стріхою — груша-дичка.

Посеред двору вже стоять накриті полотняними скатертинами столи. Заходимо в хату. Низькі двері, стеля. Тхне цвіллю. Половину великої кімнати займає піч, всі закутки в іконах. Нюсина свекруха в чорній з великими квітами хустці, від якої ще темнішим здається її обличчя з круглими, наче в сови, важкими, нерухомими очима. Обличчя мов кам'яне: ні здрастуйте, ні прощайте. Усміх на ньому й не гостював.

Наші співи притихли, квіти в букетах та вінках прив'яли. Нюся вийшла мов нежива: бліда, очі позападали, під очима синці. Наче постаріла років на десять. Вона вже не наша подружка, сховалась від усього світу за оцими повітками. Та не дуже сховаєшся, бо он уже прийшов непроханий гість з чорним нарукавником зі свастикою. Завтра молодому треба брати рушницю та йти охороняти міст від партизанів.

От і заховався Іван од Німеччини! А ти, Нюсю, вже жінка поліцая. Та так нею на все життя й залишишся.

Невеселі повертали ми з того весілля. Довго снилося мені темне, з совиними очима обличчя...

А незабаром пішла од нас ще одна подруга: ховали Нюру Зим'якову. Труна на підводі тонула в квітах. Не пізнати в покійниці нашу подружку, так спотворила її хвороба. Тільки каштанова коса пишно лежить на запалих грудях.

Всім хутором проводжаємо покійницю. Йдемо тихо, чутно, як скрипить віз та схлипують жінки. У матері, тітки Валі, вже немає сліз. Могила під грушкою, на горбочку. Цвірінькають горобці. Вже забили віко й опускають труну в могилу, коли це — ніжний звук скрипки. Заголосила мати, затужили, запримовляли жінки, а над усім — прозорий плач скрипки. Це Микола, горбун. Звідки він взявся? Давно не видно було його на хуторі. Плакали всі: за Нюрою, за втраченою, знівеченою молодістю, за обездоленим нашим життям... Оплакував кожен своє й спільне горе.

Коли зайшло сонце, трохи полегшало. Хлопці, що стояли біля дверей, наказують всім замовкнути. Надворі жодного звуку, наче ми й не на станції, а десь серед безлюдного степу. Не чутно навіть, щоб ходила охорона.

Знову наказ: розмовляйте тихенько, тупцюйте. Залунали тихі удари, щось тріснуло. До вагона ввірвалося свіже повітря. І ще один наказ: вилазити по одному. Не зводитись — повзком до кущів.

Розповзлися, мов миші. Я десь залишила свій кошик, пообривала рукави кофтини, пообдирала коліна й руки. Відповзла в кущі, а потім у рів, що біля дороги. Пересиділа, віддихалася. Коли це хтось як стрибне поруч зі мною, я так і обмерла. Аж це хлопець із сусіднього хутора — тепер веселіше буде добиратися додому!

Звечора було темно, тільки зірки мерехтіли. Ми йшли вздовж дороги, перебігали од куща до куща, прислухалися, чи немає кого. Та кругом наче вимерло. Хіба тільки де скрикне якась сонна птаха. Ото кому добро: ні поліції, ні Німеччини!

Добилася до хутора під ранок. По знайомій стежині через сосняк і сад, повз хліви й сараї. Ось і сарай тітки Саші. Через дірку під стріхою залізла на горище, зарилася в сіно. Чула, як тітка прийшла доїти корову, не озивалась, поки не скінчила. Потім тихенько покликала. Тітка від несподіванки так на ясла й сіла. Заплакала, дала напитись молока, веліла сидіти на горищі й не витикатись нікуди.

Спочатку я ніяк не могла скинути з себе оте важке отупіння, а потім заснула.

Розбудила мене мама, що сиділа наді мною й плакала. Мовчки, без сліз. Взяла в свої долоні її тоненьку суху руку, таку мені рідну та дорогу, притислась щокою.

Сад рясно цвів, та нічого не вродив. В лісі повно суниць, але по них боязко йти. А тут випала нагода — дали наряд на прополку посадок у лісі, за Грем'ячкою.

Ми з Ніною вийшли вдосвіта. З нами зібралась чимала кумпанія: сусідський хлопець, ще кілька молодиць і дівчат. До обіду впорались з посадками, розбрелися по ягоди.

Я з Марусею, недавньою нашою подругою, а тепер молодицею, надибала ярок, що суціль заріс ягідником. Ягоди великі та запашні, як садові полуниці! Захопилися так, що й не вгледіли, як вийшли тим яром до шляху. Отямилися лише тоді, коли з-за пагорба вискочили дві парокінні підводи з військовими в небаченій досі блакитній формі. Побачивши нас, вони так і сипонули з возів.

Ми навтьоки. Я вискочила з ярка та поміж дерев, а Маруся чомусь побігла яром, спіткнулась і впала. На неї одразу ж навалився один з переслідувачів. За мною теж гналося двоє, я вже задихалась, підламувалися ноги.

Раптом густо затріщав автомат, хтось закричав: «Партизани!» Мої переслідувачі миттю чкурнули до дороги. Марусю, розхристану, без хустки, тягнув за руку хлопець, а в ярку залишився нерухомий блакитномундирник.

Побігли щодуху до села. Од шляху долинала густа стрілянина. Немилосердно гупало в грудях серце.

— Чим ти його? — спитала я хлопця.

— Та казаном! Ось тільки мотузок лишився! — В руці й справді був уривок мотуза.

— А стріляв хто?

— Та то ж я по казанкові палицею!

От тобі й хлопець!

Маруся бліда, мов полотно. З кривавицями, що вже брались синцями, на шиї, на обличчі. Роздерту навпіл спідницю притримує обома руками. Не може вимовити й слова, тільки стогне.

Додому поверталися городами. Завели Марусю до нас, тітка обмила їй синці настоєм зілля, сама пішла до Василя, Марусиного чоловіка. Коли ми розповіли Василеві про нашу пригоду, він підійшов до Марусі, обійняв за плечі — вона навіть не поворухнулась. Сиділа за столом, впавши головою на кулаки.

— Це в неї переляк,— сказала тітка Саша. — Піду і я з вами, треба рятувати жінку.

— Мовби відійшла,— сказала тітка, повернувшись пізно увечері. — Заснула.

Після цієї пригоди ми, звісно, в ліс ні ногою. Боялися ходити навіть в сад по зілля, все вдвох з Ніною та ще й хлопця — в провожаті.

Пізніше довідались, що то були солдати із запроданців, власовці, послані німцями на боротьбу з партизанами. А вони, бач, з бабами та дітьми воюють!

Настали жнива. Мовби й не було начальства в хуторі, а люди справно виходять на роботу. Були самодіяльні ланкові, бригадири, в конторі сидів бухгалтер, який зараховував виходи в поле. Ми якось не задумувалися над тим, скільки заробимо. Раз настала пора, то треба сіяти й полоти, жати й молотити хліб. Врожай треба виростити й зібрати, як пораїв нам партизанський командир, заховати од ворога. Прийдуть наші — треба буде їх чимось годувати.

Ніколи не думала, що на жнивах може бути ще й цікаво. Тільки одна

парокінна жатка, а решту — вручну. Під косами похилих дідів лягає рівними рядками пшениця, а ми, жінота, воюємо з нею серпами. Он як ловко виходить у тітки Саші, серп немов сам вирізає рівненькі смужечки в жовто-зеленій стіні пшениці. Зачепить острівець пружних стебел серпом, зведе їх докупи, підхопить лівою рукою, підріже серпом, та ще й встигне підхопити біля колосків, щоб не куйовдилось. А перевесла, що ними перев'язуються снопи, наче мережані.

Ми з Ніною ніби й не відстаємо од тітки Саші, але й снопи, й полукіпки у нас якісь кривобокі та неохайні. А тітка нас втішає:

— Нічого, дівчата, навчитесь.

Додому приходимо затемно, не встигаємо й очі заплющити, а вже світає, пора на роботу.

Почали молотити збіжжя ціпами. Й молотити гуртом веселіше. Головне — впіймати ритм, тоді ціп буде сам підійматись та опускатись. Спочатку я, поки цього не засвоїла, за годину рук не могла підвести. А літні ж люди весь день молотять, ще й підспівують. А воно треба попасти в ритм!

Чого я тільки не навчилася за це літо! І жати серпом, і в'язати снопи, і косою навіть косити, складати копи й полукіпки, запрягати коней, орати і ще безлічі справ. А брати льон і коноплі, замочувати, тіпати! Всього вчила тітка Саша, все вона вміла. Та так вправно й легко у неї все те виходило! От у кого ми навчилися працювати. Не потрібно було й тієї Німеччини.

Протягом літа Ніна встигла двічі побувати у Воронежі, за тридцять кілометрів од нашого хутора. Казала, що провідувала братову. Але тітка не дуже їй вірила. Може, й справді знайшла собі Нінка судженого. Скоро ж вісімнадцять, вважай, уже підстарок. А тут іще й од німців треба вберегтися. Найнадійніша опора, звісно ж, чоловік. Який не є, аби не поліцай чи запроданець.

Тітку не полишала думка й мене пристроїти. Вирішила повести на свою батьківщину, чомусь думала, що там повно хлопців, які мене так одразу ж і вхоплять. Я про її намір не знала, тому погодилася з радістю. Так хотілося побачити світу більшого, ніж хутір, хоч на часину вирватися з цієї буденщини! Мама, звісно, відмовляла, не раїла йти в таку лиху годину, та хіба ж мене вмовиш? А тут ще й тітка додала, що, може, доведеться переховуватись, перечекати де напасть, то де ж, як не у родичів, пересидиш.

Вирушили наприкінці жовтня, після того, як викопали картоплю. Йти далеко, за шістдесят кілометрів, у Чернігівщину, в село Погребки.

Я вдягнена в благенький куций піджачок, ситцеву хустину, зате в нових чоботях. Ми їх тиждень тому виміняли за три пуди жита, намолоченого з колосків, що я їх назбирала (німці дозволяли). Чоботи, щоправда, не дуже парадні: кирзові халяви, зате шкіряні передки й підошви. І просторі, м'які. Надійно й сухо, не страшні жодні калюжі. Півсвіту можна в таких чоботях обійти!

Підійшли до великого села, що розкинулося на пагорбах, уже надвечір. Перед селом на дорозі зустріли дядька, що вовтузився біля воза з буряками. Колесо застрягло в баюрі, віз перехнябився. Кінь з посіченими мало не до крові крижами стояв з понуро опущеною головою. Дядько, а вірніше дід, з більмуватим оком підкопував колесо, підкладав паліччя. Одягнений у німецький френч, червоноармійське галіфе та кирзові чоботи. На голові бараняча шапка, а на возі червоноармійська шинеля. І кінь, і віз були явно не колгоспними, військовими. Спочатку ми боялися підходити — а може, поліцай? Та він сам до нас озвався, попросив підсобити, бо й до вечора додому не доїде.

У діда ми й заночували. З буряків він гнав самогон та передавав у ліс партизанам, які час від часу навідувалися. Доводилося і поліцаям ставити, нічого не вдієш... Пригостив дід і нас самогоном та вареною картоплею. Тітка тільки пригубила, а я випила цілу чарку, дід умовив. Такий уже, казав, «лексир», цей самогон! Будь-яку хворобу вижене, наглу смерть

відведе, а коли заморишся та вип'єш, де й сили беруться! Я заморилася, ніг під собою не чула, та й послухала діда, хильнула чарку. Думала, що помру, задихнусь. А дід каже: «Ти дихай, дихай носом, глибше, та картоплею закусюй!» Одразу ж зігрілася, незчулася, як і заснула на широкому, соломою вcтеленому ліжкові.

Тітка ще довго гомоніла з дідом. Багато взнала новин, буде про що вдома з місяць розповідати. І про те, як німця в Москву не пустили, і що подався він зараз в степи, до Волги.

— Але то його навмисне туди заманюють. Ось ударять морози, поморозять його там, та й зашморгнуть — і гаплик всій армії Гітлера! — розгадував стратегію Червоної Армії дід.

Розповів дід і про нову зброю — «катюші»: «Все випікає вогнем!» І про нові танки з бронею в півсажня. То куди тим німцям втриматися!

Я й не чула, коли вони вклалися спати. А вдосвіта ми рушили далі. Торби наші поважчали, бо дав нам дід дві порвані шинелі.

— Беріть, не бійтеся, вони ж без рукавів! Пошиєте спідниці, он дівка зимою дякувати буде!

— Ну що ж, що Бог не дає, все в торбу,— казала, дякуючи, тітка Саша.

Тепер уже йшли обережніше, намагалис обходити великі дороги, довго прислухалися, чи не їде хто. Видно, добре настрахав тітку дід. Та так нікого й не зустріли, тільки по дорозі підібрали кілька великих цукрових буряків — хтось розтрусив з воза, бо видно свіжі колії. Хоч і важко було, та не пропадати ж добру! Може, й ми самогону виженемо в родичів, тітка й закваску в діда взяла. Замінить нам півлітра і перепустки, і паспорти на зворотній дорозі.

Надвечір дійшли до Погребків. Аж помолодшала моя тітонька — рум'янці на щоках, а з очей течуть непрохані сльози...

Ось і вигін, річечка, де колись прали білизну та вимочували коноплі. Але ж яка вона тепер вузька та міленька! Он три явори, а за ними дорога оселя...

Не було ні обіймів, ні поцілунків при зустрічі. Тітка зразу ж з дороги вбралася в стару хазяйчину куфайку та хустку й пішла допомагати рубати на городі капусту своїй братовій, а я носити воду та напувати худобу з її дочкою Оленою. В роботі й познайомилися. Вона солдатка, років двадцяти семи, дітей немає. Чоловіка мобілізували в перший день війни, та відтоді нічого про нього й не чути. Молоді в селі майже нема — багатьох забрали в Німеччину, решта подалася в партизани. Ні поліцаїв, ні німців — партизанський край.

Хата, як і всі селянські хати, на дві кімнати. Посередині першої піч на півкімнати, лави, великий стіл. В кутку ікони, на стінах рушники. У другій — світлиці — широке ліжко з горою вишитих незайманих подушок і мережаним покривалом та безліччю фотокарток під рушниками. От де ваші, дівчата, женихи! Тільки в спогадах та на картинах. І які хочеш — на вибір. Ось троє високих, дужих хлопців в кашкетах з випущеними кучерявими чубами, у високих хромових чоботях — один з них Оленчин чоловік. А ось двоє в безкозирках, один дивиться прямо, очі широко розкриті, мов переляканi, а другий — спідлоба, строго, вуста стиснуті, так спроста й не підступишся! Це Дмитро, племінник, з дружком. Ото хлопець бравий, уже на комбайнера був вивчився! Ось цей в армії служив, до лейтенанта дослужився — син тітки Параски. Ось ці троє в обнімку, зовсім юні — з льотного училища...

От де хлопців! А ви, тітко, журилися, що ми зістаріємося в дівках! Захистять нас, не дадуть на поталу чужинцям, повернуться героями...

Вечеряли борщ та молочну кашу. Дістала тітка Параска й самогон, та його пригубила лише тітка та Олена. Я вже тієї гидоти й нюхати зареклась! Після вечері тітка Параска сіла ви'сувати коноплі. Олена товкла просо, а нам з тіткою поставили решето насіння соняшникового, змішаного з гарбузяним та з горіхами,— ласуйте, дорогі гості! Та смачне ж, підсмажене в печі. Налускалися, аж щелепи потерпли...

Гостювали днів зо три. Від темна до темна — безконечні клопоти по господарству: попереносили до льоху картоплю та буряки, нашаткували капусти на зиму, попорали худобу. Тітка дивувалась, як збереглася ота живність — дві корови, свині, овечки?

— Та он же ліс, та яри за городом! Олена там тижнями висиджувала з худобою,— розповідала тітка Параска. — Колишній голова колгоспу десь із хлопцями в лісі. Просив берегти худобу, поки можна. Та щось давненько їх не чути. Кажуть, що в сусідніх селах уже були карателі, стільки біди накоїли! Що то далі буде?

— Та не будемо наперед стогнати, вже що буде! А може, й мине стороною лиха година,— це бідова Олена.

Вечорами, при світлі каганців з овечого лою Олена гаптувала скатертину, тітка Параска все вичісувала мички, а тітка Саша згадала молодість та взялася прясти. Прядку дістали з горища, запилену, в павутинні. Обтерли, вичистили, й проявилися різьблені квіти та півники, точені списи з візерунками. Змазали овечим жиром, і закрутилось, повіяло легеньким вітерцем велике колесо. А тітка Саша аж помолодшала: сидить на високому ослоні, однією ногою крутить колесо прядки, а між гнучкими, спритними пальцями снується тоненькою срібною павутиною рівна нитка та намотується гребінцем на валок. Та ні одного ж вузлика, ані огрішка! Пальці ловко висмикують з гребеня мичку, встигають закрутити її, вирівняти й подати на валок. Пробувала і я сідати за прядку. Та де там! Якщо колесо крутиться, то рука не встигає скубти мичку й нитка рветься. А то вже наче й іде нитка, та кострубата й нерівна

— Оце тільки на мішки й згодиться! — підштрикує мене тітка.

Нічого, навчуся. Он тітка Параска ладнає нам у дорогу мішок вовни та мички з льону, радить взяти ще й прядку: тітчина Сашина ж, дівоча. Та як же нам її нести в такий світ? Та ще й шинелі! Довелося взяти візка на двох колесах, єдиного на господарстві.

— Беріть, беріть, дід Степан нового зробить! Аби здорові дійшли! — напучувала нас тітка Параска.

Навантажили повний візок: вовна, мички, торби з насінням, горіхами, сало, хліб. Глечики з ряжанкою ще й величезний гарбуз (наче у нас своїх не було). Насподі шинелі, дві пляшки з самогоном, а зверху прядка...

Будемо ми потім цілу зиму забавлятися цією прядкою. Перепрядемо не тільки цей мішок вовни й мичок, а ще й удома дістанемо прядива. Нав'яжемо собі панчіх і кофтин, а з шинелей пошиємо спідниці, які ще й гладдю вишиємо. Іноситимемо до кінця війни як найкраще вбрання. А з вовняних ниток зв'яжемо не одну пару рукавиць та шкарпеток, за що од партизанів одержимо подяку: «Спасибо, сестренки, вовек не забудем, после войны женихами будем!»

Може, й не забудуть, бо не одна пара ніг та рук наших нічних гостей була врятована од лютих морозів. А ми чи дочекаємося, чи доживемо? Бо знову почалися безсонні тривожні ночі, а вдень — поліція...

Замість Ладика на хуторі з'явився новий староста. Здоровенний дядько з пудовими кулаками, у валянках, кожусі, з автоматом за плечима і гранатами за поясом. Кажуть, що ніколи не розлучається зі зброєю, навіть удома. Поселився в червоному цегляному особняку за нашим будинком, там, де жила колись наша Таня, поруч з Феклою Іванівною. Навезли декілька саней барахла: шафи, столи, стільці, перини, подушки, килими. Та ще й корову привели. Кажуть, все награбоване.

Старостиха дрібненька, як підліток, у плюшевій шубці, білих битих валянках. Закутана у велику квітчасту шаль, в ній і до корови виходить. А корова її не підпускає — звикла до іншої хазяйки. Доїти корову ходить тітка Одарка: та й чорта подоїть.

Довкола хутора виставляється посилена варта. Десь набралося поліцаїв, та все чужі, озброєні з ніг до голови. Начальником у них якийсь Йоган. Кажуть, що з Ямполя, тільки власне ім'я замінив на німецьке. Ходить з двома пістолетами та виганяє підлітків з гвинтівками на

мороз — охороняти свою особу. А морози ж о-йо-йой! — хоч ще початок грудня.

В цю ніч нас розбудила шалена стрілянина, вибухи гранат. Стрілянина тривала до ранку. А вранці величезне полум'я посеред хутора — горить клуб. В хуторі вже господарюють партизани.

Їхали вони серед ночі від хутора Говорунова, там не було жодної застави. На спиртзаводі та біля Червоних воріт стояли закляклі на морозі, ледь живі від страху підлітки, які й гвинтівку взяли вперше до рук: охороняли, бач, поліцаїв. У партизанів з ними розмова своя: завели до контори та всипали добре, щоб знали, кого стерегти. А самі поліцаї засіли в клубі, на другому поверсі. Внизу їх охороняло двоє пацанів. Один із них, Федорин «хлопець», зайшов якраз погрітися до панів поліцаїв, а той, що внизу, з переляку вистрелив і навтікача. Партизани з автомата й уклали його. Оточили клуб, перестрілювалися з поліцаями до світанку, а тоді підпалили приміщення та закидали гранатами.

І ось зараз на снігу, перед дверима клубу одинадцять трупів, і серед них Федорин «хлопець». Федора, напівзодягнена, розпатлана, застигла над сином.

Під'їхало двоє саней, повантажили один поверх одного, мов дрова, задубілі трупи. Поверх усіх — Йогана-Івана в обгорілому одягові, з кров'ю в русявій чуприні.

Дохазяйнувалися!

Закопали їх не на кладовищі, а за хутором, біля дороги. Ніхто не плакав, не тужив: як жили собаками, так по-собачому й загинули. Тільки в нашому будинкові плач, голосіння: дозволили партизани Федорі по-людському поховати сина. Побивається, тужить над своїм годувальником, якого і лаяла, й била, та все примовля, що чого ж не пустила з Геннадієм, хай краще загинув би в партизанах!

А Панас Іванович, той, що організовував наших партизанів, потай нам розповів, що Геннадій загинув. Вже пізніше дізнається про це Федора, в якої на все життя лишиться спогад про коротке баб'яче щастя: маленький Генок, який народився в ніч після похорону брата.

А наші хлопці, Мишко та Микола, живі, тільки в іншому загоні. Не забувають нас, колись провідають.

І справді, через декілька днів, десь під ранок, тихенько постукали у вікно. Мишко з Миколою та ще один хлопець. Питали, чи нема поліцаїв, призналися, що одбились од своїх. Попросили мене й Ніну:

— Сбегайте, сестренки, в Говорунов, разведайте, нет ли там наших. Они вроде бы туда направлялись.

«Сестренки» що ж, завжди раді допомогти.

Пробираємося з Ніною по сніговій цілині. Сніг ще не глибокий, недавно випав, поле вкрите суцільною білою пеленою. Та ще місяць підсвічує з-заріденьких хмар. Видно мов на долоні. А в хуторі тиша, як у могилі, собак же давно постріляла поліція.

В крайній хаті дід у спідній сорочці шепотів, заїкаючись:

— Ви при своєму розумі? Які там партизани? Он з того краю хутора повно мадяр-карателів. Тікайте, поки живі! Та не йдіть цілиною, вас же за три версти видно! Краще вже дорогою, як що — скажу, що родички, у мене й ночували. І хто ж це вас, сердешних, послав на погибіль?

Настрахав нас дід. Ледь живі прибігли додому, а хлопців уже нема. Поїхали на Рождественський хутір, наказували, щоб стереглися карателів.

— Та як же їх встережешся? Взяли хоча б дівчат із собою, бо знищожать їх тут! — вмовляла тітка Саша.

І Дуся Дубова лежала з примочками на лобі: просила Колю не покидати її саму. Хлопці пообіцяли через пару днів заїхати, так що збирайтесь, дівчата!

Я зібрала свої нехитрі пожитки ще в студентський дерев'яний чемоданчик, мама дала фотокарточки всієї сім'ї — може, хоч вони

боронитимуть. А вона якось сама перебуде. Люди тут добрі, не викажуть і допоможуть.

— А ти йди, доню, воюй! Тільки ж бережи та шануй себе! Не поспішай заміж, не до цього зараз. Заміжжя — це важкий жіночий обов'язок. Тримайся, бо зараз люди згарячу кидаються іноді в прірву, а прийде мир — все по-іншому цінуватиметься,— наставляє мене мама.

Відмахуюсь, пирскаю, червонію. Навіщо, мов, таке й говорити! А сама в обидва вуха слухаю, бо ніколи ще таких слів не чула. Думала, що заміжжя — це свято, аби тільки хлопець був гарний, хоч би такий, як наш Мишко. Та не було такої, як у Нюсі, свекрухи, та не «дитинка», якої я найбільше боялася. Он скільки дівчат повиходило заміж, а дітей нема, бо, видно, не час їм у війну народжуватись. Сади ж не родять...

Декілька ночей ми з Ніною чекали хлопців, лягали в ліжко напівзодягнені. Подовгу не спали, схоплювалися по кілька разів серед ночі. І не дочекалися...

Якось перед ранком була шалена стрілянина біля хутора Рождественського. А в обід наїхало повен хутір карателів — угорців. З ними з'явився й наш староста та декілька поліцаїв.

— Де вони тільки й беруться? Б'ють їх, б'ють, а вони, мов воші, розплоджуються! — шепотіли між собою жінки.

Перш за все поліцаї почали розквартировувати своїх «хазяїв». До нас староста привів найвище начальство — капітана з ординарцем.

— Дивись, Василівно, щоб все було по першому класу, а не то!.. — взявся за наган. — Я все про тебе знаю!

Тітка саме нахилилася, мішала пійло корові. Піднялася, спокійно вимила руки, витерла рушником і, вішаючи його, так подивилася на старосту, що той другу руку поклав на гранату й кинув:

— Ну, гляди!

Спочатку двоє вояк втягли величезні чемодани й клунки. Потім з'явився чорнявий, верткий, з вусиками ординарець. Побачивши нас з Ніною, блиснув білими зубами, надув щоки і показав язика. Ми з Ніною переглянулись — нічого, перше знайомство не страшне. Потім він почав спритно хазяйнувати. Показуючи на мигах, тицьнув пальцем у нас, схилив голову на руки, показав на наші ліжка: «Це ви тут спите?» Потім показав на себе — «Йона» і знову на наші ліжка і пістолет. Зареготав, побачивши наш переляк. Зробив великі очі, виструнчився, взяв під козирок, знітився, показав на великий клунок і підлогу біля двоспального ліжка тітки. Як клоун! Вправно познімав наволочки з тітчиних подушок, покривало, простирадла, скатав перину і передав її Ніні, а подушки мені, показавши, що їх треба надворі вибити, для чого дав мені в руки малий рогач. Розкрив чемодани і почав діставати звідти білосніжну білизну, ще й пухнатий халат для пана капітана. Поки пан офіцер прийшов, йому було постелено ліжко, приготовлена тепла вода для вмивання й бриття. Тітка запалила в печі, щоб зготувати свіжу вечерю й нагріти води — мити панові капітану ноги... Такого фасону ми ще не бачили!

Капітан, худорлявий, вже немолодий, з залисинами й сивими скронями, прийшов зі старостою надвечір. Кинув шинелю й розцяцькованого кашкета на руки ординарцю, дістав з планшета карту, розіклав її на столі. А ординарець засвітив дванадцятилінійну розкішну гасову лампу, яка теж була добута з величезного чемодана.

— Тут єст Ямполь? Грем'яча? Глухов? — показував олівцем старості.

Той стояв біля столу — здоровенний, незграбний, і, не розуміючи, що від нього хоче пан начальник, на все ствердно кивав головою і якав. Капітан знову повторював те саме, починав сердитись. Він, напевне, хотів дізнатися, де вони знаходяться, а цей йолоп не добере, про що його запитують. Тоді ординарець підскочив до тітки Саші, яка поралася біля печі, і запитав те саме, про що запитували й старосту. Та сказала просто: «Зелений». Капітан зраділо:

— Йо, йо! Гут, Зелений! — і жестом відправив старосту.

Потім щось сказав ординарцеві, і той побіг, догнав старосту, щось на мигах йому показував, не забуваючи вказати й на пістолет — як, мовляв, не виконаєш, одержиш кулю!

Нарешті Йона уложив свого господаря в постіль, і той відразу ж заснув. Ординарець ліхтарем посвітив по всіх закутках, під ліжками і навіть у шафі, щоб пересвідчитися, чи не сховався де партизан, старанно завісив вікна. Потім взяв Нінину гітару, настроїв її, і з-під його пальців полилася тиха, ніжна мелодія. Йона став серйозний, замріяний, поклав гітару, дістав із внутрішньої кишені кітеля портмоне, а звідти декілька фото, на яких він і дівчина з довгим білявим волоссям. Все це на фоні різьбленого моста через велику річку.

— Будапешт, Дунай, Йона й Дзіна,— пояснив він.

Показує на мигах, що дівчина схожа на Ніну, складає губи в поцілунок, цілує свою руку і здуває в сторону Ніни.

Ми вкладаємось спати. Йона прикручує лампу, виглядає в коридор, у вікно: чи стоять вартові. Розв'язує вузол, в який загорнута його перина, розстилає її на підлозі біля ліжка капітана, не роздягаючись, лягає і негайно засинає.

Ми напівдрімали, напівспали, бо довго, далеко за північ, лунало гупання, вигуки й крик у будинкові. Як виявилося, то наводили свій «лад» завойовники: пили, грабували, гвалтували жінок. Ніхто від них не міг боронитися, бо ж зі зброєю! А совісті ж людської нема. От і плакатимуть невтішно та страждатимуть нещасні жінки, проклинатимуть той час, коли народилися й вони, і їхні мучителі. А хто ж заступиться? Кому жалітись?

А на другий день — «Век, век!» — виштовхував усіх, кого бачив, з кімнат і коридорів Йона. Посередині двору натовп. Стоять сани, а на них із зв'язаними назад руками, на колінах двоє в червоноармійських шинелях. Обоє без шапок, з побитими, синіми обличчями. Подібні до тих, що на фото в Погребках: один з великими страдницькими очима, з носа і рота тече кров, він її підшморгує, як дитина. Видно, що дуже молодий,— пушок чорний над верхньою губою. Другий широкоплечий, високий, намагається прямо тримати голову, дивиться спідлоба єдиним уцілілим оком. Друге око вибите, обличчя перекошене, з вуха і рота тече кров.

А в саду, на гіллі старої крислатої яблуні, лежить свіжа обстругана соснова колода, висять два зашморги. Поліцаї поставили під ними ослони. Солдат-угорець веде під вуздечку коня з саньми на галявину. Двоє розв'язують мученикам ноги і стягують їх з саней. Малий не може встати, видно, поранена нога. Його б'ють прикладом, і тоді другий, високий, вільною ногою б'є солдата, який піднімав малого. Солдат падає. І тієї ж миті летить сторчма і другий солдат від удару чоботом у живіт. Лунає постріл — партизан в'яло осідає на руки своїх мучителів. Капітан спокійно витирає білою хустиною револьвер, ховає в кобуру. Малого тим часом ставлять на ослін, накидають на шию зашморг. Не витримує якась жінка і тонким голосом: «Ой, си-и-ночки!» І тут малий хрипким аж нелюдським тонким голосом:

— Не плачте, мамо! Прий... — і забився в смертельних конвульсіях.

Повісили й другого, вже мертвого. Йона вугіллям з нашої печі написав на картонках «Partizan», і солдати причепили їх на груди страчених.

Після цього Йона вирядив нас з хати, тільки тітці Саші велів топити піч і варити їсти солдатам, бо тепер уже набилося їх тут чоловік шість.

Ночували ми в тітки Фекли. Другого дня, коли я саме несла пійло корові, мене перестрів з автоматом у руках Йона і велів іти поперед нього на вулицю, до контори. Туди вже зганяли людей, а нас, дівчат, підлітків, дітей, заводили для чогось за штахети, де стояли з автоматами напоготові угорські солдати. Потім нас вивели в круг між людей, і перекладач зачитав наказ капітана про те, що нас будуть розстрілювати по черзі, поки жителі не видадуть того хлопця, який сьогодні вранці убив офіцера. На роздуми дається п'ять хвилин.

В мене враз стерпли руки, ноги, перед очима поплив туман. З першим пострілом та нелюдським зойком: «Ой, ди-ти-ночко ж моя!» — знайома

червона блискавка прошила мій мозок. Я відчула, що падаю, і вже не пам'ятала нічого...

Отямилась од світла, що різко вдарило в очі, різонуло, мов по живому, в мозкові. Почула Нінин голос, яка мене кликала.

Відлежувалася в тітки Фекли декілька днів. Але нічого, вичухалась. Наші провідували, плакали й раділи, що лишилась жива. Розстріляли в той день шестеро хлопчаків, навіть двох семирічних. Дівчат не зачепили.

Втішали жінки себе тим, що хутір ще легко відбувся. Он у селі Орловка, де якийсь хлопчина застрелив офіцера, зігнали всіх чоловіків, підлітків, дідів, навіть немовлят знесли до клуні та всіх живцем і спалили. А в Грем'ячці всіх колишніх активістів роздягнули догола, поставили в середину солдатського кола і покололи багнетами. А хати попалили.

— А нас ще Бог милував,— говорили жінки.

Відбулися нещасними дітьми, поґвалтованими жінками, ряднами й скатертинами. Навіть напірники з перин знімали, тягнули все, що бачили. Не одні сани награбованого добра вивезли карателі з нашого хутора.

Сиділа в безтямі Зим'якова над розбитою скринею, куди збирали посаг для Нюри. Не жаліла вже, мабуть, ні тих кожухів, ні сукна, ні перкалю. Тримала у руках білу шкарпетку, що її в'язала та й не дов'язала покійна дочка.

В саду страшно похитувалися повішені, в хатах плакали невтішні матері постріляних дітей.

От тобі й культурний капітан, який не міг лягти спати в постіль з немитими ногами. От тобі і Йона-весельчак зі своєю Дзіною та будапештськими красотами. Будьте ж ви всі прокляті!

— Що ж це за звірі, що воюють з дітьми? Ой, прийде, прийде й на них розплата! — плакали жінки. — Та де ж наші рятівники? Чи вже зовсім забули про нас, чи, може, отак само десь на гілляці гойдаються?

Однієї ночі повішені зникли. Натомість висів щит: «Помстимося за смерть товаришів! Смерть німецьким окупантам і зрадникам!» І підпис: «Земляки-партизани». Зникли і наш староста та його вірні охоронці-поліцаї. Вігала старостиха, плакала, що вночі прийшли якісь чужі поліцаї, покликали в контору, бо приїхало районне начальство.

Коли вже станули сніги, знайшли трупи старости та поліцаїв у яру за хутором...

У нас радість: одержали листівку від Клари. З безліччю штампів, відправлену ще весною, з кольоровим фото річки серед великого міста з гостроверхими дахами — Вуперталь-Бармен, аж на кордоні із Францією. Майже всі слова тексту грубо закреслені різнокольоровими олівцями, видно, на кожній пошті по-своєму. Залишилась тільки наша адреса та декілька слів привіту і те, що вона працює так, як не працювала мама і в молодості. Це був основний зміст, який німецькі поштарі не зрозуміли, бо думали, що тільки у них може бути найкраща робота. А насправді цим було сказано те, що Клара десь прислужницею у великій родині і на її дитячих руках уся найчорніша робота. Так воно й було насправді. Але тоді ми були щасливі, що хоч обізвалася, жива! Але як і чому вона туди потрапила, де Таня? Що з малим Льоньчиком? Я пробувала і змивати ті кольори, і просвічувати листівку — все даремно!

В середині серпня нас розбудили серед ночі блискавки і вибухи. Гухало десь зовсім поруч. На ранок все стихло. Боїмося вийти з хати, але ж треба порати корову, на пашу її сьогодні не будемо виганяти, підемо з тіткою нажати трави та нарвати буряків на городі. Вже поверталися додому з повними мішками за плечима, коли бачимо — по дорозі з Ямполя криті вантажні машини. Ми звернули до технікуму, щоб не йти назустріч машинам, коли й вони завертають сюди ж, а на бортах у них червоні хрести.

Біля воріт технікуму вже стояла така машина, і німці в білих халатах розвантажували її, виносили поранених. Ось знесли зовсім юного хлопця:

руденький пушок на неприродно червоних щоках, безтямно розплющені очі. І болісний стогін.

— Це ж і його десь мати чекає,— каже тітка Саша. Велике обличчя її повниться жалем.

На другий день госпіталю вже не було, а поза хутором, майже навпростець, йшли німецькі машини.

Несподівано з'явилися наші «квартиранти»: брудні, запилені, зарослі, в німецьких плащ-палатках. Микола сходу випив глечик холодного молока, а Степан, захлинаючись, жадібно ковтав самогон просто з пляшки.

— Драпаємо! — відверто заявив Микола. — Ох і дали ж нам прикурити Совєти!

— А ви не тікайте, почекайте і здайтеся нашим,— радить тітка Саша. — Наші простять, підете воювати проти німців!

— Нічого, ще повоюємо з Совєтами, за нами зараз заїдуть ямпільці. Ти, Степане, сиди тут, а я піду до воріт...

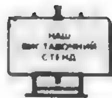
Степан розчинив вікно, щоб видно було, що діється біля Червоних воріт. Розібрав пістолет, почав протирати деталі сірою шматиною, яку витяг з кишені. В цей час у воротях з'явилася постать з автоматом напоготові, в пілотці і зелено-коричневій плащ-палатці.

— Хенде хох! — крикнув він до Миколи, наставивши автомата.

Микола піднімає руки і тремтячим голосом:

— Найн, найн, пан іх поліцай!..

— А-а, т-такую т-твою... Гад! П-а-алучай! — І перерізав Миколу навпіл чергою з автомата.

Раф. Багаутдінов. Натюрморт з Біблією

Степан, побачивши це, жбурнув пістолет, схопив гвинтівку — і у вікно. Скочив за ріг будинку, метнувся до саду.

Розвідник, пригинаючись, підбіг до нашого вікна, і автоматна черга прошила кватирку, штору, зрізала вершечок фікуса.

— У кого ж ти, синку, стріляєш? — закричала мама.

Із-за вікна хрипкий голос:

— А что же вы, т... таку вашу... прячете полицейских! — І вже спокійніше: — Больше нет их там? Куда тот побежал?

Стоїть перед вікном з червоними запаленими очима, чорні патьоки стікають по худому обличчі...

Строго оглядає кімнату, наші перелякані обличчя, розібраний на підвіконні пістолет. Запитує, що там, за будинком. Говоримо, що хліви, садок, туди й побіг поліцай. Він один, більше нікого нема. Боєць вискочив за ріг будинку, присів за ганком, випустив автоматну чергу в сад... Там тихо, тільки чути було, як попадали збиті кулями яблука. Перебіг до хлівів, поза ними до воріт і зник...

А надвечір почали йти наші бійці. Та скільки ж їх було! Запилені, зморені, в мокрих від поту гімнастерках, бо надворі ж серпнева спека! Йдуть через хутір і не зупиняються. Жінки повиносили яблука, помідори, молоко, хліб — беріть, синочки дорогі, їжте, пийте! На ходу п'ють молоко, в кишені, пілотки набирають яблука, помідори.

— Спасибо, мать! — ставлять на шпориш глечики і йдуть далі.

— Та куди ж ви, синочки? Хоч перепочиньте!

— Некогда, мать, после войны будем отдыхать! — Це молоденькі командири, що йдуть поруч зі своїми солдатами.

Тільки коли вже почало смеркати, зупинилась біля нашого будинку колона червоноармійців. До нас зайшло чоловік вісім з молодим лейтенантом на чолі. Тітка засвітила гасову лампу, вилила, не пошкодувала, приховану пляшечку гасу. Нарізала сала, хліба, помідорів, огірків, поставила свіжої картоплі і ще пляшку самогонки.

— Їжте, синочки дорогі, наші визволителі!

Але «синочки» щось і не діткнулися ні до пиття, ні до їжі. Відставили в сторону стіл, поклали під голови ранці, попадали й одразу ж поснули.

Лейтенант ще виходив, щось уточнював, а потім прийшов, сів за стіл. Зняв кашкета, розстебнув кітель, ковтнув самогону... Тітка підсовує йому закуску, а він не їсти хоче, а виговоритися, розказати про те пекло, з якого вони щойно вийшли. Про те, як гриміло, палило, вбивало, нівечило, засипало землею... А вони стояли, вони на смерть стояли, й мало хто лишився живий. А тепер от ідуть... На півслові замовк, русява голова впала на руки — заснув. Підвели його з тіткою Сашею, вклали в ліжко, стягнули чоботи. Він згорнувся калачиком, обидві руки під щоку, уві сні поцмокав губами, мов дитина. Тітка прикрутила лампу.

— Спіть, синочки!

Не прибираємо зі столу, встануть — щось та з'їдять!

Та де там! Десь через годину за вікном три ракети:

— По-о-дъем! Подъем!

Солдатики враз посхоплювалися, ранці на плечі, автомати та гвинтівки в руки та на вулицю. А лейтенант спить! За ним прийшов, видно, старший командир. Трясе за плечі, піднімає — ніяка сила! Вихоплює пістолет, ба-б-ах над вухом, а він тільки головою трясе. Командир бере відро з водою, хлюпає в лице... Лейтенант пирхає, одпльовується, лається, але прокидається. Швидко взуває чоботи.

На другий день ішли машини. Та скільки ж їх! З автоматниками, гарматами, кулеметами... Бійці усі браві, молоді, красиві! Аж не віриться, що колись тут проходили в колонах з опущеними головами, що був відступ.

Минуло, мов важкий сон!

Ми, хто був під окупантами, потім довго відмиватимемо тавро «німецьких вівчарок». А що ми зробили для перемоги? Мабуть, небагато. Залишалися радянськими людьми.

МАХНО

19.

Махновський штаб розташувався в селі Текучому за кілька верст на південь від Умані. Самійло сидів у світлиці дому, де мешкав Нестор Іванович з Галиною, і спостерігав, як спритно вона збирає на стіл. Поставила дві тарелі з шинкою та ковбасою, принесла повну миску підсмаженої картоплі й пательню з яєчнею. Подумала трохи, запитально глипнула на Самійла й поставила карафку з чимось темно-червоним.

— Наливка,— пояснила,— не чоловіче питво, та обійдетесь. Не час самогон жлуктити.

— Не час,— погодився Самійло.

До кімнати буквально увірвався Махно і Щусь. Щусь, високий, стрункий, з тонкими, наче вирізьбленими талановитим митцем рисами обличчя, з довгим, як і в отамана, волоссям, чимось нагадував жінку. Чесно кажучи, Самійло не дуже любив Щуся, знаючи мінливість його вдачі, а іноді й підступність. Але віддавав належне гнучкому розумові й вмінню зазирати вперед.

Сіли за стіл. Махно запросив і Галину, та вона відмовилась, пославшись на господарські клопоти. Пішла, й отаман потягнувся до карафки. Презирливо покалатав, обвів присутніх хитрим поглядом і витягнув з-за буфета пляшку білої.

— Не завадить нам сьогодні,— пояснив,— точно не завадить, але лише по одній, бо обговорюватимемо справи важливі, якщо не вирішальні.

Він налив по півсклянки, заплющив очі, випив до останку, й Самійло подумав, що нині отаман став уживати більше, ніж раніше. Однак одразу виправдав його: щодня невтішні відомості, шістсот верст відступу від Гуляйполя до Умані, були, щоправда, й перемоги, проте, коли об'єктивно,

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1991, № 7.

весь час денікінські офіцерські полки тиснули на них, примушуючи відходити.

Махно підхопив виделкою великий шмат шинки, прожував його швидко, наклав повну тарілку картоплі й почав мовчки мегелити, лише зрідка зиркаючи на друзів. Наситившись, випив повний кухоль молока й задоволено погладив себе по череву.

— Як це кажуть кацапи? — посміхнувся. — Ситий, п'яний і ніс у тютюні? Тобто життя — малина. Проте не така вже у нас і малина — здається, Петлюрі дуже хочеться обхитрувати нас. — Отаман відсунув тарілки, розстелив карту, схилився над нею. — Такі, значить, справи: уклали ми з Петлюрою угоду про нейтралітет, їздила наша делегація до Жмеринки й цю угоду підписала. Домовились по всіх пунктах: свобода слова й друку, обмін представниками, створення контрольної комісії для розв'язання різних непорозумінь тощо. Головне, Петлюра зобов'язався розмістити у своєму тилу наших поранених, а їх, знаєте, скільки?

— Багато, батьку,— скрушно похитав головою Щусь,— а скільки, ніхто точно не знає.

— Понад вісім тисяч.

— Овва! — вирвалося в Самійла. — Невже?

— Так, вісім тисяч, і серед них багато важко поранених. Петлюрівці покладуть їх до своїх шпиталів, а також у цивільні лікарні. Ну, про патрони вже казав, пообіцяли ще снарядів нам підкинути, бо не маємо зовсім. Але, вважаю, нейтралітет цей ненадійний. Виграли ми час, це точно, оговталися трохи, й на цьому спасибі. Тепер дивіться,— обвів олівцем коло на карті,— оце село Текуче, і ми саме тут. З півночі та заходу петлюрівці, зі сходу та на півдні денікінці. Білі наступають з Голти великими силами й намагаються взяти нас у кільце. Затиснути й розчавити...

— Що ж робитимемо, батьку? — запитав Щусь.

— Слухайте далі, ще не все сказав. Льова Задов рознюхав через своїх уманських жидів, що петлюрівці зрадили нас. Плювати їм на угоду, вважають нас силою і хотіли б позбутися її. Не визнає Петлюра Махна, не хоче конкурента. Тут він, либонь, має рацію. Бо за нами селяни, он скільки навіть червоних полків приєдналося! Не піде селянство за Петлюрою, ми й листівку проти нього випустили, аби народ знав, на чий бік схилятися.

— Але ж мало не пів-України під Петлюрою,— похмуро заперечив Щусь. — Поділля, Житомирщина, хіба мало?

— Усе до часу,— не погодився Махно. — Народ розбереться, петлюрівські гасла навряд чи когось влаштують, от тоді й подивимось, хто кого перетягне. Але я не про те. Льова Задов дізнався: отут, на заході, чомусь опинилися чотири чи навіть п'ять денікінських полків. І пройшли вони туди петлюрівською територією.

— Зрада! — схопився за голову Самійло. — Біле кільце замкнулося. Чи я помиляюсь?

— Навіть в Умані вже денікінці,— не дав йому пощади Махно.

Щусеве обличчя витягнулося.

— А в нас нема снарядів, сутужно з патронами, хлопці роззуті, роздягнені. Що робитимемо?

— А що ви запропонуєте? — запитав Махно.

Самійло подумав і сказав:

— Прорвати кільце, це й дурневі зрозуміло.

— Куди?

— Денікінці знають: ми йдемо весь час на схід і на північ,— втрутився Щусь. — Гадають, туди ж прориватимемось, от і зайняли Умань.

— Генерал Скляров намагався вбити між нашими частинами клин, роз'єднати нас. Це йому не вдалося, ми знову разом,— сказав Махно. — І тепер єдина наша надія на несподіваність і раптовість маневру. Вдаримо по їхніх головних силах, прориватимемось на схід.

— Але чи не безумство це, батьку? — вирвалося в Щуся. — Там офіцерські полки, їхня гвардія!

— Єдиний вихід,— уперто ствердив Махно,— чуєте, єдиний. На заході ж Петлюра, що нам там робити? І на півночі Петлюра. Нічого, порубаємо біляків — і гайда додому. Там у Денікіна гарнізони негусті й слабкі, підемо на Катеринослав і, дасть Бог, візьмемо.

— Візьмемо, отамане! — вирвалося в Самійла, бо й справді повірив у близьку перемогу. — Ніхто нас не зупинить.

— Розраховую на вас, друзі,— сказав Махно. — На своїх бойових побратимів, бо нема у важкий час більшої сили. Сам поведу свою сотню, а ви візьмете полки й роти, ти, Щусе, ще Калашников, Чубенко й Куриленко — усі разом навалимось, а там будь що буде.

Наприкінці вересня під селом Крутеньким Махно завдав першого удару по денікінцях. Миколайчук командував передовими частинами бригади, яка раптом повернула на схід і прийняла бій з частинами генерала Склярова.

Самійло підвів роту, повів у рукопашний бій, їх зустріли кулеметним вогнем, й рота залягла. Миколайчук притиснувся до землі й кусав пальці. Кулемет бив з правого флангу, з узвишшя, прострілюючи усю стерню, де залягла рота,— підняти її було самогубство: скосять за кілька хвилин.

Самійло, обережно підвівши голову, оглянув поле бою.

— Гранати! — гукнув бійцям. — Усі гранати сюди.

Передали три чи чотири, Самійло розсовав їх по кишенях, почав відповзати. Поле огинала польова дорога, він дістався неглибокого рівчака, поповз, втискаючись у землю. Кулемет замовк. Самійло зробив короткий кидок, але одразу кулі засвистіли над головою — клятий кулеметник обрав таки вигідне місце й намертво вбив роту в землю.

Миколайчук повз, піт промочив його гімнастерку, пил забивався в рот та ніздрі, дихалося важко, та він, притискаючись до сухої, мов камінь, землі, не зупинявся ні на секунду.

Пахло полином і м'ятою, чомусь ще хлібом, хоч поле скосили, певно, ще у липні, раптом запахло порохом, і Самійло збагнув, що майже дістався до цілі. Проповз ще кілька метрів, віддихався, покрутив головою, приладнуючись, побачив за полиновими заростями окоп кулеметників. Лежачи кроків за тридцять чи трохи менше, один в офіцерському кашкеті, насунутому на брови, а другий — молодий, усміхнений, без кашкета, з розпатланою шевелюрою.

Самійло затамував дихання, обережно розклав перед собою гранати, висмикнув кільце й жбурнув першу. Вона розірвалась перед самісіньким окопом, і тоді Миколайчук кинув другу — влучив у окоп, побачив, як підстрибнув «максим» і, вже не криючись, підвівся на повен зріст і жбурнув ще одну лимонку — для гарантії.

Певно, бійці з долини побачили його, рота посунула через стерню, увірвалась в укріплення білих.

Самійло стомлено сів, зняв кашкета й обтер брудне, спітніле чоло. А рота, подолавши першу лінію денікінських окопів, пішла далі на Перегонівку.

«Перший бій виграно,— майнула в Самійла радісна думка,— але ж тільки перший». І він, важко зітхнувши, побіг навздогін роті.

Денікінці закріпилися за Перегонівкою, добре окопалися й вчинили шалений опір. І все ж між третьою та четвертою годинами ночі вдалося потіснити їх: два махновських полки перейшли в наступ, Миколайчук зі своєю ротою двічі ходив у рукопашну, але на світанку їхній наступ захлинувся.

Вранці білі підтягнули артилерію. Польові гармати почали бити по передових махновських частинах, осколок зачепив Самійлові плече, та він не звернув на рану уваги, спробував підняти роту, але побачив, що лишилася тільки половина бійців — люди, правда, підвелися, проте, зустрінуті вогнем, залягли знову.

І в цей час денікінці перейшли у наступ. Підтриманий артилерійським

вогнем, рвонув у контратаку сімферопольський офіцерський полк, офіцери билися мов скажені, багнетами й гострими саперними лопатками, билися мовчки, і Самійло з жахом усвідомив, що їм не втриматися. Рота, а потім і весь полк почали відходити, бій відкотився вже на околицю села. Самійло, закусивши губу, вирішив не відступати ані на крок. Зустрів багнетом огрядного вусатого штабс-капітана, відбився прикладом від іншого офіцера й раптом побачив, як з крутої балки в тилу у денікінців вискочила кіннота. Вона накочувалась на біляків мовчки, але невідворотно, Самійло, задивившись, ледь не пропустив удар у груди, лише останньої миті ухилився і звалив офіцера пострілом з нагана, а кіннота вже врізалась в офіцерське юрмовисько, заблищали шаблі, почалася січа.

— Отаман! — впізнав Самійло вершника на чолі ескадрону. — Сам Нестор Іванович! Ур-ра!

Тепер почали відкочуватися білі. За сімферопольцями побігли інші, щоб устигнути переправитись через Синюху й закріпитися на протилежному березі.

Махно спішився, побачивши Самійла, підкликав його.

— Біжи до Куриленка,— наказав,— хутчій, брате, згаємо час, загинемо. Кавалерію негайно навздогін, два ескадрони в Куриленка чи навіть три. І батарея — снарядів лише кілька, та біс з ними, розстріляти всі, до останнього!

Миколайчук, не дослухавши, рвонув до села, а Махно, звившись у сідло, наказав:

— За мною!

Він устиг кинути кавалерію через річку раніше, ніж туди відкотились денікінці, розбив запасний полк білих і полонив їхній штаб. Лише після того буквально скотився з коня на траву, скинув кашкета, простягнувся горілиць, обтер рукавом чоло і сказав:

— От і все. Вирвалися!

Розтрощивши денікінський кулак, Повстанська армія рушила в трьох напрямках. Від Перегонівки до Катеринослава на Олександрівськ, а також Кривий Ріг і Нікополь. Наступного дня Махно вже був за сто з гаком верст від Перегонівки, а ще через кілька діб захопив Катеринослав.

20.

Самійлова тітка ушвендяла на базар продавати цибулю чи моркву, яку вирощувала на грядках біля хати. Тут, на околиці Катеринослава, їй жилося більш-менш пристойно. Садок давав груші та яблука, своєї картоплі вистачало на цілу зиму, тітка Настя тримала ще двох кабанчиків, торгувала на базарі зеленню, квашеною капустою та огірками — пристосувалася до всіх влад, їй жилося непогано і за червоних, і за денікінців, отже, й прихід махновців не спантеличив її: не все одно за якої влади торгувати на базарі...

Самійло поставив у тітки Насті в сараї двійко коней, а надворі кулеметну тачанку, яка пробігла від Єлисаветграда до Катеринослава без жодної поломки, тітка надала їм з Сонею окрему затишну кімнату з вікнами в садочок, і Самійло після безперервних нічних переходів та щоденних сутичок з денікінськими ар'єргардами відсипався мало не добу: втома звалила його, й Соня ходила навшпиньки, намагаючись не потривожити чоловіка.

Другого дня Самійло нарешті підвівся, запріг тачанку й поїхав у центр міста до штабу, тітка Настя, перекинувши через плече мішок, подалася на базар, а Соня поставила на плиту чималий бак: назбиралося багато брудної білизни — вирішила влаштувати прання. Вода грілася повільніше, ніж хотілося, Соня сиділа в кухні й зачаровано дивилася, як грають у плиті язики полум'я, й не відразу почула шерех у передпокої. Злякалася — не Самійло, бо побачила б, як відчиняє ворота, може, тітка забула щось і повернулася?

Соня визирнула в передпокій. Там стояв якийсь чоловік — вона

злякалася ще більше, відступила до кімнати, схопивши зубчастий рубель, та чоловік сказав миролюбно:

— Приймай гостя, Софіє Петрівно.

Він зупинився у розчинених дверях — високий, у міцних ялових чоботях, матроському бушлаті й бавовняній кепці, насунутій на самісінькі брови. Щось знайоме видалось Соні в його поставі, та, виставивши вперед рубель, все ж запитала:

— Що вам потрібно?

— Не впізнали, Софіє Петрівно? — чоловік стягнув кепку, пригладив розчепіреними пальцями чуприну.

— Глотов?! — вирвалося в Соні. — Невже ви?

— Власною персоною.

— Але ж тут, у Катеринославі? Невже ви, Павле Михайловичу? У денікінському місті?

— То приймаєте гостей, Софіє Петрівно? Ненадовго я... — Глотов пройшов до кухні, взяв табурет, умостився. — Розмова є.

— Але ж,— заметушилася Соня,— так несподівано... Як мене знайшли?

— Ми, Софіє Петрівно, у Катеринославі всюди своїх людей маємо. От і про тітку вашого чоловіка довідались. Через Григорія Миколайовича Тронька, пам'ятаєте такого?

— Гуляйпільський годинникар?

— Точно. Загинув він, чули? Сволота Задов розстріляв.

— Чула,— ствердила Соня. — Я через нього востаннє з вами зв'язувалась.

Глотов поклав кепку на коліна, розгладив її долонею, мовив, пильно дивлячись на Соню:

— Махнові, певно, в Катеринославі не втриматись. Денікінці знімають з Московського напрямку частини Шкуро й Мамонтова, підтягнуть артилерію, і отаман відступить. Либонь, до свого Гуляйполя. Сподіваюсь, ви також опинитесь там, бо не може жінка від чоловіка відліпитися,— закінчив не без єхидного підтексту.

Соня стояла спиною до плити, відчувала тепло від палаючих дровеняк і думала: «Невже я й справді була закохана в цього зовсім чужого, худого й погано виголеного чоловіка? Щось змінилося в Глотові, але що? Зголив вуса, мабуть, для конспірації, та не у вусах справа. Що ж? Певно, там, у Харкові, від нього за версту несло самовпевненістю, а тепер дивиться очікувально й навіть прохально».

Соня мимоволі порівняла Глотова з Самійлом і не змогла утриматись від іронічної посмішки. Посмішка ця не пройшла повз увагу Глотова, він насупився й запитав так, як міг запитати тільки тоді, у Харкові:

— Ну, чого звеселилася?

Соня ковзнула очима по глотовських запалих щоках, догадка майнула в неї, запитала:

— Чаю хочете?

Побачила, як проковтнув слину Глотов, й упевнилась у своєму здогаді. Дістала з буфета кільце ковбаси, півбуханця хліба, ще теплувату після Самійлового сніданку картоплю, вказала Глотову місце за столом, сама сіла навпроти, сперлась на руку, дивилася, як гість мегелить жадібно все підряд.

— Багато живете... — промимрив Глотов, жуючи, але не утримався від ущипливої репліки: — У селян поцупили?

— Бандитами вважаєте?

— А що, Махно не бандит?

Соня згадала, як сам отаман врубувався в офіцерські полки під Перегонівкою, проте промовчала.

Нарешті Глотов наситився, Соня подала йому кухоль гарячого чаю, випив мало не одним духом, відставив кухоль і задоволено відкинувся на спинку стільця.

— Давно не їв так смачно,— визнав. Він розчервонівся, краплини

поту виступили на чолі, обличчя набрало умиротворено-благодушного виразу. — Отже, Соню,— вів далі,— ми на тебе сподіваємось. Своєї людини в Гуляйполі, крім тебе, правда, вже не маємо, проте зв'язкового тобі підшукаємо, з Олександрівська, а може, з Пологів. З Пологів краще, до Гуляйполя рукою подати, а там уже ланцюжок і до нас протягнеться. А нам інформація про Махна во як потрібна! — провів ребром долоні по горлу.

— Далеко зазираєте, Павле Михайловичу,— не втрималася Соня. — У Харкові ще білі генерали порядкують, а ви вже на Махна націлились.

— Денікіна ми розіб'ємо, не сумнівайтеся! — стукнув кулаком по столу Глотов. — Москву йому не взяти, весь робітничий клас підніметься. А далі сильну владу на місцях утверджуватимемо.

— А що ви про Махна думаєте? — запитала Соня, хоч і знала усю безглуздість цього запитання: у таких, як Глотов, думки й переконання — на десятиріччя вперед.

Соня дивилася на Глотова й думала: минуло лише півроку, ну, трохи більше, відтоді, як сиділа вона у ВУЧК, клацала на машинці, закоханими очима дивилася на цього чоловіка у шкіряній тужурці з рипучими ременями, усього півроку, а як усе змінилося! Їхала до Гуляйполя з цілком усталеним світоглядом і визначеним завданням, була впевнена, що знає все й навічно, мріяла про повернення до Харкова і любов цієї неголеної людини в бушлаті, яка сидить, скоцюрбившись, за кухонним столом. І куди все це поділося? Розвіялось, розтануло, зникло, як вранішнє марево...

Шкода?

Ні, не шкода, вирішила одразу й твердо, бо саме оте, тодішнє, виявилось несправжнім, за ці місяці вона подорослішала, певно, на десяток років, тепер зрозуміла усю складність життя, мінливого й суворого, знає, де правда, а де й брехня, і ніхто не зможе похитнути її нинішні переконання.

— Про Махна? — перепитав Глотов. — А що про нього думати? Бандит, батько Махно, а народним отаманом прикидається.

Соня дивилася у сірі його очі, непорушні й свинцеві, й думала: цікаво, якби Глотов пройшов з Махном від Гуляйполя до Умані й назад — похитнулася б його ця свинцева упевненість? Вирішила: ні. Зрештою, сам отаман іноді давав підстави для цього. Були в його армії і грабіжники, і гвалтівники, і пияки. Усе було, та хіба це головне?

Запитала:

— Ви знаєте, скільки червоних частин приєдналося цього літа до армії Махна?

— Звідки ж? Я тут у Катеринославі телеграфом не користуюсь. І оперативних зведень не маю.

— Отож. Значить, не чули, що мало не всі полки Якіра, що відступали з Одеси на північ, перейшли до Махна?

— Уперше від тебе чую. Отак, виходить, добровільно?

— Комісари пручалися.

— І правильно робили. Регулярні червоні полки й повстанська стихія... Не поєднується...

— Комісарів Махно розстрілював,— безжалісно вела далі Соня. — Й деяких командирів, котрі найбільше пручалися.

— Отже, сама бачиш: бандит!

— Однак армія отамана Махна була єдиною реальною силою, яка протистояла на Правобережній Україні денікінцям. Якіра розбили під Одесою, й він відступав через Голту й Бобринець, ну, ще якісь окремі червоні полки, і Махно свідомо вливав їх у свою армію, бо воював з білими. Він один, зрозумійте!

Глотов утупився в Соню важким, немигаючим поглядом. Мовив хрипко:

— Не подобаєшся ти мені, товаришко Федоровська. Неправильно міркуєш, навіть шкідливо.

— Шкідливо, кажете? А ви бачили, як тиждень тому Махно білий офіцерський полк рубав? Звичайно, звідки ж? Поки ви тут у Катеринославі підпільників злютовували, Махно від Умані до Дніпра пройшов і, бачите, вже в Катеринославі. Самі казали, Денікін з-під Москви корпуси Шкуро й Мамонтова зняв і проти Махна перекинув. Либонь, не зайві ці корпуси під Москвою були... Як вважаєте?

— Тут я згоден з тобою, Соню, трохи потрощив Махно біляків. І створив у денікінському тилу напруження. А далі що?

— Як що? Отаман — за революцію, і гасла в нього справедливі: землю — селянам!

— Куркулям тобто. Хіба не розумієш, на куркулів твій отаман спирається. Такі справи, товаришко Федоровська.

У Соні в очах спалахнули злі вогники.

— Мій чоловік, товаришу Глотов,— відповіла різко,— не куркуль, ну, не бідняк, сам на землі порається, звичайний селянин, а в Махна ротою командує. До речі, нове в мене прізвище: Софія Миколайчук нині. Так от, революцію для таких, як Миколайчуки, робили. Вони саме і взяли землю в свої руки. Тут думати треба, товаришу Глотов, чому саме ці селяни за Махном пішли. Добре думати.

— Не переконала ти мене, товаришко... — Глотов затнувся. — Миколайчук. Ніяк не переконала. Революції більшовицький порядок потрібний, і ми цей порядок встановимо. Хай там що — встановимо! Силою чи переконуватимемо, однаково буде по-нашому. Через усе перейдемо: розстріл, то розстріл, краще знищити того, хто сумнівається. Непохитні полишаться. Озирнись навколо себе, Соню... — нараз якісь прохальні нотки з'явилися в його голосі. — Невже не бачиш? Ти ж наша, чекістка, більшовицька кісточка, і ми покладаємось на тебе.

— Ні,— похитала головою Соня,— змінилася я, товаришу Глотов, зовсім змінилася.

— Що? — не повірив той. — Відмовляєшся?..

— Кажу: змінилася!

— В отаманові тенета потрапила?

— Не зрозумієте ви мене. Правду побачила.

— Правда може бути одна — більшовицька! Нема іншої,— переконано заперечив Глотов,— і не буде!

— Так, правда може бути лише одна,— згодилась Соня. — Проте чому лише більшовицька?

Глотов сумно похитав головою.

— Зрадила ти нас, товаришко... — знову затнувся, видно, ніяк не міг звикнути до нового Сониного прізвища,— Миколайчук. Точно кажу: зрадила!

— А зрадників — до стінки? — Соні нараз чомусь полегшало: зрештою, все одразу ставало зрозуміло й ішло до логічного завершення.

— Вула б моя воля,— ні на мить не завагався Глотов,— дав би такий наказ. І крапка.

Соня згадала, як хотів розстріляти її в Олександрівську чекіст Мосін. Але в того руки виявились короткі, те ж саме нині і в Глотова.

— Розстріляти мене ви завжди встигнете,— сказала безжурно,— якщо, звичайно, переможете.

— В цьому я не сумніваюсь. А поки живіть, Софіє Петрівно. — Глотов утомлено підвівся. — Шкода, сподівався я на тебе. Нам інформація про Махна конче потрібна.

— Яка ж може бути інформація? Б'є отаман денікінців, трощить їхні гарнізони, не сьогодні-завтра Олександрівськ візьме, а далі ми,— Соня наголосила на останньому слові,— на Бердянськ підемо, на Маріуполь і Мелітополь і Таганрог візьмемо. Запам'ятайте мої слова, товаришу Глотов, Денікіну в наших краях буде незатишно.

— Нагодувала ти мене, Соню, за це спасибі. — Глотов зблиснув очима й вів далі люто: — Зрадила ти нас, а зрадник гірше відкритого ворога. Оце пам'ятай, не прощається зрада!

— Отже, поза законом?
— Не іронізуйте, товаришко Миколайчук. Якщо хочете, справді так — поза законом. І будь-який чекіст матиме право розстріляти вас.
— Поживу ще трохи.
— Певно, поживеш... — знизав плечима Глотов. — Поки житиме махновщина. Однак ми ліквідуємо її, і скоро. Не потерплять більшовики анархічної вольниці. Не маємо на це права! — Він різко відсунув ногою табурет і вийшов, не озираючись. А Соня ще довго дивилася йому вслід, і на душі було гидотно, потім махнула рукою і взялася до прання.

21.

Горпина Прокопівна дістала рогачем з печі чавун, і хату сповнив неповторний аромат борщу. Соня проковтнула слину, занетерпеливилась і почала великою дерев'яною ложкою наливати борщ у миски. Горпина Прокопівна, спершись на рогач, поблажливо стежила за нею, потім дістала головку часнику, поклала на стіл поруч буханець хліба, присіла на лавицю і дивилася, як діти наминають борщ.
— Смачно? — запитала.
— Угу... — промимрила Соня, а Самійло сказав:
— Такого борщу, як ви, мамо, ніхто в світі не варить.
— Менше по світу вештайтесь, щодня їстимете.
— Хіба хочеш, мусиш...
Горпина Прокопівна погладила шерехатими пальцями край столу. Помовчала й мовила:
— Я ось що хочу сказати... Може, й неправильно думаю, та на хуторі всі такої думки. Люди гадають: годі! Навоювались...
Самійло подивився на матір здивовано.
— І ви туди, мамо... Хіба не ясно: ось білих розіб'ємо й тоді...
— З біляками покінчите, з червоними почнете...
— Так треба,— сказав Самійло, лущачи часничину. — Революцію слід до кінця довести.
— І чого вам бракує? — сплеснула руками Горпина Прокопівна. — Чула я: влада від радгоспів відмовилась, землю порівну всім ділитимуть. От і працюй на своїх десятинах.
Самійло мовчки натер часником шкуринку хліба, мовив розважливо:
— Далеко зайшли ми, мамо. За народ б'ємося. Щоб влада справді людською стала. Хоча б у нашому вільному районі... — невизначено обвів руками навколо себе. — Аби в своєму життю самі лад давали. Щоб не було продзагонів — ти от з дядьком Григорієм ціле літо спину гнула, а завтра налетить сарана, підмете все віником, хіба це справедливо? Або комбіди... Ну, скажіть, мамо, хто в нас бідний? На наших-то чорноземах? Бидло, яке працювати не хоче. От ви з дядьком скільки зерна зібрали? І нам, і вам — усім вистачить, руки тільки докласти треба. Воно, звичайно, на мітингах язиком плескати легше, ніж землю орати, а коли ще самогоном заллєшся, про свободу тільки й балакати. Поруч вона, руку простягни й хапай жменями. Хіба ви не хочете, мамо, щоб по сільрадах люди статечні сиділи, самі наші справи вирішували й ніхто ними згори не командував?
— Овва, синку, так уже повелося: хтось нагорі, а комусь і внизу треба ходити. Хіба можна без влади?
— Тут ви, мамо, маєте рацію. Наші набатівці, щоправда, геть владу відмінили, але це так, для гасел. Революційні комітети в нас — влада, і батько Махно також влада.
— Червоні газети пишуть,— вставила Соня,— куркульська влада. Тобто наші комітети — куркульські.
— Чого тільки не напишуть,— відмахнувся Самійло. — А куркулі що, не люди? Кебети більше в голові й сили в руках, от і піднімають господарство. Босоті, звичайно, заздрісно, а ти сам пороби, ніч не поспи, от і матимеш. Усе матимеш: і коней, і волів, і хату справну. Та й державі вигідно. Хліб однаково державі піде, хоч круть-верть, хоч верть-круть,

а продаси. У зерно з головою не закопаєшся, погорить і погниє, а селянинові і мануфактура потрібна, і плуг, і реманент усякий. А чому справному господареві й молотарку не мати? Ми от, якщо живі-здорові будемо, разом з Жиленком на молотарку стягатимемося.

— А власного млина не хочеш? — єхидно встряла Соня.

— А чого!.. — запалився Самійло, та, побачивши вогники у Сониних очах, махнув рукою. — Знущаєшся?

— Отак куркулі й народжуються,— ствердила Соня.

— Припини! — підвищив голос Самійло. — Ми от у Гуляйполі акціонерне товариство створимо й парового млина запустимо. І державі добре, і нам полегша. Десь я читав: якщо люди заможні, то й держава багата.

— Для чого ж тоді революцію розкрутили?

Самійло посовався на лавці, сказав не дуже впевнено:

— Ну, знаєш, до революції як було? Поміщики й капіталісти, в одного тисяча десятин, навіть більше, а в мене дуля з маком. Чи купець-мільйонщик... У Юзівці кому шахти належали? А в нас рівність... Звичайно, умовна, не хочеш працювати — клади зуби на полицю.

— Отже, ще воюватимете? — раптом запитала Горпина Прокопівна. — Та врахуйте, старі ми вже з дядьком Григорієм, довго не протягнемо, а без помочі взагалі діла не буде.

— Трохи ще повоюємо,— всміхнувся Самійло,— зовсім трішки, щоб останню крапку поставити.

— Але ж і вбити можуть...

— Невмирущі ми з Сонею, мамо.

— Війна — справа чоловіча,— суворо мовила Горпина Прокопівна,— ти як знаєш, а Соня має вдома сидіти.

— Ми Волноваху мало не взяли,— сказав Самійло. — Армія в нас сильна, ще б трохи й на самого Денікіна вискочили. Усього вісімдесят верст до Таганрога лишилося, а там генеральська ставка. Тридцять тисяч штиків і шабель під отаманом Махном, п'ятдесят гармат і двісті кулеметних тачанок. Батько казав: Денікін кинув проти нас Шкуро й Мамонтова, кілька козачих бригад та піхотних полків, а нині — корпус генерала Слащова. Певно, відходити доведеться. Соню з собою візьму.

— Знову з дому! — сплеснула руками Горпина Прокопівна. — Хоч би трохи відпочили!

— Устигнемо, мамо, молоді ще.

— Хлопчисько,— всміхнулась крізь сльози Горпина Прокопівна. Раптом стріпнулася. — Скаче хтось...

— У мами слух!.. — з повагою сказав Самійло. — Як у вовчиці. — Він накинув на плечі шинелю, вийшов на ганок. Попід ворітьми крутився на змиленому коні вершник.

— Батько наказали,— повідомив,— аби ви, сотнику, негайно рушили до Олександрівська.

— Що там?

— Якийсь з'їзд отаман скликає. Та й завтра чи післязавтра біляки тут будуть.

— Щоб тобі заціпило! — поморщився Самійло. Озирнувся до матері й Соні, що вийшли слідом. — Переконали ви мене, мамо: Соню лишаю вам,— сказав,— живіть мирно, буде вам помічниця. Школи, певно, Денікін не відкриє, то сидітимеш, жінко, у Волошках.

Збіг сходами до двору, подався запрягати коней у тачанку.

— От і побалакали!.. — сердито махнула рукою Горпина Прокопівна.

22.

Командуючий 14-ю армією Ієронім Петрович Уборевич був у гарному настрої. Щойно він провів переговори з керівниками Українського уряду, й вони спільно виробили позицію щодо Повстанської армії Махна. Уборевич повернувся у свій салон-вагон, випив склянку чаю, сів у крісло

й замислився. Звичайно, з Махном слід кінчати. Це спільна думка — його й Українського уряду. Затонський з Мануїльським цілком підтримали його. Щоправда, Махно дуже допоміг Червоній Армії: невідомо, як би склалися справи на денікінському фронті, коли б не прорив некерованого отамана з-під самої Умані аж до Маріуполя. Подумки Ієронім Петрович навіть поаплодував Махнові: це ж треба, отамана замкнули в щільне кільце, а він вирвався й навів жах на денікінські тили. Справді, жах, і поки генерали оговталися, цей клятий Махно націлився на свята святих, таганрозьку ставку самого Антона Івановича, й Денікіну довелося знімати значні сили з-під Москви.

І все ж...

Уборевич зітхнув і наказав ад'ютантові з'єднати його з командиром 45-ї дивізії Якіром. Апарат «бодо» стояв у сусідньому вагоні, й Ієронім Петрович перейшов туди.

— На дроті Якір,— доповів ад'ютант.

— «Добрий вечір, товаришу Якір, біля апарата Уборевич,— продиктував командарм,— та члени Реввійськради»,— додав, хоч, крім нього, у вагоні нікого не було. Для солідності, вирішив. — Отже, далі: «Товариш Сталін щойно передав розпорядження Південфронту запропонувати армії Махна виступити на захист Радянської республіки проти поляків у районі Мозиря. На виконання цього розпорядження нами буде переданий для Махна оперативний наказ. Ми вважаємо, що відповідне ставлення Махна до цього наказу надасть нам можливість мати відповідний матеріал для нашої подальшої поведінки».

Вимовивши ці слова, Ієронім Петрович покліпав очима: тільки дурень не збагне що до чого. І які сили підключені: від РВР Південфронту Сталін, від Українського уряду Раковський, Затонський, Мануїльський. Лишається тільки розчавити Махна, як набридливу комаху.

Уборевич переможно посміхнувся і закінчив:

— «Будь ласка, товаришу Якір, висловте свою думку».

Апарат припинив стрекотіння, запала тиша. Нарешті коліщатка знову закрутилися, поповзла паперова стрічка. Якір відповідав:

«Я, особливо знаючи Махна, вважаю, що він ні в якому разі не погодиться. До речі, доповідаю, що на випадок відмови операцією проти Махна керувати буде важко через дуже поганий зв'язок, а також перевагу, яка буде на його боці. Враховуючи чисельність, а також маневровість його банд, які вислизатимуть з оточення, вважаю за необхідне, якщо у Південфронту є бажання використати живу силу Махна, прибуття якоїнебудь авторитетної особи Республіки. Сьогодні на параді 1-ї бригади було виголошено кілька промов про регулярну Червону Армію...»

Далі пішла порожня стрічка, Уборевич уявив, як читає Якір цитати з промов, і поблажливо всміхнувсь. Але Якір не шукав цитати, сидів біля апарата й згадував, як усе було насправді.

Нарешті він з'ясував чисельність корпусу Каретника, який стояв у Олександрівську та навколишніх селах: 1500 — 1600 шабель та близько 6000 багнетів. На правобережжі Дніпра ще три махновських корпуси від Нікополя до Апостолова. Десь ще один корпус. Сила величезна. І все ж він, незважаючи на те, що в Олександрівську вже були махновські командир гарнізону та комендант, призначив на всі пости й своїх людей. Навдивовижу махновці сприйняли це нормально, у місті настало двовладдя. І тоді Якір на честь перемоги над денікінцями призначив військовий парад, на який прибула й «чорна сотня» — махновська гвардія на чолі з Каретником. Парад почався з мітингу, де виступив комбриг Левензон. Він привітав усіх з перемогами Червоної Армії, повідомив про повторне взяття повстанцями Бердянська, Маріуполя та інших міст. Потім Левензон закликав повстанців, якщо вони вважають себе справжніми революціонерами, переходити з махновських загонів до регулярної Червоної Армії. Ця промова розлютила Каретника, він виступив з різкою відсіччю, після нього взяв слово лівий есер Попов — один з учасників антибільшовицького заколоту в Москві. Він закликав червоноармійців чинити навпаки —

переходити до Махна, де всі рівні, й чаша вагів почала схилятися на користь отамана.

Якір поморщився, зітхнув і продиктував твердо:

«Отже, на мітингу було виголошено кілька промов про регулярну Червону Армію. У цей час на площі з'явився командир корпусу махновців і попросив слова. Комбриг Левензон свідомо дозволив. Каретник у своїй промові назвав червоноармійців найманцями. Комбригові з трудом вдалося втримати червоноармійців, які хотіли взяти промовця в багнети. На присутніх 80 — 100 кавалеристів-махновців це справило велике враження. Отже, повторюю, вручення самого наказу, вручення без присутності кого-небудь з центру результату не дасть. Сьогодні я відправив свій штаб до Катеринослава. Дозвольте завтра й мені відбути туди, дріт до Харкова звідти маю. Якір».

Уборевич подумав: розумна голова цей Йона Якір, але часом буває наївним. Дещо треба розжовувати.

Продиктував:

«Говорить командарм...»

Оце «говорить командарм» було найприємніше. Не комдив і не комбриг, а командарм — командувач армії. Можливо, у майбутньому і фронту. Бо білі остаточно не розгромлені, відступили у Крим, та й ще Польський фронт зберігається...

Командарм...

Під його рукою тисячі й тисячі. Піхота, кавалерія, артилерійські батареї, бронепоїзди, обози... А йому всього двадцять чотири, у царській армії в кращому разі дослужився б до поручика. Адже тільки чотири роки тому закінчив костянтинівське артилерійське училище, ходив у жовторотих прапорах. А нині за колишньою градацією не менш як генерал-лейтенант. Знаменитий Брусилов на початку війни командував лише армією, а чин мав генерала від кавалерії. Це потім — командувач фронту і Брусилівський прорив. Так от, Брусилов і він, Ієронім Уборевич, рівнозначні, більше того, Брусилов тепер сидить у Москві, у глибокому тилу, винайшли для нього почесну посаду голови якоїсь Особливої наради при Головкомі, а він, Уборевич,— бойовий командарм і веде переможні бої з колишніми царськими генералами.

Отже, на чому він зупинився? «Говорить командарм?..» Далі:

«Ви добре розумієте, що цей наказ є певним політичним маневром, і тільки. Ми щонайменше сподіваємось на позитивні результати його виконання Махном. Реввійськрада армії завтра після обіду відбуває на станцію Синельникове і далі до Олександрівська. Наказ ви спочатку використаєте для агітації, мовляв, махновці повинні не свої хати захищати, але, як і всі робітничо-селянські армії, боротися на інших фронтах. Якщо вони не схочуть так вчинити, отже, вони вороги та зрадники. Поведінка ваших частин не дуже радує. Виїжджайте до Катеринослава, аби бути ближче до своїх частин. Зараз вам буде передано наказ для Махна. Поки до побачення. Маємо офіційні повідомлення про зайняття Бердянська. Уборевич».

Ієронім Петрович умиротворено простягнувся в кріслі, відсьорбнув чаю й заплющив очі.

Так, вирішив, з Махном треба кінчати. Цей неорганізований повстанський рух у тилу Червоної Армії як пухлина в здоровому тілі. Певно, слід вчинити так. Поширити чутки, що бригаду Левензона перекидають на Кримський фронт, і вона відійде на правий берег Дніпра, але одразу зупиниться там. У Олександрівську лишиться тільки один батальйон. А в цей час у місто ввійдуть з лівого берега частини 41-ї дивізії, і махновці опиняться в оточенні.

«Головне — взяти Махна,— вирішив Уборевич. — Аби клятий отаман знову не вислизнув з рук. Заарештувати, потім трибунал, а там мова одна... Нема батька — нема махновщини, кінець партизанщині й можна легко зітхнути».

Ієронім Петрович справді зітхнув легко й допив чай.

23.

— Кепсько почуваю себе,— сказав Махно,— лихоманить і голова важка. Куди вже гірше.

— Ти в нас, Несторе Івановичу, двожильний,— заперечив Самійло, але не дуже впевнено. Справді, отаман за останні дні змарнів: очі згасли, обличчя наче всохло й дві глибокі зморшки залягли від носа до губів.

Горпина Прокопівна поставила на стіл великий киплячий самовар, і Махно нетерпляче зиркнув на нього. Перехопивши цей погляд, Галина налила йому повний кухоль гарячого чаю, Нестор Іванович відсьорбнув жадібно, обпаливши губи, обтер їх тильним боком долоні, посопів невдоволено й мовив:

— Зовсім кепсько. Слава Богу, хоч з Олександрівська вискочили. Знову Радянська влада оголосила нам війну. Як це вам подобається? — Дістав з кишені пожмаканий папірець, розгладив долонею і прочитав, кривлячи губи: — «Всеукраїнський революційний комітет ухвалив: 1. Махно із своєю групою оголошується поза законом як дезорганізатори й зрадники».

— Вкотре вже,— сказав Білаш. — Коли денікінців трощили, кращими друзями були.

— Слухай далі,— нетерпляче сказав Махно. — Пункт другий. «Усі, хто підтримує й переховує цих зрадників українського народу, будуть нещадно знищені».

— Народ залякати хочуть,— спохмурніла Галина,— аби відвернути від нас.

Махно зміряв дружину теплим поглядом.

— Гадаю, не вийде в них. Але це ще не все. У третьому пункті записано: «Трудяще населення України зобов'язується всіляко підтримувати Червону Армію у справі знищення зрадників-махновців».

— Для чого розписуватися за все трудяще населення? — знизала плечима Соня. — Воно ще не знає про цю постанову, а вже «зобов'язується»...

— Наші селяни не підуть за харківськими більшовиками,— впевнено сказав Білаш.

Махно відсьорбнув чаю, покрутив кухоль сухими пальцями.

— Все одно кепсько! — Відсунув кухоль різким рухом, ледь не перекинувши його. — Червоні загнали денікінців у Крим і частково розв'язали собі руки. Почнуть наступати нам на п'яти. А в нас поранені, пів-армії хворіє на тиф. Деякі частини перейшли до червоних.

— Зрадники! — вигукнула Галина.

— Не треба,— похитав головою Білаш. — Для чого ж їх так? Фактично мета в нас спільна: б'ємось за свободу.

— Передай у Харків,— обернувся до нього Махно. — Телеграфом. Наша повстанська армія більш ніж хто довела свою революційність. Вона завжди буде на революційному посту, лишаючись на Україні і не йдучи на Польський фронт, бо таке рішення нам незрозуміле. Крім того, це просто неможливо: половина бійців і мало не весь штаб хворіє на тиф. Либонь, сипняк і мене дістав... — мерзлякувато стенув плечима. — Отже, вважаємо наказ чотирнадцятої армії, її командарма Уборевича недоречним, більше того, провокаційним.

— Листівку до червоноармійців треба випустити,— запропонувала Галина. — Із закликом не піддаватися на більшовицьку провокацію.

— Ти в мене розумниця,— схвалив Махно. Помовчав і вів далі: — Ленін таки має голову й схаменувся: ліквідував радгоспи й видав декрет про передачу землі селянам, але на другий крок не пішов — продзагони лишилися. А поки вони існують, селяни підтримуватимуть нас.

— Розповідали мені вчора,— нарешті подав голос Самійло. Сидів похмурий і мовчазний, Соня навіть подумала: чи не захворів також? — Так от, що сталося у Покровському. Прийшли туди червоні війська, разом з агентами упродкому почали забирати худобу, фураж, продукти. Хліб

мало не весь вивезли. Мобілізували коней і за все це — дулю. Розписки, якими можна лише... — махнув рукою.

— Що це викличе в селян?! — вигукнув Білаш. — Тільки ненависть!

— Слухай мене уважно, начштабу,— сказав Махно. — Не сьогодні-завтра я звалюсь. Тиф нікого не жаліє. Що в нас є?

— Три полки,— доповів Білаш. — Під командою Очарка, Кахоніна та Клейна. Два кавалерійських полки у Щуся. Ваша, батьку, чорна сотня. Окремий кулеметний полк, обоз, похідний лазарет. Ну, ще культурно-освітній відділ при штабі. Воліна заарештовано у Кривому Розі, нині замість нього Попов.

— Попов, він лютий,— невдоволено мовив Махно. — А тепер це не годиться. По-перше, слід створити комісію, яка розглядатиме справи полонених. До неї має увійти жінка. Бо жіноче серце милостивіше за наші — зачерствіли в боях... Нехай Галя буде в комісії,— кивнув на дружину,— ще двох справедливих чоловіків доберіть. Можна Зінченка та Грицька Василевського. Аби все по правді вирішувалось.

— Є пропозиція прийняти постанову нашої революційної ради,— сказав Білаш. — Надати право новоутвореній комісії карати смертю без розгляду справ чекістів, продагентів, завідуючих радгоспами, а з комуністів тих, хто збройно виступає проти нас або агітує проти повстанства.

— Правильно,— схвалив Махно. — Раду ми тепер навряд чи скличемо, але ми з тобою, Вікторе, вже два її члени, запитай ще Куриленка, Каретника... Вважатимемо це рішення затвердженим.

Нестор Іванович підвівся, постояв трохи, хитнувся, і Галина стривожено кинулась до нього. Він не зовсім ввічливо відсторонив її, простягнувся на ліжку. Рясний піт виступив на чолі.

— Усе,— сказав,— догулявся, отамане...

— Ти що, Несторе,— схилилася над ним дружина,— ну, полежиш трохи, не так уже й страшно.

— Слухай мене уважно, начштабу,— підкликав Білаша Махно,— тепер усе від тебе залежатиме. Армія хай розходиться по домівках. Відкритий супротив регулярним військам — божевілля. Маємо перезимувати, а там — що Бог дасть. Діяти окремими, переважно нечисленними загонами. Аби всі знали: не здався Махно, є ще в нього сила. Селян не кривдити. За грабіжництво, гвалтування — розстріл. За свіжого коня — двоє-троє втомлених. Лише за цієї умови зможемо швидко й непомітно відриватися від супротивника.

— Це точно.

— Зі мною лишається чорна сотня з Гаврюшею. Поклич його,— наказав Махно.

Гаврило, молодик років двадцяти п'яти, високий, кремезний, усміхнений, у короткому, до колін кожусі, з червоним від морозу обличчям, зазирнув у двері. Отаман підкликав його ледь помітним рухом руки.

— Слухай сюди,— сказав, важко ворушачи язиком, наче витискаючи з себе кожне слово. — Полиш під рукою найнадійніших, вистачить півсотні. Решта нехай буде напоготові, аби за день-два зібралися. Слухатимешся Галину Андріївну. Все.

— Усе виконаю, отамане!

Білаш поклав Гаврюші на плече важку долоню.

— Відповідатимеш за отамана! — наказав.

— Та я за Нестора Івановича матір й батька зарубаю!

— Крадіжки припиняються.

— Зрозуміло, але ж якщо вкрай потрібно?

— Лише з дозволу Галини Андріївни.

Гаврило незадоволено стенув плечима: на його лексиконі слово «крадіжка» означало вбивство. Кажучи «я сьогодні вкрав», він мав на увазі «вбив». А вбивати доводилось: і за вказівкою отамана, і його вірних друзів. Іноді таємно, частіше відкрито. Зрештою, яка війна без крові?

Білаш звелів:

— Батька переховуватимеш по хуторах, певно, тиф у нього. Тачанку

обладнай, аби зручно було перевозити. Дві-три доби на одному хуторі — не більше.

— Це мені зрозуміло,— широко всміхнувся Гаврюша,— щоб червоні на п'яти не сіли.

— Розумник! — не без іронії вишкірився Білаш. — Зв'язок зі мною підтримуватимеш через Льовку Задова. Він свою людину до твоєї сотні приліпить.

— До півсотні,— скрушно зітхнув Гаврило. — Батько скоротив.

— Отаманові видніше,— ствердив Білаш.

24.

Здається, зовсім недавно його армія стояла під Москвою, ще одне зусилля й вони б покінчили з червоними, ще один крок, навіть півкроку, та не вистачило сил, наче в атлета, в якого розривається серце за крок до фінішу. І ось він уже тут, у Криму, з рештками розгромленої і деморалізованої армії.

«Чому,— запитав сам себе Антон Іванович,— чому так сталося?» Чесно кажучи, відповідь напрошувалася, та для Денікіна вона була неприйнятна. Треба було визнати, що всі його дії — від початку й до кінця, вся ідея Добровольчої армії хибні, що не можна перемогти розбурханий народ, особливо в Росії, де народний бунт, як точно визначив Пушкін, «безглуздий і нещадний».

Що ж, вирішив Антон Іванович, я зробив усе, що міг, видно, Бог відвернувся від нас, а без божої волі... Денікін широко перехрестився, вільно простягнув ноги й вирішив подрімати. Початок квітня, та весна видалася теплою, особливо тут, у Криму, і скоро зацвітуть яблуні.

Раптом одна думка вразила Антона Івановича: невже це його останній яблуневий цвіт у Росії, невже ніколи не побачить березових підмосковних перелісків чи безмежного таврійського степу? Зробилося тоскно, й до серця підступив біль — Денікін підвівся, відкинувши плед: зрештою, ще не все втрачене, армію можна напутити, підняти бойовий дух, вона, мов поранений звір, залиже рани й з новою силою вдарить на червоних.

До того ж Антанта нарешті має зрозуміти: це останній шанс подолати більшовиків...

На терасу визирнув камердинер, доповів:

— Генерал Хольман...

Антон Іванович зрадів: це провидіння, Бог нарешті змилостивився над ними.

Хольман з'явився на терасі у супроводі ще одного офіцера, був він якийсь офіційний і навіть набурмосений, та Антон Іванович не звернув на це уваги, доброзичливо посміхнувся генералові й запросив пройтися по саду. Але Хольман вмостився на жорсткому, сплетеному з лози стільці, витягнув з теки папір, мовив сухо:

— Маю довести до відома вашого превосходительства...

Денікін, нарешті збагнувши, що цей візит не віщує нічого доброго, стоячи прочитав папір.

Що ж, кінець цілком закономірний, подумав: англійський уряд недвозначно пропонував йому подати у відставку й виїхати до Англії, де його «найближчі співробітники знайдуть надійний притулок». І далі: «Британський уряд, який надавав генералові Денікіну у минулому значну підтримку, яка й дозволила продовжувати боротьбу до останнього часу, гадає, що він має право сподіватися на те, що ця пропозиція буде прийнята».

Гнів підступив до серця, та Антон Іванович затамував його, примусив себе посміхнутися Хольманові, запевнив його:

— Цілком згодний з рішенням вашого уряду.

— Я трохи іншої думки...

— Не треба,— заперечив Денікін. — Це не залежить ні від вас, ні від мене.

— Однак союзні держави не відмовляються від підтримки Добровольчої армії. Кого рекомендуватимете головнокомандувачем?

— Завтра зберемо вищу військову раду.

На військовій раді Денікін запропонував обрати своїм наступником генерала Кутепова. Більшість схилялася також до цієї думки, але Хольман настійливо порекомендував призначити генерал-лейтенанта Врангеля, і, зрештою, його пропозиція перемогла. Через кілька днів новий головнокомандувач збройних сил Півдня Росії барон Петро Миколайович Врангель на англійському дредноуті «Імператор Індії» прибув до Севастополя.

Перший день у Севастополі видався для Петра Миколайовича вдалим: сонце, на небі ні хмаринки, севастопольський бульвар запруджений святково вдягненим людом, цвітуть мімози й нарциси, народ сповнений ентузіазму й кричить «ура!» На Нахімовському плаці на честь нового головнокомандувача відбувся військовий парад. Барон дивився, як марширують повз нього офіцерські полки, як крокує морська піхота, як гарцюють кавалерійські ескадрони, й думав: порівняно не так уже й давно, близько сімдесяти років тому, французька та англійська ескадри стояли під Севастополем, а їхні війська штурмували місто, нині ж англійці та французи надсилають кораблі йому в поміч — незвідані перехрестя історії...

А генерал Слащов, справді бойовий генерал, овіяний славою в боях з червоними, крокує площею до нього й віддає рапорт...

Барон Врангель, підтягнутий, худий, горбоносий, завжди стриманий і суворий, відчув, як розширюється в нього серце, як гордість сповнює його. Так, він урятує Росію — і ця безмежна країна ніколи не забуде його, пишатиметься ним, як одним з найвизначніших національних героїв. І поставлять його нащадки врівень з Димитрієм Донським, Мініним та Пожарським.

«Так має бути!» — вирішив і, прийнявши рапорт, сказав голосно, на всю площу:

— Двадцять днів тому я був змушений полишити рідну землю, та серцем я завжди був з вами. Нині безтрепетно й без хитань я стаю на чолі збройних сил Півдня Росії і обіцяю з честю вивести армію з важкого тупика.

День справді складався щасливо. Після параду відбулося богослужіння в морському соборі, й слова, мовлені там єпископом Веніаміном, обпалили баронове серце:

«Дерзай, керманичу! Ти переможеш, бо ти Петро, що означає камінь, твердість, підпору. Ти переможеш, бо сьогодні день благовіщення, що означає надію, сподівання. Ти переможеш, бо сьогодні храмове свято, свято церкви того полку, яким ти командував під час світової війни».

Ці слова надихнули Петра Миколайовича, й він залишив собор з глибокою вірою, що нинішня служба віщує успіх і перемогу над всіма ворогами його багатостраждальної батьківщини. А найпершими ворогами Росії, барон не сумнівався в цьому, були більшовики.

Увечері Петро Миколайович оглянув адміральський палац, який нині мав перетворитися на його тимчасову резиденцію. Тимчасову, бо Врангель не сумнівався: через місяць-два його війська перейдуть у наступ, розтрощать червоних, покотяться на північ і резиденцію доведеться перенести. До Катеринослава чи навіть Харкова.

Приміщення в основному сподобалось Петру Миколайовичу. Він обійшов кімнати, зупинився в бібліотеці, заставленій різьбленими дубовими шафами. Розташувався за великим столом, звелів покликати полковника, який відав господарськими справами. Той з'явився одразу, немов чекав на запрошення.

— От що, шановний... — барон напружив пам'ять і згадав: полковника відрекомендували йому на набережній,— Федоре Кузьмовичу, прошу

вас перевезти з Лівадії, ну,— клацнув пальцями,— самі знаєте, звідки,— не казати ж цьому опецькові прямо «з царського палацу»,— найцінніше. Там є, пам'ятаю, непогані дивани, крісла, крім того, килими, посуд, білизна, чайні та столові сервізи, ну й таке інше. Гляньте самі, голубчику, розраховую на вас.

— Слухаю, ваше превосходительство,— вирячив очі полковник.

Врангель помовчав і додав:

— Там у Лівадії збереглась гарна колекція вин. Є старі, здається, французькі та італійські.

— Доставити?

— Так... Крім того, привезіть кришталь...

— Ваше превосходительство,— поворушив вусами полковник,— дозвольте порадити... У Лівадії для їхніх імператорських величностей тримали дійну корову. Чудове молоко, насмілюсь доповісти...

— А це ідея. Привезіть. Передайте командуючому флотом: нехай виділить військовий корабель, аби завтра все було тут.

Полковник, наскільки дозволяло йому черево, чітко повернувся і вийшов, а барон замислився. Побачивши на столі дзвіночок, дотягнувся до нього, покалатав. Мало не відразу в дверях з'явився ад'ютант.

— Іване Харитоновичу,— барон зміряв поглядом підтягнуту постать ад'ютанта,— будьте ласкаві, запишіть наказ...

Ад'ютант повернувся через кілька секунд з текою. Поклав її на зігнуту в лікті ліву руку, збираючись записувати.

— Сідайте, Іване Харитоновичу,— милостиво дозволив Врангель. — Отже, занотовуйте. «На випадок переходу нашого у наступ, ми на шляху до досягнення заповітної мети — знищення комунізму, можемо увійти в зіткнення з частинами повстанців Махна, українськими військами та іншими протикомуністичними групами.

У боротьбі з головним ворогом святої Русі — комуністами у нас на шляху ті самі російські люди, котрі, як і ми, чесно намагаються скинути купку насильників-більшовиків, які шляхом обману захопили владу.

Наказую: усім начальникам у разі зіткнення з вказаними вище протибільшовицькими групами узгоджувати свої дії з діями цих груп, маючи на увазі наше основне завдання — скинути комунізм і всіма засобами полегшити й допомогти російському народові відтворити свою велику Вітчизну. Генерал Врангель».

Барон махнув рукою ад'ютантові, відпускаючи, а сам ще довго сидів, розмірковуючи. За останніми повідомленнями, навесні Махно відродив свою армію й веде досить успішні бої з більшовиками. Отже, слід надіслати до нього парламентера. Підготувати звернення до всіх повстанців і не баритися з цією справою. Генерал Денікін помилився, не уклавши угоди з Махном. Дехто вважає, що Антон Іванович навіть узяв би червону Москву, якби не махновський рейд по тилах Добровольчої армії. Що ж, цілком ймовірно.

І чого цьому Махнові потрібно? Він проти більшовиків, ми також. Треба у зверненні до махновців наголосити, що лише обопільними зусиллями можна скинути більшовицьку диктатуру. Текст звернення почав вимальовуватись в голові барона, хотів знову покликати ад'ютанта, та передумав, дістав із шухляди аркуш паперу, перо швидко забігало по ньому:

«1. Залишаючись самим, батько Махно ризикує, знаходячись між двох вогнів, бути розбитим тою чи іншою стороною, і його ідеали не будуть так швидко втілені.

2. Його намагання можуть бути у всій повноті проведені в життя за сприяння Добрармії, яка зараз, бажаючи виправити старі помилки, змінить зовсім своє політичне обличчя, проведе переговори про спілку з усіма арміями, які борються проти комуністів. Домовитись про майбутній статус колишньої Російської імперії можна буде потім, розгромивши комуністів.

3. Зараз можна забути старі чвари, які виникли внаслідок непорозу-

мінь між нами. Час згадати, що батьківщина й народ, тобто те, що нам найдорожче, вже шість років мордуються в кривавому страхітті. Комуністи не дадуть миру й благополуччя, і це не влада народу. Треба нам об'єднатися, позбавити Русь від насильників і будувати нове життя, вільне для всіх.

4. У місцевостях, зайнятих Добрармією, запроваджуються нові основні принципи, головними з яких є: а) уся земля без викупу переходить у руки селян на умовах, що виробляються у кожній губернії з'їздом селян; б) місцеве самоврядування одержує найширшу демократичну автономію».

Поставивши останню крапку, Врангель задоволено посміхнувся. Написано непогано, головне — переконливо. І землю селянам пообіцяв, потім, правда, можна змінити курс, та нині не слід скупитися на обіцянки, треба взяти Москву, вигнати з країни більшовиків, а там життя покаже...

25.

Махно розплющив очі, роззирнувся. Незнайома кімната, він лежить на дерев'яному ліжку, либонь, з пружинним матрацом, бо м'яко, під головою велика подушка у бавовняній пошивці. Підлога встелена вовняними смугастими доріжками, біля дверей мисник, на ньому розмальований квітами глиняний посуд. Довгий, дерев'яний, чисто вискоблений стіл у протилежному кутку. Біля входу велика піч з червоно-синіми павичами, за нею, біля вікна, чорне фортеп'яно з мідними свічниками, а на стінах кілька кольорових літографій.

Увагу Нестора Івановича привернула найбільша, повішена над інструментом: на ній було зображено місячну ніч, тиху й прозору, й справжнє світло розливалося по картині, висвічуючи білу хату під очеретом на передньому плані. Отаманові чомусь зробилося тоскно, наче вперше в житті побачив неймовірну красу української ночі, чомусь згадалося дитинство, коли він гасав уночі по зарошеній траві, а потім сидів біля ставу, милуючись місячною доріжкою на дзеркальній воді.

Але де ж він?

Нестор Іванович сів на ліжку, поглипав очима, спробував підвестися, та у голові запаморочилось, і він знеможено впав на подушку. Слабкість розлилася по тілу, лежав довго, набираючись сил, потім знову сів і покликав, здавалося, голосно, проте якесь шипіння вирвалось з горла:

— Хто тут є?

Але його почули, бо двері зарипіли і в отвір просунулась Гаврюшина голова. Він утупився в отамана, очі в нього округлилися, потемнішали, потім радість майнула в них, Гаврило розчахнув двері навстіж і загорлав щасливо:

— Батько очухався!

У сусідній кімнаті почулося лопотіння ніг, і до кімнати увірвалася Галина. Опустилася на коліна біля ліжка, сльози закапали з очей, притиснулася щокою до коліна чоловіка, перехрестилася:

— Слава Богу, одужав!

— Таки одужав... — ствердив Нестор Іванович буркотливо. Повів очима довкруж. — Де ми?

— У добрих людей... — Галина взяла руку чоловіка, поцілувала. — За Чаплиним, на хуторі в Чумаків.

— Яких таких Чумаків?

— А Василевих. У його батька.

Махно полегшено зітхнув: Василь Чумак, армійський скарбник, людина надійна. Знову простягнувся на ліжку, сидіти було важко, у голові паморочилося й коліна трусилися.

— Що зі мною? — запитав.

— А тиф тебе звалив, батьку,— пояснив Гаврюша. — Сипняк.

Махно скосив очі на вікна — сонячні промені грали у шибках,— запитав нерішуче:

— Довго?.. Ну, хворів?.. Яке число сьогодні?

— Весна вже, батьку,— з ентузіазмом повідомив Гаврюша. — Тепло надворі й трава зеленіє.

— Слава Богу, перезимували... — Отаманові зробилося легко, наче всі неприємності назавжди відійшли в минуле. — Число яке?

— Третє квітня, любчику... — Галина погладила схудлу руку чоловіка. — Змарнів ти, Несторе.

— Живий,— заперечив Махно,— справді, очухався,— підморгнув Гаврилові. — Що на світі діється?

— По-всякому,— ухильно пояснила Галина.

— Отже, справи кепські,— здогадався Махно. — Моцно червоні притиснули? Сила наша ще є?

— Є, батьку,— широко посміхнувся Гаврюша,— ми їх також шерстимо! А тепер, коли ти одужав, зовсім інше життя почнеться.

Махно заплющив очі. Підрахував: мало не два місяці минуло у тифозному маренні. Що з армією? Чи існує ще? Захотілося негайно підвестися, щось зробити, адже кожний день нині вартий тижня.

— Де Білаш? — запитав, не розплющуючи очей.

— Тобі, Несторе, хвилюватися ніяк не можна,— почув Галинин голос. — От підведешся...

— Хвилюватися... хвилюватися... — передражнив отаман. — Як не хвилюватися, коли твоя справа гине?

— От підлікуємо тебе...

Махно насварився на Галину пальцем.

— Не вийде, дорогенька. Питаю: де Білаш?

Дружина приставила до ліжка стілець, вмостилася на ньому, загородивши Махна від Гаврюші.

— Отже, так,— мовила владно. — Слухатимешся мене. Зараз поп'єш курячого відвару, вже готовий, потім спатимеш. До вечора.

— Якщо завтра Білаш не з'явиться, рознесу цю хату,— цілком серйозно пообіцяв Махно.

— Рознесеш,— погодилась Галина,— однак коли оклигаєш. — Вона хитнула головою, щось наказуючи Гаврюші, той зрозумів без слів, з'явився за хвилину з великим кухлем прозорого пахучого бульйону. Галина спробувала погодувати чоловіка з ложечки, та він грубо відкинув її руку, сьорбнув, захлинувся, але знову сьорбнув, бульйон обпалив йому піднебіння, отаман поморщився і подмухав у кухоль, спорожнив більше половини, розчервонівся, спітнів, відчув, що голова знову паморочиться, натягнув ковдру й одразу заснув. Він проспав мало не добу, прокинувся на світанку, побачив, що Галина прилаштувалася поруч на лавці, це розчулило його, не став будити, лежав з розплющеними очима й думав: здаватися чи не здаватися більшовикам? Мабуть, їх обклали, мов вовків у лісі. Але чи все втрачене? Селяни все ж за нього, це Махно відчував абсолютно точно, бо який же справний селянин піде проти самого себе? От старі Чумаки переховують його, а це ж не так просто: годувати треба не лише їх з Галиною, а й Гаврилових хлопів, три чи більше десятка вояків, ще фураж для коней, турботи з лікарем... Ну, з Чумаками, правда, просто: син їхній — армійський скарбник, либонь, підкинув батькам кілька золотих витребеньок, за які й роту прогодувати можна. А як інші на хуторі? Певно, за нього, бо знарядили б хлопчака кудись у Чаплине з вісточкою до командира будь-якої червоної частини, а тим цього тільки й треба: либонь, за захоплення самого батька Махна — орден Червоного Прапора...

Так, селяни за мене, вирішив Махно. Та й хто з порядних людей примириться з більшовиками? Колись усі ліберальні царські газети горлали про розстріл робітників 9 січня. А більшовики 5 січня у вісімнадцятому році розстріляли з кулеметів також беззбройну демонстрацію, яка протестувала проти розгону Установчих зборів. Хто ж виступив проти цього? Яка газета? Щоправда, у ті часи лишилася фактично тільки більшовицька преса, інші газети позакривали.

«А ти? — зненацька запитав сам себе Нестор Іванович. — Ти

б дозволив у Гуляйполі чи в Олександрівську, скажімо, кадетську газету?» І одповів однозначно: «Ні».

Проте, подумав, у нашому районі, крім більшовиків, діють і ліві есери, і анархісти. А на з'їздах кожен може балакати, що хоче: за анархію і проти неї...

От тільки набатівці горлянку деруть проти всілякої влади. Зрештою, хіба він проти? Він і за третю революцію, якої прагне «Набат», і за повне безвладдя: нехай народ править як хоче. Проте раніше слід розгромити більшовиків, принаймні укласти з ними угоду. Аби не пхали свого червоного носа до їхнього Гуляйпільського району.

Навряд чи погодяться, вирішив отаман роздратовано, бо сила солому ломить. Нічого не скажеш, більшовики сильніші, але ж Ленін повинен мати голову на плечах, невже неясно — ні примуси, ні розстріли, ні найсуворіші урядові постанови не поставлять селян на коліна, примус завжди викликає протидію, невже у Москві не второпали це?

Нестор Іванович поворушився, пружини під ним зарипіли, й Галина одразу прокинулась. Сіла на лавці в самій спідній сорочці, витягнула шию, вдивляючись. Махно заплющив очі, прикидаючись сонним, та вона розгадала цей маневр, навшпиньки підійшла до ліжка, мовила:

— Я ж бачу: не спиш.

— Не сплю,— ствердив Махно. — Думаю. — Нараз він відчув себе зовсім бадьорим, певно, вчорашній бульйон та сон остаточно вилікували його, притягнув Галину до себе, поцілував у вічі. — Ти в мене славна, не знаю, що б сталося, аби не знайшов тебе! Білаш є?

— Примчав учора ввечері.

— Поклич.

— Може, ще спить?

— Розбуди.

Білаш спав у сусідній кімнаті, він прийшов ще заспаний, із скуйовдженою чуприною. Вмостився на табуреті біля ліжка.

— Кликав, отамане?

— Розповідай, Вікторе.

У кімнаті було вже видно. Білаш сидів, спершись ліктями на коліна і уткнувшись підборіддям в долоні, уважно розглядав отамана.

— Опудало? — всміхнувся Махно. Провів долонею по голові, сказав: — Добре хоч не постригли. Ото було б реготу: Нестор Іванович Махно, командуючий армією, а голова як задниця.

— Усе це пусте, отамане. Головне — видужав. А тебе в будь-якому образі поважатимуть.

Махно знав: Білаш не кривить душею. Довіряв йому, як самому собі: з Віктором пройшов мало не півжиття, ще до революції були в одному анархістському осередку, потім, у вісімнадцятому, Білаш командував полком, а з дев'ятнадцятого, після Озерова — начальник штабу. За участь Віктора у повстанському русі червоні вбили його батька, діда та двох братів. Інший би озлобився, а в Білаша серце на долоні, перший заступник усіх скривджених.

Махно дивився у широко поставлені сірі Білашеві очі й думав, що Віктор не гірше за нього розуміється на військовій справі, його рішення відзначаються непередбаченістю та оригінальністю, принаймні Білаш ніколи не порадить поганого.

— Що маємо? — запитав коротко.

— Розчинились ми по селах, отамане, як ти перед хворобою і звелів. Єдине правильне рішення. Червоні з усіх боків напосідають, у них створено Південно-Західний фронт, і тилом цього фронту якийсь Ейдеман командує. Тобто військами, які діють проти нас. Усяке трапляється: то ми їх, то вони нас. Але ж нам легше: поки вони розчухаються, ми вже за п'ятдесят верст, а то й більше — коней свіжих завжди маємо, а червоні залізниць тримаються, маневр у них, так би мовити, переважно залізничний. Але ж,— Білаш посміхнувся переможно,— залізниць у нас не так

уже й багато, від Катеринослава на південь через Олександрівськ та Мелітополь у Крим, а в нас тут — Пологи, Павлоград та на Юзівку.

— Скільки зараз активних штиків маємо?

— Важко сказати. Гадаю, тисячі дві. Може, більше.

— Мало,— насупився Махно. — Дві тисячі — дуже мало.

— Гармат нема,— загнув один палець Білаш. — Тачанки намагаємось не використовувати. Той гадський Ейдеман наказ видав: у кого тачанку знаходять, до каталажки тягнуть, а то й шльопають. Має рацію, мать його... На тачанку кулемет поставив, коней запряг — лови вітра в полі... Але ж нині ситуація міняється. Врангель з Криму вийшов, на північ посувається, чує моя душа, на Катеринослав націлився.

— Що за Врангель? — не зрозумів Махно.

Білаш стукнув себе кулаком по лобі.

— Звичайно, отамане, ти ж не знаєш... Генерал-лейтенант барон Врангель. Замість Денікіна. Командуючий збройними силами Півдня Росії.

— Знову біляки,— поморщився Махно. — Мало ми їх били.

— Знову,— ствердив Білаш. — І сила в них, маємо такі повідомлення, значна. Антанта озброїла, літаки навіть дала і танки.

— Танків ще не бачив.

— Сталеві жуки. Повзуть, і нічого з ними не вдієш. Тільки з гармати, прямою наводкою.

— Схожі на броньовики?

— Сталевий ящик на гусеницях і з гарматою.

— Гранатою його,— сказав Махно,— бензином заправлений, отже, горітиме. Виходить, генерал Врангель,— повторив роздумливо,— з Криму...

— Через Перекоп суне.

— Нам на два фронти ніяк не можна,— зауважив Махно. — З одним би впоратись. А Врангель, кажеш, з Криму вийшов і наступає... Вихід у нас один,— простягнувся на ліжку, підклавши руки під голову. — Який, гадаєш?

— А тут і думати нічого: поки червоні з білими битимуться, по Врангелевих тилах пройти.

— Розумний ти, Вікторе.

— Іншого рішення нема. Тили біляків трощити — досвіду не позичати.

— А це ідея,— пожвавішав Махно,— ще б у Крим просочитися... Важко тільки через Перекоп. Але привабливо, це я тобі точно кажу — привабливо. — Отаман заплющив очі, уявив Кримський півострів, з усіх боків оточений морем,— отам би він розгорнувся. Вільна республіка Крим! Без більшовиків, продзагонів та чекістів. Маленька смужка, яка з'єднує Крим з материком,— кордон їхньої вільної зони. От за це варто життя покласти.

— Бути так,— сказав, і колишній метал з'явився в його голосі. — Підіймаймо людей, Вікторе. До останнього бою проти білої контрреволюції. На тому тижні скликай збори командирів полків, будемо радитись. Військова рада Повстанської армії,— сказав не без пафосу. — Останньої народної Повстанської армії на Україні!

26.

День видався спекотний, і Глотов зняв шкіряну куртку, повісивши її на спинку стільця. Лишився у сатиновій косоворотці з розстебнутим коміром, походив по кімнаті, замислившись, потім визирнув з кабінету й наказав секретарці:

— Поклич до мене, Зіно, Глущенка.

Сів на цератовий пошарпаний диван, поклав ногу на ногу, зручно відкинувшись на спинку, надав обличчю суворого, але одночасно й доброзичливого вигляду. Чекав досить довго і вже почав дратуватися, хотів

зауважити цій дурепі Зіні — завжди вона зробить щось не те, молода, навіть юна, але вайлувата, а секретарки мають крутитися, мов мухи в окропі.

Нарешті двері зарипіли, і в отвір просунувся чоловік у такій самій косоворотці, як і Глотов, у бавовняних штанях, заправлених у стоптані чоботи, і з яскравим значком, пришпиленим просто на сорочку. Чоловік дивився запитально, не заходячи, а Глотов не поспішав запросити його, дивився холодно й уважно.

Чоловік не витримав паузи, кліпнув очима й запитав:

— Кликали?

— Заходь, Глущенко.

Чоловік протиснувся у двері, став перед Глотовим, проте той вказав на стілець, який завчасно поставив посеред кабінету навпроти дивана. Погойдав носком чобота, потім перевів погляд на Глущенка.

— Тебе, Глущенко, слід було б розстріляти,— сказав Глотов. — Дякуй товаришеві Манцеву, він у тебе повірив.

— Виконаю все, що накажете. Можете не сумніватися.

— Якби сумнівався, не розмовляв би з тобою, Глущенко.

— Товариш Манцев сказав, що милує мене заради діла.

Глотов перехилився до Глущенка, зблизька зазирнув йому у вічі (хтось сказав йому, що має холодні, сталеві очі і що його погляд гіпнотизує людину), подивився немигаюче й, нарешті вловивши збентеження, мовив:

— Настав час діла.

— Зроблю все.

— Чекав на такі слова. Ти що робив у Махна? — запитав Глотов, але так, для годиться — був обізнаний з Глущенковою біографією не гірше, ніж з власною.

— Командував ротою у Куриленковому полку.

— І Махно знає тебе особисто,— ствердив Глотов. — То от, слухай завдання. Є така думка, товаришу Глущенко, що отамана треба знищити. Аби не стирчав кісткою в горлі Радянської влади. — Кажучи це, уважно дивився на Глущенка, але той сприйняв його слова спокійно: жоден м'яз не ворухнувся на обличчі.

— Якщо є така думка,— відказав Глущенко,— то я особисто не проти. Знищити, то й знищити.

— Один не підеш,— попередив Глотов. — Дамо тобі надійного напарника.

— Аби стежив за мною?

— А кажеш — не хитрий. Але не лише тому. Піде з тобою людина досвідчена, їй усюди море по коліна й руку має тверду. Якщо знадобиться, підстрахує тебе, та й взагалі два розуми краще, ніж один.

— Волів би йти сам — собі довіряю, а у чужій душі — мов серед ночі.

— Ні, Глущенко, товариш Манцев розпорядився, аби йшли вдвох.

— Удвох, то й удвох,— легко погодився Глущенко,— може, й справді маєте рацію.

— Ну от і домовились,— задоволено потер руки Глотов,— бачу, ти, Глущенко, уже майже зовсім перекувався. Свідомість у тебе іншою стала.

— А я завжди червоним був, товаришу Глотов. Ми ж з бідняків і за революцію життя не пошкодуємо.

— А в Махна обертався...

— Так Махно ж тоді з біляками бився! Ну і я, як усі, значить.

— Завтра поїдеш поїздом. До Синельникового вас доставимо, а там уже самі зорієнтуєтесь.

— Від Синельникового — раз плюнути.

— Менше плюй, Глущенко. Діло твоє обережності вимагає. І розрахунку.

— Це точно — батько охорону має, і у Гаврюшки голова, а не макітра.

— Чув я про нього,— сказав Глотов,— кажуть — бичок несамовитий. Обійти його повинен, Глущенко.

— Якось улаштується...

— Не якось! Тут ти глибоко неправий, я це тобі просто у вічі кажу. Зважувати кожен крок треба.

— Не сумнівайтеся. Мені своя голова також дорога.

— А казав: заради революції життя покладеш...

— Але ж, товаришу Глотов, якщо можна не класти...

— І тут маєш рацію. У крайньому разі дозволяю підставити того чоловіка, який з тобою піде, а сам вертайся до Харкова, бо ти цінний працівник і ми просуватимемо тебе, Глущенко. У разі удачі до ордена Червоного Прапора представимо. Шаноба тобі буде, Глущенко, й повага від усієї Радянської влади, ім'я твоє прославиться навіки.

— А я не заперечую,— облизав губи Глущенко. — І орден Червоного Прапора гарно. Як у самого товариша Фрунзе.

— Отож,— пояснішав обличчям Глотов, подумавши, що не бачити цьому мерзенному Глущенкові ордена, як своїх червоних відстовбурчених вух.

27.

Отаман запросив Соню з Самійлом до Туркенівки. Виявилось: один з повстанців, який на тому тижні загинув у сутичці з червоними кавалеристами, закопав у Туркенівці за дорученням Махна невеличку діжечку з золотом — отаман зібрався знайти коштовності.

У Туркенівці Махнові звільнили дві кімнати в учительському домі, а Соня з Самійлом влаштувалися у звичайній селянській хаті під очеретом і з призьбою. На цій призьбі Соня й просиділа з Галиною півдня, поки Махно шукав свої скарби. Повернувся він перед вечором знервований і злий: золота не знайшли, а отаман покладав на нього надії — мав намір закупити в навколишніх селах велику партію коней для кавалерійських загонів.

Галина покрутилася навколо отамана, поусміхалася йому, поцокотіла й нагодувала. Нестор Іванович пропустив чарку й зробився благодушним. Не в грошах щастя, вирішив, і все якось обійдеться — не з таких ситуацій викручувались. Вирішили прогулятися сільською передвечірньою вулицею, подихати свіжим повітрям, побалакати з селянами. Такі прогулянки Махно полюбляв, особливо розмови з людьми: вважав, що обізнаний з життям лише завдяки такому спілкуванню й воно дає йому можливість не помилятися, приймаючи важливі рішення.

Поблизу штабного будинку зібрався невеличкий натовп. Побачивши отамана, люди почали скидати кашкети й капелюхи — Махно не був байдужий навіть до цих зовнішніх виявів поваги, усмішка засяяла в нього на обличчі. Вклонився народові, потиснув руки знайомим. Нараз крізь юрмовисько пробився кирпатий чоловік з відстовбурченими червоними вухами, став перед отаманом.

— Маю важливе повідомлення, батьку!

Махно оглянув його не дуже приязно: звик до прохачів та дрібних скаржників.

— Ти хто такий? — запитав.

— Колишній командир чоти Куриленкового полку Федір Глущенко.

— Чому колишній?

— Про це й мова, батьку.

— А ти до свого командира й звертайся,— вказав Махно на Куриленка, котрий трохи відстав від нього.

Глущенко виструнчився перед Куриленком. Той обійняв його, запитав:

— Де ж ти вештався? Кажуть, у полон до червоних потрапив. Як врятувався?

— Довга розмова, товаришу комполку. Та слухайте мене уважно: маємо завдання харківського чекіста Манцева вбити нашого улюбленого отамана Махна. Я і он той тип,— вказав очима на кремезного чоловіка в синій у білий горошок сорочці. — Затримайте його, я допоможу. Врахуйте, озброєний...

Куриленко для годиться поплескав Глущенка по плечу, обійняв за талію, удвох вони підійшли до чоловіка в синій сорочці, й Куриленко раптом приставив йому дуло нагана поміж лопаток.

— Тихо,— наказав,— не ворушись, бо застрелю.

Здоровань підвів руки, й Куриленко обшукав його. Витягнув аж два пістолети: маузер і браунінг та ще кілька гранат.

— Овва! — вигукнув. — Мало не склад зброї...

Люди розступилися, і Махно підійшов до них. Утупився важким поглядом у здорованя в синій сорочці. Побачивши зброю, збагнув, що до чого, бо скреготнув зубами, схопив здорованя за грудки й зірвався на крик:

— Хто ти?! Як звати?

— Костюхін я,— відвів отаманові руки здоровань. — Проїздом я тут, от вирішили з Федьком,— кивнув на Глущенка,— відпочити трохи, а потім далі подамося.

— Не вір, отамане,— сказав Глущенко. Він витягнув з кишені кольт, подав Куриленкові. — Костюхін він, то правда. Яків Костюхін, ще Яшком-дурним зветься, так його у тюрязі охрестили. Бо сила є, а розуму катма. Ми з ним у чеку потрапили, я — через полон, а він — спекулянт і нальотчик. І там головний чекіст, тобто Манцев, сказав: жити хочете, отамана Махна вбийте. А кому жити не хочеться? Я, правда, одразу вирішив: прийду й повинюсь. І цього нахабного бовдура,— кивнув на Яшка-дурного,— здам.

Махно стояв якось незграбно, нахиливши голову й не зводячи лютих очей з Глущенка.

— Жити захотілося! — зненацька вигукнув деренчливим голосом. — Чекістам запродався! Обшукати його...

Хтось підскочив, обмацав Федорові кишені, витягнув паку царських і ще більшу радянських грошей. Урочисто підняв над головою гроші, помахав ними, загорлав:

— Продався, бандюга! За гроші!

Люди ще не встигли розібратися в ситуації, загомоніли збуджено:

— Батька хотіли вбити!

— Смерть зрадникам!

Махно підвів руку, закликаючи до спокою. Пограв люто очима, кинув Федькові в обличчя:

— І скільки ж тобі заплатили чекісти за мою смерть?

— Тридцять тисяч, батьку, миколаївками,— повідомив хлопець, який обшукував Глущенка,— а совзнаків — тьма!

— Недорого... Недорого цінують чекісти мою голову,— удавано засумував отаман,— навіть Денікін давав удесятеро більше. Щедріший був генерал за чекіста Манцева. І як же ви збиралися мене вбити?

Глущенко пояснив:

— А як бог на душу покладе. Аби, значить, зничтожити тебе, отамане, бомбою чи кулею. А може, й ножа в спину. Манцев ще радив, аби Яшко-дурний з Льовкою Задовим побалакав. Казав: є такий Льовка, головний контррозвідник у тебе. То коли йому заплатити й пообіцяти — якщо до чеки потрапить, помилують, він, певно, згодиться. Бо Льовка з Яшком-дурним колись в тюрязі сиділи і знають один одного.

— Шкода, нема Задова, та Льовці я довіряю, з ким він тільки у в'язниці не сидів... — Відступив на крок, театрально підвів руку, спрямував вказівний палець на Яшка. — Кінчити!

Але вперед проштовхалася Галина.

— Чекай, Несторе,— заперечила рішуче,— є комісія, і тільки їй дозволено вирішувати долю таких.

— Сумніваєшся?

— Чекіст! — владно повторила Галина, зблиснула очима, запитала: — Отже, ви дали згоду чекістам вбити батька Махна?

Яшко-дурний по-ведмежому переступив з ноги на ногу.

— А що мені лишалось робити?

— А ти,— присунулась Галина до Глущенка,— був завербований чекістами?

— Був. І пішов на це свідомо. Аби зліквідувати змову проти отамана.

— Але ж мав знати, що справжній революціонер не може працювати в охранці.

— Схибив я... — похнюпився Федько.

— Не схибив, а зрадив! — Галина озирнулася, наче чекаючи підтвердження своїм словам, та всі мовчали, і тоді у повній тиші, яка запанувала на майдані, вона мовила дзвінко й навіть якось урочисто: — Іменем народу: розстріляти обох!

— Ти що?.. З глузду з'їхала? — прохрипів Яшко. — За віщо на смерть? Я ж сам пістолі віддав...

Але його вже не слухали — Куриленко, Гаврюша і ще один боєць навалилися, зв'язали, почали виштовхувати з натовпу. Яшко голосно заматюкався, потім зловчився, відштовхнув Гаврила, присунувся до Махна.

— Не губи, отамане. Я для тебе можу велику користь зробити. От що хочеш, те й вчиню, не сумнівайтеся. Хоч того ж головного чекіста товариша Манцева стрелю. За безплатно, хочеш?

Махно дивився на нього невидячими очима.

— Чого баритесь? — визвірився раптом на Гаврила. — Що наказано?

— Мать твою!.. — раптом загорлав Яшко-дурний. — Не я, інший тебе кінчить... Не сумнівайся!

— А ти?.. — ступив Махно до Глущенка. — Як міг ти?

Федько пополотнів, хитнувся, здавалося, впаде на землю, випрошуватиме милість. Однак опанував себе, підвів голову, провів очима білу хмарину, сказав твердо:

— Що ж, помру, то від рук бойових побратимів. Усе краще, ніж чекістська куля. Заслужив я смерть, отамане, і на вирок не ображаюсь. Боже вам поможи, батьку!

І ступив уперед вільно, наче йшов не на смерть, а до слави.

28.

У безперервних сутичках як з Червоною Армією, так і білогвардійцями частини Махна поступово відкочувались на північний схід від Гуляйполя і нарешті зупинилися в районі Старобільська, на північ від великого шахтарського міста Луганська. Отаман влаштувався на станції, наказавши переобладнати собі під резиденцію пасажирський вагон: знайшлися умільці, які за день-два повикидали перебірки, поділили вагон на дві частини, половину відвели під спальню, поставили там привезене з якоїсь поміщицької садиби чи конфісковане в багатого купця шикарне двоспальне дубове ліжко з вирізаними на високій спинці амурами, а до другої половини запхнули письмовий стіл і книжкову шафу, але книжок не було, і Галина розпорядилася шафу викинути, бо виглядала безглуздо. Тоді хлопці з Гаврилової сотні мотнулися по багатих особняках у центрі Старобільська, знайшли два старорежимських крісла, обтягнутих шкірою. Хтось сказав, що шкіряні фотелі стояли в Денікіна, і хлопці, цілком резонно вирішивши, що їхній отаман аж ніяк не гірший за контрреволюційного генерала, притягли крісла на станцію і поставили у Махновому кабінеті. Щоправда, одне крісло було червоне, друге світло-сіре, майже біле, та виглядали пристойно. Галина поморщилась, та що їм, жінкам, подобається? Хіба що яскраві сукні. Але ж отаман, посидівши у зручному фотелі, схвалив, навіть налив удачливим добувачам по чарці.

Фотелі, особливо червоний, виявились зручними, в них можна було навіть подрімати, проте на сон не було ні хвилини, весь час доводилось вирішувати якісь проблеми, і Махно розпорядився протягнути до свого нинішнього похідного кабінету телефон. Тепер міг віддавати накази, сидячи в зручному червоному кріслі, з чого й користався часто — рана на

нозі, хоч і загоїлась, але іноді нагадувала про себе, і Галина наполягала, аби Нестор Іванович рухався обережно і не перевтомлювався.

Махно посидів у червоному фотелі, замислившись, почув голоси за вікном, визирнув. Слава Богу, на стрільця і звір біжить: до вагона прямували Щусь і Каретник — двоє з найближчих соратників, люди надійні, за ними, мов за горою.

Отаман відчинив вікно, наказав Гаврилові, який стовбичив біля східців:

— Поклич ще Білаша, Куриленка й Хохотву. — Подумав і додав: — Ще Попова.

— Без Попова не обійтись,— похмуро посміхнувся Щусь. — Попов нині у шані...

Кожен новий чоловік, який наближався до отамана, викликав у Щуся мимовільну неприязнь, Попова ж він небезпідставно вважав інтриганом і вужем, який просковзне у будь-яку щілину.

— Радитимемось,— пояснив Махно,— кожен свою точку зору висловить, чим більше думок, тим краще.

— Тобі видніше, батьку,— погодився Щусь і легко, хизуючись спритністю, підвівся в отамановий вагон.

Гаврило приніс ще кілька стільців, розставив, запитально зиркнув на Махна, але той ніяк не зреагував на його погляд, і Гаврило, збагнувши, що обійдеться без застілля, невдоволено шмигонув носом; так би і йому перепало...

Білаш з Куриленком і Хохотвою не забарились, а слідом за ними на рябому незугарному коні під'їхав під самі вагонні вікна Попов — рада зібралася, і Махно, зайнявши чільне місце за столом, відкрив її. Мовив:

— Сьогодні, товариство, маємо вирішити, як далі житимемо. Як будемо: з червоними, чи з білими, або ж на два фронти... Певно, усе ж на два фронти важко, та й у народі кажуть: не женись за двома зайцями. Раніше могли прорватися у тили Врангеля, але ж той шанс під Успенівкою втрачений, нема що й казати... — Отаман роздратовано махнув рукою: тоді, під Успенівкою, вони справді могли просочитися в білі тили, та зіткнулися з червоною частиною, ув'язалися в безглуздий бій, і червоні потрощили їх так, що про рейд по врангелівських тилах годі було й думати. — Коротше, ставлю питання так: є можливість укласти угоду з більшовицьким командуванням про спільні дії проти Врангеля. За попередніми даними, харківський більшовицький уряд і командуючий Південним фронтом Фрунзе хочуть домовитись з нами. Звичайно,— зблиснув очима,— і Врангель не від того — надіслав до нас свого офіцера з пропозиціями, та я наказав його повісити. Ми революціонери, й не може бути мови про угоду з білими. Правильно кажу, товариство?

— Точно, батьку! — Щусь не витримав і підвівся, навіть виструнчився, стояв — у новій гімнастерці, затягнутий ременями, з шаблею у срібних піхвах і важким маузером у дерев'яній кобурі. І видався він Махнові таким красивим і приємним, що отаман не витримав, обійшов стіл і обійняв Щуся, сказав:

— Слава Богу, що маю таких друзів. Справжніх і відданих бійців за народне щастя. А врангелівців битимемо нещадно.

— Чекай, отамане,— поморщився Каретник,— ти нашу думку слухатимеш чи все наперед уже вирішив?

— Навіщо ж тоді вас скликав?..

— А сам кажеш: врангелівців битимемо...

— Невже не хочеш?

— Справа не в тому, хочу чи ні. Я вважаю: з червоними миритися не треба. Тим паче допомагати їм.

— Це чому ж? — стріпнувся Білаш.

— Бо ми їм допоможемо, а потім вони нас, як сліпих цуценят, передушать.

— У нас народ і в них народ... — невизначено мовив Куриленко. — Не можемо брата на брата піднімати.

Раптом Попов почервонів, підхопився.

— Брати, кажеш?! — мало не закричав. — Брати, значить, нас на тому тижні в бою з кулеметів поливали? А потім шашками рубали? Побійтеся Бога, червоні нас, як мокру ганчірку, витиснуть, на шматочки розірвуть. Гаплик нам, не інакше!

— Залили вам, есерам, більшовики сала за шкіру,— не втримався від ущипливої репліки Куриленко.

— А вам, анархістам! — аж підскочив Попов. — Кажуть, учасників харківського з'їзду більшовички пересаджали... Чи, може, інформація не та?

— Помовч,— похмуро мовив Білаш,— анархія анархією, а діло ділом. Отже, так, отамане. Я за те, щоб допомогти Червоній Армії і побити Врангеля. Але на певних умовах. Давайте сформулюємо, на яких саме.

— Наївна ви людина, добродію Білаш,— усміхнувся Попов. — Нині більшовики усього наобіцяють, а розтрощимо білих — дулю під ніс. Велику дулю, та ще й з маком.

— Цікаво, а чому з маком? — неждано запитав Куриленко.

Усі розреготалися, сміх зняв напруження, і Махно мовив:

— Не будемо сваритись. Думати треба, товариство, і зважувати. Єдине ясно: з Врангелем у нас спільних шляхів нема.

— Правильно,— погодився Білаш.

— Але ж я читав звернення, що віз до нас отой генеральський парламентар,— не вгамувався Попов. — Врангель також за розподіл землі між селянами. А це ж і наша програма.

Махно суворо подивився на нього.

— Помовч,— наказав.

— Тут кожен вільний висловлювати свою думку.

— Але ж не контрреволюційну.

— Згадаєте мої слова, та буде пізно.

— Може, й так,— сказав отаман важко. — Може, ти й маєш рацію, Попов. Гадаю, таки маєш. Та через себе переступити важко. Це ж все одно, що той Федько Глущенко до ЧК пішов.

— А я б так учинив,— сказав Каретник,— нехай поки що все лишається, як було. Нехай червоні з білякими зіткнуться, мов барани лобами. Хтось когось і подужає.

— А ти потім за переможцем підтюпцем,— похитав головою Білаш. — Лизатимеш зад? А він і не озирнеться, лише ногою хвицьне, знай, мовляв, шавко, господаря, сідай на цеп, досить гавкати.

— І таке можливе,— кивнув Махно.

— Що це ти, батьку, з усіма сьогодні погоджуєшся... — зауважив Попов.

— Слухаю вас... Усі говорять, один Хохотва відмовчується. Про що думаєш?

— А що казати? З більшовиками треба домовлятися. Свої умови ставити та угоду підписувати.

— Отже,— підсумував отаман,— більшість за домовленість з червоними. Проти один — Попов, а Каретник — ні туди, ні сюди... Правильно я визначив твою позицію, Семене?

Усі зареготали, особливо голосно сміявся Білаш: очі в нього налились слізьми, махав руками і аж загикувався.

— Стоп! — підвів руку Махно. — Підбиваємо підсумки... Вибачте,— озирнувся до Воліна, який мовчки сидів у кутку, нічим не виявляючи своєї присутності,— а ваша думка?

— Мені здалося, «Набат» для вас уже порожнє місце.

— Не впадайте в амбіцію, шановний,— огризнувся Махно.

— Я не військовий стратег, проте не треба бути дуже розумним, щоб збагнути: червоні переможуть.

— Може, я також не великий стратег,— не без іронії зауважив Махно,— але після того, як Друга червона кінна армія під командуванням

Миронова розбила передові білі частини, такий висновок напрошується сам собою.

— Тим паче,— зауважив Волін,— тим паче, отамане. Укласти угоду з більшовиками — тепер необхідність, і чим швидше це зробимо, тим краще. Але головне: наші умови... Я доводив до вашого відома постанову харківського з'їзду, побажання про завоювання окремої території для побудови безкласового суспільства. Нині ми можемо вимагати таку територію. За допомогу більшовикам у розгромі Врангеля.

Махно заграв пальцями на поверхні столу, посміхнувся задоволено, мало не замуркотів, обвів присутніх просвітленим поглядом.

— Чудова ідея! — сказав.

І все ж Попов уперто похитав головою.

— Вони зараз будь-яку угоду підпишуть,— мовив,— але ж не виконають. Піддурять, обведуть навколо пальця.

Але Махно вже загорівся.

— Вирішили,— підвів риску,— більшістю голосів наша військова революційна рада ухвалює: звернутися до командування Південного фронту та харківського уряду з пропозицією об'єднати зусилля в розгромі Врангеля.

— І пунктом першим майбутньої угоди,— сказав Білаш,— може стати такий: усі бойові сили армії Махна, зберігаючи свої попередні внутрішні розпорядки, оперативно підлягають спільному командуванню Республіки.

— Оце правильно,— схвалив Каретник,— і дуже важливо: зберігаючи свої попередні внутрішні розпорядки... Тобто без комісарів та чекістів. Схвалюю.

— Треба поставити вимогу, аби звільнили всіх наших людей, яких похапали чекісти і котрих ще не встигли розстріляти,— сказав Хохотва.

— Слушно,— погодився Махно. Він звичним жестом відкинув назад волосся і заявив. — Більшовики бояться не лише нашої військової сили, але й нашого вчення. Вимагатимемо права вільного поширення анархістських ідей, а також вербування добровольців до нашої армії. Аби люди знали: їм не загрожує більшовицька кара, якщо запишуться до повстанських полків.

— І нарешті пункт четвертий,— сказав Волін. — Може, найважливіший. Виглядатиме він приблизно так: «Завдяки тому, що одною з головних сторін махновського руху є боротьба за самовизначення трудящих у себе на місцях, в районі дій махновської армії місцевим робітничо-селянським населенням створюються вільні органи економічного та політичного самоврядування на основі автономії та федеративного (договірного) зв'язку з державними органами Радянської республіки». — Мовивши це, Волін переможно обвів присутніх очима, спостерігаючи за реакцією.

— Краще не скажеш,— схвалив Махно.

— Без цього пункту не підписувати угоду,— сказав Білаш.

— Наївняки,— уперто похитав головою Попов.

— Не крякай,— благодушно сказав Махно. Гарний настрій повернувся до нього, нарешті побачив попереду хоч якесь світло, і упевненість прийшла до нього. Мовив рішуче:

— Сьогодні ж телеграфом зв'язуємось із Харковом. Це раз. Надсилаємо туди делегацію — два. На чолі делегації пропоную поставити,— обвів очима присутніх,— Василя Куриленка.

Усі загомоніли, нікому не хотілося їхати до голодного Харкова, та ще й невідомо, як поставляться більшовики до повстанської делегації. Раковський з Мануїльським пошепочуться — і нема делегації...

Махно раптом посміхнувся і додав:

— Давайте от що зробимо: пошлемо разом з Куриленком і Попова. Для балансу.

— Хитрий ти, батьку,— покрутив головою Каретник. — Для балансу, кажеш?

— Аби стикалися різні точки зору.

— Годиться! — наче відрубав Білаш, і всі збагнули, що з цим питанням покінчено.

Попов підвівся, либонь, хотів усе ж уникнути поїздки, та Махно жестом запросив його сісти.

— Ще не все,— мовив,— давайте одразу всі вузли розв'яжемо. Якщо вже такий авторитетний народ зібрався. Разом розв'язувати легше. Кого призначимо командуючим армією? Тою, що діятиме з червоними?

— Як кого? — сторопів Каретник. — У нас один командуючий — батько Махно!

Отаман заперечливо похитав головою.

— Хіба не бачите, немічний я: клята нога болить і пересуватися важко. Дайте хоч трохи відпочити, а я поки у реввійськраді попрацюю.

— Хіба хто заперечує? — сказав Каретник. — А армію очолить Білаш, він у нас відомий стратег, начальник штабу, йому й командувати.

Махно невдоволено похитав головою й пояснив:

— Діятимемо, як самі й пропонуємо, під командуванням Червоної Армії. А там своїх стратегів вистачає. Я особисто за те, щоб доручити командування Каретнику. Бойовий командир і впорається.

Каретник почервонів, обвів усіх присутніх збентеженим поглядом.

— Чи зможу?..

— Упораєшся,— ствердив Махно,— досвід маєш, а мужності не позичати. Згода?

— Згода! — відповів за всіх Білаш.

— І ще не все... — сказав Махно. — Не поспішайте, все одно Галя,— кивнув на двері, що вели до другої половини вагона,— так просто вас не відпустить, та й взагалі, ми сьогодні такого навирішували, що варто й замочити. По-друге, як вважаєте, чи варто випустити звернення? Пояснити народові наше рішення?

— Це справа культвідділу,— сказав Білаш.

— Підготуємо й негайно надрукуємо,— погодився Волін.

— Усе,— підсумував Махно,— сідайте за стіл, а я тільки телеграму до Харкова відбехкаю.

Наступного дня до Старобільська із штабу Фрунзе надійшла відповідь:

«До вас виїжджає член Військової ради фронту Бела Кун».

Кун прибув наступного дня під вечір. Махно стояв біля вікна свого вагона й бачив, як крокує по шпалах у супроводі Білаша чорнявий чоловік у довгій шинелі, поли якої мало не підмітали землю. Накрапав дощ, та чорнявий чоловік підвів голову назустріч краплям і посміхався чомусь. Отаман подивувався: що гарне знайшов на сірому дощовому жовтневому небі цей чорниш, чого посміхається? Холодно, вогко, мрячно, у таку погоду порядний господар пса на вулицю не випустить, а цей сміється, наче зустрівся поглядом з самим Богом. Отаман незадоволено відійшов од вікна, набурмосився, сів у червоний фотель. Не підвівся назустріч Кунові, дочекався, поки той сам підійшов до нього, подав руку й мовчки вказав на крісло навпроти. Посиділи, мовчанка затягувалась.

— Ну от, нарешті й зустрілися,— почав перший Махно. — Не як вороги...

— Ворог Радянської влади,— вагомо мовив Кун,— той, хто збройно або якось по-іншому виступає проти неї. — Говорив він з акцентом, іноді зупиняючись, аби дібрати потрібне слово.

— Тобто ваша точка зору єдино правильна?

Білаш засовався на стільці, і Махно зрозумів його: не можна починати ділові переговори з суперечки. Насупився і знову замовк. І тоді ініціативу взяв на себе Білаш:

— Реввійськрада Південного фронту одержала наші пропозиції? — запитав. — З чотирьох пунктів? Як ставитеся до них?

— Перші три не викликають заперечення,— пояснив Кун. — Щодо четвертого — це компетенція уряду України.

— України? — перепитав Махно. — України, кажеш? Хоч нам не бреши! Нема уряду України, колись був один більш-менш самостійний — Центральна рада, а тепер Москва свій посадила, хіба Раковський без Леніна щось вирішує? — Очі в отамана потьмянішали, люті блискавки заіскрилися в них. Хотів сказати ще щось, та загикнувся, сльози виступили на очах, і Білаш простягнув йому склянку води. Отаман відпив, поставив склянку просто на підлогу, безнадійно махнув рукою.

Бела Кун зауважив:

— Якщо тільки звинувачуватимемо один одного, діло не посунеться.

— Не посунеться,— ствердив Махно, й невідомо було, що саме має на увазі: згоджується з Куном чи передбачає невтішний кінець переговорів.

Раптом з-за вікон долинула лайка, хтось голосно й люто матюкнувся, здається, почали навіть битися. Махно поплескав у долоні, й Гаврило зазирнув у вагон.

— Що?.. — загрозливо запитав отаман. — Угомони!

— Зараз... — Гаврило зник, почулися удари батога, лайка, потім усе стихло. Зазирнув Гаврило, пограв очима, повідомив, вказавши на Куна:

— Їхній боєць гвинта не бажав віддавати, а наші хлопці до стінки хотіли поставити...

Махно почорнів, підхопив з підлоги недопиту склянку, люто жбурнув у Гаврила. Не влучив, ударившись об двері, склянка розсипалась на друзки, а Гаврило підморгнув отаманові й зник, наче його й не було зовсім.

— З Врангелем кінчати треба,— сказав Бела Кун, немов нічого й не сталося. — Так у Москві вирішили.

— У Москві?.. — звузив очі Махно. — А що твоїй Москві лишається? Якщо не вона Врангеля, він її. З Врангелем покінчити, потім зі мною?

— Кінчати будемо з усією контрреволюцією,— ствердив Кун. — Народ утомлений і голодує, йому мир потрібний. Хліб потрібний, а селяни не сіють, а стріляють. Хіба правильно? Ти ж, отамане, не вважаєш себе контрреволюціонером, так?

Махно помовчав. Потім, спираючись на лікті, підвівся, прошкандибав до етажерки, дістав книжку, погортав сторінки, знайшов потрібну, прочитав: «Держава — це зло...»

— Знаєш, хто написав? — запитав. — Бакунін написав, а хто такий Бакунін? Революціонер, не гірший за вашого Маркса разом з Енгельсом. Розумний мужик, хоч і з дворян. Ти його читав? Звичайно, не читав, ні Бакуніна, ні Кропоткіна. Так от, ми з Бакуніним справжні революціонери, а більшовики — ренегати. Пообіцяли віддати народові владу, а самі захопили її. Ти в моїх селян попитай: хочуть вони твоєї більшовицької влади?

— Звичайно, ти комнезами розігнав...

— Облиш, я цього вже начувся. Селяни самі комнезамів не хочуть, в них сама босота, мов гівно в ополонці хлюпається. Кажуть, Махна куркульня підтримує... Во... — скрутив дулю. — Куркулів у нас, може, на сотню селян один чи два, ну, троє... А решта — справні господарі, самі орють і сіють, самі хліб викохують, от хто моя підпора, для них владу воюю. Для тих, кому Ленін землю пообіцяв, а зараз лупить, мов липку.

— Думай, що кажеш!

— Гадаєш, не думаю? Ніколи народ на ваші порядки не погодиться.

— Примусимо.

— Це точно,— сказав, мов цвях вбив, Махно,— тільки й робите, що примушуєте. Ярмо на селян наділи й поганяєте. Усіх би або розігнали, або постріляли, усіх, хто супротив чинить, і все це — в ім'я революції. Хіба революція в чорній шкурі ходить? Революція — це народ, якому співати хочеться.

Бела Кун зауважив похмуро:

— Так ми з тобою, товаришу Махно, далеко не заїдемо. Сперечатися й до завтра будемо. Давай ближче до діла.

Махно не відповів. Спалах емоцій у нього вщух, сидів, втупившись у Куна немигаючими очима. Зненацька запитав:

— Белою звешся? Дивно... Ім'я дивне, кажу. Ти якої національності, товаришу Кун? Часом не жид?

— А якщо жид, погано?

— Ну, що ти... У мене жидів, знаєш, скільки? Цілий «Набат». Та і у вас вистачає: Троцький, Зінов'єв, Каменєв, Луначарський. І всі розумні.

— Угорець я.

— Чув я, угорці колись в Росії жили, тобто пращури ваші. А на жида ти схожий: чорнявий і носатий.

— Якби ще розуму трохи більше — сам кажеш, вони суціль башковиті.

— Та й розумом, либонь, Бог тебе не обійшов... — Махно зміряв Куна поглядом з ніг до голови. — Значить, так: ви проект нашої угоди маєте. Наша делегація вже виїхала до Харкова. Підпишемо угоду — й по руках.

— Вважай, угоду підписано.

— Атож... — всміхнувся Махно. — Ви з Фрунзе вирішили, а кажеш — харківський уряд...

— З завтрашнього дня підлягатимете РВР Південного фронту.

— Командиром повстанських частин призначено Семена Каретника.

— А ти сам? — Махнові видалося, що в голосі Бели Куна прозвучало розчарування.

— Рана дається взнаки,— поплескав Махно по нозі,— та й ще багато справ маю. Крім військових... — Подумав кілька секунд і запитав: — Ти якої віри?

Кун сторопів од здивування.

— Яке це має значення?

— І все ж?

— Якщо відверто, комуністичної.

— Атеїст, виходить... Безбожник... — Махно зблиснув очима. — Скажи мені ще: от ти угорець, а що тобі треба тут, на моїй Україні? Світову революцію розпалюватимеш? То вона у твоїй Угорщині згасла. А ми тут і самі впораємось.

— Не по-комуністичному міркуєш, товаришу Махно. Що нам Маркс заповідав? «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» От воно, найпередовіше гасло, і ми свою руку дружби Україні простягаємо. Що мені на Україні потрібно, питаєш? А що українцеві Симонові Петлюрі тут треба? Кого він боронить? Ти ж з ним воював, от подумай і дай відповідь.

— Петлюра такий самий контрик, як і Врангель. Та досить про це. Які завдання ставите перед нами?

— Діло кажеш,— підтягнувся Бела Кун. — Давай карту, отамане.

Білаш розстелив карту, і Кун схилився над нею.

— Ви зосереджуєте основні сили в районі Василівка — Павлівка — станція Чаплине. Внутрішні війська Ейдемана одержали від командуючого наказ припинити проти вас бойові дії. Наступ на південь: Синельникове, Олександрівськ, Гуляйполе... — Побачивши задоволений блиск в очах Махна, ствердив: — За рідні місця й кров лити легше. Але врахуйте, там досить сильні й боєздатні дроздовські офіцерські частини. Однак, якщо оцінювати ситуацію в цілому, можна твердити: противник на Лівобережжі Дніпра пасивний. Під Олександрівськом групується його перший корпус. З району Волновахи врангелівці відтягнулися під Гуляйполе, Пологи та Царекостянтинівку. Маємо розбити їх, притиснути до Перекопу й знищити.

— Відступлять у Крим,— сказав Білаш. — На Сиваші, кажуть, створили чотири лінії укріплень.

— Доведеться штурмувати.

— Та доведеться,— без особливого ентузіазму ствердив Білаш. — Людей тільки покладемо.

— Напрям руху вашої армії із Старобільська визначений командуючим. — Бела Кун провів на карті червоні стрілки. — На Ізюм, Барвінкове, Петропавлівку. Зосередження частин за Чаплиним, Григорівкою, Покровським. Здається, все.

— Так, поки що все,— ствердив Махно. Подивився на Куна немигаюче й наче здивовано, сказав: — А ти непоганий хлопець, хоч і схожий на жида.

— Знов пішло-поїхало...

— Переходь до мене,— запалився Махно,— мені такі тверді горішки згодяться. Селянський дух відчуєш... — І раптом додав з пафосом: — Справжнім революційним повітрям дихатимеш.

Бела Кун усміхнувся.

— Щодо селянського духу, то вже відчув... Коли отам,— кивнув на тамбур,— мого охоронця кінчати зібралися.

— Що ж, і це вияв селянського духу,— ствердив Махно. — Незбагненний він, як вітер над степом. Куди хочеш повернути може. — Він посовався у кріслі й мовив нараз весело: — Сидимо ми з тобою, товаришу Кун, правильно. Я у червоному,— поплескав долонею,— а ти...

Бела Кун аж підскочив.

— З біляком порівняти хочеш?

— Не наважусь. Але комір справді якийсь невизначений, принаймні нереволюційний.

— От вже й контрою мене обізвав,— образився Кун.

— Ну, що ти? Яка ж ти контра, ти, товаришу Кун, не контра, та лінія в тебе спрощена. Як і у всіх більшовиків. Пряму лінію між двох крапок провели, бо найкоротша, і нікуди з неї не звертаєте. Сунете просто всією силою, пхаєтесь, не обминаючи перешкод, і топчете всіх, хто під ноги потрапив. А в нас шлях звивистий, бо селянство без коливань не може, йому й зупинитися треба, поміркувати, іноді й збочити трохи, хіба погано?

— Нема в нас часу на збочення й перепочинки,— твердо відрізав Бела Кун.

— У вас нема, це точно: мчите, мов коні, що понесли. Але ж правильно в народі кажуть: тихше їдеш, далі будеш.

Кун нічого не відповів, узяв шинель, вдягнувся. Подивився на Махна з жалем, сказав на прощання:

— Врангеля розіб'ємо, тоді добалакаємо.

І вийшов.

Отаман провів його очима, скрушно поморщився, запропонував Білашеві:

— По маленькій для сугріву, бо моква надворі й для здоров'я не завадить.

Білаш випив і пішов, а Махно дочекався Воліна, нарешті той приніс текст відозви до повстанців, розташувався за столом, підозріло понюхавши повітря.

— Знову пили?

— Ні-ні... — завірив Махно. — Читай, Волін, читай, як умієш, виразно, а я, як рядовий партизан, слухатиму й насолоджуватимусь.

Воліну явно сподобалась така постановка питання, надів окуляри й почав читати справді з пафосом:

— «Важкі часи прийшли на рідну Україну. Знову на змучену батьківщину насуваються грізні хмари. З заходу ненависний кожному українцеві історичний ворог — польська шляхта. З півдня невпинно врізається все глибше в серце України душитель народу — німецький барон Врангель. Зарозумілі комуністи й комісари одержали знову добрий урок. Довелося їм визнати, що без українського народу й вільного повстанства вони що-небудь вчинити просто не в силі. З другого боку, Рада революційно-повстанської армії України (махновців) дійшла висновку, що, залишаючись нині безсторонніми спостерігачами, українські повстанці допомогли б воцарінню на Україні чи то історичного ворога — польського пана, чи то знову царату, очолюваного німецьким бароном. Як те, так і друге — аморальне для селянства України. Враховуючи все це, Рада революційного повстанства України (махновці) вирішила тимчасово — до розгрому зовнішніх ворогів, що напосідають, і панських наймітів — іти у спілці з Червоною Армією; для виконання цієї

постанови Рада революційних повстанців України (махновців) пропонує усім без винятку окремим групам і загонам (повстанців), що діють на Україні:

1. Припинити всілякі ворожі дії проти Радянської влади й Червоної Армії, а також проти всіляких радянських установ та їхніх працівників.

2. Усі живі та вільні сили вільного повстанства України влити у лави Червоної Армії, підпорядкувавши командуванню останньої...»

Очі в Махна задоволено блищали.

— Ти міг би стати письменником, товаришу Волін,— сказав. Згадав, як і сам колись писав вірші, нараз подумав не без іронії, що всі у дитинстві намагаються їх складати, бо тяжіння до версифікації у людини незнищенне. — Віддрукувати на «бостонці» й розповсюдити,— наказав. — Якомога швидше.

— Уночі запустимо,— пообіцяв Волін.

— Гарний сьогодні день видався,— сказав Махно і задоволено заплющив очі. Помовчав трохи й додав: — Порівняно з останніми.

29.

Фрунзе їхав на фронт.

У Харкові на вокзалі командуючого проводжало ціле юрмовисько військових, а також незнайомих цивільних, певно, урядовців, бо інших навряд чи пустили б на перон. Фрунзе не подобалась ця метушня, втомився і хотів спати, а доводилось тиснути руки, всміхатися, обмінюватися банальними репліками, обіцяти, обнадіювати, навпаки, просити про щось не забувати, бажати здоров'я й успіху.

Нарешті паровоз дав попереджувальний гудок, Фрунзе підвівся сходинками, поїзд рушив, Фрунзе за звичаєм постояв ще в тамбурі, помахавши рукою проводжаючим, і пішов у вагон.

Набираючи швидкість, поїзд загуркотів на виїзних стрілках, Фрунзе повісив шинелю, скинув гімнастерку, лишившись у спідній сорочці, блаженно потягнувся й наказав ад'ютантові:

— Олексо, чаю!

— Готовий,— поштиво доповів ад'ютант. Був він з прапорщиків, колись крутився в офіцерському зібранні й гадав, що знає правила поводження у вищих сферах.

— Складете компанію? — озирнувся Фрунзе до супутників: у купе разом з ним їхали ще двоє членів Реввійськради фронту — Смілга й Владимиров.

— Хто ж відмовиться від чаю? — потер руки Владимиров. — А командуючому фронтом, певно, подають ще й міцний.

— І з цукром,— додав Смілга.

Вони перезирнулись і зареготали — вільно й полегшено, як можуть реготати люди, які нарешті скинули з плечей тягар.

Ад'ютант приніс чай у срібних підсклянниках, це свідчило про повагу до такого високого начальства, і Владимиров зауважив, що, здається, вперше в житті йому випало чаювати, мов царському генералові.

— А ти, Мироне Костянтиновичу, звикай до нинішнього генеральського становища,— всміхнувся Фрунзе. — Ви із Смілгою мало не на однакових зі мною правах, навіть командуючі арміями підлягають вам, от і користуйтеся владою.

— Влада владою, а привілеї привілеями... — пробуркотів Владимиров. Був він худий, з нездоровим кольором обличчя, видно, хворів на шлунок. — Я кадровий революціонер, і не для того робили ми революцію, аби пити чай з генеральського посуду.

Фрунзе поморщився: чай був гарячий і справді смачний, та після репліки Владимирова смак його чомусь погіршився — командувач невдоволено поставив недопиту склянку на столик і заходився знімати чоботи. Простягнувся на м'якій нижній полиці, заклав руки під голову, спостерігаючи, як Смілга залазить на горішню, сказав:

— До Катеринослава доїдемо з комфортом, а там що Бог дасть.

— Так,— погодився Владимиров,— за Катеринославом мерзота й запустіння, Врангель знищив усе, що міг.

— Поїзди принаймні не ходять,— сказав Смілга.

— Рушимо автомобілем... — позіхнув Фрунзе й відразу заснув.

Катеринослав проминули, фактично не зупиняючись. Було це на світанку, Фрунзе вже підвівся, поголився і стояв біля вікна, дивлячись на жалюгідні халупи передмістя. Народ коло них метушився також нужденний, погано вдягнуті люди з байдужими обличчями.

Проїхали ще верст п'ятдесят-шістдесят, і поїзд зупинився. Ад'ютант доповів: попереду зірваний міст та й колію розібрано на кілька верст. Поїзд стояв просто в степу, і Фрунзе зі Смілгою подалися до паровоза. Зустрів їх привітний чоловік у форменому засмальцьованому кашкеті, він упізнав командуючого, відкозиряв, приклавши чорні від мастила пучки до козирка, доповів:

— Слава Богу, вчасно помітили, а то б беркицьнулися...

Залізнична колія перетинала тут неширокий рівчак,— білі зірвали місточок, з води сиротливо визирали кінці погнутих рейок.

— Станція далеко? — поцікавився Фрунзе.

— Дві версти з гаком.

— Підемо пішки,— наказав командуючий. — Передайте Владимирову та й всім іншим: до станції своїм ходом.

Ручай на дні рівчака був мілкий, Фрунзе перебрів його, озирнувся, підморгнув Смілзі, який, підібравши поли шинелі, обережно ступав по воді, сказав:

— Ти хоч і велике начальство, а від неприємностей не застрахований. Війна навіть з членами РВР не рахується.

— Не кажучи вже про командуючих фронтами,— огризнувся Смілга.

— Нічого,— сказав Фрунзе,— дві версти степом — чисте задоволення. Дихай свіжим повітрям, насолоджуйся природою, дійдемо до станції, викличемо з Олександрівська автомобіль.

— Дурницю утнули,— пробуркотів Смілга,— чайку треба було попити, твій ад'ютант, хоч і проноза, а чай готує гарний — міцний і гарячий.

— Те, що Олекса проноза, не заперечую,— кивнув Фрунзе. — Всюди вивернеться. Але ж і такі потрібні.

Смілга посунув уздовж залізничного насипу витоптаною стежкою. Фрунзе обігнав його: йти, весь час маючи перед очима зсутулену Смілгову спину, не хотілося — він прошкував швидко, відчуваючи позаду важке й переривчасте дихання, а сам дихав рівно й на душі було гарно. Дві версти пішки, та ще й вранці, коли щік торкається перша листопадова свіжість, велика насолода. Без ад'ютанта й без охорони, яка всюди супроводжує командувача,— аж набридло, хоч і лоскоче самолюбство.

«Чи подобається тобі бути командуючим?» — запитав раптом сам себе Фрунзе й одповів, не вагаючись: «Так». Бо він упевнений, що фронт під його командуванням розіб'є Врангеля, тепер це лише справа часу, нині все в його руках, не так, як ще місяць тому, коли білогвардійці рвалися на північ, знову націлюючись на Москву. Головний удар Врангеля прийняв на себе командувач Другої кінної армії Миронов, вистояв, хоч як важко довелося, й не тільки вистояв, а сам перейшов у наступ і примусив Врангеля відкотитися за Перекоп.

Розвідка доносить: Перекоп укріплений так, що взяти його штурмом важко, навіть неможливо. Чотири лінії редутів, артилерія, кулемети, кожний клаптик землі прострілюється. Єдиний вихід — форсувати Сиваш. Колись, ще у вісімнадцятому столітті, ця ідея вже була втілена. Тоді фельдмаршал Лассі завдав військам кримського хана, головні сили якого стояли під Перекопом, удару через Арабатську стрілку, по тилу. Проте зараз такий маневр заказаний. Є всього кілька кораблів, на які можна реально розраховувати, та вони разом з єдиним підводним човном затерті ранньою кригою у Таганрозькій бухті й не можуть вийти в море.

Однак якби навіть і вийшли, навряд чи допомогли б фронтові. Білий флот курсує вздовж Арабатської стрілки й наскрізь прострілює її.

Отже, слід форсувати Сиваш. І не треба поспішати. Спочатку все ретельно розвідати, знайти броди через лиман, нанести ворогові відволікаючий удар, а вже потім навалитися всіма силами.

Фрунзе подумав: було б непогано переправити через сиваські броди артилерію. Звичайно, важко, й коні навряд чи підуть, та відомо: люди надійніші і впертіші за будь-яких тварин. Он армія Махна яка вперта, затиснули її з усіх боків, а не здалася, огризалася до останнього дня, й довелося піти на угоду з непокірним отаманом.

Згадка про угоду болісно штрикнула командувача: було в цьому акті щось принизливе, наче вони не могли обійтися без української партизанщини. Та й пункти угоди били по самолюбству: Махно зберігав у Повстанській армії свої порядки, лише умовно підлягав командуванню фронту, і це дратувало Фрунзе. Тим паче що останнім часом отаман наполягає на внесенні в угоду ще четвертого пункту — про створення якоїсь незалежної території, так би мовити, вільної республіки Махновії. І харківський уряд має вести з ним серйозні переговори на цю тему. Йолоп цей Махно, невже в нього зовсім не варить голова, невже не розуміє, що варто Червоній Армії скинути Врангеля у море, розв'язати собі руки, як тут же він, Фрунзе, покладе край усілякій партизанщині, зокрема і Махновії.

Фрунзе з насолодою вдихнув холодне повітря, всміхнувся, подумавши: наче й розумний цей Махно, а попався на елементарний гачок. Вирішив: цю справу не можна відкладати в довгий ящик. Головне зараз — узяти Перекоп, скинути в море Врангеля, а потім негайно вирішити й отаманову долю. Поки махновська армія перебуватиме в Криму. Нині вона становить значну силу — що не кажи, а понад п'ятнадцять тисяч штиків, кавалерія, тачанки, артилерія...

Фрунзе поморщився, уявивши таку озброєну масу у себе в тилу. Як він штурмує Перекоп, і раптом Махно б'є йому в спину. Тут не про перемогу над Врангелем слід було б думати, а як би самому врятуватись...

Так, з Махном треба кінчати: поки Повстанська армія в Криму й може повернутися додому лише через вузький Перекопський перешийок. Шкода тільки, нема з нею самого отамана. Хитрий лис, відчув небезпеку, удав з себе пораненого, заліг у своєму Гуляйполі, чекає повернення армії.

А дулі!

Фрунзе спересердя скрутив у кишені дулю, але, вирішивши, що це хлоп'яцтво, почервонів і навіть озирнувся на Смілгу — чи не підгледів... Але Смілга, відставши на кілька кроків, чомусь посміхався, і Фрунзе збагнув, що не лише йому гарно дихається на холодному вранішньому повітрі. Він підморгнув Смілзі й мовив:

— Ну що ж, товаришу член Реввійськради, полізем в болото?

Смілга з огидою подивився на заляпані чоботи.

— Куди ж ще?

— Не те болото,— весело зареготав Фрунзе,— тут скочив-перескочив, а болото нам доведеться долати серйозне, Сивашем називається.

— От ви про що!

— Нема іншого виходу, доведеться форсувати Сиваш.

30.

— Рушили! — наказав Самійло й перший почав спускатися з крутого берега у Сиваш.

Останні дні видалися зимні, й це радувало. Увесь час над Таврією гуляв північний вітер, він приніс десятиградусні морози й сніг, вночі з сьомого на восьме листопада земля закам'яніла, й гармати навіть по бездоріжжю легко підтягнули до самісінького берега.

Повстанські частини, взявши Новоолексіївку, повернули на схід і досягли з Червоною Армією, до складу якої вони увійшли, Перекопу. Тут,

у селі Строганівка, командарм Повстанської Каретник одержав наказ: взяти участь у форсуванні Сивашу, вийти в тил основних врангелівських укріплень, розгромити лінію білогвардійської оборони в районі озера Старого та Юшуні й почати наступ на Джанкой — Сімферополь.

— Рушили, хлопці! — повторив Самійло й ступив на сиваську кригу. Лід був крихкий, чобіт одразу провалився по кісточку, чвакнуло багно, й Самійло збагнув, що пройти мало не десять верст до Литовського півострова буде не так уже й просто.

Самійлова рота йшла першою. Щоправда, трохи раніше рушила п'ятнадцята червона дивізія — махновці мали наздогнати її і разом атакувати врангелівців.

Обережно, по дошках, притримуючи руками, спустили у Сиваш гармати, коні, провалюючись мало не по животи, потягнули їх, позаду на спеціально виготовлених полозах везли снарядні ящики. Кулемети тягнули на плечах — сопіли, кашляли, матюкались, але йшли, й Самійло зрозумів: ніщо не зможе зупинити цей переможний рух. Він ішов попереду своєї роти поруч з провідником — селянином із Строганівки Павлом Яценком. Ще перед наступом Яценко, якому була відома мало не кожна сиваська ковдобина, пояснив: на боці червоних фортуна, бо, як правило, на початку листопада у Таврії ще йдуть дощі, до того ж вітер переважно східний, він жене воду з Азовського моря через протоку між Генічеськом і Арабатською стрілкою, вона піднімається під Перекопом вище колін, звичайно, пройти за бажанням можна, та важко, а про кінноту та артилерію нема чого й казати. Нині ж мороз скував в'язке дно, щоправда, подолати десять верст до Литовського півострова непросто, та, либонь, люди долали й не такі перешкоди.

Самійло зупинив Яценка, перевели дух, дочекалися, поки підтягнеться мало не вся рота. Люди важко дихали, іній висів на вусах, дивилися похмуро, а пройшли ледь третину шляху.

— Уперед! — наказав Самійло і, взявши у літнього чоловіка лафет «максима», поклав собі на плечі. Рушив, не озираючись.

— Куди сунеш? — почув за спиною буркотливий Яценків голос. — Бери лівіше.

— Гармати за мною, не відставати, сучі сини, бо потонете,— наказав Самійло. Він давно вже не відчував ніг, холодна солона вода переливалась через халяви, багно плюскотіло в онучах. Галіфе задубіло, а тут ще провалився у ковбаню по пояс — здавалося, крижаний обруч стиснув поперек, Самійло останнім зусиллям волі виборсався з ковбані й поплуганився вперед, де вже зрідка поблискували врангелівські прожектори...

— Ну, командире,— сказав Яценко,— я вас довів, тепер самі...

— Ти що, назад? — не повірив Миколайчук. Сама думка, що можна ще дві години брести по коліна в крижаній воді, була нестерпною.

— Я своє діло зробив,— дружньо поплескав його по плечі Яценко,— тепер вам воювати, а я якось додому приб'юсь.

Самійло обійняв і поцілував Яценка.

— Спасибі,— тільки й мовив, та й що казати, коли справжня людина вивела тебе на справжню дорогу!

А вони вже наштовхнулися на ар'єргард червоної дивізії і командир найближчого полку покликав Самійла для узгодження наступних дій. Комполку, зовсім ще молодий, у короткому кожусі, від замерзлої води чимось схожий на бурульку, обійнявши Самійла за плечі, обвів рукою прибережні комиші й сказав:

— Отут підемо ми, а ви праворуч, сажнів за двісті. Збагнув?

— Чого ж не збагнути?

— Там у них колючий дріт, врахуйте...

Вітер підхопив його останні слова, й Самійлові здалося, що саме вони — «колючий дріт, врахуйте...» — закружляли навколо нього у якомусь скаженому танці. Промінь прожектора метнувся в небо й раптом упав на них, висвітлив, Самійлові захотілося впасти, бо знав: слідом за таким променем пускають кулеметну чергу — справді, кулі засвистіли над головою, і комполку сказав бадьоро:

— Тримайтеся, партизани! Не підведете, махновці?

— На себе дивись... — огризнувся Самійло.

— Ну що ж, давай... — комполку розчинився у темряві, і Самійло одразу забув про нього.

— Гармати!.. — загорлав і замахав руками. — Підтягуйте сюди гармати, під берег, аби прямою наводкою... За мною, хлопці!

Миколайчук вискочив на берег. Вітер ударив йому в спину, прожектор метався попереду, а Самійло вже наштовхнувся на колючий дріт. Почав різати його кусачками, зліва й справа налетіли хлопці, рубали дріт лопатками й сокирами, забули про мороз і холодну солону воду, азарт бою оволодів ними, змели першу лінію дротяних загороджень, тут їх намацав прожектор, вдарили кулемети, та Самійло вже біг до перших ворожих окопів, відчуваючи за спиною важке дихання сотень бійців.

— Бий Врангеля! — загорлав несамовито. — Бий білу заразу!

Знав: тепер уже ніщо не зупинить їх.

31.

До Джанкоя Фрунзе дістався через день після взяття Перекопу. Весь час перебував у стані оп'яніння перемогою — хотілося співати, але соромився, лише іноді стиха муркотів улюблені слова з «Варшав'янки»: «Вихри враждебные веют над нами...» Обравши зручний час, покликав Смілгу з Владимировим і, не криючи задоволення, поклав перед ними власноручно списаний аркуш паперу.

— Читайте,— запропонував,— якщо нема заперечень, передамо негайно по радіо.

Владимиров, хизуючись далекозорістю, прочитав, тримаючи папір у витягнутій руці:

«Головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії генералові Врангелю.

У зв'язку з марністю подальшого супротиву ваших військ, що загрожує лише пролиттям зайвих потоків крові, пропоную припинити супротив і здатися з усіма військами армії та флоту, військовими запасами, спорядженням, озброєнням та різним військовим майном.

На випадок прийняття вами цієї пропозиції РВР армії Південного фронту на основі повноважень, що надані їй центральною Радянською владою, гарантує тим, хто здається, включно до осіб вищого комскладу, повне прощення всіх провинностей, пов'язаних з громадянською боротьбою. Усім, хто не бажатиме залишитись і працювати у соціалістичній Росії, буде надано можливість вільного виїзду за кордон за умови відмовлення на чесному слові від подальшої боротьби проти робітничо-селянської Росії і Радянської влади. Відповідь чекаю до 24 годин 11 листопада.

Моральна відповідальність за можливі наслідки на випадок відхилення чесної пропозиції, що виходить від нас, впаде на вас.

Командувач Південного фронту Михайло Фрунзе».

Владимиров поклав папір на стіл, іронічно подивився на Фрунзе, запитав:

— На історію захотілось попрацювати, Михайле Васильовичу?

Фрунзе погладив вуса вказівним пальцем.

— Є заперечення?

— Але ж ви, товаришу командувачу, повинні знати, що Реввійськрада ніколи не погодиться відпустити, скажімо, генерала Слащова.

— У кожному конкретному випадку прийматиметься окреме рішення. Але ця телеграма може викликати резонанс у білій армії: дехто замислиться і складе зброю.

— Однак робиться широкий жест...

— А-а,— махнув рукою Смілга,— поки що я згоден з текстом, а там побачимо...

— Вважаєте, обіцянка-цяцянка?

— Мало ми з вами паперів виплодили?

Владимиров багатозначно помовчав і запитав:

— Як вчинимо з махновцями?

Смілга жваво обернувся до нього.

— Маєте на увазі?..

— Повстанська армія Махна в мішку й випустити її — чисте безглуздя.

— Існує угода, підписана мною,— про всяк випадок сказав Фрунзе,— і представниками уряду України.

— Але ж махновці самі можуть порушити угоду,— не без іронії заперечив Владимиров. — Командуючий фронтом видає наказ, командарм Повстанської Каретник відмовляється його виконати, а за невиконання наказу...

— За невиконання наказу в бойових умовах — розстріл,— жорстко сказав Смілга.

Фрунзе поморщився.

— Махновці форсували Сиваш,— сказав,— і поводились в основному пристойно.

— Але ж ви самі не раз відзначали їхню недисциплінованість.

— Повстанська стихія...

— Маєте на увазі, що до них не можна ставитись як до регулярної армії?

— Звичайно.

— З повстанством слід негайно й рішуче кінчати,— сказав Смілга. — Досить, погуляли.

— Згоден. Махно мов кістка в горлі.

— Сьогодні-завтра я зв'яжусь з Раковським,— пообіцяв Владимиров. — Виробимо спільну лінію.

— Нині Раковський, якщо відверто, крутить хвостом,— зауважив Смілга. — Відносно четвертого пункту угоди з махновцями. Обіцяє їм вільну територію, але не підписує. Якщо Каретник відмовиться виконати наказ, Ми розв'яжемо йому руки.

Фрунзе потер долонею чоло.

— У принципі я згоден з вами, але ж доведеться порушити слово...

— Політика! — урочисто підвів вказівного пальця Владимиров. — Жорстка це штука, політика, і вимагає неординарних рішень.

— Гаразд,— сказав Фрунзе,— зрештою, в ім'я революції!..

— Так,— полегшено всміхнувся Смілга,— революція все спише: і гарне, і погане.

Смілга з Владимировим пішли, а Фрунзе лишився сам. Сидів за столом і думав. Розмова з членами Реввійськради залишила неприємний осадок. Розумів: вони мають рацію, з махновщиною таки треба кінчати. До речі, цієї ж думки, він знав це точно, додержується Ленін, не кажучи вже про Троцького. Лев Давидович неодноразово наголошував на цьому, недавно навіть надрукував статтю про неприпустимість повстанського руху в нинішніх умовах. Тобто все за те, щоб покінчити з махновщиною. І він би, не вагаючись, вжив усіх заходів, аж до найжорстокіших, щоб досягти цієї мети. Аби не маленьке «але» — його підпис під угодою. Його та представника харківського уряду Яковлєва. У Яковлєва, певно, не буде мук сумління, вони з Раковським геть на все згодні, аби знищити Махна. Але ж він... Він, Михайло Фрунзе, командувач фронту, негоже йому кривити душею і вдаватися до звичайних інтриг. І все ж революція має боронитися. Недарма створено надзвичайні комісії, ревтрибунали. Без сильної руки демократія загине. Розгромивши Врангеля, він врятував революцію, невже ж допустить знову анархію, розгул пристрастей, війну брата з братом? Кінець громадянській війні, народ хоче спокою, і в його силах здійснити це. Ніяких вагань. Може, колись, років через п'ятдесят чи сто, хтось із доскіпливих нащадків і засудить його, проте й виправдає, не зможе не виправдати, бо він піде на цей крайній крок лише заради

революції, заради народу, який у муках руйнує старе й навпомацки пробирається у темряві.

Так, вирішив Фрунзе остаточно, кінець сумнівам, жодних вагань. Зрештою, всі члени Реввійськради додержуються точно такої думки, отже, рішення колегіальне й оскарженню не підлягає. І нехай хтось спробує твердити, що він користується єзуїтськими методами — на крутих поворотах історії можливе й це, а коли під рішення підвести ще ідеологічну базу...

Але це вже справа Смілги й Владимирова.

Тепер — на Сімферополь, вирішив Фрунзе. Слід терміново зв'язатися з Мироновим: Друга кінна рветься в серце Криму й треба, щоб вона, захопивши Сімферополь, спрямувала основний удар на Бахчисарай з виходом на Севастополь. За останніми розвідданими, Врангель почав евакуацію на кораблях Чорноморського флоту. «Шкода, нема в мене ескадри,— подумав Фрунзе,— перерізати б шлях врангелівцям на Туреччину, потопити генералів, які ще два місяці тому бешкетували в таврійських степах...»

Що ж, вирішив, до остаточної перемоги лишилося кілька днів, усього кілька днів після двох з гаком років громадянської війни, після перемог і поразок, кровопролить, розстрілів, божевілля і білих, і червоних.

Шістнадцятого листопада Фрунзе телефонував Леніну:

«Сьогодні нашою кінною зайнята Керч. Південний фронт ліквідовано».

А наступного дня він підписав розпорядження:

«Повстанську армію Махна передаю в оперативне підпорядкування командарма 4-ї, якому мати на увазі наступну передислокацію армії Махна спільно з 9-ю стрілецькою дивізією на Кавказ».

Розпорядження це вважалося секретним, але дало підстави командуванню 4-ї армії вжити заходів щодо передислокації своїх частин з метою оточення і наступного роззброєння повстанців. Лише майже через тиждень, 23 листопада, Фрунзе видав наказ, одержавши який, командарм Повстанської армії Семен Каретник негайно скликав у Сімферополі командирів і штабістів. Стояв посеред великої кімнати особняка, який відвели для штабу повстанців, блідий і розгублений. Почав тремтячим голосом:

— Прошу слухати уважно. Наказ командуючого Південним фронтом Фрунзе. «У зв'язку з закінченням бойових дій проти Врангеля, зважаючи на його знищення, Реввійськрада Південного фронту вважає завдання Повстанської армії закінченим і пропонує Реввійськраді Повстанської армії негайно розпочати роботу по перетворенню партизанських повстанських частин на нормальні військові з'єднання Червоної Армії». Офіційно цей наказ мені ще не переданий, але маю копію від вірної людини.

— А наша угода, підписана Фрунзе? — запитав начальник штабу Гавриленко. — Як бути з нею?

Каретник дістав з теки папір, прочитав:

— Перший пункт угоди: ми зберігаємо всі попередні внутрішні розпорядки, а нам наказують перетворитися на регулярні з'єднання Червоної Армії.

— Наказ незаконний,— сказав Самійло,— маємо опротестувати його й не виконувати.

— Знаєш, чим це загрожує? — підвів на нього змертвілий погляд Каретник.

— Здогадуюсь.

— Роззброять і постріляють.

Самійло поплескав по кобурі.

— Поки що не роззброїли...

— Що пропонуєш?

— Чинити опір.

Каретник похитав головою.

— Бачиш, яка в червоних сила? Зламають...

— Але ж сам сказав: роззброять і постріляють. Один кінець, та хоч не дамося, як цуценята.

Каретник обвів поглядом присутніх.

— Є два виходи. Перший — виконати наказ. Увійти в Червону Армію і в складі її регулярних частин передислокуватися на Кавказ. Другий — боронитися.

— Зрада! — вигукнув Марченко. — Нас зрадили. Краще помру, а не здамся.

— Є й третій вихід,— мовив Самійло,— поки можливо, прорватися назад. У Гуляйполе.

— Не виключено,— погодився Каретник. — Важко, але можливо. Людей тільки багато загине. Шлях лише через Перекоп, а там, самі знаєте...

— Слухайте мене, люди,— підвівся Гавриленко. — Відомо: убрався між ворони, то крякай, як вони. У зв'язку з цим пропоную: удаємо, що про наказ нічого не знаємо. Аби приспати пильність червоного командування. Самі ж проривається до своїх.

— Згода,— сказав Каретник.

— Згода,— підтримав Марченко.

— Звичайно, згода,— вигукнув Самійло.

— Порадьтеся з людьми,— наказав Каретник. — Головне, аби ніхто не дізнався про наше рішення. Тоді хоч якийсь шанс матимемо.

Самійло вийшов із штабу разом з Марченком. Холодний вітер гуляв над Кримом, підняли коміри шинелей, крокували швидко. Самійло кілька разів озирався — було відчуття, що з якогось завулка вискочить кінний патруль, оточить і заарештує. Але все ж дісталися до розташування Марченкової частини, і той запитав:

— У тебе скільки людей лишилося?

— Близько сотні.

— Разом з твоїми в нас півтори тисячі шабель. Прориватимемося сьогодні вночі.

— Прорвемось,— пообіцяв Самійло,— мене кулі не беруть.

— Принаймні спробуємо,— не так оптимістично ствердив Марченко. — Опівночі піднімай сотню. Зустріч на розвилці доріг Сімферополь — Саки.

— Слухаюсь.

— Ну от і домовились,— повеселішав Марченко. — Свобода або смерть! — пішов, не озираючись.

А Фрунзе у цей час стояв біля апарата й диктував телеграфістові:

— «Леніну й головкому. В ніч з 25-го на 26-е повинна початися ліквідація залишків партизанщини. Одночасно з цією телеграмою мною надсилається підготовлений наказ. Включений у його текст наказ командарму Повстанської буде переданий останньому увечері 25 листопада. Взагалі робота починається раніше призначеного мною строку (29—30 листопада). До цього часу я розрахував таке угруповання сил, яке б забезпечило нищівний удар. На жаль, таке, з одного боку, під тиском з Харкова, з другого — самими обставинами. Операція розгорнеться раніше. Вважаю, що за цих умов вона все ж повинна бути успішною. Усі інструкції начзагонів мною дані особисто у Мелітополь та Синельникове. Для виключення підозр начальнику тилу 4-ї армії наказав вжити ряд необхідних заходів. Командуючий Фрунзе».

Продиктувавши телеграму, Фрунзе витягнув з кишені акуратно складений носовичок, обтер піт з чола, подумав: «Ну, от і все. Я свою місію виконав. Кінець батькові Махну з його безглуздою анархією».

— Зв'яжіть мене з начальником гарнізону,— наказав. Почувши у трубці голос, мовив: — Говорить Фрунзе. Це товариш Воротников? Підніміть по тривозі кулеметну команду, оточіть штаб Повстанської. Знаєте де? Точно, особняк на Південній. Наказую заарештувати штаб на чолі з Гавриленком. Якщо там перебуватиме командарм Каретник —

заарештувати також. Усіх, хто ночуватиме в особняку. Потім розстріляти. Так, усіх, вам зрозуміло? — Комфронту зробив паузу й вів далі: — Крім того, підготуйте листівку й розклейте завтра на вулицях міста. Звернення до всіх, хто служив у білій армії. Аби негайно здалися. Пообіцяйте цілковите прощення, але всі повинні зареєструватися в комендатурі. Того, хто з'явиться, затримувати й не випускати. Вам особисто доручаю створити з надійних людей кулеметну роту. Повторюю, з надійних людей. Для чого? Я гадав, що ви тямущий, товаришу Воротників. Зрозуміли? Ну, от і добре. Так точно, звільнити місто від потенційних ворогів і контрреволюціонерів. Підберіть недалеко від міста пустельну місцину. Гадаю, десь по дорозі на Алушту. Все. — Фрунзе поклав трубку й зітхнув полегшено: здається, на сьогодні усі неприємності позаду.

32.

Дізнавшись, що ешелон з пораненими з хвилини на хвилину має рушити з Сімферополя на Джанкой, і розрахувавши, що навіть комендантові станції ще невідомий наказ Фрунзе, Каретник домовився з начальником санітарного поїзда й зайняв полицю в його купе. Ешелон відійшов одразу, Семен підмостив під голову шинелю, гадав, що засне, та сон не йшов, вагон гойдало, монотонно стукотіли колеса, на душі було моторошно, й Семен подумав: кинути б під три чорти і армію, і безконечні тривоги, наступи й поразки, стрілянину й стрімкі кавалерійські атаки — весь час навколо смерть, кров, жах і морок, а на світі так гарно: сонце світить для всіх, і для червоних, і для врангелівців, для Махна й повстанців, а навколо Гуляйполя лежать під снігом лани, відпочивають до весни, набираються сили, чекають його, Семена Каретника, аби провів першу борозну, збудив землю, засіяв і зібрав урожай, а це він уміє краще, ніж командувати армією, і батьки, і дід, і пращури орали й сіяли, він знає ціну праці і кожну рослину в степу, запах полину й жита найрідніші для нього, й пішов він за Махном лише для того, аби почувати себе на землі господарем — вільно й розкуто.

І не шкодує, що вчинив саме так...

Семен подумав, що, либонь, даремно він пробивається у Джанкой, завтра червоні вже розшукуватимуть його, краще б з Марченком та Самійлом спробувати пробитися через Перекоп, та не міг учинити інакше: у Джанкої лишилася частина штабу й рота охорони, їх слід попередити й спробувати вивести зі станції, шансів на порятунок, звичайно, мало, проте він не може кинути людей напризволяще, можливо, вдасться вирватися з Джанкоя і загубитися в кримських степах. Зрештою, пробитися в гори — там, правда, татари, але ж хіба вони не люди, й більшовики, певно, їм також залили сала за шкіру — мають підтримати повстанців і хоч попервах переховати.

Поїзд прибув у Джанкой вночі. Каретник одягнув шинелю, підняв комір, подякував начальникові ешелону й вийшов до тамбура. Вагон стояв на першій колії біля станційного перону. Семен визирнув, розглядівся, побачив, що до них прямують озброєні червоноармійці, хотів вискочити на іншу колію, та двері навпроти виявились замкнуті, він ступив на сходинку, поважно спустився на перон і мало не наштовхнувся на командира у шоломі з червоною зіркою.

Командир обмацав його пильним поглядом, запитав:

— Ви Каретник? Командир Повстанської?

Відмагатися не було рації, і Каретник ствердив:

— Я.

— Комендант просить вас на хвильку.

— Однак звідки ви дізналися?.. — почав Каретник, але затнувся: й дурневі зрозуміло, що в Сімферополі вже розшукують його, і начальник ешелону, певно, не втримався й похвалився, що підвозить самого командувача Повстанської.

— Передайте комендантові, що я поспішаю, він знайде мене

у штабному вагоні,— сказав Каретник, але, побачивши, як щільно оточили його червоноармійці, збагнув, що опір безнадійний.

— Комендант не затримає вас.

— Що ж, ходімо.

Каретник попрямував до вокзальної будівлі, вслухаючись у важке гупання чобіт за спиною.

«От і кінець... — майнула думка. — Тепер не випустять».

Комендант підвівся Семенові назустріч, посміхнувся: не приязно, проте й не вороже. Сказав:

— Є наказ командуючого товариша Фрунзе. Ваша армія передислоковується на Кавказ.

Каретник простягнув руку.

— Прошу ознайомити.

Комендант подав телеграму. Каретник читав повільно, надто повільно — уже знайомий текст — і розмірковував: як учинити? Удати, що згоден з наказом, потім підняти повстанців, а там — будь що буде? Принаймні ще хоч трохи відтягнути кінець?

Зібгав телеграму, віддав комендантові.

— Наказ є наказ... — сказав невизначено. — Не можу не погодитись. Прошу причепити мій вагон до першого ешелону на Сімферополь. Або виділити паровоз.

— Нема в мене зараз такої можливості,— розвів руки комендант.

— Згідно з наказом командувача фронту,— підвищив голос Каретник,— наша армія має передислоковуватися на Кавказ. Ніхто не увільняв мене від командування. Єдиний, хто має на це право, отаман Махно. Згідно з угодою, підписаною товаришем Фрунзе й харківським радянським урядом.

— Кинь! — порадив комендант. — Скінчилася твоя влада, Каретник. Як і твого батька Махна.

— Не розумію...

— Усе ти розумієш, Каретник. — Комендант проковтнув слину, пограв жовнами й наказав: — Візьміть його, хлопці!

Ззаду навалилися, Каретник відкинув одного чи двох, та йому заломили руки за спину, скримцювали.

— От і все,— сказав комендант зловтішно. — Догрався, махновець. Розстріляти!

Каретник плечем відштовхнув червоноармійця, випростався, як міг.

— І не соромно тобі? — ступив до коменданта. — Я командувач армії, і мою долю має право вирішити лише трибунал.

Комендант блудливо відвів очі. Нараз стиснув кулаки, насварився на Каретника, вигукнув люто:

— Досить! Награлися!.. Гадаєш, я сам прийняв це рішення? Дзуськи. Є наказ: усіх вас у розход!

— Ти більшовик? — запитав Каретник.

— Належу до більшовицької партії і пишаюся цим.

— Але ж сам Ленін закликає до законності.

— У нас своя революційна законність. А революція вимагає знищувати ворогів.

— Ворогів і знищуйте. А ми разом з червоноармійцями брали Перекоп і трощили Врангеля. Разом з тобою ходили в атаки. Чи ти відсиджувався в тилу? За нашими спинами?

— Знаємо вас... — Комендант скривився, мов ковтнув оцту. — Розкусили, набачилися. Одним миром усі махновці мазані. Тобі дай волю, знову гуляти почнеш, проти нас підеш. — Зблиснув очима й махнув рукою червоноармійцям: — Чого баритеся? На путя його... Там, за стрілками, й кінчайте.

— Сволота ти, а не більшовик,— видихнув Каретник. — Остання сволота. Але всіх нас не перестріляєш!

— Ну й дурень... — Комендант обійшов навколо столу, впритул

присунувся до Каретника. — Такий самий, як і Махно. Не буде для вас трибуналів і судів. Де візьмемо, там і стрілятимемо.

«От і все...» — подумав Каретник. Спробував випростати руки, та зв'язали міцно, лише поворушив пальцями, похитав головою, відганяючи скрушні думки, повернувся і пішов, одразу забувши і коменданта, і його неприховану злостивість. Ступав важко, передсмертна туга заполонила серце. Вийшовши на перон, зупинився, глипнув очима на червоноармійців, й вони відступили. Підвів очі на хмарне небо, подумав, що вже ніколи не побачить небесної блакиті й сонця, тільки темні важкі хмари — поле не дочекається його,— вдихнув повні легені повітря, немов відчув запах хліба, вирішив, що, можливо, даремно споганив руки зброєю, і ось вона, розплата...

«Така вже моя доля...» — покрутив головою й попрямував пероном до семафорів. Чомусь вони нагадали йому шибениці, й Семен подумав, що смерть все ж змилостивилася над ним, помре від кулі, шкода тільки — не в бою і не серед побратимів, не буде кому закрити йому очі, але смерть миттєва й не болісна. І не ганебна. Невеличка, а втіха.

Він зупинився за першим семафором, повернувся до червоноармійців, посміхнувся їм, не як ворогам — такі ж, як він, либонь, теж хлібороби, уся Росія та Україна — селяни. Не втримався і запитав:

— Звідки, хлопці?

Вишикувалися проти нього п'ятеро: у шинелях, черевиках і обмотках. Промовчали, лише один, кирпатий, веснянкуватий, з синіми очима, зовсім юний, хлопчина, щік якого ще не торкалося лезо, обізвався:

— А з Пскова.

— У Пскові не був... — зітхнув Каретник, наче це справді мало значення. — Ну, стріляйте!

Побачив, як підвели гвинтівки, та залпу не почув — упав...

33.

— Нестор Іванович спить,— сказала Галина, демонстративно повернувшись спиною до Задова.

— Збуди,— звелів той,— бо справа важлива.

— Гаразд,— погодилась,— але шкода, він справді втомлений. Може, почекаємо до ранку?

— Ні, буди.

Галина пропустила Задова до маленької кімнати, де стояв лише круглий столик та кілька стільців, і пішла будити отамана. Той вийшов за кілька хвилин, мружачись і позіхаючи, опустився на стілець, запитав:

— Ну, що в тебе?

— Змова, батьку.

— Скільки їх було... Не міг ранку дочекатися?

Задов застережливо підвів руку.

— Послухайте... Останнім часом бачимо — червоні зашамутилися. У Гуляйполі та в Пологах. Дев'ятьох чекістів з сорок другої дивізії ми взяли, і що ж виходить? А виходить, батьку, що справи погані. Кількох чекістів розкололи, і вони, сучі сини, показують: доручено їм встановити, де квартируєте ви, батьку, а також члени штабу та реввійськради. Днями червоні увійдуть до міста, от цим чекістам і доручено вказати на ваші квартири або простежити, де ви та інші керівники переховуватиметесь.

— Дурниці... — позіхнув Махно. — У нас з червоними угода, ми їм Перекоп узяти допомогли, Врангеля розтрощити, у Харкові Попов з Хохотвою сидять, ведуть переговори з урядом...

— Не знаєте їхньої політики? — заперечив Задов. — Завтра знову оголосять нас бандитами й почнуть розстрілювати. Може, хочете самі тих чекістів допитати?

— Тобі вірю.

— А якщо вірите, слухайте. Планується напад на Гуляйполе

двадцять четвертого чи двадцять п'ятого листопада. Тобто завтра чи післязавтра.

Махно посерйознішав.

— Вчинимо так, Льово. Записуй. Негайно надіслати до Харкова особисто Раковському телеграму, що нами розкрито змову. Вимагаємо: негайно заарештувати й віддати військовому судові командира сорок другої дивізії, начальника штабу та інших винних у змові. І попереджаємо: тимчасово, щоб уникнути непорозумінь та забезпечити власну безпеку, закриваємо прохід усім червоним частинам через Гуляйполе, Пологи, Велику Токмачку й Туркенівку. Попередь: чекаємо відповіді не пізніше ніж двадцять п'ятого вранці. Все зрозумів? Ну, я піду досипати.

— А нерви у вас, батьку, справді залізні.

— Якби після кожного неприємного повідомлення не спав, давно б загнувся.

Уранці двадцять п'ятого по прямому дроту з Харкова надійшла відповідь: український уряд запевняв, що змова, про яку дізнався Махно,— явне непорозуміння. Але, зважаючи на важливість звинувачення, створено спеціальну комісію для розслідування цього факту і уряд пропонує повстанцям надіслати двох своїх представників для участі в роботі комісії.

Двадцять п'ятого увечері Махно зібрав засідання реввійськради. Суворо подивився на Задова, наказав:

— Доповідай.

Задов розповів про затримання чекістів з сорок другої дивізії і про те, що вдалося дізнатися від них, а потім секретар ради Рабін повідомив про переговори з українським урядом. Побачивши стурбованість присутніх, Махно сказав:

— Нас уже ламали й переламували, але остаточно розтоптати не змогли. Що робитимемо, товариство, яких заходів вживатимемо?

Рабін звернувся до Задова:

— Ти впевнений, Льово, що чекісти не брешуть? Може, підсунули їх, щоб посіяти розбрат між нами й червоними?

— Скажи мені, Рабіне,— відповів запитанням на запитання Задов,— як би ти повівся, коли б тебе поставили до стінки? Певно, наклав би у штани й розповів усе, що знаєш і навіть чого не знаєш. Я вам не скажу, що всі чекісти, котрих ми хотіли шльопнути, розкололися, є серед них усякі, та четверо з дев'яти поодинці показали одне й те ж. Змовитись не могли.

— Але ж сам товариш Раковський твердить, що все це наклеп і дурниці.

— Чхав я на твого товариша Раковського,— вперто заявив Задов,— разом з членами їхнього уряду. У мене факти ось де!.. — підвів великі й сильні руки. — Голову на відсіч даю: нечисту гру почали червоні.

— Легше на поворотах, Льово,— остудив його Махно.

— Запам'ятайте мої слова, отамане.

— Не забуду,— погодився Махно. — То як діятимемо?

— Нехай Рабін знову побалакає з Харковом,— запропонував хтось, і з цією пропозицією погодились усі.

Прямий дріт з Харковом Рабін одержав лише вранці наступного дня. До телефону підійшов член уряду Яковлєв, який і підписував угоду про взаємодію Повстанської армії з частинами Південного фронту. Після розмови Рабін доповів Махнові:

— Усе гаразд, батьку, щойно розмовляв з Яковлєвим і він твердить, що Задов усе вигадав. Запевнив, що й справи з четвертим пунктом угоди зрушились з місця: український уряд готовий визнати статус нашої вільної території.

— Подати сюди Задова! — розлютився Махно. — Судити за дезинформацію! Чуєш, Галино, сьогодні в нас свято: нарешті більшовики пішли нам назустріч, і ми створимо справді вільну селянську республіку.

— Дай боже,— притулилася до нього дружина,— нарешті сталося.

— Скликай раду,— звелів Махно Рабіну. — А ти, Галю, накривай на стіл. Свято в нашому домі, а яке ж свято без застілля?

Галина заметушилась, а Нестор Іванович вийшов надвір. Гаврюша метнувся до нього з виразом готовності на обличчі, та Махно заспокійливо махнув рукою. Дивився, як хлопці з його сотні чистять коней, і почуття спокою та умиротворення розлилося по тілу. От воно й настало: прийшов мир, непотрібний тепер ні Гаврюша, ні всі ці завзяті хлопці. Як тільки у Харкові підпишуть четвертий пункт угоди, він розпустить усе військо. Досить стріляти й даремно ганяти коней, нехай орють ниви, а хлопці одружуються, заводять дітей — людина існує для праці й продовження роду, вільна й щаслива людина. І не стоятимуть тепер над селянами наглядачі, ніхто не командуватиме ними, та й, зрештою, який сенс командувати, коли кожен знає, що і як робити, чого потребує ця земля, по якій ходить і на якій відпочиває у спеку, й нема у світі нічого вищого за немудрий, але збагачений віковим досвідом селянський розум.

Махнові було гарно на душі, бо не знав, що о третій ночі у Харкові були схоплені й розстріляні повноважні представники Повстанської армії Попов, Хохотва, Буданов, заарештовані всі набатівці — й не тільки в Харкові, у Єлисаветграді взяли навіть шістнадцятирічних юнаків. У Сімферополі кулеметна команда заарештувала й розстріляла весь польовий штаб на чолі з Гавриленком, а у Джанкої також розстріляний викликаний під приводом наради командирів Каретник. А під Гуляйполем, усього за кілька верст від нього, вже стискалося кільце полків сорок другої дивізії і об одинадцятій годині, коли почали сходитись члени реввійськради Повстанської армії, пролунав перший гарматний залп — червоноармійці пішли у наступ.

Махно зустрічав гостей, коли долинув віддалений гул артилерійської канонади.

— Хтось стріляє... — мовив отаман байдуже: звик до всього, і якийсь артилерійський залп не міг вивести його з рівноваги. Побачив Задова, кинув йому докірливо: — Ну, чого варті твої передбачення, Льово?

Задов поклав на стіл, уже застелений наїдками, пожмаканий папірець.

— Читайте, батьку: телеграма командуючого внутрішніми військами Ейдемана, щойно перехоплена нашими телеграфістами.

— Ану його під три чорти, твого Ейдемана... — почав Махно благодушно, та, помітивши вираз обличчя Задова, підсунув йому аркуш. — Читай сам, Льово, а ми послухаємо, чим ощасливив нас Ейдеман.

Задов почав читати, і, почувши його слова, Махно, спершись долонями на стіл, став підводитись. Обличчя його перекосилося від люті.

— Що-що?.. Прочитай ще раз, Льово, не збагнув я...

Задов повторив:

— «Махновські загони не погодились підкоритися командуванню фронту, підняли збройний бунт. Тобто угоду, укладену з ними, порушено».

— Вони що, блекоти об'їлися? — обвів Махно очима присутніх. — Хто порушив угоду, хто підняв збройний бунт? Але ж щойно Рабін розмовляв з Харковом... Може, ти щось наплутав, Рабіне?

— Сам Яковлєв запевнив, що не сьогодні-завтра всі наші умови будуть прийняті.

Отаман зблиснув очима, але вибуху люті не сталося, він знеможено розвів руки й опустився на стілець.

— Ну... — пробелькотів. — Невже так можна? Але ж... — наче вперше побачив Задова з телеграмою в руці. — Читай далі, Льово.

— «Наказую негайно почати роззброєння всіх загонів, що знаходяться на вашій території, заарештовувати ватажків та агентів. Зважаючи на можливі намагання окремих банд Махна прорватися в бік Донецького басейну, начдивові 7-ма частинами 19-ої бригади та групою бронепоїздів ні в якому разі не допустити їхнього прориву у східному, північно-східному напрямках, підтримуючи тісний зв'язок з групами т. Биховського на ст. Синельникове і зведеною кавбригадою на ст. Волноваха. Щоб

запобігти провокацій з боку бандитів, зобов'язати всіх командирів попередити місцеву владу про операції проти махновців».

— Ну от, ми знову бандити,— сказав Щусь. — Тільки вчора називалися повстанцями...

Махно прислухався.

— Хто стріляє? — запитав.

— Гадаю, наступають червоні,— спокійно відповів Задов.

— Певно, твоя правда. — Махно підвівся, застебнув комір сорочки. — Усім по місцях: мирне життя скінчилося. — Вийшов на ганок, побачивши, що Гаврюшині хлопці вже у сідлах, посміхнувся і запитав: — Скільки шабель під рукою, Гавриле?

— Двісті й п'ять тачанок.

— Прорвемося?

— Як накажеш, батьку.

— Не маємо іншого виходу... — Махно приставив долоню до вуха. — Здається, обклали з усіх боків.

— Спробуємо на Пологи?

— Ні,— похитав головою Махно,— відти б'є артилерія. На захід, до Горіхова. Щусе, зі мною!

Вони скочили на тачанку, Щусь одразу прилип до кулемета, й бричка, зачепившись крилом за стовп воріт, вилетіла на дорогу.

— Ну, давай, сотня імені Кропоткіна! — Махна вже охопив азарт бою, сидів, міцно вчепившись пальцями у сидіння, очі блищали. — Давай, Щусе, вони гадали, схоплять нас, мов хлопчаків, та ще поб'ємося!

На околиці міста їх зустріли кулеметною зливою. Гаврило хотів зльоту зім'яти наступаючий щільний цеп червоних, але передовий загін був зустрінутий кинджальним вогнем, і, втративши півтора десятка вершників, Гаврило відступив.

— Тут нас усіх покладуть,— підскакав до Махнової тачанки.

— Сам бачу,— похмуро процідив крізь зуби отаман,— спробуємо на Туркенівку.

Уже в передмісті натрапили на передовий ескадрон кавалерійського полку червоних, який наступав з Успенівки. Махно встиг розвернути дві тачанки, кулемети заговорили невпинно, поклали півескадрону, і полк почав відступати.

— Обережно, батьку,— порадив Щусь,— може, заманюють...

— Не маємо іншого виходу. Давай, Гаврюшо, рубай їх, не відпускай далеко.

Гаврилова сотня наздогнала ар'єргард відступаючих, а Махно, звернувши на бічний шлях, почав з флангу розстрілювати кавалеристів. Вони не витримали, побігли, і тоді отаман нарешті зітхнув полегшено.

— Здається, на цей раз обійшлося... — зняв кашкета й обтер чоло. — Тепер на Успенівку. Підніматимемо наших. Бог свідок, я не хотів цього.

— Е-е, отамане,— недобре всміхнувся Щусь,— все одно скажуть: Махно зрадив... Чув, нас знову бандитами названо.

— Кому вірити, Щусе? — за останні години Махно спав на обличчі, почорнів. — Радянській владі, Леніну? Може, скажеш, Троцькому? А Яковлєв ще сьогодні вранці божився... — отаман люто сплюнув. — Навіщо революцію робили, Щусе?

— У нас своя революція, отамане.

— Своєї нині вже не буде,— жорстко мовив Махно. — Не бути нашій третій революції, сил не вистачить.

— Уперше чую: отаман зневірився.

— Ще ні,— заперечив Махно,— за два-три дні піднімемо селян, Щусе?

— Овва, та наших у кожному селі!..

Через тиждень армія Махна складалася з тисячі шабель і півтори тисячі піхоти. Отаман розбив сорок другу дивізію, взявши в полон близько шести тисяч червоноармійців, дві тисячі з них перейшли на його бік, решту розпущено по домівках.

А тим часом у міста та села Таврії надійшов наказ:

«Вимоги РВР Південфронту, які були пред'явлені командуючому Повстанською армією Махну, про розформування партизанських загонів, що учиняють безчинства, ним не виконані. Замість цього Махно відкрито виступив проти Радянської влади і Червоної Армії, оголосивши мобілізацію в районі Гуляйполя і розпочавши ворожі дії нападом на окремі загони Червоної Армії. У зв'язку з цим наказую:

1. Військам фронту вважати Махна і усі його загони ворогами Радянської республіки та революції.

2. Командирам усіх частин Червоної Армії, які матимуть сутички з махновськими загонами, останні роззброювати, тих, хто чинить супротив, знищувати.

3. Усю територію УРСР у найстисліші строки звільнити від залишків бандитських зграй і цим забезпечити мирне будівництво. Командуючий арміями Південного фронту Фрунзе».

Масові розстріли повстанців на Україні згідно цього наказу почалися одразу. Коли Махно через тиждень знову зайняв Гуляйполе, то дізнався: тільки напередодні тут було розстріляно триста селян. Розстріли відбулися також у Новоспасівці, Новій Токмачці, Успенівці, Пологах та інших селах і містечках.

34.

Самійло вивів свою роту з казарми за годину до того, як її оточив один із стрілецьких полків шостої армії. Ніхто не затримав їх — виїхали з Сімферополя на північ і через годину дісталися перехрестя доріг, одна з котрих вела на Євпаторію. Огледівшись, Миколайчук наказав розташуватися у вибалку за кілька сот сажнів до розвилки доріг, триматися тихо й не курити. Бійці сприйняли наказ із розумінням: всі уже знали про розпорядження командувача фронту роззброїти їх у разі відмови влитися в регулярну армію і схвалили рішення командирів з боєм вириватися з Криму.

Минула година, а Марченко все не з'являвся. Зробилося зимно, й Самійло з вдячністю згадав Соню та вив'язаний нею светр.

— Це ти, Миколайчук? — нарешті почув Самійло голос Марченка.

— Чого спізнилися?

— Довелося під Саками бій прийняти. З третім корпусом червоних. Багато наших полягло, та пробилися. З тачанками й навіть гарматами.

— Поздоровляю,— обійняв Самійло Марченка.

— Нема з чим. Кажу: багатьох втратили.

— Така вже наша доля. — Самійло свиснув, йому підвели коня, злетів на нього, сказав: — Зате нашій роті пощастило: усі живі-здорові. Коні відпочилі й нагодовані.

— Уперед! — скомандував Марченко. — Ти, Самійле, підеш в авангарді: сам кажеш, коні свіжі, а ми щойно з бою.

Самійло пустив коня риссю, відчуваючи за спиною людську масу, злютовану нетерпінням, страхом і надією. Півдороги до Юшуні пройшли за півгодини, небо на сході почало світлішати, попереду лежало якесь село, не позначене на карті, й Самійло вирішив іти навпростець: навряд чи в Богом забутому населеному пункті червоні лишили гарнізон, а з Перекопу чи Вірменського базару, дізнавшись про прорив кінноти Марченка, звичайно, ще не встигли підтягнути свіжі сили. Але він помилився. У селі стояла застава, не дуже сильна — чота чи трохи більше,— командир зупинив Самійла, поцікавився, що за частина, і наказав назвати пароль. За хвилину чи півтори цих переговорів Миколайчук устиг огледітися, побачив кулемет під церквою і вартового на ганку під освітленим вікном будинку на площі: мабуть, там стояв телефон і слід було найперше порушити лінію, аби з застави не підняли тривогу в Юшуні.

— Чекай, от мандат,— сказав командирові. Поліз до кишені, вихопив наган, поклав командира першою ж кулею, а хлопці оточили кулемет

і порубали його команду. Самійло вже біг до освітленого вікна, побачив, як вартовий пересмикнув затвор гвинтівки, вистрілив перший, увірвався в сіни. Ззаду налетіли хлопці: у кімнаті червоноармієць чергував біля телефону, трубка лежала поруч. Телефоніст почав підводитись, схопився за трубку, але Самійло налетів і обрізав ножем шнур. Телефоніст з жахом дивився на Миколайчука.

— Хто ви? — пробелькотів.

— Хочеш жити? — Самійло наставив йому ствол нагана в груди, телефоніст спробував відвести зброю, та Самійло вдарив його руків'ям нагана у підборіддя, не сильно, аби тільки напоумити. Повторив: — Хочеш жити?!

— Х-хочу...

— Пароль на Перекопі знаєш?

— Знаю. «Червона зірка».

— Відгук?

— «Ясний день».

— Гаразд, якщо не збрехав, і тобі буде ясний.

Миколайчук вийшов на майдан, куди вже підтягувалися основні частини Марченка. Переповів командирові почуте від телефоніста, і Марченко, дізнавшись про пароль, радісно поплескав Самійла по плечу.

— Головне тепер — не ув'язуватись у бійку,— сказав. — Спробуємо обминути Юшунь, а там — що Бог дасть.

І все ж непомітно обійти Юшунь не вдалося. Вони наштовхнулись на передові частини червоних, які обстріляли їх. Довелося атакувати пікети й вирубати їх,— після цього Марченко круто повернув на північний схід і скоро загубився в районі озер, уникнувши переслідування.

До Вірменського базару підійшли вже завидна. За містом перешийок був перекритий окопами, обплутаними колючим дротом, лишався вузький прохід, який прострілювався з усіх боків. На шляху стояла сильна піхотна частина, не менше батальйону, з окопів визирали дула «максимів». Самійло під'їхав упритул до білозубого, усміхненого командира в шоломі з червоною зіркою, який загородив йому дорогу. Той підозріло огледів Миколайчука, запитав:

— Хто такі?

— Частини сорок шостої дивізії четвертої армії. Передислоковуємось за наказом командуючого.

— Куди?

Самійло іронічно всміхнувся.

— А це вже не твоє діло, командире. Кому треба, той знає.

— Резонно,— погодився начальник застави. — На Махна підете? Хватить йому, бандитові, гуляти.

Самійло люто скреготнув зубами, ще б мить і прикінчив цього білозубого нахабу, та подивився на кулеметні точки, заспокоївся і сказав:

— Точно, хватить.

— Пароль? — зовсім уже безтурботно запитав командир.

Миколайчук вказав пальцем на його шишкастий шолом.

— «Червона зірка».

— Червона... — розплився той в усмішці.

— Відгук? — вимогливо запитав Миколайчук.

— «Ясний день». Рушайте.

35.

Дізнавшись про прорив залишків Повстанської армії через Перекоп, Фрунзе розлютився.

— Командирові першої стрілецької дивізії — догану,— розпорядився. — Тих, хто випустив махновців через перешийок,— розстріляти.

— Але ж махновці скористалися паролем.

— Гаразд... — трохи охолов командуючий. — Перекрити групі Марченка всі шляхи, аби не з'єдналися з Махном. Передайте наказ: сорок

другій дивізії четвертої армії, четвертій дивізії Першої кінної, Інтернаціональній ковбригаді і зведеній дивізії курсантів перекрити залізницю від Мелітополя до Василівки. Щоб і миша не проскочила. Третьому кінному корпусу безупинно переслідувати повстанців, не давати відпочинку й знищувати. Поки все. — Махнув рукою, відпускаючи ад'ютанта, сів за стіл і став швидко, розбризкуючи чорнило, писати. Закінчивши, перечитав написане, обличчя набрало впертого виразу.

— Набридло... — пробуркотів. — Скільки можна терпіти? Кажуть: маленьке й миршаве, а яке зловредне! Але розчавимо, як блощицю...

Викликав ад'ютанта, передав папір.

— Нагайно!

Через кілька хвилин телеграф застрекотів:

«Наказ арміям Південного фронту.

Одночасно із завданням по знищенню махновських банд стоїть необхідність повного роззброєння охопленого бандитизмом району та негайна організація усіх елементів найбіднішого населення, яке може стати опорою радянського будівництва на селі. Для досягнення цієї мети наказую.

Перше. У всіх селах, які займають, провадити загальні обшуки, відбираючи зброю, яку має населення.

Друге. Попередити на сходах про те, що в разі виявлення зброї в осіб, які не здали її, ці особи будуть розстріляні.

Третє. В разі нападу на наші частини або на окремих червоноармійців обкладати контрибуцією населення тих сіл та районів, у межах яких здійснено напади.

Четверте. Під час розстрілу винних, а також під час стягнення контрибуції суворо додержуватися класового угруповання населення, репресуючи тільки куркульську верхівку села і надаючи за її рахунок допомогу найбіднішому населенню того ж села.

П'яте. Політвідділам частин негайно зайнятися створенням ревкомів і комітетів незаможних селян у всіх звільнених від банд районах.

Шосте. Про всі заходи та їх результати доповідати щоденно мені. Командуючий і член РВР Фрунзе».

Увечері відбулося засідання Революційної Військової Ради. Пили чай з печивом, чекаючи повідомлень з Мелітополя. Смілга зі склянкою в руках ходив по кімнаті, Гусєв з Владимировим розташувалися на дивані, а Фрунзе сидів за столом біля самовара, апетитно хрумкотів справді смачним печивом, сьорбав чай і благодушно позирав на найближчих помічників. Смілга зупинився посеред кімнати, обвів поглядом колег, що сиділи на м'якому дивані, запитав:

— Розкошуєте?

— Тобі чай не смакує? — здивувався Владимиров.

— При чому тут чай? Ніяк не можу збагнути — звідки той Марченко міг дізнатися пароль?

— Зрадив хтось, нема питань.

— Я б його, сучого сина, розстріляв власноручно.

— А доводилось? — звузив очі Гусєв.

— По-моєму, у нас для цього існують каральні команди.

— Але ж, здається, ви пропонували власні послуги?

Фрунзе, який знав про натягнуті стосунки між Смілгою та Гусєвим, втрутився:

— Революції не обійтись без терору.

— Згоден,— сказав Гусєв,— але особисто я не зміг би стріляти людині в потилицю.

— Чистеньким хочете бути? — спалахнув Смілга.

— Я вів полк через Сиваш, і, гадаю, ніхто не звинуватить мене в боягузтві.

Смілга зупинився перед диваном, зміряв Гусєва нищівним поглядом.

— А за кулемет на алуштинському тракті лягли б?

— Зовсім різні речі...

— Але ж не без вашого відома у місті розклеювались листівки з закликом, аби біляки добровільно здалися.

— Годі,— поморщився Фрунзе,— що зроблене, те зроблене. Ми не офіцери у білих рукавичках.

— Проте кодекс офіцерської честі,— пробуркотів Гусєв,— до чогось зобов'язує.

— Я сьогодні віддав наказ розстрілювати махновських бандитів на місці,— повідомив Фрунзе,— і муки сумління не тривожать мене.

— Революція має самоочищуватися,— вставив Владимиров, який досі відмовчувався.

— Я не проти жорстких заходів,— пояснив Гусєв,— але поліцейські виверти гидкі мені.

— Давайте домовимось,— вагомо мовив Фрунзе,— і на це орієнтує нас нинішнє становище: ніякої розхитаності, революція вимагає залізної дисципліни і, якщо хочете, жорстокості. Ми ще воюємо, от коли поставимо крапку, тоді передихнемо, роззирнемося, інші обрії з'являться.

— Певно, маєте рацію,— зітхнув Гусєв.

Фрунзе покалатав ложечкою у склянці, відпив ароматного чаю, підвів очі на двері, де з'явився ад'ютант.

— Є повідомлення, Олексо?

Ад'ютант поклав перед командуючим теку із чорної шкіри.

— Повідомлення від начдива четвертої армії Грюнштейна.

Фрунзе проглянув папір, люто відсунув його.

— Прогавили! — вигукнув сердито. — У передмісті Мелітополя Піщаному ночувала махновська банда, а наші на кілька годин спізнилися.

— Є ще повідомлення із штабу сорок другої,— ад'ютант підсунув командуючому ще один папірець. — Здається, добрі вісті.

— Давно не було добрих,— зазначив Фрунзе і прочитав: — «У ніч з тридцять першого листопада на перше грудня так звана польова армія Махна влаштувала великий спочинок у селі Менчикур і на світанку атакувала полк сорок другої дивізії, що стояв у Томашівці, вибила його звідти». Добрі вісті, кажеш? — підвів очі на ад'ютанта.

Той дивився незворушно, й Фрунзе почав читати далі:

— «Полк відійшов у напрямку села Михайлівки. Четверта кавдивізія, яка рушила на поміч, ударила по противникові і в результаті головна частина його сил під командуванням Марченка втекла у східному напрямі і, проскочивши між Інтеркавбригадою, що рушила з Носау на Томашівку, і сто двадцять шостою бригадою сорок другої дивізії, спрямованої на удар на правому фланзі групи Марченка, перетнула залізницю за дві версти — на північ від станції Федорівки, невеличкий загін вказаної групи противника, який відокремився від неї, пішов на південь і на сімнадцяту годину перебував біля хутора Луковича. О сімнадцятій годині десять хвилин бригада підійшла до названого хутора. Під час наближення головної колони бригади роз'їзди повідомили, що хутір Луковича й навколишні подвір'я зайняті махновцями. Після слабкого опору махновці почали відходити, прихопивши валки. Для переслідування противника комбриг кинув ескадрон, якому вдалося перехопити відсталих. Усього захоплено двісті п'ятдесят вісім полонених, багато возів і кулеметів».

— Хоч щось... — невдоволено зсунув брови Смілга. — А могли того Марченка й зовсім придушити. Ціла бригада — і так бездарно випустити.

36.

Коли нарешті перетнули залізницю під Мелітополем, Самійло, хоч і не був віруючим, перехрестився. «З божою поміччю,— подумав,— і тепер додому зовсім близько. Якщо фортуна не відвернеться від нас, через день-два побачу Соню».

Вони дістались якогось хутора — усього кілька домівок, десяток чи трохи більше, і Марченко дав команду на перепочинок. Вони з Самійлом

розташувалися у крайній хаті, вранці господиня наварила картоплі, насмажила яєчні, підмели все, вичистили пательню хлібними скоринками, і Самійло вийшов з хати.

На ганку сидів Чепіга. Він розібрав і чистив гвинтівку, дивився крізь дуло на небо, потім обмотав шомпол чистою ганчіркою, загнав його до ствола, витираючи насухо, взагалі Юрко завжди чимось займався, йому нудно було без роботи, і Самійло думав іноді, що Юрковій Катрі легко житиметься на світі: мати такого роботящого чоловіка, та й ще безтямно закоханого — хіба не щастя?

Юрко скосив на Самійла хитре око, витягнув з кишені аркуш грубого паперу, подав. Самійло прочитав заголовок, набраний великими літерами:

«Вперед на Махна, смерть махновщині!»

Таких листівок Самійло бачив багато — зіжмакав і кинув назад Чепізі.

— Даремно,— зауважив той.

— Чому ж? Ними тільки...

— Згоден, та цю листівку вилучили сьогодні в полонених червоноармійців.

— Звичайно, нашим таких не роздають.

— Але ж видані вони політвідділом четвертої армії і червоноармійці клянуться, що одержали їх п'ятнадцятого чи шістнадцятого листопада.

— Не може бути!

— Чому ж, навпаки... Бачиш, яка далекоглядна акція. Коли ми ще разом били Врангеля, комісари ці листівки друкували та своїх червоноармійців у нас стріляти напучували. Бач, що писали: ми порушники угоди, відмовились іти на Кавказький фронт, повстаємо проти Радянської влади.

Самійло заховав листівку до кишені.

— Покажу отаманові,— пообіцяв. — Цікаво, як там у нього?

Десь за хутором почувся постріл, застрочив кулемет, на ганок вискочив стривожений Марченко.

— Сідлати коней,— наказав Марченко. — Запрягати тачанки. Відходимо. Либонь, унюхали нас червоні.

Попереду, як завжди, пішла Самійлова сотня. Виявилось — вчасно, бо червоні вже замикали кільце навколо хутора. Миколайчук розвернув тачанки, кулеметним вогнем примусив залягти червоноармійців, кіннота посунула у прорив, за нею почали, відстрілюючись, відходити тачанки, прикриваючи валку, і в цей час з-за горба несподівано вискочила червона кавалерія. Мчали густо, стирлувавшись, кінь до коня. Марченко повернув на них тачанки, але вигідний момент було упущено: червоні зім'яли тачанки, відрізали валку, почали рубати, і зробилося вочевидь, що цей бій програно й слід рятувати хоч головні сили. Раптом з-за горба вдарила шрапнеллю артилерія, під Марченком вбило коня, він пересів на іншого й скомандував швидше відходити — хутір оточили, либонь, ціла дивізія, і треба було, як кажуть, брати ноги на плечі.

— Шкода, хлопців у валці порубають,— ледь не заплакав Самійло.

— Усі б полягли,— похмуро заперечив Марченко. Озирнувся — вони з Самійлом мчали якраз схилом горба, і вцілілих вершників можна було порахувати по пальцях. — Мало наших лишилося, три сотні, не більше.

Перед вечором, проминувши невеличке степове село, наштовхнулися на кінний роз'їзд. Подумали — знову червоні, а виявилося — свої. Старший роз'їзду доповів: отаман розташувався неподалік у грецькому селі Керменчик, чутки про підхід кавалерії, яка вирвалася з Криму, вже докотилися до села, і батько вислав довкруг роз'їзди, аби зустріли кримчан і супроводжували до Керменчика.

Махно сів обідати, коли примчав на змиленому жеребці гонець. Скотився з коня, розчахнув без дозволу двері.

— Батьку, Марченко зараз буде!

Отаман підвівся, перекинувши стільця.

— Коня! — наказав.

Виїхали за околицю. Шлях до Керменчика в'юнився між присипани-

ми снігом полями, де-не-де з-під тонкого шару снігу пробивалася озимина, за півверсти до села дорога огинала схил горбочка. Нарешті з-за повороту з'явилися перші вершники, і отаман нетерпляче витягнув шию: от вона, його славна бойова кіннота, півтори тисячі шабель...

Але на рисях прямувало до села лише дві-три сотні. Зрозумівши все, отаман спохмурнів, проте, побачивши попереду колони свій чорний прапор, усміхнувся і підвівся на стременах. Підскочив на стомленому коні Марченко, відрапортував з ледь помітною гіркою іронією:

— Маю честь доповісти, отамане, що Кримська армія повернулась!

Серед присутніх почулися смішки.

— Ось так, товариство,— вів далі Марченко,— тепер ми точно знаємо, хто такі більшовики!

Махно обійняв Марченка.

— Вітаю тебе, брате. Слава Богу, вцілів. — Побачив Самійла, всміхнувся йому. — І ти вцілів, добре як, Соня зачекалася...

Миколайчук спішився, притиснувся щокою до отаманового чобота.

— Невтішні наші справи, отамане...

— Не плач! — смикнувся Махно. — Ми ще повоюємо...

37.

Самійло примчав у Волошки вночі, пробирався добре знаними путівцями, аби не наскочити на червоні патрулі,— знав, що на південь від Гуляйполя, в Пологах і Кінських Роздорах, стоять частини сорок другої дивізії. Перетнув залізницю під Дорожнянкою, об'їхав село з заходу, мало не наштовхнувшись на пікет, на щастя, хтось з червоноармійців закурив, і Самійло, побачивши вогник, вчасно звернув до знайомої дебри. Його почули, вистрілили навздогін, але не переслідували, справедливо розрахувавши, що глупої ночі можна й самим напоротися на кулю.

Дебра вела на північ, закінчувалася за версту від Волошок, Самійло їхав дном замерзлого ручая, крига дзвеніла під копитами, але почувався у відносній безпеці, знаючи, що навряд чи якась божевільна голова влаштує тут засідку. Видряпавшись з дебри, розглянувся і навпростець поскакав до Волошок. Переліз через ворота, відчинив зсередини хвіртку, завів коня до двору й, не розсідлуючи, постукав у вікно. Фактично не постукав, пошкрябався обережно, та одразу почув у хаті шерех, притулився до вікна, і Соня, впізнавши, зойкнула і, як була в нічній сорочці, вискочила на мороз. Самійло підхопив її, притиснув до задубілого кожуха, прилип до піддатливих вуст, а Соня висіла в нього на шиї і тихенько схлипувала.

— Ну, чого? — дорікнув Самійло. — Адже живий!

— У нас казали: усіх кримчан поклали...

— Воно правда,— прогудів остудженим з морозу голосом Самійло,— та бачиш, вернувся.

Нарешті він згадав, що надворі зимно, піддав плечем двері й вніс Соню на руках до світлиці — з печі вже злазила Горпина Прокопівна, також пустила сльозу, а Самійло танув від хатнього тепла й світла, яке струмувало з Сониних очей.

Горпина Прокопівна метнулася по хаті, розпалила вогонь у печі — почала накривати на стіл, а Самійло роздягався непоспішливо, повісив на цвях біля дверей кожух, стягнув чоботи, скинув гімнастерку та светр, лишився у спідній не дуже чистій сорочці, а Соня наповнила величезний чавун водою, засунула в піч, і Самійло з задоволенням потягнувся в передчутті купання. А поки присів до столу, потягнув півсклянки горілки й почав мегелити все, що було: копченого ляща, розігріту картоплю, залишки холодцю і щойно підсмажену яєчню.

Горпина Прокопівна спостерігала, як насичується син, стояла, схрестивши руки й спершись на теплу піч, сльози струмочками текли по зморщених щоках. Вона обтирала їх тильним боком долоні й знову плакала, хоч і посміхалася радісно. Потім допомогла Соні принести з сіней

дерев'яну балію й полишила невістку з сином, а Самійло, роздягнувшись і крекчучи від насолоди, хлюпався, мов дитина, в теплій воді, забувши й холодний Сиваш, і бій під хутором, де полягли три сотні його побратимів,— знав, що живий і що життя не така вже погана річ, коли поруч кохана жінка, а на столі смачна їжа й майже повна пляшка горілки.

Одягнувши свіжу білизну, Самійло знову сів до столу. Хоч і вгамував перший голод, та ще не наситився — тепер налив чарки Соні й матері, і Горпина Прокопівна, розчервонівшись і трохи сп'янівши, почала розмову:

— Отож, сину, пішли степом балачки, що більшовики схаменулися й відмінили продзагони, що буде тепер твердий податок. Сплатиш, і живи собі на здоров'ячко — у нас на хуторі всі таке життя схвалюють.

Самійло іронічно всміхнувся.

— Знайшли милостивців: більшовики такий податок встановлять, що й сіяти не схочеш.

— А люди кажуть — божеський. Адже не заберуть половини, а третину можна й віддати.

— Отже, мамо,— всміхнувся у вуса Самійло,— що ж ви тут вирішили? На жіночій раді?

Горпина Прокопівна посерйознішала.

— Покажи мені матір, яка бажає сину поганого...

Соня мовила:

— Можеш вважати: змовились ми, таки змовились і вирішили: досить! Поїдеш завтра до отамана і скажеш — відслужився. У скруту його не кидав, а тепер — годі.

— Я сам думав, що годі. Та весь час круговерть...

— П'ять років — і все війна,— раптом схлипнула Горпина Прокопівна. — Я вже лоба об долівку розбила, в Бога тобі долю вимолюючи.

Самійло взяв пляшку з горілкою, покрутив у долонях, відставив, перехопивши Сонин напружений погляд.

— Згода,— сказав,— завтра до отамана підскочу, а там побачимо.

— Ні,— заперечила Соня,— ми цього не бажаємо.

— Завтра поїду до Махна,— повторив Самійло,— бо домовились. А там, що Бог дасть.

— Обіцяй мені,— взяла його за руку Соня,— що за першої ж нагоди повернешся. Зовсім.

— Невже не розумієш, і в мене вся ця толокнеча в печінках сидить... — Подумав: а справді, кому це потрібно — війна, небезпека, розстріли, сиваське багно? Коли сидить навпроти тебе кохана, вродлива, добра, розумна жінка? Коли маєш вдома щастя і сам позбавляєш себе його? У голові трохи гуло, хміль таки грав у ній, а Соня дивилася ніжно, звабливо, й Самійло поклявся, що таки дочекається найпершої ж нагоди й повернеться у Волошки, бо, либонь, нема на Україні кращого місця, ніж їхній хутір: вишневий садок і ниви навколо, мине зима й жайворон гратиме в небі, а він навічно буде з Сонею — справді безконечне й щасливе життя.

38.

— Підемо на Бердянськ,— сказав Махно.

Білаш похитав головою.

— Чого там не бачили?

— Що пропонуєш?

— Тут у нас є маневр, поки що проти нас тільки сорок друга дивізія, ми її потрусимо й спробуємо прорватися на схід.

— На Юзівку?

— Слухай мене, отамане, уважно. Негоже нам, поки є можливість, від рідних місць відриватися. Тут ми на землі стоїмо і з неї сил набираємось. Як той, як його, мені грецьку казку про нього розповідали: поки стояв на землі, ніхто не міг подолати, а коли відірвали, враз сила скінчилася.

— Антей...

— Точно, він, трясця його матері, щось з пам'яттю в мене стало.

Розмова точилася в Гуляйполі, яке Махно в жорстокій сутичці з головними силами сорок другої дивізії все ж зумів відбити. За тиждень армія його зросла мало не до трьох тисяч чоловік і настрій в отамана поліпшився. Він дивився на Білаша й думав: ну, як йому втовкмачити, що Бердянськ необхідно взяти хоча б для самоутвердження. Аби довести червоним, тому ж Фрунзе, що більшовики ще не розчавили українське повстанство, що воно існує і ще чогось варте, що Махно може не тільки огризатися, а спроможний взяти велике місто.

Звичайно, Білаш покладе його на лопатки, він стратег, моральні аспекти Білашеві до шмиги, але ж він, отаман Махно, відомий усій Радянській республіці, і взяття Бердянська доведе, що більшовикам рано святкувати перемогу. Крім того, є ще один фактор, проти якого навіть Білаш із своїм раціоналізмом не попре.

— У Задова є відомості,— сказав Махно,— що під Бердянськом стоїть Удовиченко. Існує домовленість, що об'єднаємось, а під Удовиченком не менше тисячі піхоти й багато тачанок.

— Так би одразу й казали,— повеселішав Білаш. — Однак чому це Льовка мені не доповідає? Я що, вже не начальник штабу?

— Не гарячкуй: не встиг Льова, щойно перестрінув мене й повідомив свіжі новини. Гонець від Удовиченка вранці прискочив.

— Проте, отамане, в Бердянську, якщо вдасться взяти, затримуватись не можемо.

— Чому ж?

— А гляньте на карту. Червоні тільки й мріють, аби там полишились. Притиснуть до моря, й гаплик нам.

— Либонь, маєш рацію: об'єднаємось з Удовиченком, і на північ — гуляй, Вася!.. — Махно підійшов до вікна, занетерпеливився: — Миколайчук прибув.

— Везе Самійлові,— розплився у приязливій усмішці Білаш,— у які тільки халепи не потрапляв! Справді заворожений. Люблю я його.

— Хто ж Самійла не любить! Ми з ним з самого сімнадцятого, ще за Тимчасового уряду...

— Давно Самійлові полк треба дати.

— Я йому пропонував, та не хоче.

— Я наказ видам, нікуди не дінеться.

— А ми його зараз попитаємо. — Махно погукав: — Хто там є? Гаврюшо, поклич до нас Миколайчука, надворі він.

Самійло ввалився до штабу просто в промерзлому, задубілому кожусі, зняв шапку, потиснув Махнові й Білашеві руки, влаштувався на лавці.

— Кликали?

— Є в нас пропозиція для тебе, Самійле,— почав Махно,— вирішили ми з Білашем на полк тебе поставити. Кавалерійський.

Самійло непоспішливо зняв кожух, поклав його на лавку, зверху примостив шапку. Лише зробивши все це, сів на лавку, пригладив долонею чуприну й сказав:

— Дозвольте відмовитись.

— Ми покладаємо на тебе великі надії, Самійле.

— Спасибі, та не можу.

— Або не хочеш?

— Не хочу також, отамане.

— Боїшся?

— Чого мені боятися? Мабуть, знаєте — небоязкий.

— Ти, Самійле, добре подумай,— втрутився Білаш. — Небагато в нас старих товаришів лишилося: Щусь, Куриленко, Кожин, Задов, ти... Кому, як не тобі, полк узяти?

— Дякую, та дозвольте відмовитись. І взагалі, отамане, відверто хотів побалакати про майбутнє.

Махно сіпнувся.

— Ти що, Самійле, зневірився?
— Самі знаєте, отамане, був я з вами у найтяжчі дні...
— А тепер?
— Про це й хотів побалакати.
Махно рішуче перетнув кімнату, сів поруч Самійла, поклав руку йому на плече, зазирнув у вічі.
— Хочеш піти? — запитав.
Самійло не відвів очей. Помовчав і сказав, зітхнувши:
— Хочу.
Нараз Махно різко відштовхнув його, очі гнівно спалахнули.
— Ну і йди... — додав нецензурну лайку.
— Для чого ж так, Несторе Івановичу?
— Який я тобі Нестор Іванович!.. — зірвався Махно. — Який я тобі отаман? Усе собаці під хвіст — і дружба, і побратимство. Важко стало, й розбігаєтесь, мов щурі з корабля.

Самійло підвівся, насунувся на отамана: був він на голову вищий і значно дужчий, здавалося, схопить Махна за барки, підніме, як ляльку, й кине в куток кімнати. І справді, стиснув вражаючого кулака, насварився ним — Білаш почав повільно підводитись,— але Самійло відступив на крок і мовив з гіркотою:
— Не чекав від тебе таких слів, отамане.
— Яких же хотів? Аби перепрошував тебе, може, звелиш на коліна стати? Не діждешся!
Самійло мовчки одягнув кожух, узяв шапку, сказав:
— Ходять чутки, що ти, отамане, коритися більшовикам не будеш.
— Звичайно, не буду.
— Я у Криму був і їхню силу бачив. Не витримати нам.
— Селян піднімемо.
— Не підуть за тобою селяни, Несторе Івановичу, втомилися, а більшовики їм твердий податок обіцяють. Відвернеться від тебе селянство, отамане.
— Кажеш, відвернеться? А я за тиждень дві тисячі під чорне знамено зібрав. І битимусь, поки сил вистачить, до останнього, зрозумів, до останнього! — Очі в Махна потемнішали, він, певно, вже не чув нікого, крім себе, та Самійло все ж мовив:

— Програв ти, Несторе Івановичу, без козирів лишився. А яка ж гра без козирів? — Подумав трохи й додав: — Гаразд, отамане, поки ти в наших краях — і я з тобою. Полк не візьму, а свою сотню поведу, можеш на мене покластися.
— Спасибі й на тому... — Махно, й так невеличкий на зріст, під час цієї суперечки якось поменшав, змарнів, сів, похнюпившись. — Нині для мене кожна сотня важлива. — Коли Самійло вийшов, стукнув кулаком по столу — холодна ненависть світилася з його очей. — Може, й програв, сам бачу, та наостанок хоч дверима грюкну, аби надовго запам'ятали Махна!
— Зрештою, не маємо іншого виходу,— розсудливо мовив Білаш. — Якщо здамося, чекає на нас одне — розстріл. У Харкові Попова й Хохотву шльопнули. У Криму Каретника — без суду й слідства. То краще вже в бою загинути. Не так прикро.
— На Бердянськ! — сказав Махно твердо. — Пиши наказ по армії, Білаш. Поки маємо тую армію...

7 грудня 1920 року, розтрощивши поодинокі частини Червоної Армії, які намагалися чинити супротив, Махно увірвався в селище Новоспасівка за десять верст на північ від Бердянська. А через годину зі сходу сюди ж прийшов загін Удовиченка.

Махно, закутаний у кожух, сидів у тачанці на майдані під церквою — йому не везло, куля пробила стегно, батько пересувався на милицях, рана боліла, й навіть радість від перемоги була не в радість. Отаман приглушував біль горілкою, морщився й тихенько стогнав, коли ніхто не міг почути — стидався своєї немочі.

До тачанки підскакав кремезний чоловік на сірому коні з довгими, у паморозі вусами, спішився.

— Радий бачити тебе, Несторе Івановичу,— прогудів простудженим басом,— от і зобачились.

— Даруй, отамане, недужий я...

— Не таланить тобі.

— Колись і поталанить,— Махно спробував підвестися на милицях, та Удовиченко зупинив його.

— Скільки людей маєш? — запитав Махно.

— Вісімсот піхоти й дві сотні кавалерії. Ще тридцять кулеметних тачанок.

— Сила! — зрадів Махно і, забувши про біль, перехилився до Удовиченка. — Отже, об'єднуємось?

— Як звелиш, батьку.

— Називатиметься твій загін нині четвертим полком. А тебе призначаю його командиром.

— Бути по цьому.

— Сьогодні братимемо Бердянськ. Підеш в авангарді.

— Перевірити хочеш? Не хвилюйся, в мене хлопці бойові.

— От і доведеш у бою.

Того ж дня Повстанська армія після п'ятигодинного бою взяла Бердянськ.

Махно лежав на широкій тахті в найкращому номері готелю, і Галина поїла його чаєм. Підмостила чоловікові під спину подушку, поставила поруч тацю з чайником, цукорницею і чашками. Заварила крутий чай, аж чорний, бо Нестор Іванович полюбляв саме такий і лише трохи підсолоджений.

— Може, вершків долити? — запропонувала, бо саме чай з вершками смакував їй.

Махно заперечливо похитав головою.

— Задов прийшов?

— Уже чверть години у вестибюлі обертається.

Отаман допив чай, задоволено поплямкав губами, біль у стегні відпустив, Махно поворушив ногою, та біль справді минув, і отаман наказав:

— Клич Льовку сюди. Білаша також. Якщо є, Удовиченка, ну й хлопців ближніх.

Виявилось, ближніх хлопців у готелі зібралося не так уже й мало, до отаманового номера, крім Задова, Удовиченка та Білаша, зайшли Щусь, Куриленко, Кожин та Миколайчук. Ще Гаврюша й кілька ротних командирів. Розсілися навколо тахти, кому що дісталося, хто у фотелях, хто на стільцях, Самійло примостився на низенькому і не дуже зручному дзиглику, а дехто сів просто на підлогу, схрестивши по-турецькому ноги.

— Послухаємо Зіньківського, товариство,— почав Махно. — Давай, товаришу Задов, проясни нам оперативну обстановку.

Отаман називав Левка іноді справжнім прізвищем, іноді прізвиськом, залежно від настрою, і Задов уже звик до цього. Він дістав із внутрішньої кишені піджака кілька папірців, розклав на отамановій тахті, бо сидів саме біля неї, почав:

— Що ми маємо? А маємо ми, товариші командири, картину не вельми втішну. Це я вам прямо кажу, бо взяли ми Бердянськ, як підказує моя мудра одеська голова, не дуже вчасно й, либонь, даремно.

— Думай, що кажеш,— похмуро перебив його Махно.

— А мені й думати нічого, батьку. За мене товариші червоні подумали, й дуже добре, гадаю.

— Не крути хвостом, кажи, що є.

Задов розклав на колінах у Махна карту.

— Отут, на сході,— обвів пальцем досить велику територію,— стоять третя ковбригада й три дивізії Другої кінної армії. І врахуйте: ці дивізії

свіжі, люди й коні відпочили, що робить їх дуже рухливими. А це також фактор немаловажний і пояснень не потребує.

— Точно,— ствердив Білаш,— ми йшли з боями, а вони по хатах дівок лапали.

Задов зробив нетерплячий жест, зупиняючи його.

— Зліва від Бердянська на мелітопольському напрямі три дивізії третього кінного корпусу та інтернаціональна ковбригада. На північ за Новоспасівкою вище Андріївки частини сорок другої дивізії. Тобто червоні досить міцно притиснули нас до моря.

— Усе? — запитав Махно.

Задов розвів руки.

— Можливості найкращої розвідки, самі розумієте, завжди обмежені.

— Спасибі, Льово. — Махно замислився. — Що скажеш, начштабу?

— Прориватися на схід чи на захід — божевілля,— мовив Білаш по роздумі. — У такому разі доведеться йти вздовж моря, що сковуватиме можливості маневру. Крім того, наштовхнемося на сильні свіжі частини червоних.

— Маєш рацію,— скрушно сказав Махно. — Там нам не світить. Людей покладемо й навряд чи вирвемося. А от на півночі сорок друга дивізія. Ми її вже пошарпали, двічі пошарпали, раз під Гуляйполем і вдруге, коли сюди наступали. Її командири знають нашу силу й будуть обережні.

— А може, навпаки, отамане,— зауважив Куриленко,— люті на нас за поразки й битимуться як скажені?

— Й таке не виключене,— ствердив Махно,— нічого не виключене, але, гадаю, шанси наші проти сорок другої кращі. Що ми маємо? Близько шести тисяч штиків, три полки піхоти, три кавалерійських та кулеметний. Достатньо, щоб розбити сорок другу.

— Розтрощимо,— упевнено заявив Щусь,— нема слів.

— Візьмеш кавалерійський полк,— наказав Махно. — Підеш в авангарді. І от що, хлопці. Наша перевага — у швидкості. Червоні як розраховують? Узяв Махно Бердянськ, грабує його, перепилася Повстанська, відпочиває з комфортом, а ми в цей час місто так обкладемо, що й миша не вислизне. Логічно міркують товариші більшовики, а ми їм,— скрутив дулю,— під самісінький ніс... Наказую: ніч відпочиваємо, а завтра вранці виступаємо на Новоспасівку. Там не зупинятися, залишаємо лише сильні ар'єргарди, а самі — на Андріївку. Туди з півночі підтягується сорок друга, й маємо зайняти Андріївку раніше, аби вже звідти вдарити по червоних. А вони нехай вважають, що ми застрягли в Бердянську, спрямують основні сили проти Новоспасівки, а ми через Андріївку прорвемося у лівобережні степи.

— Згода,— кивнув Білаш.

Щусь підвівся.

— Піду готувати полк,— пояснив. — Уранці рушимо перші.

Почали розходитися. Самійло також попрямував до дверей, та отаман затримав його.

— Усе ще не хочеш брати полк?

— Ні, отамане.

— Бог з тобою... — якось байдуже махнув рукою Махно. — Служив ти вірно, й зла на тебе не тримаю.

— Свою роту доведу до Андріївки,— сказав Самійло,— і кину у прорив. Передам її після бою. Кому?

— Якщо вцілієш, Чепізі.

— Чепізі — з задоволенням.

— Гадаєш, вцілієш? Чи берегтимешся в останньому бою?

У Самійла від образи затремтіли губи.

— Хіба заслужив такі слова?

— Ні, Самійле,— потеплішав Махно,— знаю тебе не гірше від себе, але ж і бій буде жорстокий, червоні триматимуться до останку, а воювати вони вміють.

— Так, як і ми.

— Либонь, краще,— спохмурнів Махно. — Це я лише тобі кажу. На прощання. Поки ніхто не чує. Сам знаєш, чого нам бракує.

— Дисципліни...

— Отож. Але ж ми не регулярна армія, а повстанська, і цим усе сказано. З цим миритися маємо, Самійле. Але ж і переваги які! Сьогодні ми армія, завтра — хлібороби. Селянство нас народжує, у селянстві й розчиняємось. Ось ти, Самійле, нині командир і міг би полковником стати, а завтра на селянина перетворишся.

— З любов'ю... — сказав Самійло і, вклонившись Махнові та Галині, вийшов.

Махно виявився передбачливим: наступного дня, поки червоні дивізії готувалися штурмувати Новоспасівку, він швидким маршем проминув її, і ввечері тринадцятого грудня передові частини Повстанської армії увірвалися в Андріївку. А вночі на чотирнадцяте Самійлова рота на північних околицях Андріївки зіткнулася з передовими пікетами сорок другої дивізії.

Миколайчук на чолі кінного роз'їзду їхав путівцем, що біг між засніженими полями. Ніч була хмарна й темна, просувалися поволі, бо місцеві жителі повідомили: червону кінноту бачили на найближчих хуторах. Зненацька попереду почулося іржання, приглушені голоси. Самійло подав команду спішитися, залягли у неглибокому рівчаку край дороги, виставивши попереду кулемет «люїс». З-за повороту насувалася темна маса, і скоро стало ясно, що це кінний пікет: десяток кавалеристів їхали, не криючись, розмовляли голосно, реготали, і з перших же слів Самійло збагнув, що це червоні.

— Переночуємо в Андріївці,— сказав один з червоноармійців упевненим начальницьким голосом,— а завтра — на Новоспасівку.

— Бій буде,— ствердив хтось чи то злякано, чи то здивовано,— у Махна, казав комбат, знову армія.

— І звідки вони, махновці, беруться? — невдоволено запитав ще хтось. — Бандити недодушені.

«Я тобі зараз таких бандитів уріжу,— злостиво подумав Самійло,— що вік пам'ятатимеш...» Він повів дулом кулемета, шукаючи ціль, першою ж чергою зрізав кількох, інші повернули коней, намагаючись утекти. Самійло різонув їм навздогін довгою чергою, дістав ще кількох, і тут побачив, що з-за кінських трупів гайнула через дорогу тінь. Полишивши кулемет, Самійло кинувся за тінню — чоловік тікав, петляючи. Самійло вистрілив з нагана, намагаючись збити, та не влучив, але почав наздоганяти, й тоді втікач обернувся і пустив у нього кулю, вона просвистіла зовсім близько. Самійло пригнувся, рятуючись, налетів на червоноармійця, повалив його, викрутив руки. Червоноармієць не пручався, лежав, утупившись обличчям в землю, нарешті повернув голову, запитав:

— Ти хто?

— Ще не збагнув? Знаєш, що бандити з вашим братом роблять?

— Отже, махновець?

Самійло відібрав у червоноармійця зброю, підвів за комір шинелі, зблизька зазирнув у вічі.

— З сорок другої дивізії? — запитав.

— Сто двадцять шоста бригада,— пояснив червоноармієць.

— У Криму був?

— Ні, ми тут весь час: від Волновахи до Олександрівська.

Самійло відштовхнув червоноармійця.

— Тому й бандитами обзиваєш...

— Наш комісар тільки так і каже.

— Спіймаємо колись вашого дурного комісара, ото погомонимо,— пообіцяв Самійло.

— Стрілятимеш зараз чи потім? — приречено запитав червоноармієць.

— От що,— підштовхнув його у спину Самійло,— ходь до своїх. І скажи комісарові, аби мізки вам не задурював.

— Невже відпускаєш?

— Ходь, кажу, який ти мені ворог? Несвідомий, от і стріляєш.

— Комісар каже: то ви несвідомі й проти своїх же братів пішли. Це наш, полковий комісар, а приїжджав з дивізії, то роз'яснював: куркульня в Махна й бідняків рубають.

— Ти звідки?

— Тамбовські ми.

— Землі на Тамбовщині мало? На всіх нині вистачить, у нас по десятині на душу...

— І в нас так.

— Виходить, і ти куркуль.

Червоноармієць зненацька присунувся до Самійла, прошепотів збуджено:

— То чого ж з нами воюєте?

Самійло повернув його до себе спиною, підштовхнув.

— Довго розповідати: ходь, кажу, не можу я в тебе стріляти. — І довго дивився, як радісно, підтюпцем біжить чоловік краєм шляху.

— Отже, сто двадцять шоста бригада,— сказав хлопцям, сідаючи на коня. — Назад, до штабу. Маємо цікаві відомості.

Білаш, дізнавшись, що з півночі наступає ціла бригада, засмутився. Розвідка донесла: з півдня на Андріївку вийшла бригада червоних курсантів — свіжа й надійна частина, і кільце навколо них замкнулося.

— Атакувати! — наказав. — Якщо вночі не прорвемося, капець нам: уранці червоні підтягнуть свіжі сили, єдиний вихід — атакувати й прориватися. Давай, Самійле, кидай свою роту, крім тебе, полк Удовиченка, ще Кожин допоможе...

Але час було втрачено. Коли Самійло підняв роту, його зустріли сильним кулеметним і артилерійським вогнем — рота, втративши мало не третину, вимушена була відійти.

«Ну що ж,— вирішив Самійло,— не прорватися. Як сказав Білаш? Капець? Так, капець і отаманові, і всьому рухові. Шкода Махна, поранений, а то б сам повів полки в атаку: він такий, не відлежуватиметься. Але чи не все одно, як помирати? Завтра червоні поставлять їх до стінки, то краще вже в бою...

І Самійло знову підняв роту.

Тепер праворуч од нього наступав полк Удовиченка. Перетнули городи, які оточували Андріївку, перескочили річечку, далі починалися укріплення червоних. Самійло чекав, що, як і дотепер, по них ушкварять кинджальним кулеметним вогнем, але червоні чомусь мовчали, до їхніх позицій лишалося дві сотні кроків, а вони все вели рідку стрілянину. Миколайчук побіг праворуч, де наступала частина Удовиченка, побачив попереду якогось командира, вказав йому на узвишшя, яке огинав тракт на Кінські Роздори.

— Туди! — загорлав. — Швидше на горбок, встановіть там кулемети, тоді прорвемося.

Командир одразу оцінив пропозицію: з тилу наступаючих до горбка понеслися кілька тачанок, щоправда, й червоні схаменулися. Вдарила їхня батарея, накривши передовий цеп Самійлової роти, та вони вже добігли до передової лінії укріплень, закидали її гранатами, увірвались в окопи. А ззаду вже чувся стукіт копит, то насувався кінний полк Щуся.

Самійло, задихнувшись, впав у окоп, лежав на мерзлій землі і думав: усе, звершилося, тепер у прорив підуть резервні частини, кільце прорване й Повстанська армія врятована.

Тої ж ночі, зім'явши заслін другої бригади дев'ятої кавалерійської дивізії біля села Попівки, махновці здійснили стрімкий кидок на північ і досягли містечка Кінські Роздори.

«Андріївським конфузом» назвав цю поразку червоний головком Сергій Каменєв.

39.

Самійло лежав під підводою у затінку, підмостивши під голову пропахлу кінським потом попону, у самій спідній сорочці й бавовняних робочих штанях. Лежав горілиць, прикривіши очі від сліпучого сонця поставленою дашком долонею, і дивився на Соню. Вона сиділа поруч на простеленому рядні у квітчастому сарафані, виставивши голі коліна, й Самійло думав, що нема кращої жінки не тільки в Гуляйполі, а й у самому Олександрівську. Сьогодні Самійлові хотілося думати лише про гарне. Скосили хліб, і хоч урожай видався поганий — посуха, й пшениця погоріла,— та все ж не голодуватимуть: вистачить і для встановленого більшовиками твердого податку, і щоб прогодуватися. Звичайно, хотілося ще й продати хліб, та, либонь, не вийде й доведеться відкласти заплановані купівлі. Соня ще рік ходитиме в пошарпаних чобітках і без квітчастої хустки — що ж, недарма кажуть, по своєму ліжку простягай ніжки... А він ще хотів придбати коня або волів, краще коня, на двійкові коней і орати можна, і запрягти у бричку не соромно — одразу видно справжнього господаря. Щоправда, докучає комнезам і його голова Сашко Безсмертний — воістину безсмертний, бо босота й проноза, всюди встигає сунути свого червоного кирпатого носа, особливо відчуває самогонний дух і з'являється саме тоді, коли його не чекають. А спробуй не прийняти, не поставити пляшку? Завтра знайде якусь зачіпку, особливо до Самійла. Мовляв, Миколайчук і досі ворожий елемент: хоч і добровільно пішов від Махна та потрапив під амністію, проте нутро в нього як було ворожим, так ворожим і лишилося, аби переконатися в цьому, достатньо глянути на Миколайчука пильним робітничо-селянським оком. Щоправда, й Самійло міг би сказати: робітничо-селянське око Сашка Безсмертного чи не щодня замутнене самогоном, та хто нині у Гуляйполі чи в губернії зверне увагу на злісні наклепи колишнього махновського командира й побратима самого отамана? Нехай дякує долі, що дозволено йому жити в мирі-спокої, орати землю й збирати з неї хліб. Нехай дякує Радянській владі, яка простила йому всі гріхи, а не поставила до стінки!

Оце й не давало Самійлові спокійно дихати: відчуття людини другого сорту. Дяка Богові, хоч до Соні не чіплялися. Завідувач школи цінував її і ставив за приклад іншим учителям. Ще б пак, Соня — розумниця, розуміє і любить дітей, вони завжди тирлуються коло неї.

Зрештою, вирішив Самійло, до шмиги йому Сашко Безсмертний з його комнезамівськими шпильками — це в тобі ще не згасли старі амбіції, коли вважався отамановим другом і світло Махнової слави осявало й тебе. І все ж на серці лежав тягар, підточував якийсь хробачок, що заважав дивитися на світ чистими очима й відчувати себе зовсім щасливим.

Іноді вночі у хвилини безсоння Самійло, слухаючи Сонине чисте дихання, картав сам себе: ну, що тобі потрібно? Хліб росте, мати порається на городі й очі в неї стали спокійні, тривога й ляк щезли з них, Горпина Прокопівна якось полагіднішала, стала розважливішою, і павутиння зморщок, яке залягло від очей до скронь, ніби трохи розгладилось. Отже, мати спокійна, а кохана дружина осяює тебе очима, то чого ж хробак точить серце?

Самійло знав чого, та навіть самому собі не давав твердої відповіді. Усе сталося не так, як хотілося, і, виходить, три роки бився він даремно, усе пішло собаці під хвіст: і їхні з Махном рейди по німецьких тилах, і битви з денікінцями, і похід на Єлисаветград, і жорстока рубка під Уманню, і форсування Сиваша. Ти, Самійле Миколайчук, нині переможений, от і сиди собі тихо, слухайся пронозу Безсмертного, виставляй йому піврітру й дякуй долі, що про тебе забули.

А може, не забули? Може, просто поки що махнули рукою, відпустили повід, як він своєму вороному, мовляв, нехай трохи побігає, побавиться, а прийде час — запряжемо чи осідлаємо, загнуздаємо, спутаємо, замкнемо у стайні, аби знав своє місце й не рипався.

Колись навесні, десь на початку квітня чи трохи пізніше, Самійлові

трапився папірець — знайомий на базарі поклав до кишені, почитай, мовляв, це й тебе стосується. Самійло перечитав той папірець кілька разів і запам'ятав напам'ять. Наказ самого отамана про розпуск Повстанської армії. І зараз Самійло опустив повіки, перед очима виразно постав аркуш грубого паперу, списаний нерівним почерком:

«У цей час за відомих бойових операцій Червоної Армії наша революційна Повстанська армія України (Махно) для збереження живої сили, окрім окремих самостійних командирів тт. Кожина, Лисенка і Заблудька, не рахуючи груп, які знаходяться в революційній Повстанській армії Махна при штабі армії, розпускається. Загальне завдання бойових груп: 1) руйнувати тил Червоної Армії та її інститути насильства й сваволля; 2) руйнувати лінії залізниць під час літнього сезону; 3) роззброювати червоні частини, причому добра зброя у зручних місцях має бути збережена; 4) намагатися збільшувати кількість бійців у групах та їхню боєздатність; 5) ні в якому разі не допускати в загони осіб, схильних до бандитизму, які підриватимуть авторитет махновців; 6) намагатися зберегти сильні групи до встановленого часу; 7) кожен командир відповідає за доручену йому групу. Командир батько Махно, начштабу Білаш».

Того ж дня Самійло дав почитати папірець Соні, і вона сказала те саме, про що думав чоловік:

— Це наказ перейти в підпілля.

— Угу... — згодився Самійло.

— Божевілля... — додала Соня, але Самійло промовчав. Відомості про те, що отаман не склав зброї і продовжує битися з червоними, доходили й до Волошок. Самійло знав, що у квітні Махно з невеликим загоном зробив рейд в районі Олександрівська, навіть узяв Новомиколаївку, а потім повернув на північ кудись у район Ізюма чи Слов'янська. Потім Соня вичитала в газеті, що наприкінці травня Махно об'явився на Полтавщині, що його загін знову розрісся і складається з двох кавалерійських груп під командуванням Забудька й Куриленка, що отаман маневрував по Донецькій, Харківській, Полтавській, Олександрівській та Катеринославській губерніях, одного разу вступивши навіть до Воронезької.

Того дня, коли до Самійлових рук потрапив отаманів наказ про перехід до підпілля, Миколайчук осідлав вороного й, криючись, подався до глухого степового вибалка, суціль порослого чагарниками та ожиною. Пустив коня пастися, а сам, упевнившись, що навколо нікого нема, пробився крізь ожинові зарості й розгріб руками засипаний лаз до печери. Цю схованку знайшов ще дитиною, у цьому байраці влаштовувались гомінкі дитячі війни, печера слугувала їм для укриття від сищиків, бо Самійло завжди віддавав перевагу розбійникам, чомусь ототожнюючи сищиків з поліцейськими чи жандармами. Тепер у печері зберігався добре змащений, загорнутий в газети та ганчір'я «максим», дві гвинтівки, наган та маузер, ще патрони — Самійло й без Махнових наказів про всяк випадок озброївся, та й навіщо викидати зброю, викинути завжди можна, а раптом згодиться? Тим паче що ні «максим», ні гвинти їсти не просять — лежать собі у Богом забутій печері, чекаючи кращої долі.

Самійло витягнув свій арсенал на божий світ, передивився. Печера суха, іржі нема, чомусь захотів прихопити з собою наган, його можна надійно заховати і в садибі, так би і вчинив, та згадав Соню і, зітхнувши, поклав наган на місце.

Усе ж, озброєним Самійло почувався надійніше. Його і так мало хто чіпав, знаючи вагу Миколайчукових кулаків, от тільки Безсмертний на мітингах та інших збіговиськах у Дорожнянці дозволяв собі натякати на темне минуле деякої частини селянства, не називаючи, правда, Самійлового прізвища, та біс з ним, Безсмертним, випаде нагода — можна буде й порахуватися, ні то й ні, хай живе, хай виправдовує своє революційне прізвище...

Печера у байраці — єдиний Самійлів секрет від Соні. Якби вона про

щось дізналася й почала розпитувати, признався, не вагаючись, та хай буде хоч одна таємниця: якщо навіть хтось знайде печеру, не доведе, що саме Миколайчук обладнав схованку — он скільки навколо сіл та хуторів.

Самійло потягнувся так, що захрумкотіли кістки, легко підвівся, став над Сонею, запитав:

— Додому?

— Начебто упорались...

Справді, віз до краю завантажений снопами, сьогодні ж Самійло обмолотить їх, хліб на податок уже відвіз, кажуть, навіть Сашко Безсмертний здивувався, хотів поставити Самійла за приклад, та вчасно згадав його махновське минуле й лише люто матюкнувся.

Самійло підвів коня, надів хомут, почав запрягати, а Соня запропонувала:

— Яйця круті лишилися, сало й хліб. Ще огірків кілька та редька. Може, поїмо?

— Поїмо,— згодився Самійло. Зняв хомут з коня, прив'язав його до воза, знову заліз у затінок, ковтнув квасу й почав обчищувати яйце.

Він доїв яйця і сало, допив квас і взявся знову запрягати вороного, коли побачив на шляху куряву й почув цокіт копит — вершник гнав до Волошок, бо шлях вів тут лише до їхнього хутора, і Самійло мимоволі стривожився. Вершник може бути лише з сільради,— кому ще потрібні зачухані Волошки? — отже, либонь, від Сашка Безсмертного, а це, як правило, обертається неприємностями, великими чи малими, але ж неприємностями. Комнезам завжди чогось вимагає або примушує: адже не гнатимуть вершника з Дорожнянки, щоб привітати Самійла Миколайчука з днем народження або закінченням жнив.

— Скаче хтось... — тепер і Соня затривожилась, а Самійло знову пошкодував, що залишив у схованці наган. Але ж і вила у його руках грізна зброя, і Самійло про всяк випадок стягнув їх з воза. Стояв, спершись на вила, й дивився, як наближається вершник. Той підскакав, притримав коня, огледів віз із снопами, зміряв зухвалим поглядом Самійла, запитав, вказавши на шлях:

— До Волошок?

— Куди ж іще? — вершник видався знайомий Самійлові — повновидий молодик із швидкими очима й тонкими вусиками, конопатий, у бавовняному картузі з пошарпаним козирком. А кінь під ним гарний: гнідий, вгодований, справжній верховий кінь.

Нараз вершник спішився, посміхнувся Самійлові, мовив:

— І як я тебе одразу не впізнав? Ти ж мені й потрібний — Самійло Миколайчук?

— Я самий.

Хлопець підозріло зиркнув на Соню, і тепер Самійло також упізнав його: боєць з Махнової чорної сотні імені Кропоткіна, один з тих, хто завжди крутився біля Гаврюші.

— Здається,— напружив пам'ять Самійло. — Василь Божко?

Хлопець розплився у посмішці.

— Точно.

— Чого хочеш від мене? — неприємне передчуття опанувало Самійла — не до добра такі вершники.

— Це хто? — озирнувся Божко на Соню.

— Кажи все, що треба. Моя жінка.

— Ну що ж,— зітхнув хлопець полегшено,— тоді слухай уважно. Від отамана я, тобто не від самого Нестора Івановича, а прискочив до мене вночі Ілля Паламар, знаєш його, ми разом з ним під Гаврилом ходили, так от, прискочив він від отамана й передав: батько вірних людей скликає й до тебе звелів податися. Сказано: передати Самійлові, аби збирався в дорогу, отаман сподівається на нього і просить через тиждень, а краще днів через п'ять бути під Кременчуком. Є там село Мишурин Ріг, а за три версти хутір Бичачий, на тому хуторі батько й чекатиме. Оце й усе, що звелено передати.

— Ну й ну... — покрутив головою Самійло. — І ти також до отамана подасися?

— Звичайно, хоч і не кликав.

— Але ж батько не у піжмурки грати кличе...

Соня виступила з-за воза, докірливо глянула на чоловіка.

— Ти справді зібрався?

— Соню,— докірливо мовив Самійло. — Нестор мені побратим, важко йому, тому й кличе.

— А я тобі дружина і, якщо хочеш знати...

— Гаразд,— сказав Самійло,— обміркуємо.

— Знаю, тебе не зупинити,— прошепотіла Соня. Поїдемо разом, самого не відпущу.

40.

З ЛИСТА НЕСТОРА ІВАНОВИЧА МАХНА НЕВІДОМІЙ ОСОБІ

«Як тільки ти поїхав, дорогий друже, через два дні я зайняв місто Корочу (Курськ. губ.), випустив кілька тисяч примірників «Положення про Вільні Ради» і відразу ж узяв напрям через Вапнярку і Донщину на Катеринославщину й Таврію. Щоденно мав жорстокі бої — з одного боку, з піхотними частинами комуністів-більшовиків, які йшли по наших слідах, а з другого боку — з Другою кінною армією, спеціально кинутою проти мене більшовиками-комуністами. Звичайно, ти нашу кінноту знаєш, проти неї більшовики без піхоти та автоброньовиків ніколи б не вистоювали. І я, щоправда, з великими втратами, але вдало розчищав перед собою шлях, не змінюючи свого маршруту. Наша армія щоденно доводила, що вона справді народна революційна армія,— за створеними зовнішніми умовами вона логічно мала танути, а вона зростала — і людьми, і багатим військовим спорядженням.

На шляху цього напрямку під час одного з серйозних боїв наш особливий полк (кавалерійський) втратив убитими понад 30 чоловік, половина з них командири. Серед останніх наш милий, славний друг Гаврюша Троян. Куля поклала його на смерть. Поруч нього Аполлон і багато інших славетних і вірних товаришів померли.

Не доходячи до Гуляйполя, ми зустрілися з великими свіжими нашими силами під командуванням Брови та Пархоменка. Потім на наш бік перейшла 1-ша бригада 4-ї дивізії кінної армії Будьонного на чолі з самим командиром Маслаком. Боротьба з владою та свавіллям зробилася ще жорстокішою.

У перших числах березня Брова та Маслак були виділені мною з армії, котра знаходилась при мені, у самостійну донську групу і передислоковані в район Дону та Кубані. Виділено було й групу Пархоменка й спрямовано в район Воронежа (зараз Пархоменка вбито), на чолі залишено анархіста Чугуєва. Виділено було групу шабель з 600 і полк піхоти Іванюка під Харків.

У цей же час наш кращий товариш і командир Удовиченко був поранений, через що його з одною частиною довелося відправити в район Новоспасівки для лікування. Там його вистежив один великий каральний загін, і під час стрілянини він і Матросенко (повстанець і поет із селян) застрелились. Причому Матросенко зовсім, а в Удовиченка куля потрапила в голову нижче мозку. І коли комуністи взяли його й дізналися, що він є Удовиченко, надали йому швидку допомогу й на час врятували від смерті. Незабаром після цього я мав від нього вісті. Він лежав у Олександрівську в лікарні. Його страшенно катували, пропонували зректися від махновщини через підпис якогось паперу. Проте він з презирством усе це відкинув, незважаючи на те, що в цей час ледве міг розмовляти, й тому був напередодні розстрілу, але розстріляно його чи ні, мені не вдалося з'ясувати.

Сам я за цей час здійснив рейд через Дніпро під Миколаїв, а згодом назад через Дніпро понад Перекопом пішов до свого району, де мали

зустрітися з деякими своїми частинами. Біля Мелітополя комуністичне командування влаштувало мені пастку. Назад на правий берег Дніпра вже ходу не було. Пішла крига Дніпром, тому мені самому довелося сісти на коня (на той час Махно мав розтрощену ногу, куля винесла мало не всі кістки із щиколотки. — Автор) й керувати маневром бою. Від одної частини я ухилився. Інші свої розвідчастини примусив добу стояти розгорнутим фронтом у чеканні бою, а тим часом вчинив перехід у 60 верст. Розгромив на світанку 8 березня третю частину більшовиків, яка стояла біля Молочного озера, і стрілкою між Молочним озером та Азовським морем вийшов на простір у районі Верхнього Токмака. Тут я відкомандирував Куриленка у район Бердянська — Маріуполя керувати в цьому районі справою повстання. Сам пішов через Гуляйполе в район Чернігівщини, звідки від кількох районів у мене були селянські делегації, аби зазирнув до їхнього району.

На шляху мою групу, тобто групу Петренка в 1500 шабель і з двох піхотних полків, що знаходились при мені, було зупинено й стиснуто з усіх боків сильними більшовицькими частинами. Тут знову-таки довелося мені самому керувати контратакою. Контратака була вдала. Ми розбили ворога вщент, багато взяли в полон людей, гармат і коней. Але через дві доби нас знову атакували свіжі й сильні частини противника. Щоденні бої настільки втягнули людей у безстрашшя за життя, що відвазі й геройству не було межі. Люди з вигуком: «Жити вільно чи померти в боротьбі! — кидалися на будь-яку частину й примушували її бігти. Під час одної понадбожевільної за відвагою контратаки я був упритул пронизаний більшовицькою кулею в стегно через сліпу кишку навиліт і впав з сідла. Це спричинилося до нашого відступу, бо чиясь недосвідченість крикнула по фронту: «Батька вбито!»

12 верст мене везли, не перев'язуючи, на кулеметній тачанці, і я зовсім було зійшов кров'ю. Я безтямний лежав під охороною і доглядом Льови Зіньківського. Це трапилось 14 березня. Уночі 15 березня біля мене сиділи всі командири груп, члени штабу армії на чолі з Білашем і вимагали підписати наказ — розіслати по 100, по 200 бійців до Куриленка, Кожина та інших, які самостійно керували повстанням у визначених районах. Наказ цей мав мету: відправити мене з особливим полком у тихий район до часу, поки я вилікуюсь і сяду в сідло. Наказ я підписав і дозволив Забудькові виділити легку бойову групу і у вказаному районі діяти самостійно, не втрачаючи зі мною зв'язку. А на світанку 16 березня частини були вже розіслані, крім особливого полку, що лишився біля мене. І в цей час на мене наскочила 9 кавалерійська дивізія і протягом 13 годин переслідувала 180 верст. У селі Слобода біля Азовського моря ми замінили коней і п'ять годин годували людей і коней.

17 березня ми вийшли в бік Новокаховки і, проминувши верст 17, наштовхнулися на інші свіжі кавалерійські частини більшовиків, які йшли слідами Куриленка і, втративши сліди останнього, напали на нас. Прогнавши нас (а нам потрібен був відпочинок, ми неспроможні були до бою) верст 25, зовсім почали напосідати. Що робити? У сідло я сісти не можу, я ніяк на тачанці не сиджу, а лежу й бачу, як позаду за 40—50 сажнів іде рубка, люди наші вмирали лише з-за мене, тільки за те, що не хотіли полишити мене. Та, зрештою, загибель очевидна і для мене, і для них. Противник чисельністю у 5—6 разів більше і бійці в нього свіжі. Дивлюсь, до мене на тачанку чіпляються кулеметники, які були тут, біля мене. Їх було 5 чоловік під командою Мишка з села Чернігівки Бердянського повіту. Поцілувавши, вони прощаються зі мною і тут же кажуть: «Батьку, ви потрібні справі нашої селянської організації. Ця справа дорога нам. Ми зараз помремо, але смертю своєю врятуємо вас і всіх, хто вірний вам і вас збереже. Не забудьте передати нашим батькам це». Хтось із них мене поцілував, і більше нікого з них я біля себе не бачив. Мене в цей час Льова Зіньківський на руках переносив з тачанки до селянського воза, якого хлопці дістали (селянин кудись їхав). Я чув тільки кулеметну тріскотняву й вибухи бомб. То кулеметники стали на шляху більшовиків.

За цей час ми віддалилися на 3—4 версти і перетнули річечку, а кулеметники там полягли.

Потім ми заїжджали на це місце, і селяни села Стародубове Маріупольського повіту показали нам серед поля могилку, де вони, селяни, поховали наших кулеметників. Й нині згадуючи цих простих чесних селян-борців, я не можу втриматися від сліз. Я все ж повинен сказати тобі, дорогий мій друже, що це мене начебто вилікувало. Того ж дня ввечері я сів у сідло і вийшов з цього району.

У квітні місяці я налагодив зв'язок з усіма своїми частинами й тими, хто був недалеко від мене, наказав згрупуватися на Полтавщині. До травня місяця я згрупував на Полтавщині Кожина й Куриленка. Це склало понад 2000 шабель самої кінноти й кілька полків піхоти. Вирішено було піти на Харків і розігнати земних володарів з партії більшовиків. Проте останні не спали. Вони вислали проти мене понад 50 автоброньовиків, кілька дивізій кінноти, цілу армію піхоти. Бій з цими частинами ішов протягом кількох тижнів.

Через місяць після цих боїв там же, на Полтавщині, в одному з боїв загинув Щусь. Останнім часом він був начальником штабу групи Забудька й дуже гарно й чесно працював. А ще через місяць загинув Куриленко. Під час переходу нашої армії через залізницю він своєю групою прикривав армію. Розташовуючи частини, він залишився з черговою чотою, сам особисто спостерігав за роз'їздом. На одному з хуторів його схопила кіннота Будьонного, і він там загинув.

18 травня кінна армія Будьонного просувалася з району Катеринослава на Дон для придушення селянського повстання, керованого нашими товаришами Бровою та Маслаком — командиром 1-ї бригади армії Будьонного, який з усією бригадою перейшов на наш бік.

Наша зведена група під керівництвом Петренка й Платонова, при якій знаходився я та головний штаб, стояла за 20—15 верст від маршруту, де рухалася армія Будьонного. Це спокусило Будьонного, бо він добре знав, що я знаходжусь завжди при зведеній групі. Тому він наказав начальнику авточастини рухатись туди ж на Дон для придушення повстання трудового селянства, а в цей час залишити 15 автоброньовиків і оточити передмістя села Новогригорівка (Стременне). Сам Будьонний з частинами 19-ї кавалерійської дивізії через поля і шляхи прискочив у с. Новогригорівку раніше, ніж розрахував начальник бронечастини, який обминав річки та байраки і розставляв біля шляхів сторожові броньовики. Пильне око наших спостерігачів це вчасно помітило, що дало нам можливість приготуватися, і якраз у той час, коли Будьонний наближався до нашого розташування, ми кинулися йому назустріч.

Одразу Будьонний, який гордо скакав попереду, кинув своїх соратників і, підлий боягуз, почав утікати. Страхітлива картина бою відкрилася тоді перед нами. Червоні частини, що прийшли на нас, складалися з колишніх частин внутрішньої охорони. З нами на Кримському фронті не були, нас не знали і, звичайно, були ошукані, вірили, що йдуть на бандитів. Наші ж друзі-повстанці відчували себе правими і вважали своїм обов'язком за всіх умов розбити їх і роззброїти.

Улітку 21-го року ми весь час виходили з боїв. Посуха й неврожай на Катеринославщині, Таврії, частині Херсонської та Полтавської губерній, а також на Дону примусили нас передислокуватися частково на Кубань і під Царицин та Саратов, а частково на Київщину та Чернігівщину. На останній весь час вів бої товариш Кожин. Під час зустрічі з нами він передав мені цілі стоси протоколів чернігівського селянства, в яких висловлено повну підтримку нам у боротьбі за вільний радянський лад.

Я особисто з групою Забудька і Петренка здійснив рейд до Волги, обминув увесь Дон, зустрівся з багатьма нашими загонами, зв'язав їх між собою та азовською групою (колишн. Удовиченка).

На початку серпня з-за серйозної хвороби було прийнято рішення виїхати мені з деякими командирами за кордон для лікування. У цей час

були важко поранені наші найкращі командири Кожин, Петренко, Забудько.

13 серпня я з сотнею кавалеристів узяв напрям до берегів Дніпра і 16 серпня на світанку з допомогою 17 селянських рибальських човнів між Орликом і Кременчуком перетнув Дніпро. Того ж дня був 6 разів поранений, але не важко.

Під час нашого пересування на правому березі Дніпра ми зустрічали багато наших загонів. Ми повідомляли мету нашого виїзду за кордон і від усіх чули єдине: «Їдьте, вилікуйтеся, батьку, і повертайтеся знову нам на допомогу».

19 серпня за 12 верст від Бобринця ми наштовхнулися на розташовану на річці Інгулець 7-му червону кавалерійську дивізію. Поворот назад загрожував нам загибеллю, бо один кавалерійський полк притиснув нас і намагався відрізати нам шлях назад, і тоді я попросив Зіньківського посадити мене на коня. Одразу, вихопивши шашки і з вигуками «ура», кинулися ми в село і врізалися в розташування кулеметної команди кавалерійської дивізії, яка згадувалася. Захопивши 13 кулеметів «максим» і 3 «люїс», ми рушили далі.

У той час, коли ми захоплювали кулемети, уся кавалерійська дивізія вискочила з села Миколаївки та найближчих хуторів у поле і, оговтавшись, перейшла в контратаку. Ми таким чином опинилися в мішку, однак не занепали духом. Збивши зі свого шляху 38 полк 7 кавалерійської дивізії, ми потім ішли 110 верст, відбиваючись від безладних атак цієї дивізії і, зрештою, відірвалися від неї, щоправда, втративши 17 кращих наших товаришів...»

41.

Самійло, скориставшись з відвідин Сашком Безсмертним Волошок, покликав його до себе, виставивши аж сулію самогону. Сашкові очі округлилися від невіри й щастя, він налив повну склянку, вижлуктив спроквола, зачудовано покрутив головою, скосив на Самійла око й мовив:

— Щось людське в тобі, Миколайчук, іноді прокльовується, це точно. А я вважав тебе суцільною контрою.

Самійло й собі налив півсклянки — для розмови годилося,— заперечив:

— У тебе, товаришу Безсмертний, для людей лише дві фарби: чорна й біла.

— Бо така в нас доба — революційна, і розмежовуватися треба. Я чого з тобою п'ю? Бо хоч і гуляв ти з Махном, а не куркуль. Середняк, виходить, а наша рідна Радянська влада вас ворогами не вважає.

— Спасибі й на тому,— всміхнувсь Самійло й налив Сашкові ще півсклянки. Той не заперечував, і скоро сулія спорожніла мало не наполовину. Сашкові очі зробилися скляними, а він сам агресивнішим: насварився на Самійла кулаком і заявив, що все одно колись Радянська влада поставить його до стінки, бо від нього за версту тхне бандитським духом, і всі, хто воював з Червоною Армією, хоч і амністовані, проте вороги. Він спробував налити собі ще, але розхлюпав горілку, Самійло наповнив йому склянку сам, і Безсмертний признався, що тільки за це поважає Миколайчука. Це було його останнє визнання, бо поклав голову просто на стіл і захропів умиротворено.

Самійло почекав трохи і, упевнившись, що Сашка не розбудити й гарматним пострілом, витягнув із внутрішньої кишені його піджака печатку. Власне, заради цієї операції і виставив Безсмертному сулію. Єоня принесла два клаптики паперу, Самійло, подмухавши на печатку, проштампував їх. На одному з клаптиків Соня написала: цю довідку видано родині Миколайчуків з хутора Волошки, що вони відряджені на Єлисаветградщину по зерно для осінньої сівби. Довідка мала слугувати перепусткою для переправи через Дніпро — Самійло чув, що на мостах стоять застави й ретельно перевіряють документи.

Безсмертний оклигав під вечір — Самійло великодушно налив йому ще склянку на похмілля і випровадив назад у Дорожнянку, а сам уночі подався до байраку, витягнув з печери кулемет і всю зброю. Удома кулемет розібрав і поклав на дно воза, закидав сіном, зверху поставив сапети з картоплею, мішки з вівсом, наган засунув під дошку попереду, аби міг одразу вихопити, запріг вороного, посадив Соню на воза і, намагаючись не дивитися у сумні й докірливі очі матері, вранці рушив з Волошок. Василь Божко їхав поруч — удвох вони відбилися б від будь-якого червоного патруля.

На кічкаському мосту в них ретельно перевірили документи, Самійло бачив, як захвилювалася Соня, як витягнулося в неї обличчя, та обійшлося, пропустили, і Самійло вже з легкою душею погнав вороного на північ, тримаючись придніпрового тракту. Їхали переважно ночами, відпочиваючи у спеку в пришляхових гайках, і на шостий день нарешті дісталися Мишуриного Рогу. Хутір Бичачий лежав недалеко від села — кілька хат за горою у вибалку, Самійло в'їхав у нього на світанку. На околиці їх зупинили троє озброєних хлопців. Пильнували у кущах і перетнули шлях, коли віз порівнявся з ними. Хлопець у картузі з лакованим козирком загрозливо підвів гвинтівку, та, угледівши Самійла, усміхнувся:

— Невже Миколайчук?

Тепер і Самійло впізнав його: синок Григорія Новака з Кінських Роздорів, здається, Микола...

— Микола Новак? — запитав.

— Точно.

— Отаман на хуторі?

— Де ж іще бути? Радий бачити вас, Самійле. Кращі люди з'їжджаються.

Самійло зняв кашкет, рукавом обтер піт, що раптом зросив чоло. Відчув полегшення: нарешті був серед своїх, хоч і знав — головна небезпека попереду.

Махно, побачивши Миколайчука, розплився у щасливій усмішці. Отаман лежав, укритий ковдрою, і Галина клопоталася біля нього. Махно спробував підвестися, поморщився від болю, простягнув до Самійла руки, вони розцілувалися, і отаман сказав:

— Я знав, що ти не кинеш мене. А в нас, бачиш, сутужно. Червоні напосідають, і рада вирішила переправити мене за кордон. На лікування.

— Шість куль за один день... — Галина мало не заплакала.

— І все ж живемо! Завтра рушаємо на захід. Підеш зі мною, Самійле?

— Якщо вже тут... З Сонею я...

— Гарна в тебе жінка.

— Гарна,— ствердив Самійло.

— І мені повезло,— Махно перевів погляд на Галину. — Щасливі ми з тобою, Самійле.

— Щасливі... — іронічно всміхнулася Галина. — Женуть, мов зайців, і Нестор лише чудом вцілів. Кулі дзижчали, як джмелі, і всі в Нестора. Мене ж і не зачепило...

— Ти на конях? — запитав Махно.

— Двійко: мій вороний і ще Божковий.

— Василь Божко? — зрадів отаман. — І він тут?

— До мене у Волошки прискочив, а потім ми разом сюди.

— На тачанці?

— Що ви, отамане! Перший червоний пост затримав би. На возі. Але з кулеметом.

— Дякую, Самійле,— просто мовив Махно. — Ти мій справжній побратим. Сьогодні ж хлопці поставлять твого «максима» на бричку й третього коня підпряжемо. Ще одна кулеметна тачанка до моїх шістнадцяти.

— Скільки шабель маєте, отамане?

— Сотню — і всі відчайдухи. Вважай — полк. Принаймні від червоного полку завжди відіб'ємось.

З хутора виступили вночі й рушили на південний захід. Потім узяли круто на південь: Махно вважав, що найкоротший шлях до Дністра через Знам'янку — найнебезпечніший, там, у великих містах та на залізничних станціях — Єлисаветграді, Жмеринці, Умані — стояли сильні більшовицькі гарнізони.

Самійло з Сонею їхали на тачанці, кіньми правив Божко, він був хлопець веселий, весь час муркотів пісні, особливо подобалося йому співати «Розпрягайте, хлопці, коні». Їхня тачанка трималася отаманової брички, і Божко цілком справедливо вважав себе і Самійла найпершими батьковими охоронцями.

До ранку, перетнувши тракт між Олександрією та П'ятихатками, загін пройшов понад сто верст. Їхали у напрямку на Бобринець та Долинську — селяни розповідали, що сильних червоних гарнізонів там нема. Повідомлення ці виявились неправдивими, бо за кілька кілометрів від Бобринця їх атакувала велика кавалерійська частина — з'ясувалося, сьома кавалерійська дивізія. Махно наказав розвернути тачанки, Самійло бив з кулемета, а Василь спритно маневрував, аби не потрапити під удар кінноти. Раптом Соня побачила, що отаманова бричка перевернулася. Вони підскочили до Махна — він лежав боком на землі й лаяв останніми словами колесо, яке так невчасно зіскочило. Миколайчук із Зіньківським хотіли посадити отамана на Самійлову тачанку, та Махно звелів подати коня.

— У тобі, отамане, шість куль... — спробував відмовити його Зіньківський, та Махно люто скреготнув зубами.

— Не чекай, поки влучить сьома. Коня!

І все ж сам сісти на жеребця не зміг. Зіньківський з Самійлом підняли його на руках, батько вмостився в сідлі, і загін, побачивши отамана, врізався в червоний ескадрон, зім'яв його, і влетів у якесь невеличке село. Тут їх зустріли кулеметними чергами, та вогонь був безладний, махновці порубали кулеметників, інші здалися; захопивши кілька «максимів» та «люїсів», повстанці вирвалися з оточення.

На першому ж привалі Махно зібрав найближчих товаришів. Сидів на тачанці, Галина підклала йому під спину подушку, отаманове обличчя пожовтіло, лише очі світилися — молодечо й навіть задерикувато. Петренко сів на траву поруч з тачанкою, а Самійло стояв, спершись на крило. Зіньківський заліз на місце кучера, він височів над отаманом, посміхався поблажливо. Це не сподобалося Самійлові, він хотів зауважити Левкові, але той перший почав розмову:

— Як учинимо, отамане?

— А ти як вважаєш?

— На захід.

— Ну й дурний.

— Це я дурний? Не чекав від вас, батьку.

— Як гадаєш, що зараз червоні роблять?

— Орієнтуються, аби нас швидше прищучити.

— Саме так — орієнтуються. У них, знаєш, телефонний зв'язок і телеграфісти на станціях і в містах. Зараз командир сьомої дивізії піднімає всі гарнізони на заході, либонь, здогадалися, куди ми намітилися. Не дурні.

— То як вчинимо? — запитав Петренко.

— На південь, до Баштанки. А там — крутий віраж і на захід. Зіб'ємо червоних зі сліду.

— Ви, батьку, завжди щось вигадаєте,— сказав Зіньківський. — Стратег!

— Не підлещуйся,— реготнув Махно і випростався на сидінні. — Рушаймо, друзі, нині кожна хвилина дорога.

Півтора дня, не зустрівши жодної червоної частини, загін просувався на південь. У районі Баштанки повернув круто на північ і подався на захід. І тут, у районі Голти, під час переходу залізниці наштовхнувся на сильний заслін. Праворуч за залізницею починався гайок. Шлях обминав

його, Божко з двома вершниками поскакав уперед на розвідку, вони проминули гайок, не помітивши нічого підозрілого, загін, перетнувши залізницю, розтягнувся на путівці, і тут саме з гаю вдарили кулемети. Махно підвівся на тачанці, наказуючи роззосередитися, і одразу впав. Самійло люто стьобнув батогом вороного, обігнув отаманову тачанку, накрив узлісся кулеметною зливою — побачив, як рвонула шляхом отаманова тачанка, а він усе строчив і строчив, поки загін не загубився у видолинку. Лише тоді Соня пустила коней, і тачанка, не припиняючи стрілянини, помчала навздогін своїм.

Махно лежав на сидінні, і Галина тримала на колінах його голову.

— Живий? — запитав Самійло.

— Погано... — з відчаєм відповіла Галина. — Боюсь — дуже погано...

Промчали ще версти дві-три, нарешті збагнувши, що погоні нема, зупинилися. Махно, заплющивши очі, стогнав. Куля влучила йому нижче потилиці й пройшла навиліт через праву щоку.

— Ще поживемо!.. — раптом озвався отаман. Він спробував підвестися, та Галина не дала. Вона спритно перебинтувала рану, з бинтів тепер визирали лише отаманові очі. Самійло нахилився над ним, і Махно прошепотів йому у вухо:

— Женіть просто на захід. Тепер усе залежить від швидкості. Зуміємо випередити червоних, урятуємося, інакше загинемо. Швидше, брате, жени коней...

Отаман знесилився, заплющив очі, Галина спробувала напоїти його чаєм з пляшки, та він відкинув її руку. Загін стирлувався навколо Махнової тачанки, і Самійло сказав голосно, аби почули всі:

— Отаман наказує: швидше до Дністра! Якомога швидше. Просуватимемось уночі, в цьому порятунок.

Трапилось це 22 серпня, і за чотири дні загін пройшов понад півтораста верст. Просувалися, обминаючи великі шляхи, путівцями, а то й бездоріжжям. І все ж 26 серпня знову наштовхнулися на червоний заслін. Сталося це на світанку, коли вже збиралися переднювати, заховавшись десь у гаю чи байраці. Шлях повстанцям перепинила піхотна частина, вона займала вигідну позицію на схилах двох горбів і накрила загін кулеметним вогнем. Кулемети розстрілювали безжалісно, але Самійло відстрілювався до останку, й Соня, яка правила кіньми, вивела тачанку в безпечне місце. У цьому бою полягло багато — близько двадцяти хлопців, і серед них найкращі й найзагартованіші: Петренко, Платонов та Іванюк. Та до Дністра лишився один кидок, і 28 серпня загін вийшов у районі Могильова-Подільського на радянсько-румунський кордон.

Дністер відкрився відразу, лежав у неглибокому каньйоні, і підходи до нього були утруднені. Неширокий, проте стрімкий, і жодного малого чи великого човна.

Махно простягнувся у тачанці, дрімав, Галина не наважувалась розбудити його навіть для того, щоб показати такий довгожданий румунський кордон: усього за якихось двісті сажнів видно чоловіка, який ловить рибу на правому березі, і за бажання можна докричатися до нього.

Самійло, який після смерті Петренка прийняв командування загоном, розпорядився:

— Шукайте село, хлопці, здається, вище за течією, бачите, он тополі на обрії, певно, там люди.

Божко з товаришами поскакали туди, аби знайти човни чи в крайньому разі плоти, а Самійло наказав решткам загону окопатися на підходах до річки й тримати оборону, якщо наскочать червоні.

Василь повернувся скоро, доповів, що човни знайдено й рибалкам заплачено, але тачанки переправити не вдасться. Отамана й людей перевезуть на човнах, коні перепливуть Дністер, зрештою, підводи чи брички можна буде придбати вже у Румунії.

Самійло стояв з Сонею на високому березі, дивилися на румунський бік, раптом Соня підвела на нього очі й запитала:

— Невже й ми туди, на чужину?
— Не хочеш?
— Ні.
— І я не хочу. Нема кращої місцини, ніж Волошки.
— І Горпина Прокопівна чекає.

Самійло подумав, що, мабуть, їх жде не дуже солодке життя, бо Сашко Безсмертний притискатиме його. Та, зрештою, землі на Україні багато, й вони з Сонею та матір'ю можуть податися кудись на Вінниччину або Поділля, руки в нього до роботи охочі, не може селянин пропасти на українських чорноземах.

А на річці вже з'явилися човни, сім великих плоскодонок, і Самійло подумав: якщо зв'язати два чи три, то можна переправити й тачанку. Проте як спустити її з крутизни — не втримати, все одно розіб'ється.

Галина розбудила Махна, він сів у тачанці, одразу все збагнув, озирнувся на Самійла, запитав:

— Кордон?

— Так, батьку. — Самійло знав: це їхня остання розмова, тому й уперше назвав отамана батьком. Були вони побратимами, братами, батьком його називали всі, крім Миколайчука, та сьогодні Самійло нарешті цим коротким словом висловив найсокровенніше, усе, що думав і що відчував.

Махно метнув на нього здивований погляд, але нічого не сказав, роззирнувся, побачив хлопців, що залягли в неглибоких окопчиках, мовив:

— Не дуже гостинно проводжає нас рідна земля. — Він говорив тихо, мало не пошепки, і Самійло нахилився до отамана, щоб почути. А Махно сказав ще: — Душа болить більше, ніж рани, шкода мені України, віщує серце — не бачити вже її. Не зрозумів мене народ, а я хотів йому тільки кращого, свободи й рівності, того, що проголосила революція. За революцію бився, шкода — програв, не було в мене інших помислів, ніж щастя народу. Що ж, женуть мене більшовики, мов скаженого пса, але народ колись збагне, що зі справжніми революціонерами більшовики розправлялися так само, як і царат. Та що царат,— махнув рукою,— Ленін з Дзержинським у репресіях обійшли самого Миколу Другого. — Помовчав і наказав: — Давай, Самійле, починай переправу.

— Зараз спустимо вас, батьку, на берег, коні самі перепливуть, а там, у Румунії, купите бричку...

— Купите?.. — Махно зміряв Самійла допитливим поглядом. — Ти лишаєшся?

Самійло не відвів очей.

— Так, вертаємось з Сонею у Волошки, до матері.

Махно не став умовляти, тільки й сказав:

— Вклонись від мене Гуляйполю.

Отамана на ковдрі спустили до води, поклали на дно човна, Галина примостилася поруч, і човнярі взялися за весла. Кілька гребків, і пристали до румунського берега.

Самійло з Сонею стояли на кручі, бачили, як винесли отамана з човна, посадили на коня. Вершники рушили, а Самійло постояв ще на березі, витягнув з кишені наган й закинув його мало не на середину річки — свою останню зброю. Потім швидко домовився з одним з човнярів, і той пригнав з села звичайного воза в обмін на ресорну бричку. Обидва лишились задоволені — Самійло запряг у воза вороного й полишеного йому Божком гнідого. Посадив Соню й повернув на схід.

За ніч вони проїхали кілька десятків верст і вранці дісталися великого села Цибулівки. Самійло звернув з тракту на бічний путівець, шукаючи зручного місця десь у вибалку, і в цей час їх наздогнав червоноармійський роз'їзд. Зупинили, й командир у гімнастерці з синіми «розговорами», зиркнувши на коней, запитав:

— Хто такі?

Самійло не став брехати, що місцеві, дістав папір з Сашковою

печаткою, пояснив, чого потрапили сюди. Командир спішився, ретельно обшукав підводу і, нічого не знайшовши, запитав:

— Де ж зерно, за яким приїхали?

— Ще не купили, дорого правлять.

— Ну, гаразд,— простягнув йому довідку командир, але ще раз зиркнувши на неї, засумнівався: — З якого повіту? Гуляйпільського?

— Засуха у нас, неврожай тобто,— пояснив Самійло якомога спокійніше, хоч і злякався.

— З Гуляйпільського?.. — протягнув командир. — Дивно... Ану, завертай до села,— вирішив,— там розберемося.

— Але ж ми додому,— запросився Самійло,— бачите, дружина втомилася...

— Баба в тебе ладна,— схвалив командир. — Гаразд...

Певно, він вирішив відпустити Самійла, та на шляху за пітверсти до путівця з'явилися вершники, багато вершників, не менше ескадрону. Вони наближалися швидко, риссю, і скоро оточили віз.

— Кого затримали, Сенценко? — запитав чоловік у шкіряній куртці, який сидів у тачанці.

— Невідомі люди, товаришу Мосін,— одповів командир. — Бомаги наче справні.

Самійло ковзнув оком по тачанці, й серце в нього закам'яніло: упізнав знайомі окуляри в круглій металевій оправі, свинячі очиці за ними.

— Ану, дай мені бомаги,— наказав чоловік з тачанки.

Самійло ступив до воза, повернувся спиною до Мосіна — у ньому ще жевріла крихітка надії. Але одразу згасла.

— Цекай, цекай,— сказав Мосін,— якого цорта їх занесло сюди з самого Гуляйполя?

Він зіскочив з тачанки, обійшов віз, і очі в нього радісно зблиснули.

— Старі знайомі! — вигукнув. — Це ж ти, махновець, чи, може, не ти? І твоя дівка... — Озирнувся до командира. — А ти кажеш: справжні бомаги... Махновець він,— тицьнув пальцем у Самійла,— а баба його зрадниця. Слава Богу, спіткалися. Помінялися в нас долі,— мовив з торжеством,— ти мене хотів до стінки поставити, але ж тепер ми тебе. Не втецеш, як колись... — Пояснив командирові: — Оцей тип біля Махна обертався. — Додав скрушно: — Отамана випустили, то хоц цього... — Випростався, поправив пас на шкірянці, переможно зблиснув окулярами й наказав: — Розстріляти!

Самійло щільніше притиснув Соню, підвів очі на чисте небо, погладив Соню по щоці, ще раз зазирнув їй у вічі й мовив:

— Я кохаю тебе й не шкодую ні за чим.

— І я також... — тільки й сказала.

А червоноармійці вже підводили гвинтівки, останньої миті Самійло спробував затулити Соню, та не встиг — вони так і впали на траву, обійнявшись.

Мосін перевернув розстріляних горілиць, упевнився, що мертві, наказав викопати могилу. Червоноармійцям лінькй було копати глибоко, заглибилися в землю лише на півдержака заступа, засипали землею розстріляних, залишивши над ними ледь помітний горбок. І тоді Мосін підійшов до нього й плюнув.

Командир з синіми «розговорами», побачивши, сказав:

— Хоч ти й чекіст, Веніамін Мосін, а гівно. Точно кажу, гівно!

— Незрілий ти ще, Сенценко, партійним кірпіцом тебе слід протерти, хоч і ескадроном командуєш.

Командир презирливо подивився на Мосіна, скомандував:

— На коня!

І ескадрон на рисях пішов до Бершаді.

Уже восени могила, в якій поховали Соню з Самійлом, просіла, горбочок зрівнявся зі степом, заріс ковилою та полин-травою; ніхто з поодиноких перехожих не міг і здогадатися, що лежать край шляху двоє закоханих.

МИХАЙЛО ШВАЙКА,
народний депутат УРСР, заступник голови Комісії з питань економічної реформи й управління народним господарством Верховної Ради УРСР

економіка кривих дзеркал

Деякі факти про спотворену структуру української промисловості

Як і більшість представників опозиції, автор цієї статті Михайло Андрійович Швайка переміг на виборах значною мірою тому, що певні сили будь-що намагались добитися його поразки. Аж до того, що його суперником по округу «випадково» опинився відомий академік.

Чим же не сподобався у ті роки властям Михайло Андрійович? Адже у табір для політв'язнів не потрапляв, ніяких листівок не поширював і навіть вісімнадцять (!) років був у числі активістів обкому партії. То більш — його трудова діяльність гідна всілякої поваги.

Працював у вузах Львова доцентом кафедри політекономії, деканом економічного факультету сільськогосподарського інституту, а також у Львівському відділенні Інституту економіки АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника.

Опублікував більше ста наукових праць.

Річ у тім, що М. Швайка одним з перших українських економістів ставив питання про необхідність створення в республіці власної банківської, фінансово-кредитної і грошової системи. Його потяг до вивчення вироблених людством цивілізованих форм господарювання і небажання вихваляти у своїх працях «вождів» з їх надуманим «вкладом» у розвиток економічної теорії, захист суверенних, національних, і зокрема економічних, інтересів українського народу неодноразово викликали гнів і обурення команди тодішнього секретаря обкому з ідеології В. Маланчука, який, за словами М. Швайки, багаторазово організовував над ним розправи, понижував у посаді і відверто знущався.

За видану 1970 року книжку «Фінанси і кредит СРСР», доповідні записки та інші праці, в яких він зробив спробу обгрунтувати необхідність впровадження госпрозрахункового господарювання, що дало б змогу народові України самому розпоряджатись землею, виробленою продукцією, всіма фінансовими ресурсами, не раз ухвалювались рішення, що забороняли йому викладати у вузі, видавати наукові праці. Тричі звільняли з роботи. З 1973 по 1976 рік був безробітним.

Нині Михайло Андрійович професійний парламентарій, котрий постійно працює у Верховній Раді УРСР.

Стаття, яку він подав до «Вітчизни», полемічна, вона відбиває думки і спостереження автора. Але ми вирішили опублікувати її практично без змін, сподіваючись, що читач сам зробить відповідні висновки.

Хоч природні багатства України, якими вона славилась споконвіку, гранично виснажені, проте вона й досі має значний виробничий і науково-технічний потенціал. Та все одно народ живе в злиднях. Чому? Гадаю, не в останню чергу тому, що економіка республіки розвивається за колоніальною схемою. Це передусім зосередження на сировинних галузях.

Виробництво на Україні значною мірою спеціалізоване на гірничорудній промисловості і селянському здержавленому господарстві. Щодо видобутку вугілля, залізної руди, сірки ми значно випередили не лише інші регіони, а й багато країн світу. На республіку припадає близько половини усього виробленого в країні чавуну, сталі, прокату, понад половина цукру й олії, п'ята частина зерна.

Вичерпуючи наші природні ресурси, центр фактично довів республіку до економічної катастрофи. Так, саме колоніальна структура виробництва, яка склалася поза нашою волею і бажанням, є архаїчною, неефективною, самоїдною і, зрештою, руйнівною. У ній переважають капітало-фондо-енерго-водомісткі галузі.

Так, у республіці видобувається один мільярд тонн корисних копалин, а разом з розкривними та іншими супутніми породами 2,5 мільярда тонн. Наша зранена, знівечена земля довго не витримає такого насильства. Над двома третинами території нависла загроза перетворитись у недалекому майбутньому на місячний ландшафт, на мертву зону.

Але не тільки сировину поставляє Україна. Засоби виробництва становлять 72 відсотки від загального обсягу валової продукції, яка в основному вивозиться за межі республіки. Народ України працює зовсім не на задоволення своїх потреб. Ми виробляємо те, чого не хочемо виробляти, нас змушують віддавати продукцію за зниженими цінами туди, куди нам невигідно. Не задовольнивши елементарних потреб свого населення, за командою з Москви український уряд відправляв продукцію на Кубу, в Анголу, Афганістан та деякі райони СРСР.

Україна прив'язана багатьма кабальними й принизливими ланцюгами до імперії, до складу якої включені такі ж, як і вона, безправні республіки, з якими її змушують співпрацювати. Принаймні так було до недавнього часу. Ця співпраця, що диригувалася з центру, пожирала результати нашої праці.

Задля справедливості слід зазначити, що у внутрішньосоюзному продуктообміні Україна внаслідок перевищення вивозу над ввезенням підтримує активне сальдо (тобто має позитивний результат), яке становило в 1987 р. 1,7 мільярда карбованців.

У наступні роки ця сума стала ще значнішою. 1989 року це сальдо в нових цінах становило 4,4 мільярда карбованців. Позитивно на цій сумі позначилось підвищення цін, хоч, наприклад, на сільськогосподарську продукцію вони й досі нижчі, ніж в деяких республіках, на третину. Але наслідками цієї діяльності ми не можемо скористатись, бо вони поглинаються базовими галузями промисловості і негативним сальдо від торгівлі з іншими країнами.

Звичайно, вивозячи, Україна й завозить. Але що? Переважна маса продукції, яка надходить з інших регіонів або імпортується з інших країн, спрямована не на задоволення потреб її громадян, а на виробничі потреби, виробництво продукції, яка знову ж таки вивозиться за межі республіки, до того ж за зниженими цінами. Предмети ж споживання завозяться на Україну за надто високими роздрібними цінами[1], які включають податок з обороту.

Основне населення республіки зайняте в галузях, в яких виробництво національного доходу на одного працівника майже в два рази нижче, ніж у цілому по СРСР. Споживання теж нижче, ніж по Союзу. На Україні також найнижча зарплата (11 місце), найменше коштів, що виділяються на задоволення соціальних потреб.

Якби Україна продавала за світовими цінами продукцію чорної металургії, вона виграла б один мільярд карбованців, від машинобудування — 2,1 мільярда карбованців, легкої промисловості — 1,9 мільярда карбованців.

Через вивезення сільськогосподарської продукції за заниженими цінами, на яку з бюджету республіки виплачувалась дотація, теж втрачаються величезні кошти, що вимірюються сотнями мільйонів карбованців.

Дуже негативно на структурі виробництва та її зв'язках з іншими регіонами позначається досі не зужита відомча форма управління, підпорядкування підприємств республіки союзним міністерствам, котрі діють відверто адміністративними, позаринковими методами, часто приймаючи безглузді рішення. Так, в один із попередніх років підприємства України відвантажили в райони Уралу і Західного Сибіру прокату чорних металів 2,5 мільйона тонн, а отримали звідти 2,3 мільйона тонн. Через такі нераціональні перевезення транспорт буквально задихається. Не враховують транспортного фактора і машинобудівні міністерства при розміщенні кооперативних поставок литва, поковок, штамповок, деталей, вузлів, комплектуючих виробів.

Економічно недоцільним є ввіз з інших республік не лише металевих виробів, а й будівельних матеріалів, а також швейних і трикотажних. Не налагоджено на Україні і випуск пляшок (тому немає в магазинах води), не налагоджено і випуск таких найпростіших товарів культурно-побутового призначення та господарського вжитку, як алюмінієва фольга, пластмасові ванни, канцелярська гумка тощо. Доводиться завозити навіть набори «Подарунок першокласника», комплектацію яких українські підприємства «не можуть забезпечити» (?). На Україні є єдина (у Миколаєві) фабрика ниток, що випускає низькоякісну продукцію. Через це більше чверті всіх бавовняних ниток доводиться завозити з Ленінграда.

Центральний уряд створив не лише економічну, а й політичну напругу, підвищивши у три і більше разів роздрібні ціни з 2 квітня 1991 року. Вирішивши перекласти усі витрати, пов'язані з недосконалим управлінням і неефективним функціонуванням економіки, на плечі народу, уряд позбавив десятки мільйонів людей, насамперед малозабезпече-

[1] Усі дані за станом до 2 квітня ц. р.

них, будь-яких засобів до існування. Ця акція також не сприятиме процесам міжнародної економічної інтеграції. Коли раніше при внутрішніх цінах Україна одержувала від експортних операцій до одного мільярда карбованців прибутків на рік, то, за попередніми розрахунками, нині матимемо збитків до 1,3 мільярда карбованців. Посилиться залежність її економіки від ввезення з інших республік продукції нафтогазової промисловості, ціни на яку підвищуються майже удвічі. Це змушує нас інтенсивніше провадити політику ресурсозберігання, економити паливно-енергетичні ресурси, поліпшувати комплексність переробки сирої нафти.

Від початку 80-х років в економіці республіки спостерігалась тенденція зниження темпів приросту додаткового продукту і народногосподарської рентабельності, що обмежувало можливості розширеного відтворення. Відзначимо при цьому, що вугільна і харчова промисловості, які давали значну частку усієї продукції, протягом останніх років не лише не виробляли додаткового продукту, а й не компенсували вартості поточних витрат. Їхні збитки досягали величезних сум — понад один мільярд карбованців.

За останні роки ще складнішим стало становище економіки України в галузі валютної самоокупності. Незважаючи на те, що ціни світового ринку на продукцію України кілька років тому були вищі, ніж всередині країни, власних валютних доходів для оплати імпортних виробів не вистачало. Дефіцит, який становив 2,1 мільярда інвалютних карбованців, був перекритий за рахунок частини валютних коштів з інших республік.

Можливості збільшення валютних надходжень стримуються негативними тенденціями в структурі експорту, які намітились. Частка продукції нафтопереробки, на яку світові ціни були вдвічі вищі за внутрішні, зменшувалась, а виробів легкої промисловості, що продаються за кордоном за цінами у два з половиною рази нижчими за внутрішньосоюзні, зростала. Збитковими є операції щодо експорту цукру в Афганістан та деякі арабські країни, а також щодо імпорту кубинського цукру-сирцю. Якщо на внутрішньому ринку один кілограм цукру до підвищення цін продавався по 80 копійок, то на світовому — по 30. На Україні виробляється 7 мільйонів тонн цукру, більш як по сто кілограмів на людину. Центр дозволяв нам залишати півтора мільйона тонн для розподілу по талонах і один мільйон тонн для потреб кондитерської промисловості.

Забравши весь наш цукор, той самий центр поставив наші жебрацькі пайки у залежність від врожаю тростини на Кубі. Оскільки там був неврожай, то ми не могли отримати навіть своїх урізаних порцій.

З перших днів революції на Україну скеровувались продзагони, де вони за допомогою зброї вилучали продовольчі ресурси. Потім наші ресурси йшли на реалізацію планів індустріалізації, колективізації, побудови соціалізму, комунізму, знову соціалізму, цього разу вже сусловсько-брежнєвського, розвинутого. Потік багатств республіки мобілізовувався на освоєння цілини, різних «великих» і непотрібних будов. А тим часом народ України не міг задовольняти своїх найперших потреб, а в роки голоду був доведений до канібалізму.

Так, центр забирав усе, що тільки можна взяти. І явно має намір брати в майбутньому. Єдиний народногосподарський комплекс змінюється на єдиний ринок. Є прагнення, як і раніше, позбавити республіку можливості вирішувати такі корінні економічні питання, як розподіл новоствореної вартості (національного доходу), прибутків, регулювання грошового обігу, оплати праці, податків, ціноутворення та ін., пов'язаних з функціонуванням цілої мережі тонких механізмів і регуляторів, на яких базується самоорганізація виробничої системи. Наприклад, молоко закуповувалось в Росії по 1,1 тис. крб. за тонну, а на Україні — по 0,7 тис. крб.

На Україні в складі продукції надто великою є частка проміжного продукту (напівфабрикатів, запасних частин, комплектуючих виробів і т. п.). Частка кінцевого продукту (готові вироби) в 1988 р. становила менше половини, що знову ж таки свідчить про спотворену структуру промисловості.

Міжреспубліканський обмін для України малоефективний, оскільки товари, які поставляються за її межі, потребують значно більших обсягів виробництва, ніж ті, що використовуються в республіці. Якщо у безпосередньому обміні ввіз вугілля на 39 мільйонів карбованців перевищує вивіз, то з урахуванням повних затрат у галузях, які його споживають, має місце зворотний результат — вивіз перевищує ввіз на 1,3 мільярда карбованців!

На всі вивезені в інші республіки продукти машинобудування, чорної металургії, хімічної і харчової промисловості, сільського господарства витрачено нафти і газу більше, ніж їх було ввезено в натурі.

Ввозячи руди, Україна поставляє в інші республіки майже половину вироблених кольорових металів. За рахунок ввезених каучуків забезпечує поставку в усі республіки шин різного призначення, до того ж на більшу суму. Постачаючи в інші республіки понад половину вироблюваної медичної техніки, ми змушені одночасно окремі її види завозити. Аналогічна ситуація складається щодо хімічного і нафтохімічного, ковальсько-пресового та підйомно-транспортного устаткування, тракторів і сільськогосподарської техніки.

Нічого схожого на ринок! Навпаки, жорсткий позаекономічний розподіл, який не дає жодних стимулів для розвитку виробництва.

На території республіки знаходиться багато підприємств, які є практично монопольними виробниками. Так, виробниче об'єднання «Луганськтепловоз» виробляє 96 відсотків союзного випуску магістральних тепловозів, а випуск кукурудзозбиральних комбайнів повністю зосереджений на Херсонському комбайновому заводі. Ну, а монополізм, як відомо, розбещує і самих монополістів.

Не слід забувати, що при розгляді взаємовідносин між республіками і центром ми маємо справу з кривими дзеркалами. За умов, коли від республік забрали все, самі республіки зображають нахлібниками й утриманцями... Згідно з офіційною статистикою по всіх республіках, крім Білоруської й Азербайджанської, обсяг ввезення продук-

.ії перевищує її ввезення, зокрема по 'країні — на 2,9 мільярда карбованців.

Хоч, як уже зазначалось, кубинський ;укор нам не потрібний, бо український абирають за безцінь, нас змушують вироб-ıяти і споживати саме кубинський цукор. За одішніх роздрібних цін 78 копійок за :ілограм лише сировина з Острова свободи :ам коштувала 1,5 крб. Тобто за рахунок вого народу ми підгодовуємо режим Э. Кастро.

Істотний вплив на результати ввезення вивезення продукції справляла порочна рактика ціноутворення. Так, у разі розпо-ілу по території країни податку з обороту ропорційно до трудозатрат кожної з республік сальдо України було б інше.

З найбільшим економічним ефектом, одер-<аним за рахунок різниці цін світового внутрішнього ринку, республіка імпортувала товари легкої промисловості, арфюмерно-косметичні й тютюнові вироби. Іодночас на експорті тих видів товарів .егкої і харчової промисловості, які їй були отрібні, Україна втрачала.

Не можна не відзначити й те, що продук-.ія, яка направлялась на міжреспубліканський обмін, була не лише більш матеріало-ıісткою, а й більш трудо- і фондомісткою, іж одержувана взамін. Щоб підраховувати .е, існує особлива методика. Так, щоб иробити вивезену продукцію з розрахунку а 1 мільйон карбованців її вартості, знадобилось 133 працівники, а завезену — 121. За рахунок різної трудомісткості вивозу і ввозу республіці довелось умовно залучити до сфери матеріального виробництва додатково понад 900 тисяч працівників! Відповідно повна фондомісткість вивезеної продукції перевищила ввезену. На весь міжреспубліканський обмін при цьому додатково використано основних виробничих фондів на багато мільярдів карбованців. Усе це призвело до порушення еквівалентності вартісних пропорцій, зменшило ресурси розширеного відтворення.

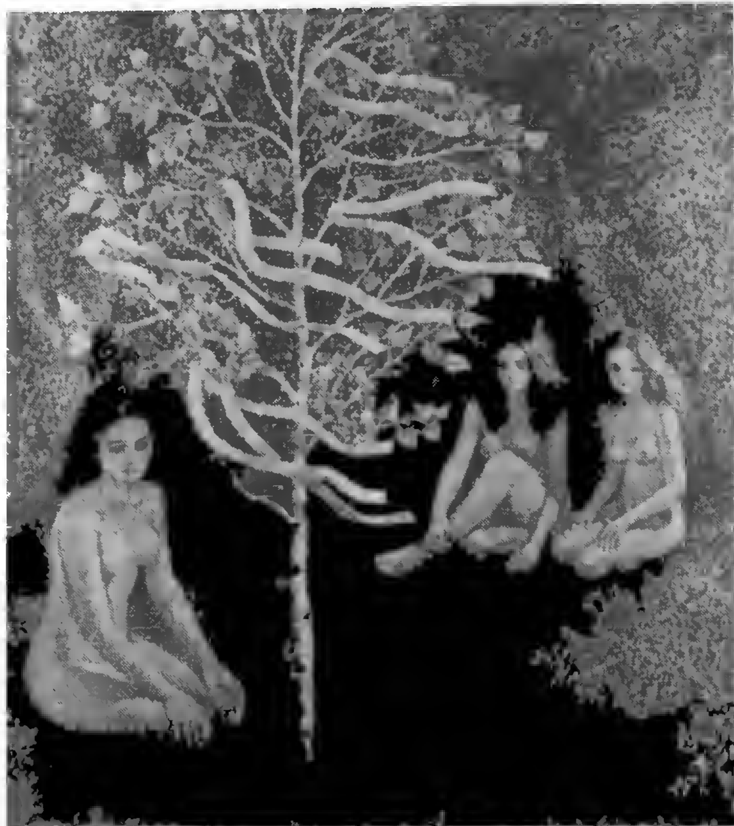
Через те, що на Україні була найнижча зарплата, найнижчі ціни, вона опинилась в гірших умовах. На Україну звалився величезний потік обезціненних грошей з інших республік, і з неї вивезено матеріальних ресурсів на десятки мільярдів карбованців, замість яких залишились лише «державні казначейські білети».

З погляду фондомісткості неефективний і зовнішньоторговий обіг. Саме за фондомісткістю імпортовані продукти харчової і легкої промисловості в два-чотири рази менші, ніж експортовані.

Подібних фактів можна навести багато. Але й цих, мабуть, досить, щоб дістати уявлення про те, як під гаслом дружби народів здійснювалась неприхована грабіжницька політика щодо республіки.

Лише повна незалежність і власна економічна політика можуть забезпечити багатостраждальній Україні всі умови для всебічного розвитку, гідні цивілізованої держави.

Раф. Багаутдінов. Ніч на Івана Купала

АНАТОЛІЙ БОЛАБОЛЬЧЕНКО

"ЦЕЙ БЕНКЕТ СМЕРТІ В ОБРАЗІ ЖИТТЯ..."

За матеріалами кримінальних справ Василя Стуса

Пробиваючи лід байдужості та тотальних обмежень, часописи, що прокинулись від багаторічної летаргії, друкують твори Василя Стуса й спогади про нього. З ними до нас прийшло не тільки реальне усвідомлення втрати, а й відчуття надзвичайної вагомості його творчої спадщини. Але на шляху до правди ще дуже повільно перегортаються сторінки його мученицької долі. Є серед тих сторінок і такі, що приховані від людей, бо викривають жорстокість та підступність системи, яка закатувала поета. Бо ще не спалені всі мости в минуле. Василь Стус був одним з перших серед своїх ровесників, хто кинув на ті мости смолоскип власного життя.

Ніхто тепер не скаже, коли до нього вперше прийшло розуміння, що «соціальна справедливість», про яку мовилося на кожному кроці, була насправді облудою. Коли він уперше пізнав ціну гучним промовам, за якими ховалися зверхнє ставлення до людей, люта ненависть до справжньої демократії, і коли відчув задуху. Сам поет напише:

Ця п'єса почалася вже давно,
і лиш тепер збагнув я: то вистава,
де кожен, власну сутність загубивши,
і дивиться, і грає. Не живе.
Отож мені найщасливіша роль
дісталася в цій п'єсі,
в якій я слова жодного не вчив[1].

[1] Усі цитати і документи наводяться за матеріалами кримінальних справ.

Кажуть, що рукописи не горять, документи ж, на жаль, мають властивість з часом зникати. Їх знищують із закінченням терміну зберігання, із прагненням сховати «кінці у воду» чи з якихось інших причин, тому й виникла думка оприлюднити принаймні деякі з них і зберегти хоча б у такий спосіб.

Першим ганебним актом, який фактично поклав початок гонінню на В Стуса, був наказ тодішнього керівництва Інституту літератури АН УРСР від 15 вересня 1965 року (№ 180) про відрахування його з аспірантури. Цей наказ, звичайно з негативною мотивацією, позбавив його не лише роботи, а й права друкуватися, сподіватися на ліпше. Коли ж Стуса було притягнуто до кримі-

нальної відповідальності за так звану антирадянську агітацію і пропаганду, автор наказу директор інституту М. Шамота 15 лютого 1972 року надіслав у слідчі органи КДБ характеристику, де жодним словом не обмовився бодай про неабиякий поетичний хист свого підлеглого — жодної світлої риси. Характеристика зроблена в обскурантистському стилі застійних часів. Наведемо її, аби читач мав уявлення про ті тенета, в які потрапив поет.

В характеристиці зазначалося:

«За час перебування в аспірантурі (з 1963 р. — А. Б.) Стус В. С. неодноразово грубо порушував норми поведінки працівника наукової установи. Стус В. С. не побажав стати на комсомольський облік, відмовився виконувати громадське доручення — ввійти до складу народної дружини.

У 1964 р., як повідомив відділ міліції Жовтневого райвиконкому м. Києва, Стус В. С. непристойно поводив себе в клубі заводу «Більшовик», ображав чергового міліціонера, за що був оштрафований.

На початку 1964 р. Стус В. С. порушив існуючі правила пересилання рукописів за кордон. У березні 1965 р. Стус В. С. самочинно намагався організувати літературний вечір на Київському верстатобудівному заводі ім. О. М. Горького, а коли члени партійного комітету заводу попросили через відсутність приміщення перенести зустріч з молодими письменниками на інший час, Стус В. С. ображав їх і демонстративно влаштував «вечір» на вулиці, де виступали невідомі «письменники», про творчість яких сам Стус В. С. нічого не міг повідомити (або не хотів. — А. Б.)

Неодноразові розмови й попередження не дали бажаних наслідків. Стус В. С. відкидав будь-які зауваження і не виправляв своєї поведінки. 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна» під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків» Стус В. С. знову порушив правила поведінки в громадських установах, виступив з провокаційним закликом стати «на захист» української інтелігенції. У письмовому поясненні Стус В. С. продовжував наполягати на своєму «праві» поширювати свої невірні погляди засудженими засобами».

Хотілося б запитати: а які, власне, «засоби» тоді були дозволені й не «засуджені»? Зазначимо не лише тенденційність і холопську заповзятливість характеристики, а й значною мірою її інсинуаційний характер. Таким чином, академік зробив свій вагомий внесок у майбутню трагедію, написавши одну з перших її сторінок.

З такою характеристикою годі було мріяти про роботу за фахом, а коли б навіть і вона не спрацювала, на перешкоді стала б пильність усіляких пантруючих органів — від партійних до спецслужб. Саме так воно й сталося: влаштувався на роботу в історичний архів — швидко звільнили, так само як і з метрополітену і навіть з кочегарки. Арешт був справою найближчого часу, тим більш що Стус не «заліг на дно», не став пристосовуватися й заробляти сумнівні дивіденти. Він пише відверті й на той час «вільнодумні», тому занадто ризиковані листи до ЦК КПУ, особисто до Шелеста, до ЦК ЛКСМУ, Спілки письменників, в яких піклується не власною долею, а долею України, її народу, долею демократії, інтелігенції, яка переслідувалась владою. Прикро, але ці довірливі та щирі листи лягли у відповідні теки і теж стали згодом письмовими доказами звинувачення. Тобто офіційні звернення до представників влади розцінювались як розповсюдження наклепницьких вигадок. Чи можливе таке в будь-якій справді цивілізованій країні?! Лише відсутність відповідей, не кажучи вже про реагування, спонукало автора надрукувати деякі із звернень у самвидавчому часописі «Український вісник». Не тільки це, а й навіть чернетки, записи, рукописи віршів, вилучені під час обшуку, без жодних доказів щодо їх розповсюдження,— тобто особисті речі! — були інкриміновані Стусові як тяжкий злочин. Зміст цих документів сповнений занепокоєності, болю, але не наклепів.

Навіть опинившись за гратами, поет ще вірить у справедливість. Він ще сподівається знайти розуміння. Показовим щодо цього є документ під назвою «Останнє слово», написаний ним власноручно і характерний для його тогочасного світогляду. Вилучений охоронцями, він долучений як доказ уже до наступної справи:

«Я перебуваю в незбагненній для себе ситуації. Ніколи мені не спадало навіть на думку, що проти мене можна виставити такі тяжкі звинувачення... Увесь смисл свого існування я вбачаю в тому, щоб жити і творити для народу, щоб бути його чесним, добрим, справедливим і незрадливим сином.

Я не націоналіст. Я ніколи ним не був і ніколи ним не буду. Більше того — усякий націоналізм мені гидкий, бо кожен народ, сущий на землі, для мене дорогий і любий. Чуття єдиної родини радянських народів — це і є моє святе чуття.

Проте ви звинувачуєте мене від імені моїх ідеалів, від імені мого народу, від імені моєї Радянської України, від імені моїх світоглядних позицій. І в цьому весь незбагненний для мене смисл поставлених мені звинувачень.

Вони тяжкі, ці звинувачення. Нестерпно тяжкі. Але сьогодні, не вважаючи їх за зовсім справедливі, я не вважаю їх і за зовсім несправедливі...

Мені дуже прикро, що окремі вірші з упорядкованої мною збірки «Зимові дерева», як виявляється, можуть бути витлумачені у вигідному для націоналістів дусі. Мені дуже прикро, що, втративши пильність радянської людини, я міг дозволити собі цілий ряд недоречних, зарізких, ідейно шкідливих віршів, віршів, які, будучи позбавлені потрібної конкретизації, можуть бути віднесені до іншого часу, а відтак трактуватися в антирадянському дусі. Нарешті, я помилково зберіг сліди молодечого зухвальства, фрондерства і бравади, не підрізав окремі зойки, не проконтрольовані світоглядом.

Мене підвів мій характер, де вразливість і гарячкуватість, помножені на впертість і певну нехіть до самопереглядань, створили грунт для проникнення тих віршів, які згадувано у звинуваченні. Важливо, звичайно, і підупадання під сторонні впливи, що зрозуміло для поета, і задерикувате бажання не видатися боягузом. Важило, нарешті, і нарікання на особисту долю і долю інших

молодих літераторів, і нарікання на ті чи інші труднощі, які ще є в нашому житті... Але признати за собою людину, що стала на антирадянський націоналістичний шлях, я не можу, бо це було б великою неправдою, бо це було б величезним перебільшенням.

Усе це стосується і збірки «Веселий цвинтар», і двох критичних статей, і письмових листів-запитів, підписаних моїм прізвищем. Потрібен був якийсь струс. Не раз і не два я відчував у цьому потребу — якось зняти із себе ті чи інші загадки од незбагненних для мене ситуацій, і тоді йшов на розмову до тих чи інших інстанцій та офіційних осіб — до ЦК КПУ, ЦК ЛКСМУ, до СП України. На жаль, жодна із таких розмов не вийшла. І припускаю, що не тільки з моєї вини. Хоч я хотів щирої розмови, хотів перед кимось викласти свою душу, як на духу. Такий струс стався за ці 8 місяців вимушеної ізоляції...

Весь жах у тому, що хоч я не передавав своєї книжки віршів за кордон, але я міг це зробити мимохіть... Весь жах у тому, що я не бачив у «Зимових деревах» нічого недозволеного, нічого шкідливого, а тому не вважав її за «нелегальну», як сказано у звинуваченні. Я не кажу про решту — статті про П. Тичину, чи В. Свідзинського, чи збірку «Веселий цвинтар», які я для себе вважав неостаточними і ще мав працювати над ними. «Розповсюдження« цих моїх творів я назвав би інакше: мені треба було усправедливити свою позицію, вислухати критичні зауваження і зважити на них. Тієї ж мети, яку закидає мені звинувачення, я не тільки не ставив, а навіть не міг подумати, що хтось може так розцінити мої дії.

Думаю, що на моїй вині, як і на вині таких, як я, відбилося й те, що чимало літераторів мого чи молодшого віку не мають змоги інакше контактувати поміж собою, як тільки ось таким способом, те, що в значної частини молодих літераторів виникла певна недовіра до тих форм роботи з молодими, яких застосовує кабінет молодого автора при СПУ, відбилося те, що немає літературних об'єднань, немає справжніх чи більш дійових контактів старших письменників і молодих, окрім контактів самоініціативних, особистих, тобто випадкових, те, нарешті, що до творчої молоді нерідко ставляться з незрозумілою підозрою.

Ось так і сталося, що, потрапивши в умови складної літературної ситуації, я наламав чимало дров, а тепер розмовляю на літературні теми із суддями...

Долучені до справи сирові чернетки віршів і статей ніякою мірою не виявляють моїх старих позицій. Неупереджено ставлячись, їх можна зрозуміти як чернетки літератора, як шлак сторонніх впливів, як миттєве попадання поетичного приймача на ворожу хвилю. І мені сором, що це мої чернетки, хоч мені водночас і боляче, що чернетки із записничка ви долучаєте до цієї справи. Тобто за те, що, викривлено тлумачачи мене, віднаходите для підтвердження своєї думки не зовсім переконливі докази, які мене, признаюся, просто по-людськи ображають. Але мені прикро, що вони, ці чернетки, є, прикро, що це написано таки моєю рукою і що я міг таке писати.

Тут чи не найбільше було говорено про вірш «Колеса глухо стукотять», присвячений пам'яті М. К. Зерова. Ви не повірили, здається, моїм поясненням, не повірили, коли так само пояснювали зміст вірша деякі із свідків,— і все тому, що ви хочете побачити в мені злочинця. Я не злочинець. Ні. Я таки думав і писав про те, що було засуджено партією, що стало предметом гірких дум для кожної радянської людини. І все ж ви, здається, маєте рацію — в цьому вірші є щось від несвідомої провокації, але ні Маркса, ні марксистів я не міг ображати, а тільки засвідчив історичну ситуацію, хоч і давно засуджену. І я чую свою вину, хай і не кримінальну, що не подумав про таке, відірване від конкретних історичних умов тлумачення, при якому вірш набирає одверто провокаційного, політично шкідливого змісту. І кожного разу це та тема, яка не дає користі, а більше шкодить, бо поет має, як казав О. С. Пушкін, «чувства добрые лирой пробуждать...»

Мені прикро, що часом я бував гнівним. Але гнівним я ніколи не хотів бути, бо завжди прагнув бути добрим, справедливим, ніжним, світлим.

Є люди, що чинять помилки зі зла. Є люди, що чинять їх з добра. Є помилки від неврівноваженості характеру, а поет беззахисний перед емоціями, він іде за ними і тому пише не завжди те, що думає, але завжди те, що переживає, передчуває, чує.

І все ж я не вважаю себе таким злочинцем, як твердить звинувачення. Я чую себе тільки «преступником», людиною, що переступила межі, прагнучи безмежно прислужитися літературі, людям, народові. Я переступив такі межі й тому, що про існування деяких із них просто не знав, а довідався тільки після арешту. Хоч думаю, мене могли б просто по-дружньому чи й суворо застерегти від повторного заступання заборонених меж, чого ні разу не було зроблено. Не приховаю, що, крім цього, мав і зухвалу звичку заступати межу — так, як це робить дитина, так, як це звикла робити людина, живучи в світі, так, як це робили поети до мене і робитимуть після мене.

Література для мене — це все. Це моє покликання. Це моє життя. Я хочу працювати для радянської культури і був би щасливий, аби мав змогу працювати для неї в поті свого чола, працювати денно і нощно, працювати навіть без винагороди — як поет, як критик, як перекладач, як майбутній прозаїк. Коли ж мене позбавлять такої змоги — тоді мені немилий і білий світ.

Дайте мені змогу працювати для літератури!

Дайте мені таку змогу — віддати своє життя і свої сили українській радянській культурі! Мені моторошно відчувати себе залишеним напризволяще, відчувати себе пропащою силою, коли чую, що міг би перевернути гори — і тільки для добра, і тільки для ніжності, і тільки для краси...

І заради них я ладен вийняти з себе душу — аби тільки не вкорочували їм віку. Заради них я згоден до смерті ходити по одній стежці, не ступаючи на траву і на квіти.

Нащо ж ви кидаєте мене у прірву?

Дайте мені змогу жити — і я обіцяю вам, твердо обіцяю, на все життя, що ви не матимете зі мною жодного клопоту. Віднині і довіку.

Прошу не губіть мого хисту. Дайте мені змогу зробити для мого народу, для моєї Вітчизни те добре, що я вже зробив, що я хочу зробити, що я обіцяю зробити.

Бо живу я тільки для тебе, бо щасливий тільки тобою, мій радянський народе, моя кохана Вітчизно.

Бо без тебе, Вітчизно, мені немає життя. Бо живий я тільки тобою і тільки в тобі.

Але ви звинувачуєте мене іменем моєї Вітчизни. І це для мене страшніше за смерть. Я волів би вмерти, аби тільки не чути цих звинувачень. Мене втішає тільки одне: коли я часом гнівався на Вітчизну, то тільки тому, що хотів бачити її святою, просив і вимагав од неї такої святості».

Читач, мабуть, уперше прочитає ці сповнені не тільки трагізму, а й віри й надії рядки. Прочитає — і перед ним стане питання: яка була потреба судити поета, позбавляти його волі? За який гріх, за яку провину, з чиєї примхи?...

Так, всі ми діти свого часу, і те, що написав Стус, слід читати саме крізь призму тодішньої нашої суспільної свідомості. А також крізь грати його камери, де світ сприймається зовсім інакше, ніж на волі. Але деяка розгубленість, викликана першим арештом, згодом минула, в чому переконують подальші матеріали справи.

Той присуд відомий — п'ять років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму (!) й три роки заслання. Чому ж «суворого»? Адже відповідно до закону режим цей призначається небезпечним кримінальним злочинцям, які вже позбавлялися волі. Іншим засудженим — лише як виняток, якщо вони становлять особливу небезпеку для суспільства. Мабуть, саме таким уявлявся В. Стус тим суддям, котрі слугували системі, нетерпимій до будь-якого інакомислення. Що ж таке суворий режим? Обмеження не тільки на посилки й побачення, а й на листування (одна продуктова посилка на рік із визначеним інструкцією набором найпростіших продуктів і то лише після відбуття половини строку позбавлення волі, два листи на місяць і т. п.). Заради чого така кара, зрозуміти неважко. Розумів це і Стус.

...Попереду нарешті порожнеча
і довгождана. Вічність пізнаю,
даровану годиною лихою.
А білий світ без кольору і звуку,
ні форми, ні ваги, ані смаку —
розлився безберегою водою
цей бенкет смерті в образі життя..

Ні відчай, ні щире слово підсудного нічого не важили. Бо суд був не нормальний, а керований зверху, кожен крок якого контролювався не менш пильно, ніж поведінка підсудного. Та й міра покарання «злочинцеві» визначалася не в нарадчій кімнаті і взагалі не в правоохоронних органах. Спроба якось виявити свою волю означала б для суддів підписати вирок самим собі.

Система, яка кинула Стуса за грати, добре розуміла, що ув'язнення для нього є насправді повільне фізичне знищення. Аби врятуватися, потрібна була якась випадковість, не передбачена цією системою, або зрада власних ідеалів. Це було не для Стуса, а коли так — страшна машина знищення почала набирати обертів...

У відповідних архівах зберігається «Особова справа в'язня» № 80029 під грифом «таємно». Розпочато її 13 січня 1972 року, тобто в день затримання. З неї можна довідатись про деталі перебування Стуса в слідчому ізоляторі КДБ. Нічого схожого на каяття! В цій справі зазначається, що вже з перших днів за мурами Стус стає «порушником режиму»: «намагався (!) співати в камері», «писав заяви, щоб йому дали можливість користуватися книжками з власної бібліотеки». При отриманні передачі від дружини, 9 червня 1972 року — «замість підпису, вчинив напис: «Враг народа В. Стус». Одне слово, «вів себе обурливо». За подібні «порушення» 14 червня 1972 року був позбавлений права купувати додатково продукти у в'язничному ларку й отримувати передачі.

В листопаді його етапують у виправну колонію суворого режиму Мордовської АРСР.

Офіційні документи зазначають, що Стус «...постійно порушував внутрішній розпорядок, неодноразово був ініціатором голодовок, підбурював засуджених до масових безпорядків, на заходи виховного характеру не реагував». Писав скарги, де не погоджувався з вироком, заступався за товаришів, протестував проти насилля адміністрації, приниження людської гідності, одне слово, не хотів коритися, догоджати... Ба... навіть писав вірші:

Ось вам сонце, сказав чоловік
з кокардою на кашкеті
і витягнув п'ятака, схожого на сонечко.
А це вам дорога,
він зробив кілька ступнів праворуч,
носаком позначивши її межу.
Щоб вам було радісно —
вмикайте магнітофони, транзистори,
беріть до рук іграшкові калатала,
бемкайте, хоч би й по голові.
Щоб не хотілося їсти й пити —
слухайте лекції, популярні кінофільми,
як ви житимете щасливо,
коли допрavитесь небесного царства.
А щоб не капав за шию дощ —
пам'ятайте,
що будь-яка злива
колись та кінчається,
навіть потоп.
Буде холодно — співайте оцих пісень,
при цьому він подав жмуток
проштемпельованих текстів
(дозволено цензурою
для колективного співу
двом, трьом і більше співакам).
Коли вам захочеться відпочити —
розучуйте цікаву гру про війну,
уявіть, що опали вас вороги
і хочуть позбавити щасливого існування.
Словом, стріляйте, кидайтесь на амбразури.
падайте під танки.
Тільки не розбігайтесь, докинув він.
— Благодійнику наш,
кому хочеться тікати з раю,—
загукали ми в одне горло,
вдивляючись в очі під кокардою,
схожі на дві крапельки ртуті.

Яка чорна невдячність за «батьківську чуйність та піклування»?! З «виховними

засобами» не забарилися. Ось він, некоригований перелік заходів, вжитих до зека № 200:

«15 травня 1973 року за відмову носити нагрудний знак об'явлено догану».

«21 травня 1973 року за відмову з'явитися на ранкову перевірку позбавлений чергового побачення».

24 травня 1973 року за відмову носити нагрудний знак, куріння в строю і невиконання вимог контролера переведений в штрафний ізолятор на 7 діб».

«27 грудня 1973 року за відмову виконати вимогу чергового контролера і неявку на виклик об'явлено догану».

«8 січня 1974 року за невиконання вимог адміністрації, постійне порушення внутрішнього розпорядку і самовільний виступ перед строєм засуджених на перевірці переведений на утримання в приміщенні камерного типу на шість місяців».

«25 березня 1974 року за відмову вийти на роботу позбавлений права закупати продукти харчування протягом одного місяця».

«14 квітня 1975 року за невихід на ранкову перевірку об'явлено догану».

«30 квітня 1975 року за відмову від роботи позбавлений чергового побачення».

«4 липня 1975 року за порушення форми одягу проведено бесіду».

«22 липня 1975 року за відмову вийти на вечірню перекличку об'явлено догану».

Тобто на кожному кроці протест у доступній для Стуса формі!

Цю зливу стягнень з усякого приводу і без приводу тимчасово зупиняє лише тяжка хвороба й резекція шлунка, зроблена 10 грудня 1975 року. Вийшов з лікарні Стус інвалідом II групи, непрацездатним. Потребував дієти та певного режиму харчування. Це добре розуміє адміністрація, але діє цілеспрямовано:

«4 червня 1976 року за порушення розпорядку позбавлений права закупки продуктів харчування на один місяць і права отримати посилку».

«14 червня 1976 року за систематичне написання скарг, в яких допускав наклепи (!) та ображання адміністрації ВТК, переведений в штрафний ізолятор на 14 діб (на хліб та воду! — А. Б.) без виводу на роботу».

«19 червня 1976 року за ображання адміністрації ВТК при етапуванні в штрафний ізолятор позбавлений права на чергове побачення».

«25 серпня 1976 року за ображання адміністрації ВТК і невиконання вимог контролерів позбавлений права закупки продуктів і чергового побачення».

«30 серпня 1976 року за відмову вийти на вечірню перекличку поміщений на 13 діб у штрафний ізолятор без виводу на роботу».

Що ж, штрафний ізолятор далеко не краще місце для будь-якої здорової людини, то більш для хворої.

Серед матеріалів є також протокол про оголошення Стусу 19 жовтня 1975 року «згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року» офіційного застереження, в якому зазначається, що Стус, «відбуваючи покарання у ВТК Дубравного ВТУ, не залишив своїх колишніх націоналістичних переконань, провадить обробку у націоналістичному дусі інших засуджених, вишукує однодумців для проведення антирадянської діяльності, збирає тенденційну інформацію з наступною передачею її своїм однодумцям на волю, ігнорує політико-виховні заходи, які провадить адміністрація колонії».

Раф. Багаутдінов. Пам'яті Василя Стуса

Цей висновок, безумовно, має логічний зв'язок з тими «виховними заходами», які застосовувала адміністрація до Стуса, незважаючи на стан його здоров'я. (Не кажучи вже про те, що ніякого злочину він не скоїв, і відбував покарання безпідставно, що вироки щодо нього скасовані і справи закриті за відсутністю складу злочину).

Отже, усі ці стягнення в основному пов'язані з дуже істотними обмеженнями у харчуванні. Якщо додати до цього численні голодування як протест проти порушень адміністрацією прав людини, то стає зрозуміло, що його і справді методично вбивали. Але на такі «дрібниці» адміністрація не звертає уваги, відповідальності за це не несе. На все є одне, цинічне пояснення: колонія не курорт. Це повсякденна практика, а щодо всіляких пенітенціарних теорій, то вони існують лише на папері. Жахливий стан вітчизняної табірної системи мало кого турбував. Проти неї хіба що повставали у свій час Л. Толстой, а в наші дні т. зв. диси-

денти, які не на словах, а на ділі боролися із системою за права людини. До них належав і Василь Стус. Доля їхня відома.

Сьогодні вже не можна не сказати вголос про те, що з точки зору «перевихователів» в'язень стає «перевихованим» лише тоді, коли він знесилений фізично й спустошений морально. Коли його опанує байдужість до власної долі, до долі товаришів по нещастю, коли він взагалі втратить людське обличчя й інтерес до того, що діється навколо. Діапазон такого «перевиховання» — стан від повної депресії до пристосуванства й запроданства. «Перевихована» людина — означає скорена!

Але В. Стуса зламати було неможливо. Тортури, попри усі сподівання його катів, лише загострили в ньому реакцію на кривду, яка подолала латентні форми і набула характеру відкритої, безкомпромісної боротьби. Цей процес був поступовим, але незворотним, про що свідчать не лише спогади його товаришів, а й табірні документи. Наведемо фрагменти з деяких. Перша так звана «річна» внутрішня характеристика від 30 грудня 1973 року:

«Засуджений Стус В. С. працював мотористом на пошитті рукавиць. Швидко засвоїв цю роботу і вже наступного місяця почав виконувати норму: I—108%, II—102,3%, III—111,8%, IV—104,8%. З травня місяця почав погано ставитись до роботи, внаслідок чого не виконував встановлені норми... Невиконання норм намагається виправдати захворюванням шлунка. Але це не так (?!).

Вимоги внутрішнього розпорядку виконує не повністю. З травня 1973 року відмовився носити нагрудний знак. За що йому оголошено 4 стягнення (!). Тільки після поміщення в ШІЗО пришив нагрудний знак і став його носити... Носить одяг, викинутий іншими засудженими. В спілкуванні постійно припускається грубощів, постійно висловлює незадоволення, намагається вести себе зверхньо. Сповнений злості на адресу адміністрації, судових органів і щодо політики КПРС. На адресу цих органів висловлює наклепницькі вигадки, як наприклад: його експлуатують, а гроші забирають для підгодівлі працівників КДБ та ВТК. Підтримує антирадянські настроєних засуджених та сіоністів. Сам оголошував кілька голодовок з різних причин від 1 до 5 діб.

В індивідуальному трудовому змаганні брати участь відмовляється. В роботі самодіяльних організацій участі не бере, до осіб, які беруть участь в роботі самодіяльних організацій, ставиться вороже. Політично-масові заходи відвідує нерегулярно. Вину свою не визнає. Вважає себе жертвою репресій Радянської держави щодо радянської інтелігенції. Постійно висловлює незадоволення виправно-трудовою політикою в СРСР».

Все це не потребує коментарів, зазначимо лише самовикривний характер документа. Людина, чия поезія є гордістю літератури, не має змоги творити. Замість того шиє рукавиці. І ще — він не вважає себе злочинцем і відмовляється носити на грудях номерний знак — «тавро», єдину в його житті «нагороду». За це оті чотири стягнення, серед яких навіть утримання в штрафному ізоляторі. Скарги на погане здоров'я нехтуються без перевірки, бо за тою ж катівською логікою «ворог народу» має обов'язково бути ще й злісним симулянтом.

У лютому 1973 року адміністрація колонії ЖХ-385/3 в особі майора Александрова та її начальника Бойкова знову «характеризує» Стуса:

«3 серпня 1973 року погіршив ставлення до праці, норм не виконував. Брати участь у трудовому змаганні відмовляється, виробничі наради часто не відвідує. На всесоюзний недільник 22 квітня 1973 року не з'явився. Трудове змагання вважає справою нікчемною.

Вимоги внутрішнього розпорядку та режиму постійно порушує. У травні 1973 року позривав з усього одягу попришивані йому раніше нагрудні знаки і відмовлявся носити їх до липня 1973 року. За це порушення піддавався стягненням: оголошено догану, позбавлявся чергового побачення, заборонялося йому купувати продукти харчування у ларку на один місяць і поміщався у ШІЗО на сім діб.

У спілкуванні з працівниками ВТУ, контролерами по нагляду поводив себе зверхньо, зухвало, не приховуючи своєї злості та ненависті до них. Представників адміністрації називав садистами. За неявку на бесіду в кімнату контролерів йому 28 грудня 1973 року оголошено догану.

11 січня 1974 року переведений на утримання в приміщення камерного типу за самовільний виступ перед строєм засуджених на вечірній перевірці з наклепницькою промовою на виправно-трудову політику з приводу смерті у лікарні засудженого Клеманскіса...

Політико-масові заходи відвідував нерегулярно, а коли бував присутній, то намагався ставити провокаційні запитання, супроводжуючи їх власними коментарями, що переходили в намагання обгрунтувати їх своїми антирадянськими поглядами...

Брав участь у трьох голодовках: 20 травня оголосив триденну голодовку з приводу невдоволення утриманням засуджених у ВТУ та вимогами виправно-трудового кодексу РРФСР.

З 4 по 6 вересня 1973 року голодував у зв'язку з річницею його засудження та на знак протесту проти виправно-трудової політики СРСР й репресій щодо радянської інтелігенції.

З 5 по 10 грудня 1973 року голодував у зв'язку з річницею Декларації прав людини і начебто зневаженням цих прав у СРСР.

В особистих бесідах поводить себе зверхньо, вини не визнає, намагається виправдатися методом наклепу на КПРС, Радянську державу та виправно-трудову політику СРСР».

Не потребує особливих коментарів і ця чергова характеристика. Добір таких понять, як «антирадянські погляди», «наклеп на політику» і т. п., давно вже втратив свою первісну функцію. Нині ми добре розуміємо, що приховувалось за тією сталінсько-брежневською фразеологією. Сенс відтворення цих характеристик в іншому. Крізь специфічно тюремну лексику можна розгледіти образ принципової, мужньої людини, яка не

кориться, не гнеться і навіть у тих нелюдських умовах залишається людиною.

Не відрізняються суттєво від попередніх і наступні характеристики. Наведемо фрагмент однієї з останніх, датованої січнем 1977 року й підписаної начальником іншого табору — ЖХ-385/19 — Пікуліним та начальником загону Хлєвіним. У цій характеристиці наведено перелік стягнень, які мали місце раніше, відкрито рахунок новим, але, головне, відверто зазначається, за що саме його карають:

«Виявив дії, образливі для представників адміністрації місць позбавлення волі (систематично писав скарги наклепницького змісту, за що (!) 25 березня 1974 року заборонялося придбання продуктів харчування на один місяць; 14 квітня 1975 року оголошено догану; 30 квітня 1975 року позбавлений чергового побачення; 21 липня 1975 року оголошено догану; 8 липня 1976 року позбавлений права на придбання продуктів харчування на один місяць; 14 липня 1976 року поміщався в ШІЗО на 14 діб; 19 липня 1976 року позбавлений чергового побачення; 28 серпня 1976 року позбавлений чергового побачення; 23 серпня 1976 року позбавлений права на придбання продуктів харчування на один місяць; 30 серпня 1976 року поміщався в ШІЗО на тринадцять діб.

Політико-виховні заходи відвідує нерегулярно, позитивно на них не реагує.

Систематично пише скарги в різні інстанції, в яких містяться наклепницькі вигадки на адресу політики партії та уряду СРСР, не приховує злості й ненависті до радянської дійсності...»

Щодо «радянської дійсності», то симпатії у неї зі Стусом явно взаємні. Але звідки в цій скаліченій людині така сила духу?! Один проти системи!

Реакція табірної адміністрації однозначна — Стусові дають зрозуміти, що його карають саме за його бунтарські листи. Що ж то за листи, що так бентежать «вихователів»? До того ж усі вони ретельно перевіряються і не завжди доходять до адресатів, бо здебільшого долучаються до особової справи, а то й нищаться.

Наведемо одну з таких скарг, яка не пішла за призначенням, в якій доведений до відчаю Василь Стус робить спробу відмовитися від радянського громадянства. Читати без гострого почуття болю її неможливо.

«В Президиум Верховного Совета СССР[2]

Я украинский литератор, репрессированный по политическим мотивам в январе 1972 г.

Фактически меня осудили за стремление к социальной справедливости, ибо нашлись силы, которые вначале отнеслись к этому стремлению резко враждебно, а впоследствии назвали его преступной склонностью, ведущей к антигосударственной деятельности.

Я ратовал за демократизацию — это было расценено как попытка оклеветать советский строй; моя любовь к родному народу, моя озабоченность кризисным состоянием украинской культуры были квалифицированы как национализм; мое неприятие практики, на почве которой вырос сталинизм, бериевщина и другие подобные явления, восприняли как особо злостную клевету. Фактами пропаганды и агитации были признаны мои стихи, литературно-критические статьи, официальные обращения в ЦК КП Украины, Союз писателей Украины и другие органы.

Следствие и суд, по сути, перечеркнули все мои надежды на какое-либо участие в литературном процессе, надолго лишили меня человеческих прав. Все мои произведения — поэта, критика, переводчика, прозаика — были поставлены вне закона, а мой 15-летний труд был конфискован и, может быть, в значительной мере уже уничтожен.

В условиях неволи я испытал на себе еще большие унижения, больно ранящие мое чувство человеческого достоинства.

Скрепя сердце, я долго удерживался от рокового... шага — отказа от гражданства (я считаю себя несправедливо осужденным). Я надеялся, что в ближайшее время мое правовое положение, как и моих товарищей, будет восстановлено, а взятый курс на ожесточение внутриполитического климата будет пересмотрен — хотя бы ввиду его очевидной бесперспективности.

Оказалось, что я ошибался.

Репрессии 1972 г. показали, что в дискуссии с украинскими «диссидентами» власти не нашли более убедительных аргументов, чем применение силы. А лагерные условия убедили в том, что пространство применения этой силы не знает пределов. Год назад я уже находился на грани смерти.

Совсем недавно, 14.V.1976 г., из-за моего отказа лечь в больницу без книг на меня надели наручники, ругая при этом площадной бранью и награждая пинками. Все болит вот уже два месяца, но нанесенное мне моральное оскорбление куда ощутимее. Я подал на обидчиков в суд, в отместку меня подвергли новым наказаниям, продемонстрировав тем самым мою полную беззащитность перед здешним законом. Не остановились даже перед тем, чтобы человека, недавно перенесшего тяжелую операцию (резекция желудка), бросить на две недели в штрафной изолятор — якобы за клевету, содержащуюся в жалобах. Это настолько выходило из ряда обычной практики и лагерных наказаний, что вызвало двухнедельную голодовку восьми заключенных зоны, голодовку, которую администрация фактически спровоцировала своими действиями.

Добавлю к этому нещадную конфискацию писем ко мне, систематические аресты стихотворений, которые я переписываю в письмах к родным, реальную угрозу потерять рукописи своих лагерных стихотворений при освобождении, фактическое нелечение, полное отсутствие статуса политзаключенного и т. д., и т. п.

Нечего и говорить, насколько эти факты резко контрастируют с декларируемыми в СССР принципами гуманности и правопорядка, насколько они противоречат закону и положениям хельсинкских решений.

Сегодня я пришел к выводу, что меня сознательно низвели до положения неодушевленной вещи, оприходованной по ведомству имущества КГБ.

Анализируя реакцию местных властей на мое обращение к Вам от 15.VI.1976 г.,

[2] Тексти, які належать В. Стусу, подаються мовою оригіналу.

я убедился, что репрессивные органы в лице КГБ при Совете Министров УССР прямо подталкивают меня к решению об отказе от советского гражданства. Это можно понять: ведь я украинский патриот, а с такой атрибуцией мне гарантирована пожизненная опека сыскных служб.

Итак, я заявляю: оставаться подданным СССР больше не считаю для себя возможным, а потому прошу выдворить меня за пределы страны, в которой мои человеческие права попираются столь бесцеремонным образом.

Решиться на подобный шаг слишком тяжело, но удержаться от него в создавшихся условиях, оказывается, еще тяжелее.

Василь Стус

15 июля 1976 г.»

Подібні листи викликають шалену лють адміністрації, але приховати або знищити їх вона не наважується. Частину з них змушена надсилати за призначенням, хоча ніхто на них не реагує. Ні в кого не виникає навіть думки розібратися у справі і коли не скасувати вирок, та хоча б помилувати тяжко хвору людину. Кому тільки не позаздриш за таких умов, навіть мерцеві:

Я йшов за труною товариша й думав:
везе ж таки людям,
задер ноги, і ніякого тобі клопоту,
востаннє зблисну в
білими стегнами покійника,
а світ хай собі ходить хоч на голові.

У березні 1977-го, коли закінчився основний строк, Стуса, після майже двомісячного етапування, припровадили на заслання до Усть-Омчуга, одного з колишніх гулагівських центрів на Колимі. Саме місце заслання було обране не випадково. Бралися до уваги і географічна віддаленість, що майже виключала можливість особистих контактів з однодумцями, і суворий клімат, і тяжка праця. І незважаючи на інвалідність (через півроку після операції Стусові зняли другу групу інвалідності і призначили третю. — А. Б.), його поставили на роботу шахтарем до рудні ім. Матросова.

В табірному зошиті, надрукованому в «Україні» (1990, № 23), поет дав виразний малюнок свого буття:

«Страшний пил у вибої, бо вентиляції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить коло 50 кг, штанга — до 85 кг. Коли бурять «вікна», доводиться лопатити. Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатний; він мокріє і вкривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту. Кажуть молоді хлопці (одразу після війська), за півроку такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати, якою працюєш».

У шахтарів чи принаймні у людей, які бували у вибоях, ці рядки не викличуть здивування. Власне, не дивує і поведінка табірних медиків, які дали дозвіл допустити Стуса до такої роботи. Адже у більшості випадків між честю, сумлінням та ганебним пристосуванством вони обирали останнє.

Вимоги Стуса вжити заходів до поліпшення праці, принаймні видати респіратори замість шматків брудної ганчірки, теж викликали роздратування та обурення, що негайно відбилося в характеристиці:

«Тов. Стус В. С. на рудні ім. Матросова працює з 3 березня 1977 року, спочатку учнем прохідника, а з 15 червня 1977 р. машиністом скреперної лебідки за третім розрядом.

Серед колективу бригади достатнім авторитетом не користується. Проти радянського ладу відкрито не висловлюється. Але в червні 1977 року при сплаті членських профспілкових внесків заявив, що він не бажає бути членом профспілки, й демонстративно, в присутності робітників, порвав профспілкову картку».

У серпні 1977 року, повернувшись з роботи, Стус побачив, що двері до кімнати в гуртожитку замкнені. Хотів влізти через вікно, але впав і переламав обидві п'яточні кістки. У грудні був виписаний з лікарні і відразу відчув жах свого існування. У тому ж «Табірному зошиті» він писав: «На ногах був гіпс із металевою дужкою... Надворі мороз, сніг. Виходок — за 200 м. У мене пара милиць і гіпсові черевики, з яких виглядають пальці. Принести води, сходити до буфету чи по нужді стало дуже складною проблемою. З цих вояжів я повертався, чуючи на чолі циганський піт».

На якусь допомогу годі було сподіватися, тому вже в січні Стус розрізав гіпс, а в лютому його поставили до роботи у вибої.

Переслідування тим часом триває. У кімнаті поета провадяться несанкціоновані обшуки, вилучається усе написане, що викликає підозру. В лютому 1978 р. вилучені чернетки листів до Гамзатова, Григоренка... Заздалегідь готується матеріал для нового засудження, іде пошук майбутніх свідків і провокаторів. Ось один з листів Стуса, на якому будувалось майбутнє звинувачення (це лист до Расула Гамзатова):

«В январе 1972 года я стал жертвой массовых политических репрессий, которые имели своей целью искоренить ростки национально-демократического сознания на Украине. Вместе со мной были арестованы десятки молодых представителей украинской интеллигенции, обеспокоенных судьбой родного народа.

КГБ подготовило примитивный сценарий, использовав иностранного туриста Ярослава Добоша, украинца по происхождению. Ко мне в квартиру ворвался отряд кагебистов, предъявив ордер на обыск «в связи с делом Я. Добоша». Никакой связи, конечно, не было, что признали и сами следователи. Цель была одна: взять весь мой литературный архив и судить за недозволенные мысли, часто содержащиеся в черновом виде. Что же это за мысли? Особо опасным государственным преступлением были два сборника моих стихов, один из которых около 10 лет пролежал в киевском издательстве, хотя имел хорошие отзывы (в частности И. Драча) и без моей воли был издан за границей.

Среди других моих преступлений — большая статья о творчестве Павла Тычины (5 печатных листов) и творчестве Владимира Свидзинского (1 печатный лист), где я рассматривал их трагические судьбы, не редуцируя фактов истории и поэтических судеб. В обвинении — мои статьи, адресованные в официальные органы по поводу необосно-

Члену Президиума
Верховного Совета СССР
Расулу Гамзатову
политического ссыльного
Стуса Василия Семеновича

В январе 1972г. я стал жертвой массовых политических репрессий, которые имели своей целью искоренить ростки национально-демократического сознания на Украине. Вместе со мной были арестованы десятки молодых представителей украинской интеллигенции, обеспокоенных судьбой родного народа

ванных репрессий моих товарищей — Валентина Мороза, Вячеслава Черновила, Ивана Светличного, Ивана Дзюбы; письмо в ЦК КП Украины о судьбах молодых литераторов Украины, терроризируемых в несудебном порядке.

По сталинско-бериевской методе меня судили за закрытой дверью, продемонстрировав всю силу полного беззакония, все право насилия. Так же, как и меня, судили моих товарищей — литераторов Ивана Дзюбу, Евгения Сверстюка, Ивана Светличного, Василия Захарченко, Игоря Калинца, молодых философов Евгения Пронюка и Василия Лисового, журналиста Вячеслава Черновила, литератора Михаила Осадчего и других.

Всех нас обвинили в национализме, продемонстрировав всю силу шовинистической логики. На суде я цитировал Ваши стихи («И если мой народ исчезнет завтра, то я готов сегодня умереть»), увеличивая тем самым масштаб своего преступления. Меня осудили к 5 годам лагерей и 3 годам ссылки.

Все эти годы я требовал судить тех, кто организовал и провел репрессии надо мной и моими товарищами. Я требовал и требую судить их как врагов Советской власти, врагов украинского народа, врагов культуры и преступников против человечности.

В свете Заключительного акта Хельсинского совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе смысл учиненного над нами насилия становится еще очевиднее.

Но все наши взывания к советским законам остаются втуне. Синдром сталинско-бериевской болезни не только отказываются лечить, но даже выдают за проявление здорового правового организма. То есть болезнь загоняется вовнутрь, а так называемая общественность использует весь свой косметологический талант, чтобы спрятать старые язвы под густым слоем кармина.

В настоящее время целый ряд диссидентов получил разрешение выехать на Запад, но среди них нет ни одного украинца, если не считать Леонида Плюща, в свое время спрятанного в психиатрическую лечебницу, где до сих пор пребывают другие жертвы шовинистического произвола — З. Красивский, М. Плахотнюк, Б. Ковгар, В. Рубан и другие. Удел украинских диссидентов — быть уничтоженными по мордовско-пермским лагерям, в казематах Владимирской тюрьмы, по ссыльным местам Сибири.

Я обращаюсь к Вашему чувству гражданской ответственности за судьбы сотен томящихся по тюрьмам и лагерям людей, чьим единственным преступлением является любовь к своему народу, приверженность идеалам Добра и Справедливости, к которым взывают и Ваши стихи.

Поймите, что проповедовать в своем творчестве высокие идеалы гуманизма и спокойно взирать на акты беззакония и насилия — значит провоцировать неразвращенные души и умы на самоубийство. Неужели же Вас, одного из поэтов послесталинского периода, не беспокоит эта роль, малозавидная для настоящего поэта и гражданина?

Я требую пересмотра всех политических процессов на Украине, начиная с 1961 г. (так наз. «дело» Льва Лукьяненко и др.) и оканчивая недавним процессом над О. Тихим и М. Руденко. Я требую освобождения всех жертв учиненного на Украине произвола и наказания настоящих преступников, убивших десятки и сотни лет молодых человеческих жизней».

Сучасному читачеві важко повірити, що за подібні листи можна було судити і навіть визнати засудженого особливо небезпечним рецидивістом.

У травні 1978 року адміністрація рудні готує вже нову характеристику, що теж

стане у пригоді як документ, який начебто свідчить про політично та суспільно небезпечну сутність В. Стуса:

«26 травня гр. Стус В. С. не з'явився на змінний наряд, а близько 10-ї години ранку подзвонив на дільницю і повідомив, що не вийшов на роботу через відсутість у ламповій засобів захисту від пилу. У начальника дільниці у сейфі (?) зберігалися респіратори «Лепесток» і при необхідності (?) видавалися робітникам, тобто 26 травня 1978 року гр. Стус В. С. допустив прогул. Наказом по рудні за прогул його було переведено на нижчеоплачувану роботу. 28 травня гр. Стус В. С. оголосив політичну голодовку... і 29—30 не виходив на роботу... 2 червня 1978 року перед зміною він підійшов до начальника дільниці тов. Ємельянова і при всій зміні заявив, що начальник дільниці проявляє хамство зі свого боку тим, що під час роботи звертається до нього і до робітників на «ти», а не на «ви».

Нема потреби цитувати інші характеристики, в яких чітко простежується одна й та ж думка, що перебування таких, як Стус, на волі небажане, що їхнє місце за дротом. Людині, яка ледве пересувається, загрожує чергова розправа.

Василь Стус повернувся до Києва у серпні 1979 року. Працевлаштуватися за фахом було неможливо, тому близько трьох місяців працював на заводі у ливарному цеху, але:

«Праця на заводі імені Паризької комуни (мене взяли туди формувальником) виявилася затяжка для мене: наносившись опок, я ледве що міг ходити (так боліла нога). Довелося змінити роботу; знову-таки дістав її не за фахом. Стоячи за конвейєром, я кваця щіткою підошви взуття: за це мені платили від 80 до 120 крб. місячно».

До речі, і на заводі імені Паризької комуни, і на виробничому взуттєвому об'єднанні «Спорт» до Стуса поставилися неупереджено і вперше за багато років, навіть після порушення нової справи, дали йому позитивні характеристики, без огляду на можливі наслідки:

«Тов. Стус В. С. працював на заводі ім. Паризької комуни з 22 жовтня 1979 р. до 11 січня 1980 року формувальником у ливарному цеху. За час роботи виявив себе як працелюбний, старанний робітник. Товаришів за місцем праці не мав. У громадському житті цеху й заводу участі не брав. Звільнений з заводу за власним бажанням.

Характеристику видано для подання в Комітет державної безпеки УРСР».

І друга: «Тов. Стус Василь Семенович поступив на об'єднання у цех № 5 1 лютого 1980 року... учнем намазувальника. З 24 квітня 1980 року, після закінчення строку навчання, переведений в робітники 2-го розряду.

Роботу на процесі засвоїв успішно, з роботою вправляється, норми виконує. За час роботи виявив себе з позитивного боку, як дисциплінований, сумлінний, старанний робітник. Порушень трудової дисципліни не мав. Громадських доручень не мав. Участі у громадському житті цеху не брав. Розпорядження начальника цеху й майстра виконував без заперечень. Характеристика видана згідно із запитом...»

Так, і в ті часи були порядні люди, не фальсифікатори й не кон'юнктурники. То більш сказати добрі слова про людину, яка перебувала «під ковпаком», треба було мати неабияку мужність.

Уже в той час Стус почав провадити активну правозахисну роботу. На нові тортури він ішов свідомо, не полишаючи без уваги жодного випадку переслідування людей за переконання. Наведемо ще один приклад — незакінчений лист до А. Д. Сахарова, який додає нових рис до непохитних переконань автора:

«Уважаемый Андрей Дмитриевич,

я тежело переживаю недавние события, связанные с арестом Т. М. Великановой и других лиц — как в Москве, так и в других городах страны. Вы, наверное, знаете, что на Украине, кроме М. Горбаля, арестованы Василь Стрильцив и Петр Розумный. Последний арестован, кажется, 19 октября в Днепропетровской области. Он преподавал англ. язык в школах Ивано-Франковска, летом с. г. переехал в село Днепропет. области, где живет его старая мама (Розумному около 50 лет). Известно, что он ездил к ссыльному Е. А. Сверстюку в Багдарин Бурятской АССР. Арестован он якобы за то, что при себе имел нож с инкрустированной ручкой, т. е. за хранение холодного оружия. Политическая подоплека репрессии не вызывает сомнения.

16 октября с. г. я разговаривал со следователем Миколы Горбаля — Николаем Сергеевичем Ляшенко, стараясь выяснить обстоятельства «дела». Оказалось, что все «дело» очень секретно, суд над Горбалем будет закрытый. Поэтому я направил в прокуратуру УССР следующее заявление, которое привожу здесь в переводе: «23 октября с. г. при таинственных обстоятельствах был задержан мой товарищ, Горбаль Николай. Как стало известно, задержали его работники милиции Жовтневого района г. Киева. При задержании к Горбалю применили грубую физическую силу, а потом, использовав подложных свидетелей, его арестовали, обвинив в попытке изнасилования. Ник. Горбаль — бывший п/заключенный, собирался выехать к родственникам в США, подав документы в ОВИР. За ним постоянно следили — как за недавним п/з и человеком, близким к украинскому правозащитному движению. В условиях, когда репрессивные органы прибегают к грубым способам расправы и дискредитации людей, добровольно ставших на защиту элементарной законности в стране, у меня нет никакого сомнения, что М. Горбаль стал жертвой заготовленной провокации. Арест и циничное обвинение Горбаля дают основание полагать, что после этого власть может арестовать любого человека по любому обвинению, если только обществ. позиция этого человека почему-то неугодна власти. То есть арест и циничное обвинение Горбаля, как и предыдущие случаи с осужденными В. В. Овсиенком, Ю. Литвином и др., говорят о том, что какая-либо защита человеческой неприкосновенности в диссидентских ситуациях отсутствует».

Тим часом перепочинок Стусові дали короткий. «Компетентні органи» через свої оперативні служби та численних конфідентів форсовано добирали «матеріал», накопи-

чували документи, які потім стануть сторінками справи. Закон дозволяє збирання доказів, усілякі слідчі дії лише після порушення справи, але тогочасне КДБ з цим не рахувалося. Вже 23 листопада 1979 року, тобто невдовзі після Стусового повернення із заслання, з Усть-Омчуга були витребувані навіть виписки з історій його хвороби за номерами 1774/341 та 1532/247, тобто уся чорнова слідча робота була виконана заздалегідь.

Стус відчував, що на волі «ходитиме» недовго, але з визначеного для себе шляху не зійшов. Коли ж не витримала інша людина, звернувся до неї з листом: «Давно я чую потребу з тобою порозумітися... Твоє ім'я стає символом зацькованості й жалюгідності...»

Але не будемо цитувати далі, засуджувати адресата. Така тверда воля і безкомпромісність, якими був наділений Стус, дані не кожному. І кожен обирає собі власний шлях між життям та смертю, забуттям та безсмертям. Не нам їх судити.

Тим часом Стуса було заарештовано вдруге і вже 2 жовтня 1980 року проголошено страшний і незбагненний вирок — 10 років позбавлення волі в колонії особливого режиму, 5 років заслання по тому і визнання особливо небезпечним рецидивістом.

Про те, що було далі, занотував сам Стус: «Таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні із Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, бо найчастіше загрожує кара. Буквально за півроку у мене тричі забирали побачення, чи не через місяць так званий «ларьок», підряд три тижні відсидів у ізоляторі. Здається, ніде не було такого, щоб за голодовку забирали побачення, бо голодовка не порушення режиму. Мене двічі карали за голодовку».

До цього можна додати лише те, що навіть без цих додаткових обмежень, на відміну від суворого режиму, де дещо все-таки дозволяється, на особливому режимі на все існує тотальна заборона. Кримінальні злочинці, засуджені до страти, у разі заміни їм смертної кари на позбавлення волі відбувають покарання саме на особливому режимі. Багато хто з них просить скасувати акт про помилування, бажаючи за лінше бути покараними на смерть. (Про це докладно міг би розповісти хіба що Левко Лук'яненко, який відбув на особливому режимі двадцять п'ять років (!). Таке навіть серед політв'язнів трапляється нечасто!)

Скільки ж може витримати людина? Існує навіть таке поняття, як «втомленість металів». Але метали не витримують, а такі люди, як Стус — так!

У вересні 1984 року, за рік до смерті, він писав, звертаючись до уряду (друкується вперше, як і більшість інших документів):

«23 серпня ц. р., не витримавши нелюдських умов у концтаборі ВС 389/36, український політв'язень Юрій Литвин зробив спробу самогубства, він відкрив собі лезом живіт, висипавши нутрощі в закривавлену постіль. Забрано його в непритомному стані. Можливо, він уже помер.

Перед цим Ю. Литвина, видатного українського правозахисника, регулярно позбавляли побачень. Спочатку за те, що його (!) вдарив кримінальний злочинець — провокатор, вдруге — за те, що його вигляд не сподобався тутешній владі — п/п Федорову.

Литвин тяжко хворий, але медичної допомоги йому практично не подавали. Так, він 9 місяців чекав протезування зубів, проходивши з обпиленими зубами (практично весь цей час він нічого не міг їсти). Литвин майже зовсім сліпий, а харчують його так, що можна дійти до дистрофії. Адже осліплий Ю. Шухевич втратив зір через дистрофію — тобто через концтабірний пайок. І Литвина довели до дистрофії: він важив 46—48 кг, 50-річний мужчина. Саме ці умови нелюдського знущання привели до смерті іншого правозахисника з України — Олекси Тихого, якого фактично замордували — холодом, голодом і нелікуванням — 3,5 місяця тому!

В ситуації, яка кожного дня може закінчитися новою смертю, перебувають і інші політв'язні — М. Горинь, В. Марченко, В. Курило і Л. Лук'яненко, С. Скалич, В. Овсієнко — тобто практично весь український контингент тутешніх політв'язнів!

Ситуація нагадує найчорніші роки сталінщини, коли кращі сини українського народу — М. Зеров, Л. Курбас, Драй-Хмара, М. Куліш — конали й божеволіли по сталінських душогубках.

Питаю: який смисл у таких екзекуціях? Надії на те, що хтось із нас зламається, марні. Абсолютно марні. Всі ми готові померти в ім'я майбутнього свого народу, в ім'я справедливості і прогресу. А наша жертовна кров, пролита в Кучинському концтаборі, навіки пробуде нашою славою, а вашою чорною ганьбою. Подумайте над цим добре. Знайте: ми під опікою пам'яті народу. Ми. А не ви.

Я знаю, що писати, власне, ні до кого. Українські перевертні-яничари — не пустять цього листа за призначенням. Бо чи ж не вони віддали українську молодь 50—80-х рр. під ніж новітніх сталінців-берїївців? Для чого ж я пишу?

Щоб нагадати: окрім нині, буде ще й завтрашній день. Схаменіться, людове!»

Та сили, навіть живлені великим гнівом і великою любов'ю, не безмежні. 4 вересня 1985 року у карцері, під час «сухої» голодовки, серце Василя Семеновича Стуса зупинилося.

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тінь калини
на чорних водах — тінь її шукай,
де горстка нас. Малесенька щопта
лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання,
бо калинова кров — така ж крута,
вона така ж терпка, як в наших жилах.
У сивій завірюсі голосінь
ці грона болю, що падуть в глибінь,
безсмертною бідою окошились...

Леонід Череватенко

Фатальний цей трикутник

Яка ж таки на диво багата й могутня ця література — українська! Адже любісінько може існувати (й існує), позбувшись, зрікшись, ну, коли не половини, то значної своєї частини! Не казатимемо про напівзабуту літературу XVI—XVIII століть, обминемо і вправно відкраяну політичним ножем літературу нашої діаспори. А от рідна, недавня й сьогочасна, українська радянська література... З одного боку — дослідженню її присвячено не один десяток томів, захищено сотні кандидатських та докторських дисертацій, розписано і розкладено все, як було, як є, як буде... А з другого — раптом виявляється, що не видано, ба навіть не прочитано сотні творів, які залишаються невідомими й незнаними не тільки загалові, а й самим дослідникам, десятки творців. Тож виникає потреба усю тую літературу заново перечитати і геть усю історію рідного письменства заново переписати. Притому без упередженості, з урахуванням часу і обставин виникнення кожного твору. Адже і сьогодні раз у раз стикаємося із суб'єктивною оцінкою тієї чи іншої постаті.

Переконалися, приміром, вельмишановні законодавці літературних концепцій, що Є. Плужник непоганий поет, та й позаклякали на цьому переконанні. Що ж, поет Є. Плужник справді винятковий, неповторний. Але ж він себе виявив і як прозаїк, і як драматург, пробував сили в кіномистецтві. Чи ж можна не звертати на це уваги?

Нині нарешті вперше зібрано й представлено широкому читачеві прозовий і драматургічний доробок Євгена Павловича Плужника (1898—1936). Через шість десятиліть книжкою «Змова у Києві» доходять до нас напружені духовні шукання одного з найздібніших і найчесніших митців України. Шукання, що не здобули авторові визнання, слави, статків — ні за життя, ні по смерті...

...Коли 1928 року вийшов роман «Недуга», читачі сприйняли його прихильно, і наступного року «Недугу» було перевидано. Колеги-письменники оцінили роман стримано: буває, мовляв, і краще! А критика? Літературознавець В. Державін (він, до речі, писав про Є. Плужника і пізніше, на еміграції) прорецензував щойно з'явлену книжку якнайуважніше. І яких же висновків дійшов цей фахівець? «Є. Плужник після «Недуги» залишається значним ліричним поетом, і його спроба поширити свою письменницьку творчість у зовсім іншій галузі показує, у всякому разі, інтенсивний зріст його письменської свідомості, а той факт, що він удався до найактуальнішої — в даний момент — проблеми «міського роману», дозволяє надалі надіятися на кращі конкретні здобутки, в разі коли він зуміє вдумливу лаконічність своєї лірики перекласти на мову белетристики» («Червоний шлях», 1928, №№ 9—10, с. 261).

Наступного року в журналі «Життя й революція» Є. Плужник публікує свою п'єсу «Професор Сухораб». Високовчена Л. Старинкевич хутко знаходить їй належне місце: «До «проблемних» творів треба залічити й Є. Плужникову драму «Професор Сухораб». Автор, визнаний митець у галузі поезії (хоч і занепадник) і слабкий прозаїк (див. його роман «Недуга»), виступає вперше як драматург. Він виявляє в цій драмі технічне вміння розгорнути дію за законами отієї інтелігентської чеховсько-андреєвської драматургії, що для неї обов'язковий млосний і марудний тон з деяким спалахуванням «ідеалів людськості», що гинуть серед похмурого й нудного оточення. Носій цих «ідеалів людськості», за традицією, є «професор-інтелігент». Є. Плужник залишався вірний цій традиції й на тлі сучасності відтворив знайому постать нікчемного, але

благородного професора Сухораба. Як доктор Штокман, він лишається одинокий серед бруду, міщанства й шахрайства, що його оточує. Щоб підсилити ефект, автор вводить цей бруд, міщанство і шахрайство в родину професора, позбавляючи його особу будь-якої підтримки. Індивідуалізм у розумінні отих «ідеалів людськості» таким способом не дуже підкреслений. «Самокритика» в авторовім змалюванні нової «радянської» буржуазії і міщанства набирає характеру занадто похмурого засудження. Бувши невірно поставлена, проблема боротьби з міщанством художньо втілена хоч із технічною вмілістю, але без будь-якої миттьової переконливості й конкретності» («Червоний шлях», 1929, №№ 8—9, с. 259).

Завершив Є. Плужник трагікомедію «Змова у Києві» («Інженери», «Брати», «Шкідники», «Фашисти») — річ, яку визнавав підсумковою для себе, принаймні для того етапу своєї творчості (що виявився й останнім). Поніс дитя свого серця в редакції, в театри... Четвертий пленум оргкомітету Спілки радянських письменників України промовою тодішнього ідеологічного вождя І. Кулика визначив: «Євген Плужник надіслав свою віршовану трагікомедію «Фашисти» до редакції нашого основного журналу «Радянська література». Ця трагікомедія, коли її брати в цілому, свідчить про безперечний початок перебудови Євгена Плужника, що у Плужника є вже певний розрив зі своїми колишніми ідейними позиціями, що він порвав з неокласиками, позиції яких ми завжди визнавали за буржуазно-націоналістичні... Видно, що Плужник серйозно вивчав матеріал, працював особисто над ним, придивився до виробництва; кінчається дія перемогою комуністичних елементів і тих, що орієнтуються на комуністів, йдуть за партією. Все нібито гаразд. А проте, коли ви вчитаєтеся уважно в рукопис, ви побачите, як важко перебудовуватися деяким письменникам, як важко, зокрема, Плужникові позбавитися свого українського націоналізму, як старі зв'язки в'яжуть його з неокласицизмом, і наш з вами обов'язок полягає в тому, щоб допомогти йому порвати нитки з тим старим і почати спільно з нами працювати, коли він цього бажає» («Червоний шлях», 1933, № 4, с. 92—94).

Наведені характеристики належать до цивілізованих. А були й нецивілізовані, навіть малопристойні, такі, що їх незручно й наводити. Негативне ставлення до творчості Плужника, достатньо виразне за його життя, наявне й нині, зокрема, через те, що він, мовляв, не те писав і не так поводився. Особливо дратує всіх «Змова у Києві», але якщо колись активним заперечником цієї трагікомедії виступав бойовий комсомолець і науковець Є. Шабліовський, який стояв на засадах ортодоксально-комуністичної ідеології і звинувачував Є. Плужника в націоналізмі, то, на думку сьогоднішніх критиків, зокрема беззастережно категоричної О. Забужко, Є. Плужник, виявляється, не відповідає високим міркам ідеї національної і, навпаки, є прокомуністичним пристосуванцем. Як же воно цікаво!.. Дух негації, що вирує в нашій культурі, не може не вражати. І всі наші втрати, жахливі і невідшкодовані, мало чого навчили нас. Розчавлені і пограбовані, одурені й ошукані, позбавлені духовних і мистецьких своїх скарбів, опинившись фактично серед пожарища морального, ми досі дозволяємо собі паплюжити й відкидати зневажливо навіть те, чого не знаємо, кого не осмислили як слід.

Ну, хай це в нашому розгойданому і неврівноваженому світі! А в потойбічному, як кажуть, освіченішому і демократичнішому? І тамечки таке саме. Ось видає 1979 року Інститут літератури імені М. Ореста, що в Мюнхені, «Три збірки» Є. Плужника. Видання цінне, зроблене з належною повагою і любов'ю до автора. Туди, власне, і потрапили саме три поетичні збірки («Дні», «Рання осінь», «Рівновага»), решту видавці невблаганно відхилили. Більше того, вустами вже згаданого Володимира Державіна, а також поета, перекладача, літературознавця Ігоря Качуровського схарактеризували як заробітчанську не лише всю «позазбіркову» лірику, а й «позапоетичну» творчість Є. Плужника, тобто всі його драматургічні і прозові твори. І це сказано людьми, прихильними до письменника, людьми культурними, які зрозуміли значення і важливість Плужникового слова! Проте — заробітчанство, і немає про що балакати! Отакі ми широкі й послідовні! Тим часом ці доброзичливці могли б і замислитись: виходить, усі вірші Є. Плужника, що не потрапили до названих збірок, його драми і роман — вони що, не заслуговують аніякої уваги? Не лише читачів, а й фахівців? Схожими, до речі, аргументами виправдувалися ті, хто «не пущав» Є. Плужника до народної аудиторії: нецікаве, малоцінне, плутане, вороже і, звісно, невчасне. Добре ж усе це характеризує нас яко спільноту, як народ європейський, вдячний і винятково щедрий! Чи й біда — чогось ми там себе позбавляємо! Плужників доробок — невже нам шкода? Більше втратили! Хай виростають і зникають покоління, які нічого не відають про такого письменника, про його життєвий і літературний досвід! Що з того?..

А може, читач наш все ж таки подорослішав, помудрішав і сам в усьому розбереться?

Щодо заробітчанства. Чому коли шахтарює шахтар, рибалить рибалка, оре орач — це похвально, а коли займається літературною працею літератор — це ганебно? До того ж багато важить і та обставина, за якої те «заробітчанство» відбувається. Скажімо, Плужникові переклади російської прози. Так, перекладав він задля заробітку, безперечно. І наперекладав кількісно більше, аніж написав свого. Але розгорніть сьогодні «Невський проспект» М. Гоголя, «Похлібці» А. Чехова, «Діло Артамонових» М. Горького, «Тихий Дон» М. Шолохова, одразу відчуєте, що воно перекладалося, робилося не лише задля грошей.

Або візьмімо укладений Є. Плужником і В. Підмогильним словник «Фразеологія ділової мови». Євген Павлович і не приховував, що заходився відбивати хліб у словникарів, аби самому заробити на прожиток. Але ж погляньмо: «Фразеологія ділової мови» з'являється 1926 року, а наступного року те ж саме видавниче товариство «Час» перевидає словник. І потрапляє ця «Фразеологія» в установи й управління, кабінети і контори — як незамінний посібник і порадник. Вже скільки — і яких! — промайнуло літ

(65!), а цей словник був і залишається унікальним. «Фразеологія ділової мови» Є. Плужника і В. Підмогильного не має досі аналогій — то єдина в своєму роді праця на всю українську лексикографію (незважаючи на діяльне, здавалося б, функціонування Інституту мовознавства, філологічних вузів і кафедр, численних докторів і кандидатів). Повторюю: єдиний подібний словник — відтоді і дотепер — на всю українську мовознавчу науку.

Очевидно, небезкорисливим було і Плужникове захоплення кінодраматургією. Хворий, безробітний, він постійно бідував і потребував коштів. Є відомості, що Є. Плужник брав участь у написанні щонайменше двох сценаріїв — один був створений самотужки, другий — у співавторстві. Про це інформував видаваний у Харкові журнал «Нове мистецтво» (1926, № 31, с. 17): «Євген Плужник та Підмогильний працюють над сценарієм «Саламбо».

Флірт із десятою музою не тривав довго: вона виявилася і зрадливою, і зажерливою. Маємо нагоду зацитувати іронічне, але достовірне свідчення В. Підмогильного. Щоправда, воно стосується іншого випадку, але суть відносин з кінематографом від того не змінюється: «Головним стимулом до написання такого сценарію був переїзд управи ВУФКУ з Харкова до Києва і та кінолихоманка, що почалася в зв'язку з цим серед київських письменників. Кінотворчість для киян стала тоді надзвичайно надійною, хоч показала себе згодом досить неприступною». Отже, захоплення було тимчасовим і скінчилося безрезультатно.

Придивімося до Плужникової прози. Він є автором лише одного роману, хоча відомо: в цій царині плани його були значно сміливіші. Скажімо, Є. Плужник оповістив громаду, що після «Недуги» працює над новим твором. Якого, зрештою, так і не написав. Виникає запитання: чому? Адже «Недуга» тішилась читацьким успіхом, перевидавалась. Є підстави твердити, що й автору вона подобалася, хоча колеги, зосібна провідні ланківські прозаїки Б. Антоненко-Давидович і В. Підмогильний, зустріли цей роман холодно, без того захвату, з яким вони сприймали плужниківські вірші. Це зачепило честолюбного автора за живе, і на людях він казав: «Спробував ото, як пишуть прозу. Більш не буду». І навіть ще гостріше, просто зневажливо відгукувався про свій роман: «Халтура, зроблена для заробітку». Втім, зауважимо, це на публіку. В душі ж усе-таки він був іншої думки про «Недугу». Та й вимогливий сучасник, який розгорне роман і прочитає бодай кілька сторінок, навряд чи пристане на таке жорстоке визначення: «заробітчанська халтура». І багатством спостережень, і чіткістю висновків, і густотою письма, і рівнем мислення Плужників твір якщо не дорівнює, то принаймні тяжіє до кращих зразків української інтелектуальної прози.

Нарешті, драматургія. До нас дійшли три Плужникові п'єси. Доводилося чути і про четверту — найпершу, звалась вона «Болото», але жодних слідів її не пощастило відшукати. П'єси ж «Професор Сухораб» і «У дворі на передмісті» написано було, за деякими даними, ще до «Недуги», але оприлюднено лише 1929 року. Є. Плужник також не надавав їм особливої ваги, проте працював над ними старанно, з повною віддачею. І зробив у них, як нам здається, певні серйозні відкриття — не лише тематичні, а й стилістичні. І лише тому, що п'єси на десятиліття було «вилучено з обігу», ці плужниківські новації не було підхоплено й розвинуто. На превелике горе для українського театру й української драматургії. Сам же Є. Плужник оцінював свої «прозові» п'єси доволі стримано: «Їх дивитимуться з цікавістю. Не більше». А от віршовану трагікомедію свою цінував дуже високо і дорожив нею надзвичайно. Як висловився один його близький приятель, «трусився над цією п'єсою». Дивуватись немає потреби: «Змова у Києві» — трагікомедія віршована, і тут Є. Плужник міг продемонструвати все, на що він був спроможний як поет. І додамо — як сатирик, професіонал, утаємничений в секрети сценічної дії, як знавець міського побуту, як свідомий громадянин. Якнайпильніше обсервував він, що коїться з «оновленим» суспільством, з людьми — рядовими, які перебували «насподі», й тими, кого примхлива доля виштовхнула на поверхню дивовижних подій.

9 березня 1930 року, приурочений до дня народження Т. Г. Шевченка, відкрився процес так званої «СВУ». Засідання суду, що відбувалися в приміщенні харківської опери, транслювались на всю республіку. Тоді по хатах не було радіо, і Є. Плужник бігав до репродуктора, що на розі Володимирської і Прорізної, слухав голоси знайомих. Учорашніх академіків і професорів, літераторів і лікарів, а нині «мерзенних підсудних», звинувачуваних у всіх смертних гріхах. Додому Євген Павлович вертався пригнічений і, щоб це приховати, натужно і невесело жартував. Ці похмурі жарти потрапляли потім у текст віршованої трагікомедії.

Мабуть, нічого він так не прагнув написати, як цю п'єсу. Віддався їй повністю, реготав і страждав разом з її героями, не сумнівався анітрохи в щасливому її майбутньому. «Про неї говоритимуть як про визначну подію. Навіть як про виняткову подію»,— запевняв найближчих, найрідніших людей. Він марив сценічним успіхом «Змови у Києві», і ця п'єса, поза сумнівом, прогриміла б, могла б прогриміти на всю Україну. Йому самому подобалося, що в цій трагікомедії кожний чесний з погляду своєї ідеї, тобто немає тут поділу на «чорних» і «білих». А водночас немає героїв зовсім позитивних. Тож які вони? Живі!

Це живий (поки що) співвітчизник звертався до живих (поки що) співвітчизників. Намагався їх розважити, допомагав їм розібратися в хитросплетіннях політичної гри, переливав у їхні душі свою іронію та людяність. Аби вони, всупереч усьому, вижили, не згинули безслідно, вистояли в нещадній боротьбі.

«Змову в Києві» Є. Плужник запропонував кільком редакціям: про один з відгуків (відгук І. Кулика) ми вже маємо уявлення. Приніс цю п'єсу в Київський театр імені І. Франка — сподобалась, актор і режисер Кость Кошевський взявся за її постановку. В Харкові, на квартирі В. Підмогильного, Євген Павлович прочитав «Змову в Києві»

акторам театру «Березіль». Серед присутніх були господар квартири, його дружина Катерина Червінська, Б. Антоненко-Давидович, В. Вражливий, перекладач з французької Г. Оберемок, літератор В. Петровський, Валентина Чистякова, Лесь Курбас... Євген Плужник, як ніколи, хвилювався. В Києві йому почувалося легше, вільніше. Бо театр імені І. Франка — то був театр І. Микитенка, до якого він ставився без симпатій, тим більш без пошани. «Березіль» же був театром М. Куліша, а Миколу Гуровича Є. Плужник не те що поважав, а обожнював: «От хто не пише, а карбує. На віки!» І визнавав, і називав його генієм без лапок. І добре подумав перед тим, як перейти на драматургію, аж поки впевнився, що зуміє сказати «щось своє». Здається, і до віршованої форми вдався у п'єсі через те, що тут М. Куліш був йому не суперник...

...Лесь Курбас сидів весь напружений, весь увага, бринів, мов натягнута струна. Дослухавши ж до кінця, захоплено зааплодував. П'єсу зроблено філігранно, з тонким розумінням усіх психологічних порухів. Акторові легко в цій тканині створити характер. І Лесь Курбас негайно взявся за постановку, чимало часу віддав тому, щоб відкрити Плужниковій п'єсі шлях на сцену.

Десь на початку літа 1933 року Є. Плужника запросили на творчий вечір у Київський будинок літераторів, що містився на вулиці Леніна, 7. Поет з радістю погодився: ще одна можливість донести до людей твір, що його він виносив і вистраждав. Маємо кілька усних свідчень про той вечір, що для декого з киян перетворився на свято. Є й письмове — спогади С. Воскрекасенка: «Якщо правда те, що душа художника в його творах, то це в першу чергу стосується Євгена Плужника. Творчо неспокійна, постійно заглиблена у проблеми людського існування, вона і терзала поета, і водночас приносила йому розраду і втіху... Таке враження в мене створилося під час однієї творчої зустрічі поета з невеличкою групою письменників на початку 30-х років, де ми слухали одну дію з його драматичної трилогії, написану віршами.

Читав він з таким натхненням, з таким блискучим перевтіленням у своїх персонажів, що здавалося — ти сидиш у справжньому театрі...

На превеликий жаль, трилогія ця не була надрукована...»

«Змову в Києві» Є. Плужник занотовував у саморобному записнику невеличкого формату, де майже всі сторінки були помережані дрібним почерком. Євген Плужник завжди носив цей записник із собою, неодноразово перечитував, додавав, викреслював, уточнював, робив позначки, йому одному зрозумілі. Це тяглося аж до арешту. Зауважмо — рукопис «Змови у Києві» не було вилучено при обшуку. Машинописна копія п'єси давно перебувала в розпорядженні компетентних органів, які ретельно й професійно її вивчили, проаналізували і зробили належні висновки. Отож рукопис залишався в кімнаті «на поверсі шостому», і навчена гірким досвідом дружина автора Галина Коваленко переховувала п'єсу по найвірніших людях. Під час окупації рукопис зберігала у себе надійна приятелька, хімік за фахом. Але восени 1943 року, виїжджаючи з Києва, Галина Коваленко забрала «Змову» з собою до Львова, де й опублікувала чималенький уривок з неї. Далі рукопис поїхав з Галиною Коваленко до Німеччини, потім поплив за океан — і опинився в Нью-Йорку.

На початку 60-х років, коли стало відомо, що текст «Змови» не загинув безслідно, виникла ідея повернути його до Києва, бодай копію. Втім, границя була «на замку», й одчайдушні спроби незмінно завершувалися поразкою. Взагалі ця історія варта, щоб її колись описати детальніше. Нарешті, по кількох роках зусиль, часом фантастичних, машинописна копія п'єси опинилася в Києві. Долю її, не дивуймося, вирішували на державному і партійному рівні. Керівники ідеологічних організацій звернулися за консультацією до керівників Спілки письменників України. Тоді й відбулася моя розмова з одним провідним літературознавцем, людиною вельми освіченою, професійно підготовленою, проникливою, по-справжньому залюбленою в українську літературу. Але височінь суспільного становища переважала в ньому високе призначення літератора.

— Гадаю, що п'єса «не прозвучить»,— сказав він. — Бо нецікава і застаріла. І зовсім не сценічна. З одного боку — гола соціологічна схема тих часів, з другого — якась розперезана манера висловлюватись, говорити все, що думаєш. Особливо з національного питання. Обивателі, російські й українські, сперечаються в найбрутальніший спосіб, витикають одне одному очі, перераховуючи — не заперечую, слушні — вади національного характеру. Окремі афоризми блискучі, але... Але доведеться п'єсу приховати. Нехай Плужник так і залишається для читачів автором щирих, тонких, часом і плутаних, але чесних віршів. А не учасником справ, в яких він анічого не тямив. І не мусив туди втручатися.

Помовчавши, він додав не без зловтіхи:

— Така, зрештою, доля всіх, хто намагається сидіти або сидить на двох стільцях. Писав би собі поезії, адже він передусім лірик. А він у політику поліз, немовби хто його просив!

Отож п'єсу, звичайно, приховали, і дуже надійно — майже на двадцять оглушених і оглуплених років.

Але збігли й вони, і «Змова у Києві» таки з'явилася в журналі «Дніпро». І відбулася ще одна прісноп'ам'ятна зустріч, яка дуже нагадувала ту, давнішу. Хоча цього разу співрозмовником моїм була людина, яка завжди стояла на зовсім інших позиціях, відстоювала протилежні засади, дотримувалась не угодовських, а, як то кажуть, дисидентських переконань. Та почув я буквально те саме:

— Ображайся — не ображайся, а було б краще, якби п'єси цієї ти не друкував. Ну, подумай, який з Плужника політик? Радше київський обиватель, судячи з того, що він там понаписував! Хто його просив цим займатися? Він же нічого не розумів у тих справах! Писав би гарні вірші, до них можна по-різному ставитись, але ніхто не зважиться його звинувачувати... От як хочеш, а без цієї п'єси, без «Змови у Києві», якось воно все було зрозуміліше. І достойніше.

Коли ж я попросив уконкретнити ці претензії, у відповідь почув роздратоване:

— Я б ніколн так не повівся. І такого ніколи не напнсав.

Ось тут мн і добралнся до суті: мої співрозмовинкн прагиулн бачнтн Є. Плужнnка тотожиим кожному з иих, а віи ие тільки не міг догоднтн їхнім уявлеииям, а й пристосуватнся не бажав. Волів лишитися людиною свого часу, свого поколіиня, своїх переконань, помилок, ілюзій. Волів бутн самнм собою. Втім, погодьтеся, важко бути орнгіиальннм українськнм поетом: весь час комусь заважаєш, пишеш зовсім ие те і зовсім не так поводишся,— иу, геть усе чисто ие як у людей!

Можна, безперечио, і промииути, і ие помітнтн Плужинкової прози, Плужинкової драматургії. Може, иавіть без нних спокійиіше. Проте його персоиажі доннні ходять між намн, снодять поруч і з нас же иахабно кепкують. Взяти хоча б героїв оцієї гаиьбленої трагікомедії, що зветься «Змова у Києві». Невже ви не пізнаєте: і Кнслнчка, і Єремєєв, і Безмежиий, і брат Аркадій, і брат Василь — ось вони, поряд, ие вмерли!

А вн, натхиеиці иаші, хоч бн й ти,
Хто піддавав иам запалу і силн,
Де вн тепер?.. Прниишкли, мов кроти,
Підфарбувалися... пролізли
в радслужбовці...

Серед тих героїв Є. Плужник увічнив і себе: це старий інженер Лукаш. Так, іиша біографія, інша професія, іиший вік, інша доля — і все-таки це автопортрет (психологічннй, звнчайио), а ие портрет: маємо цьому чнмало доказів. Та, безперечно, ие тільки Лукаш, а й сам Є. Плужннк сповідується нам:

О, скільки нарікань, вагаиь і мук
Я пережив за ці недавні рокн!
Я позабув, що то душевиий спокій,
Бо, як і кожиому, судилося мені
Сказати — так! Або сказатн — ні!

Мусимо визиати: ие був Є. Плужиик ворогом більшовизму, ие перебував в опозиції до існуючого режнму, не боровся з иим ані збройно, аиі пропагандно. Хоч таким зажадали його бачнтн, на такого иамагалнся перетворити революційні слідчі й українські революціоиерн по той бік Збруча. Пробачте йому цю провииу, але віи не належав аиі до підпільннків, ані до терорнстів — натура ие та, та й здоров'я не дозволяло. Віи лише пнсав, лнше творнв, на інше його ие вистачало:

Моє сумління чнсте. Так лнше
Мого народу прнслужуся долі,
Того народу, що посів уже,
Мовляв Фраико, в иародів вольиим колі!

Та й ніхто з ланківців иелегальиою діяльністю не захоплювався, иавіть колишній повстанець Гордій Брасюк, навіть иаймолодшнй і иайбуйнішнй члеи «Лаикн» Іван Багряннй. Простіть їм цей гріх, але прийміть те, що воин залншнлн нам у спадок. Мабуть, є сенс навестн урнвок заяви, з якою виступнв на днспуті «Шляхи розвитку сучасної літературн» (Київ, 24 травия 1924 року) Б. Аитоненко-Давндовнч. Варто й иагадати, що виступав віи ие тільки від себе особисто, а від імені своєї літературної організації. І насамперед відкинув модие тоді (і звниувачувальие) слівце «попутннк» («попутчнк», «подорожанин»):

ЩУПАК. А що то за українські попутчики «Лаики»?

Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ. Колн хочете зиати, то ми під рубрнку «попутчик», безумовно, ие вкладаємо поняття «Ланка». Для иас національннй момеит зовсім ие те важнть, що для російських подорожанинів Радяиської влади, які бачать в СРСР «едииую, иеделимую». Ми прекрасио розуміємо, що не тільки для земель, об'єднаиних кордонамн УРСР, але і взагалі для всіх земель оборонної Україии єдиинй шлях, єдииий внхід — це є УРСР, і тому ми працюємо для УРСР і вітаємо кожиий крок Радянської владн в напрямкові розв'язаиия заплутаинх в силу певиих історнчииих причин иаціональних чи соціальиих момеитів (...). Отже, наше гасло ие «Європа чи Просвіта», а — література УРСР, позбавлена халтури, просвітянщиии і хахлацької макулатури! Мн хочемо, щоб хоч на половину було заведено тут умовн радянської літературн в Росії».

Б. Аитоиеико-Давидович брав безпосередию участь у визвольиих змагаииях, був серед тнх «лнцарів абсурду», що ціною власної крові і життя виборювали державу для свого иароду. В. Підмогильиий ще бачнв на власні очі, як за тую вільиу Україиу бнлося на вулнцях Катеринослава-Січеслава вільне козацтво, як гииулн за иеї селяиниповстанці в безмежиих степах на землях колншніх вольностей запорозьких. Є. Плужннк перебув революцію і громадяиську війну иа Вороиежчиииі і Полтавщиии. Уважно спостерігав иескіиченні змінн влад, потерпав від холоду і голоду, щодня тремтів разом з іншнми «простнмн», «сірими», «рядовими» від обуреиия і жаху, разом з инми сподівався і підводнвся з колін. Це з душі у иього вирвалось:

Я — як і всі. І штани з полотна...
І серце моє наган...
Бачив життя до останнього дна
Сотиямн раи!

Є. Плужннк з'явнвся у Кнєві, коли все відгуркотіло, відшуміло, «увійшло в иадійиі береги». Він відчув величезие духовне піднесеиия, і хоча й ие випадково, але несподівано иавіть для себе самого пристав до побориикiв українізації. Треба наголоснти: Є. Плужинк щиро прнйняв соціалістичиу революцію, тому що повірив у її високі ідеали, її вищий, порівняио з іишими історичннми епохамн, гумаиізм. Можлнво, тверджеиия це комусь і ие сподобається, тепер усі ми борці й іиакодумці, але чому б ие визиати очевидного? Це робилося щиро, з глибинин переконання, а зовсім не заради славн, грошей, кар'єрн, політнчної кои'юиктури. І иемає жодиих підстав стверджувати щось іише.

Так, він не мав сумніву в очищувальному значенні Жовтня, вірнв у месіаиство Радяиської влади, в обранство М. Скрипника і О. Шумського. І що вже говорити про поколіиня Є. Плужиика, коли старі українські діячі (С. Єфремов, А. Ніковський) казали: «Якщо більшовики будують українську культуру, мн їм охоче допоможемо». Більшовики иа початку 20-х років таки розбудовувалн українську культуру вельми послідовно, гасло українізації не в еміг-

рантськнх чи контрреволюційних колах вннкло. Інша річ, що напрнкінці 20-х політнчннй і духовннй клімат різко змінився; національне, культурне відродження почалн швндко згортатн. Гору взялн тенденції навіть не велнкоросійські, а велнкодержавні, імперські,— це зруйнувало Плужннкову прекрасну віру в прекрасне майбутнє і щаслнвнй фінал, розчавнло, зрештою, і його як мнтця і як людину. Та це настало пізніше, за кілька років, коли Євген Павловнч подорослішав і набув гіркого досвіду,— молоднй же Є. Плужннк був активннм і переконанням учасннком радянського культурного будівннцтва на Україні. Не вагаючнсь, підпнсав колектнвннй лнст-відповідь Д. Донцову (той, грубо кажучн, «засвічував», «підставляв» пнсьменннків-попутннків на Радянській Україні, «розсекречував» їхні потаємні думки і намірн). Є. Плужннка обурила не тількн безпардонність Д. Донцова, якнй фактнчно віддав ннм же хваленнх українськнх пнсьменннків на поталу, на розтерзання,— обурнла зверхність, з якою Д. Донцов за іншнх, йому особнсто не знайомнх мнтців формулював внсновкн. Як-то більшовнзм органічно чужнй пснхіці українців? Більшовнзм — на певному етапі — властнвий кожній поневоленій нації, а українці належалн саме до такнх,— Є. Плужннк не мав щодо цього сумніву.

Він ніколн не пнсав у шухляду, не вдавав із себе конспіратора, не крнвся із своїмн поглядамн. Бо крнтнся не було з чим: все граинчно ясно. Він радів кожному новому успіхові, кожній культурній, господарчій, суспільиій перемозі на терені Українн. Розпочалося будівннцтво Дніпрогесу, відбулася непересічна мнстецька внставка, кнївська опера перейшла иа україномовннй репертуар — ці й аналогічні факти сповиювали його надіямн, насиажувалн, бадьорнлн. Йому зовсім не було потребн фальшнвнтн. Це завжди треба матн иа увазі, коли розглядаємо й аналізуємо творчий доробок Є. Плужинка. Втім, усвідомлення цього зов сім не знімає іишої проблемн — не любнлн Є. Плужннка фуикціонерн і «днрективні оргаин», ие шанувала його радяиська влада, чи то боялася, чи то остерігалась і при першій-ліпшій иагоді постаралась позбутися, запроторити його подалі від кохаиої Украіни — иа вірну загибель. Від чекістської кулі чн від спадкової хворобн — не має значеиия — такнй кінець природиим иазвати аж ніяк не можиа.

Логічно виникає запитання: чому? Чому при всій иезлоиавмнсності і лояльиості його твори постійио викликали иезадоволеиия і заиепокоєиия з боку иової влади? А тому, що Є. Плужник чесио і добросовісио розглядав і змальовував снтуацію в країиі, иа Україні, передусім через самопочуття звичайиої, рядової, простої людиии. Пригадуєте «Галілея»?

Не герої, ие жертвн... мн так собі...
Ті сіреиькі, малеиькі люди,
В кого серця гарячий бій
Болем виснажив груди!

А ще талаиовнтіший він був від багатьох інших письмеиннків, освічеиіший, сумлінніший,— «заиадто розумннй», казали про нього недобрознчливці. Так, розумів і знав Є. Плужннк багато, внсновків доходнв нестандартннх, точніше передчував і певніше пророкував. Стрнмано внслуховував чужі сентенції, напучування, повчання — і теж нічого не заперечував: тільки слухав і всміхався. Пізнавав світ у всьому його розмаїтті. Йому цікаво було жнтн і пізнаватн, спостерігатн. Запнтаєте: ну, і що — така вже то велика провнна? А в чому ж полягає злочнн?

Є. Плужннк і сам нерідко над цнм замнслювався, міркував болісно, гірко, тяжко — і до чогось такн додумався. Наслідкн його невтішннх спостережень і роздумів нам відомі — з усних спогадів і з пнсьмовнх свідчень, задокументованнх В. Підмогильннм у романі «Місто». Кожнні може з ннмн ознайомнтнся. В романі, зокрема, фігурує такнй собі поет Вигорськнй. Сучасннкн зналн напевне: багато його рнс, дій, афорнзмів було спнсано з реального прототнпа. В. Підмогнльний не дуже крнвся з цнм: так, він запознчав внсловн, «дер жнвцем» вчннкн у свого прнятеля, а ннм був не хто іншнй, як Є. Плужннк. Безперечно, це не фотографія і не стенограма — і все-такн... Невнпадково навіть Плужннкову домашню адресу хнтро закодоваио в адресу Вигорського. Порівняйте: Є. Плужннк мешкав по Мнхайлівському провулку, 36, 42, а поет Вигорськнй проснть йому пнсатн на Мнхайлівськнй провулок, 12, 24.

«Бо внріс я на межах двох світів»,— пнше Є. Плужинк. Або в іншому творі — «на грані двох світів, на межі двох епох». А поет Вигорськнй у романі «Місто» звіряється: «Я — сумне явнще. На межі двох діб немннуче з'являються людн, що завнсають якраз на граиі, звідкн вндно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вонн слабують иа хворобу, якої людн жодної партії ніколн не прощають, на гостроту зору. Найкращі слугн життя — засліплеиі й підсліпуваті. Вонн бадьоро йдуть уперед, бо бачать те, що їм здається. Бачать нове, бо хочуть бачнтн. Воля керує, друже, жнттям, а не розум. (...) Яка радість ие побачнтн завтра те, що бачнш сьогодні!»

Знову ж такн, порівняймо — у Є. Плужника:

Але ж нудьга яка — вперед летіти,
Щоб повериутися иазад!

До речі, свою сеитенцію Вигорськнй завершує застережеиням: «Не забувайте, що згинути на цьому світі так само легко, як і з'явитись». Це, між іншнм, остаиия фраза поета в романі, до якого всім, хто внявляє інетерес до Є. Плужиика і його творчості, иеобхідно прнднвнтися пнльиіше і прнслухатись уважніше. Якщо внписати з «Міста» все, що Вигорськнй начебто знічев'я, мимохідь, ие иадаючн значеиия, цідить крізь зуби, ляпає, кидає иа ходу, якщо це повнпнсувати й вишнкувати в однн ряд, внходить картнна колоритна. Постає ціла снстема філософськнх, мнстецьких, політнчннх поглядів.

— Життя не розкладається на схемн. Кожеи почннає жнтн спочатку, і кожному иовому світ здається новнм. (...) Зрозумійте, що досвід віків тількн тло, на якому кожен показує свої фокусн.

— Вн скажете — революція. Згоден!

Людськість линяє, як гадюка. Тільки скидає духовне линовище куди з більшими муками, ніж гадюка фізична. Людськість сочить кров'ю, линяючи.

— От чому я завжди казав, що повчати людей — дрібне шахрайство. Нічого немає ганебнішого, як збуджувати ілюзії.

— Я тільки хочу, щоб ви зрозуміли, що людина є reductio ad absurdum природи. В нас природа сама себе нищить. В нас докінчується одна з галузей земної еволюції, і ніхто після нас не прийде, ніякі надлюди. Ми останнє кільце в ланцюгу, що розгортатиметься, може, ще не раз на землі, але іншими путями і в інших напрямах. Мозок — ось найголовніший ворог людини.

— Слухайте, ви думали про страшну суперечність людини, що свідома безглуздості свого минущого існування, а увічнити цього неспроможна? Я боюсь, чи не стоїмо ми перед відродженням віри.

І нарешті цілком плужниківське зізнання Вигорського: «Це надто велика відповідальність — підписуватись власним ім'ям. Це немов зобов'язує жити й думати так, як пишемо». Не забуваймо: перші публікації своїх віршів у пресі Є. Плужник здійснив під псевдонімом «Кантемирянин». Але найпершим твором, який він зважився підписати своїм, неприбраним прізвищем, був вірш про В. І. Леніна «Він». І ось саме цьому Є. Плужникові довелося зіткнутися з партійно-державною потугою, силою майже містичною, дикою і нещадною, нормальним законам логіки і людської моралі непідвладною. Довелося на «власній шкурі» зазнати і морального, і матеріального, і фізичного, і політичного тиску «нової влади», «нової системи», що їх Є. Плужник вітав був з непідробним ентузіазмом. Тим разючішим було розчарування. У романі «Місто» кар'єрист і взагалі продукт нових суспільних відносин Радченко розмовляє з поетом:

«— Ви все про кінець світу говорите,— сказав хлопець трохи ніяково. — Похмурий ви.

— Мене завжди більше цікавить не те, що робиться, а те, чим воно кінчається.

— От вас і називають — безхребетний інтелігент!

Ці слова Вигорського видимо образили.

— Безхребетний інтелігент,— пробурчав він. — А яке пуття з хребта, коли він дурноверхий? — Потім, підвівшись, додав: — Всі ми дрібнобуржуазні, бо мусимо померти. Дайте вічного життя, і ми станемо нові, величні, повноцінні. А поки смертні, ми смішні й нікчемні».

Є. Плужник, безперечно, торкався багатьох тем і проблем, вторгався у різні сфери людського існування. Та коли звести докупи все, чим він бентежився, що цікавило його в першу чергу, позачергово, ми помітимо, що в першу голову привертала його доля інтелігенції, насамперед української. Досить нечисленної, порівняно з російською — слабкою, незрівнянно більш упослідженою. Боліла вона йому найдужче — ця українська, точніше — українська трудова інтелігенція, не спадкова, не дворянська, переважно сільська. Не забудьмо, що сам Є. Плужник називав себе інколи селянським поетом. У «Каневі», наприклад:

Селянський краю мій, навік убогий!
Вже я не той, як за дитячих літ...

Справді, а ким же він був, як не селянським сином, сином українського села, який коштом власних зусиль і завдяки незвичайним здібностям сягнув вершин освіти, європейської культури? Звідси його незрадна повага і до сільської (хуторянської) повсякденності, і до найпередовіших досягнень світової цивілізації,— у ньому це мирно співіснувало. Є. Плужник працював у різних видах і жанрах літературних, але об'єднує твори його, мабуть, ось це: скрізь, повсюдно, в поезіях, прозі, драматургії осмислює він долю, шляхи, що ними українська інтелігенція мусила переходити за першого — після громадянської війни — десятиліття. Втім, зауважив він, як не було миру під високими степовими тополями, так нема його і під широкими фікусами затишних кабінетів, залів, віталень. Причому для Є. Плужника не мали значення вирішального ані становище, в якому вони опинилися, ані посада, яку вони обіймали, їхній, так би мовити, суспільний статус, місце в службовій ієрархії. Його бентежило їхнє майбутнє: що день наступний їм готує? І так воно складалося, що нічого доброго це майбутнє їм не обіцяло. Ані їм, ані йому, Є. Плужникові. Невипадково у романі «Місто» знаходимо ще один промовистий вираз Вигорського-Плужника: «...інтелігент, скорочений для режиму ощадності».

Вже після перемоги у Великій Вітчизняній війні О. Довженко записав у своєму «Щоденнику»:

«Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово «інтелігент» звучало (колись) як зневажливе слово. У нас було заведено поняття «гнилий інтелігент». А між іншим, інтелігент ніколи не був у нас гнилим. Навпаки, він був полум'яним, чистим, передовим. Гнилою у нас була не інтелігенція, а міщанство. Воно осталося гнилим і нестерпно смердючим і зараз, не дивлячись на високі державні посади, що воно їх посідає».

Все це так. І все ж становище української інтелігенції різнилося від тієї ж російської, до того ж кардинально. На Україні все значно ускладнювалося проблемою національною,— адже тут кожний мусив розв'язувати, вдамося до плужниківського вислову, «фатальний цей трикутник — соціалізму, нації і «я». Цю проблему і розв'язував у своїх творах (в переважній більшості!) Є. Плужник, селянський син, інтелігент у першому поколінні, який пережив і небувале піднесення українізації, і голодомор 1932—1933 років. А свій кінець знав наперед і був готовий до нього. Скажемо більше: йому, з його принциповістю й вірою в месіанство «скривавленого часу», найважче було витримати навальний натиск брутальних і цинічних слідчих, прокурорів, суддів — слуг жорстокого й облудного режиму. Його впевнено добивали в тій же площині, в якій він сам відстоював своє громадянство. Тож порятунку для нього не існувало — навіть морального. Ось чому всі роздуми цього митця огорнуто смутком і розпукою. Ось чому печаллю і розпукою позначено всіх його героїв: інженери і вчителі, критики і партпрацівники, безробітні й урядовці,

службовці й актори — вони могли бути ким завгодно, але на всіх розжареним залізом випечено тавро. Однаковісінькє, повторимо, для всіх. Ось чому неможливо плужниківських героїв поділити на «негативних» і «позитивних» — у тій же, наприклад, «Змові».

А від нього вимагали настійливо — давай «позитивних», гідних наслідування! Вимагали як зліва, так і справа, як сучасники, так і нащадки. А він творив героїв реальних, образи — радше переконливі, аніж наслідувальні, і його мистецька свідомість не мирилася з офіційними (чи з обивательськими?) приписами. А вони не мирилися з поетом, гнівалися на нього, закидали... непослідовність. Дратував, приміром, фінал «Змови у Києві»: що це? Помилка чи несмак? «Як же так? — обурювались. — Серйозну річ, майже трагедію, а закінчили якимись одеськими хохмами? («Я тобі один лишився, Валентино!.. Прошу!») До чого це? Між іншим, В. Підмогильного також звинувачували в тому, що в романі «Місто» «не подано позитивних типів». Так, не подано. Бо автор не знайшов їх у навколишньому світі, а реалістом бувши, не хотів щось там понадземне вигадувати. І той же В. Підмогильний, звертаючись до Є. Плужника, небезпідставно потвердив: «...Я знаю, що Ви не прихильник піротехніки». Поет справдив це припущення: «Їм промовлятиме моя спокійна щирість».

Є. Плужник — явище в нашій літературі неповторне: чи не поодинокий письменник, який вперто відмовлявся від питомого права, що дається будь-якому літератору,— вигадувати, фантазувати, кучеряво химерити, говорити красиво. Плужникова творчість органічна, вона гидливо цурається брехливої професіональності, навпаки, відзначається майже науково безпомилковим аналізом сучасної дійсності. Власне, його і порівнювати в українській поезії немає з ким,— хіба що з Лесею Українкою, в деяких аспектах — з Іваном Франком. Він був що називається реаліст до самої кості, а це подія неабияка в українській літературі — значною мірою хворобливо екстатична. Український сентиментально-романтичний традиціоналізм, доведений до безумства, до безглуздя в XX столітті, дав чудернацькі плоди саме в українській радянській літературі, метастази яких доповзли до наших днів. І раптом — такий безжальний, такий тверезий хист! Реалістичний за природою і вихованням. Покійний Є. Дроб'язко, який навчався в Київському музично-драматичному інституті одночасно з Є. Плужником, свідчив, що той вже тоді мав можливість і нагоду зблизитися з Лесем Курбасом. Але тягся він не до експериментального, а до більш класичного напрямку, до «старої школи», тож і прийшов закономірно до Марії Старицької і до Володимира Сладкопєвцева. Останньому, як представникові російської культурної традиції, Є. Плужник навіть віддав перевагу, бо дуже боявся «вишиваних патріотів»,— боявся і не любив, не довіряв їм. Плужникове мистецтво надзвичайно конкретне, надзвичайно багате на достовірні часові деталі, яких не можна винайти за письмовим столом, а можна тільки спостерігати й закарбувати. Це дається не всякому — здатність об'єктивно («об'єктивістськи!») оцінювати реальне становище своє, свого середовища, свого народу, країни, світу тощо. І саме це властиве Є. Плужникові, саме цим талант його був наділений у найвищій мірі. І саме цим жахав він тогочасних кар'єристів, продовжує жахати й нинішніх волюнтаристів від культури й політики,— тим, що не міг, ну, геть був неспроможний дивитися на життя крізь окуляри — ані рожеві, ані чорні. Очі — ось найперша і найхарактерніша прикмета його хисту: уважні, спокійні очі. Так ніби весь час він ходить, зупиняючись біля кожного збіговиська, збориська людського, придивляючись і прислухаючись — до всього йому діло, все йому треба знати. Спочатку поживи, а потім попиши — він сповідував совісні засади чесного реалізму. А не так: спочатку ти витвориш щось неймовірне, а потім шукаєш охочих і змушуєш їх ковтати оцю бридоту. Його мета — бути на рівні із своїм читачем, не вище і не нижче, але врівень. І жодних афектацій, емоційних жестів, псевдогуманних фраз! Промовисте свідчення з роману «Місто» — отам, де хвалять збірку поета Вигорського (Плужника) «Місто і місяць»: «Чудова річ». — «Що з того? — пробурчав поет. — Я вже так не думаю». Потім додав: «У ній забагато співчуття».

Зовнішнього співчуття забагато — це так слід розуміти. Адже глибинного, внутрішнього Є. Плужникові не позичати, бо він був сама глибина і сама вистражданість. Як совість. Надзвичайно гостро і точно реагував на зміни суспільно-політичного, духовного, етичного клімату. Мав чутливість надзвичайну — якусь ніби тваринну, підсвідому. Якщо не усвідомлював, то намацував рефлективно: усе починалося не з 1933 року і не з 1929-го, не з процесу «СВУ» чи Шахтинської справи. Ні, це ніколи не починалося, а лише тривало — з років громадянської війни, з романтичних днів революційного перевороту. Від тих ліквідацій, екзекуцій, розстрілів, які потрапили частково і на сторінки «Днів». Є. Плужник — це готовність розділити з простим, рядовим, «сірим» співвітчизником, співгромадянином, співмучеником і долю його, і недолю, і лихо, і щастя, і сподівання, і розпач, і життя, і смерть.

Знаю, сіренький я весь такий,
Мов осінній на полі вечір...
— Тягарем минулі віки
На стомлені плечі!

Як різко вписується маленька безпорадна людська істотка в гігантський розворот історії! Ще виразніше — в поемі «Галілей»:

Гей, спокійні, досвідчені! Всякі! Ви!
Чиї щелепи мов обценьки!
Я тихенький, тихенький. Тихіш од трави...
Взагалі я дуже тихенький.

(...)

Ми тихенькі, тихенькі...
Як шепіт трави...
Ми той гній, на якому ви
Виросли пізно,
Не герої, не жертви...
ми так собі,
Ті сіренькі, маленькі люди,
В кого серця гарячий бій
Болем виснажив груди!

(...)

І бліденькі-бліденькі ми всі...
І такі якісь... непомітні...
А навколо у всій красі
Часи заповітні!

(...)

Ой, упали ж та впали криваві роси
На тихенькі-тихі поля...
Мій народе!
Темний і босий!
Хай святиться твоє ім'я!
Хай розквітнуть нові жита
Пишним цвітом нової слави!
Гей, ти, муко моя свята,
Часе кривавий!
Убієнним синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстати в безсмертній миті,
Всім
Їм —
Осанна!

Спираючись на Плужникову концепцію «маленької людини», молодший побратим його по «Ланці» Іван Багряний зумів показати незламність української людини, її спроможність до виживання, її вміння перемагати за найстрашніших, найнесприятливіших умов. Багрянівські Андрій Чумак («Сад Гетсиманський») і Максим Колот («Людина біжить над прірвою»), поза сумнівом, у чомусь полярні плужниківським героям, та вони б не з'явилися на світ без досвіду, без філософських узагальнень Є. Плужника. Максим Колот і Андрій Чумак вистояли й звитяжили ще й тому, що випросталися свого часу і розбалакались («з розперезаною відвертістю»!) герої Є. Плужника: «Сірожупанники! Традиція матні! А під шумок — «всерусская идея»!» Або: «У нас були усякі генерали, Але солдатів не було зовсім...»

Те, що здійснив Є. Плужник, навряд чи доведеться переробляти, та й не подужає ніхто цього зробити. О. Блок зауважив, що поезія — це найкращі слова на найкращому місці. Очевидно, історія літератури — то все, що було, але поставлене на відповідне (своє) місце. Ми повинні точно уявити собі, що і як діялося, хто і як діяв. Діяв і діялось насправді, а не так, як комусь би закортіло це представити.

Хай з помилками і ваганнями, але Є. Плужник чесно перейшов свою життєву путь, витворив коштовності довічні, зробив унікальний внесок в українську літературу.

Народжений на Воронежчині, закінчив — не з власної волі — своє життя на Соловках, проте духовною батьківщиною, рідним містом уважав Київ. Загубилась безслідно Плужникова могила на зеківському кладовищі, забула про нього і степова слобода Кантемирівка, знищивши навіть церковну книгу із записами про найвидатнішого земляка свого. Ну, а Київ — коханий, велемудрий, золотоверхий Київ?

Бронзова меморіальна дошка на одному з будинків на Прорізній — перша і поки що єдина офіційна відзнака, що її Євген Павлович удостоївся від України. Але віримо — не остання: з роками вага і значення Плужникових творів зростатиме.

Є. Плужник — талановитий, відомий, видатний український письменник радянської епохи,— знаємо це, аякже! Та чи вам відомо, скільки разів цього відомого і видатного видавали? Так-так, скільки його книжок дійшло до українського народу? Либонь, що ні, не відаєте ви, що за життя було видано лише дві збірочки його віршів, ще двічі виходила (укладена разом з В. Підмогильним) «Фразеологія ділової мови» і також двічі роман «Недуга». Після реабілітації з'явилися «Вибрані поезії» (1966 р.) і «Поезії» (1988 р.) — обидві книги в «Радянському письменнику». За кордоном Є. Плужник теж мав посмертно два видання: 1948 р. в Аугсбурзі вийшла «Рівновага», 1979 р. в Мюнхені — «Три збірки», а разом — тут і там, тоді і тепер — аж одинадцять книжок! Чи не замало як на відомого, талановитого й видатного — мало не великого?

Ми ще й досі не додумалися виставити жодної його п'єси, не зуміли зняти жодного фільму за його творами чи про нього, не створили жодного циклу чи ораторії на його слова. Ми по день сьогоднішній не спромоглися на бодай одненьке грунтовне дослідження чи наукову монографію про його чималий все-таки, небуденний доробок. Так і хочеться перепитати словами драматурга, якого Є. Плужник дуже любив, М. Куліша: «Це ви серйозно чи це ви по-українському?»

А чи, бува, не настала вже світла пора, чи не надійшов час і Є. Плужнику змінити своє напівлегальне існування? Запевняємо: вихід Є. Плужника з підпілля, узаконення, легалізація його призабутих творів не лише сприятиме піднесенню самосвідомості, а й збереже наше людське, громадянське, національне обличчя. Він допоможе нам усім залишитися самими собою серед найгіркіших і найнебезпечніших випробувань, які ще, можливо, чекають на суспільство наше і країну. Хоч як би ми квапилися чи, навпаки, затримались у своєму просуванні до вільної особистості й незалежної держави, Є. Плужник буде завжди поруч з нами, навіть трохи попереду. Не забуваймо у скрутні для нас моменти поспілкуватися з ним, запитати в нього дружньої поради. А втім, закликати до цього не треба: Є. Плужник належить до письменників, яких не просто читають, а й перечитують неодноразово.

ВІКТОР ДУДКО

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПЕРЕКЛАДУ

або

КИМ ВИЯВИВСЯ «НЕВІДОМИЙ» АВТОР

Насамперед — кілька історико-літературних фактів, щоби означити контекст розглядуваної проблеми.

«Ладжу збірочку московських перекладів ріжних поетів українських...» — писав П. Грабовський своєму львівському кореспондентові К. Паньківському 2 червня 1896 р. з Вілюйська. Згадки про укладання цієї збірки, що пізніше дістала назву «Песни Украйны», час від часу виникають у листуванні П. Грабовського аж до січня 1899 р., коли він надіслав Б. Грінченкові готовий рукопис з проханням улаштувати його видавничу долю. Але заходи в цьому напрямі не були щасливими. За бажанням П. Грабовського Б. Грінченко переслав рукопис А. Кримському, той консультувався стосовно можливостей публікації «Песен Украйны» з московськими книгарями. Очевидно, нікого з потенційних видавців збірка не зацікавила, тому й повернулася до Б. Грінченка, в архіві якого зберігається дотепер. Принагідно слід зазначити: висловлене в новій академічній «Історії української літератури» припущення М. Бондаря про цензурні утруднення, що могли завадити тогочасній публікації збірки, не видається обґрунтованим...

Вперше переклади П. Грабовського із збірки «Песни Украйны» (до неї також увійшла незначна кількість інтерпретацій інших літераторів) були представлені як цілісність,— правда, з деякими купюрами,— 1960 року у другому томі найповнішого дотепер тритомника його творів.

На шляху реалізації задуму перед П. Грабовським постали значні ускладнення, з яких не всі вдалося подолати. Насамперед — і це найістотніше — в умовах далекого сибірського заслання письменникові бракувало оригіналів. Вже після завершення праці він писав у листі до Б. Грінченка: «З деяких поетів не переклав нічого, бо не мав ні одисінького вірша; з других переклав, що було». Наведене епістолярне свідчення (як і ряд подібних висловлювань в інших листах письменника) становить значний інтерес для з'ясування проблеми репрезентативності збірки «Песни Украйны», що залишається недослідженою і потребує спеціального висвітлення. У контексті ж цієї розвідки сенс нагадування рядків з листа П. Грабовського в іншому: вони дають можливість уявити реальні обставини появи у збірці перекладу «Гимн старорусский», історія якого й розглядатиметься далі.

«Гимн старорусский» — єдиний у збірці «Песни Украйны» текст, представлений П. Грабовським як переклад з невідомого автора (і це є додатковою спонукою для докладного вивчення питання). Очевидно, тритомник П. Грабовського, де здійснена перша і поки що остання публікація «Гимна старорусского» (т. 2, с. 99—100), не в кожного з читачів виявиться під рукою; тож видається доречним — передусім для надання цим нотаткам більшої конкретності і доказовості — навести його повністю.

ГИМН СТАРОРУССКИЙ
(Неизвестного автора)

Как смогла бы устоять
Русь без «дашков», «ера», «ять»?
В них вся слава, все спасенье,
Благоденствия залог...
И отдать на посрамленье
Их толковое значенье?
Не смутит нас филолог:
Мы закроем наши уши,
Охраняя стойко души
От соблазнов и тревог.
Не бывало и до века
Не найдется человека,
Чтобы мог нас убедить —
Дерзновенно не кадить
Сим незыблемым кумирам.

Что науки? Где уж им!
Мы сразимся с целым миром,
Но святыню отстоим.
Если станет кто долбежкой
Вышибать из наших лбов
К «дашкам», «еру», к «ять» любовь,
Мы ответим лишь усмешкой,
С честью выйдем из борьбы:
Неприступны наши лбы,
Крепость их — надежда края,—
И пребудем век верны
Духу русской старины,
Торжествующе взирая,
Как на первых же порах
Все долбежки до единой,
Отраженные твердыней,
Разлетятся в пух и прах!

(Дашки [ѧ], ер [ъ] и ять [ѣ] — это та святыня, которую отстаивают для малорус[ского] правописания староруссы [этимологисты].— Примітка П. Грабовського).

Будуть незайвими, на мою думку, деякі пояснення стосовно теми перекладеної П. Грабовським поезії. Цей твір є одним з відображень гострих дискусій, що тривали в Галичині в XIX столітті (особливо інтенсивно у 80-і — 90-і роки) між прихильниками двох систем правопису — етимологічної і фонетичної, що за нею, як писав І. Франко в статті «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» (1894 р.), «промовляють імення два практичні згляди: конечність літературного і національного поєднання галицьких русинів з українцями і те, що, властне, між пишучими русько-українською мовою коли не всі, то, певно, найчисленніші і найважніші писателі уживали і уживають фонетики». Майже всі аргументи її опонентів, зазначалося там же, «випливають із нерозуміння фонетичної системи писання, при котрій основою є живе слово, а букви тільки формою його вираження, коли тим часом етимологи привикли виходити від букви і до неї підладжувати та прикроювати живе слово». Впровадження прогресивної фонетичної системи правопису обстоював і невідомий автор спрямованої проти етимологістів поезії, що привернула увагу П. Грабовського.

Публікація перекладу «Гимн старорусский» в тритомнику супроводжена коментарем літературознавця О. І. Кисельова, який багато зробив для вивчення життя і творчості П. Грабовського. Він писав, зокрема: «Переклад нагадує вірш І. Франка «Етимологічний гімн» (надрукований без прізвища автора в ж[урналі] «Літературно-науковий вісник», 1899, т. VIII, № 12, с. 117. Пізніше Франко вмістив його у збірці «Давнє й нове», Львів, 1911, під назвою «Марш галицько-руських твердих»). У Грабовського вірш значно змінений». (Подаючи вихідні дані першодруку, О. І. Кисельов припустився неточності: та поезія була вперше надрукована в № 11 за 1899 р.).

Ця коментаторська нотатка потребує безсторонього розгляду, що дасть можливість аргументовано оцінити ступінь достовірності її положень і висновків. На перший погляд, деякі підстави для припущення про те, що протооригіналом «Гимна старорусского» є «Етимологічний гімн» І. Франка, існують. Насамперед — очевидні спільність теми і спосіб її поетичної реалізації або те, що «Етимологічний гімн» у львівському журналі й «Гимн старорусский» у збірці «Песни Украйны» не були підписані. Але то тільки на перший погляд, ближче знайомство з конкретним матеріалом приводить до цілком протилежної думки.

Насамперед візьмемо до уваги час публікації Франкового твору на сторінках «Літературно-наукового вісника»: листопад 1899 р. Оскільки праця П. Грабовського над рукописом «Песен Украйны» була остаточно завершена, як вже зазначалося, в січні 1899 р. (а основна частина збірки, яку склали власні переклади укладача, була готова ще в жовтні 1897 р., про що є відповідне свідчення в його тогочасному листі до Б. Грінченка), то, зрозуміло, він ніяк не міг скористатися в період її формування публікацією львівського журналу. Та й написаний «Етимологічний гімн», як свідчить Франкова примітка в збірці «Давнє й нове», напередодні 25-літнього ювілею москвофільського «Общества ім. Качковського» — наприкінці 1899 р., що виключає навіть теоретичну можливість отримання П. Грабовським оригінального тексту поезії до її надрукування.

Нібито узгоджується з відомими історико-літературними фактами таке твердження О. І. Кисельова: «У Грабовського вірш Франка значно змінений». Про вільне поводження П. Грабовського з текстами оригіналів справді багато говорено й писано, бо й сам він залишив чимало матеріалу для дослідників цієї проблеми. (Ось, наприклад, рядки з листа до Б. Грінченка від 31 серпня 1900 р.: «В кожному творі для мене мають вагу головна думка та загальний характер, дрібниці мені ніщо, бо я не антикварій...»). Однак стосовно до збірки «Песни Украйны» і це, й подібні його епістолярні свідчення потребують істотного застереження, оскільки всі вони постали в процесі обговорення перекладів П. Грабовського з тих мов, якими він не володів (через що мусив удаватися до підрядників, мов-посередників і т. д.). Погляди П. Грабовського саме на особливості українсько-російського поетичного перекладу, які були для нього настановою і у власній творчій практиці, докладно викладені в статті «Московські переклади творів Шевченкових», де послідовно обстоюється необхідність адекватного відтворення оригіналу на всіх рівнях. З урахуванням цього навряд чи можна пояснити те, що «Гимн старорусский» й «Етимологічний гімн» вельми різняться як за змістом, так і з погляду обсягу й композиції. Для доказовості варто навести хоча б одну з трьох восьмирядкових строф Франкового вірша — приміром, першу:

Далі, браття, буки в руки,
Муж до мужа, остро в бій!
Хоч би сікли нас на штуки,
Кожний твердо стань і стій!
Уставайте з гробу, мари,
Вилізайте, раки, з нор!
Загукайте аж до хмари:
«Йори, єри, йор-йор-йор!»

Тож видається принаймні непереконливим припущення О. І. Кисельова про джерело «Гимна старорусского». І хоча він утримався від однозначного, категоричного висновку,

думка про те, що «Гимн старорусский» є перекладом Франкового «Етимологічного гімну», набула поширення в літературній науці. Так, приміром, беззастережно прийняв непереконливі аргументи О. І. Кисельова літературознавець М. О. Мороз, що в його праці «Іван Франко: Бібліографічний покажчик. 1956 — 1984» (К., 1987).

Заперечення узвичаєного погляду на джерело перекладу вірша «Гимн старорусский» — це необхідна передісторія репрезентації і обґрунтування іншого,— на мою думку, неспростовного,— погляду на обставини його появи. Матеріали для нового потрактування історії «Гимна старорусского» вдалося добути у процесі опрацювання багатоаспектної теми «П. Грабовський — читач», що дотепер не привертала спеціальної уваги. Про це варто сказати докладніше. Виявилося, що для вивчення кола читання П. Грабовського на засланні великий і далеко не повною мірою використаний інформаційний матеріал дає його епістолярна спадщина — там міститься багато цінних підказок, якими поки що ніхто не зацікавився. Фронтально опрацьовуючи цей матеріал, я не міг пройти й повз таке свідчення П. Грабовського (у відомому автобіографічному листі до Василя Лукича від 10 серпня 1893 р.): «1890 року один приятель прислав мені кілька вирізок про галицько-руське письменство, що друкувалися в «Елизаветградском вестнике»; і не сказати, як мене обрадували оті вирізки! З них я вперше узнав, які українські часописи видаються в Галичині, і почав надсилати до «Зорі» свої вірші». Мабуть, зрозуміло й нефахівцеві, що йдеться про вельми істотний епізод творчої біографії П. Грабовського, який безпосередньо передував його тривким зв'язкам з галицькими літературно-громадськими діячами і періодичними виданнями. Знайомство з публікаціями «Елисаветградского вестника» без перебільшення змінило його долю. Але жодної згадки про це, докладнішої за побіжне автобіографічне свідчення самого П. Грабовського, мені не трапилося.

Обізнатись із потрібними числами «Елисаветградского вестника» виявилося не так просто — ця газета за 1890 р., як з'ясувалося, не представлена ні в Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН УРСР, ні в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна. Лише опинившись у Ленінграді, я зміг ознайомитися з нею — в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

П. Грабовський мав на увазі чотири великі листи українського літературно-громадського діяча Сергія Шелухіна «Что сделала малорусская интеллигенция для своего народа в Австрии?», опубліковані за підписом «С. Полтавец» (номери від 24 квітня, 2, 12 і 18 травня 1890 р.). Важливо акцентувати, що публікація містила відомості не лише про літературний рух, а й — в значно більшому обсязі — про тогочасні суспільно-політичні процеси в Галичині. Аналіз переконливо засвідчує, що саме на підставі інформацій автора «Елисаветградского вестника» формувалися первісні, далеко не в усьому точні уявлення письменника про діяльність народовців, які зафіксовані в ряді його раніх публіцистичних і літературно-критичних статей в галицьких періодичних виданнях. До речі, висловлені в статтях єлисаветградської газети погляди С. П. Шелухіна на рух народовців стисло висвітлюються в тогочасному спеціальному рефераті відомого бібліографа М. Ф. Комарова, про що дізнаємося із статті А. Музички «М. Комаров як критик і літературознавець» (Літературний архів.— 1930.— № 3—6.— С. 64—65). Знання П. Грабовського про суспільно-політичний рух у Галичині були згодом істотно доповнені й уточнені у процесі його листування з тамтешніми кореспондентами, насамперед І. Франком і М. Павликом, й ознайомлення з радикальною періодикою.

Публікації С. Шелухіна в єлисаветградській газеті мають принципове значення для вивчення життєвого і творчого шляху П. Грабовського і потребують докладного спеціального опрацювання (ця робота лише розпочата моїм повідомленням «Передісторія одного дебюту» в газеті «Друг читача» від 9 січня 1991 р.). Нас у даному разі цікавить лише одна із статей С. Шелухіна — друга (в номері від 2 травня 1890 р.). Але цей інтерес першорядний — саме там представлена поезія, що є дійсним оригіналом «Гимна старорусского»:

Без єра, без дашків і ять
Не можна Русі існовать!
В них ховаєсь наша слава,
В них добробит наш трива,
Не дамо їх на потраву,
Покіль є в нас голова!
І не вмовлять нас вовіки
Всі учені чоловіки
Ся лишити скарбів сих.
В обороні станем їх.
Власнев грудев станем сміло
Ми за праведнеє діло:
За дашки, за ять, за єр.
Гей, не лячно нам тепер
Всіх розправ філологічних,
Студіюмів всіх критичних —
Ми затчем від них наш слух,
Ба втримаєм руський дух!..
Сли-ж, не змігши словом взяти,
Вибивать з нас довбнев яти
З ворогів ся взяв би хтось —
Ми його не вбоїмось:
Об наш лоб міцний, незрушний
Кожна довбня розіб'єсь
Й вірний русин прямодушний
З рідною справов піднесесь!

Цей поетичний текст без назви служить у публікації «Елисаветградского вестника» ілюстрацією до інформацій автора про правописні проблеми в Галичині та їх вирішення. Авторство поезії не зазначене, лише вказується, що вона вийшла з табору прихильників фонетичної системи правопису, до числа яких — це виразно засвідчила газета — належав і С. П. Шелухін.

Нез'ясованість проблеми авторства поезії «Без єра, без дашків і ять» спонукала мене ближче зацікавитися постаттю Сергія Шелухіна (1864—1938), і зокрема його літературними зв'язками. Дослідникам красного письменства він відомий як український поет (виступав під псевдонімом С. Павленко), публіцист і критик. Найприступніше джерело, що містить головні матеріали до його

життєпису,— відома біобібліографічна праця П. Ротача «Літературна Полтавщина» (див.: Архіви України.— 1971.— № 3.— С. 121—122). Саме ця публікація підказала мені напрямок подальших розшуків. З неї я довідався, що, опинившись в еміграції, С. Шелухін жив у Празі, де викладав право в Українському університеті. А невдовзі випала мені нагода обізнатися з виданням «Український вільний університет в рр. 1926—1931» (Прага, 1932), де поміж інших цінних матеріалів подавалася бібліографія публікацій викладачів за відповідний період. Там мені й трапилася вказівка на спомини С. Шелухіна «Українство 80-х років XIX в. і мої зносини в Ів. Франком» (Літературно-науковий вісник.— 1926.— № 7—8). Певна річ, ця публікація вимагала найпильнішої уваги. Спомини С. Шелухіна дали мені не тільки «фонові» відомості про час появи поезії «Без єра, без дашків і ять», чого я, власне, від них передусім сподівався,— там містилося й безпосереднє свідчення про її авторство. Думаю, буде незайвим навести з тієї давньої іназагал маловідомої публікації «Літературно-наукового вісника» ширший уступ, що безпосередньо стосується до теми даного розшуку. Отже, час дії — 80-ті роки XIX століття, діячі — молоді київські літератори, чиї твори вміщуються у львівському часописі «Зоря». С. Шелухін свідчив:

«Нам було дуже неприємно, що «Зоря» друкується історичним правописом, якого у нас не знали, і ми уперто писали кулішівкою. В «Зорі» нас так переробляли на галицький смак, особливо в лексиці, що ми були сим дуже незадоволені. Раз якось Кристаловський, природний юморист, заходився глузувати з галицьких дашків, ятя та єр, обвинувачуючи галичан за Драгомановим у консерватизмі, клерикалізмі та обскурантизмі. Через день після того Самійленко нам уже читав свою знамениту сатиру:

Без дашків, без єр, без ять
Не можна Русі існувать —
В них ховаєсь наша сила,
В них добробит наш трива,
Не дамо їх на поталу,
Покіль є в нас голова!
І не вмовлять нас вовіки
Всі учені чоловіки
Ся лишити скарбів сих —
В обороні станем їх!
Станем грудьми всі одразу
Та одіб'ємо образу!
Гей, не лячно нам тепер —
За дашки, за ять, за єр! — і т. д.

Сього вірша ми послали при листі до «Зорі» з вимогою завести фонетику, бо ми кинемо співробітництво. Нам відповіли згодою постепенно змінити правопис, і дійсно зробили се» (с. 265—266).

Як бачимо, ця поезія в спогадах С. Шелухіна беззастережно кваліфікується як «знаменита сатира» В. Самійленка. Виважений підхід неминуче передбачає у цій ситуації запитання: чи достатньо наведеного свідчення для того, щоб вважати авторство В. Самійленка безсумнівним? Звичайно, незайвим було б підкріпити його ще й іншими доказами. Але оскільки розшукати їх поки що не пощастило, слід максимально ретельно й прискіпливо розглянути мемуарне свідчення С. Шелухіна з погляду його авторитетності. Простіше кажучи, чи існують також інші аргументи, що їх можна виставити на користь тези: С. Шелухін був у другій половині 80-х років близьким знайомим В. Самійленка й обізнаним з його тогочасним творчим доробком, включаючи недруковане з нього? Перегляд під цим кутом зору ряду джерел — як загальноприступних, так і поки що не знаних у колах фахівців — дає підстави для позитивної відповіді. Насамперед слід звернутися до свідчень, що виходять від самого В. Самійленка. Про дружні взаємини з С. Шелухіним у зазначений період він писав у відомій мемуарній статті «З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст.» (1922), а також розповідав 1925 р. своєму біографові О. Тулубу, чиї записи опубліковані — як «Матеріали до життєпису Володимира Самійленка» — у третій книзі збірника «За сто літ» (1928). Крім того, існує, що вельми істотно, й синхронне свідчення аналогічного характеру — С. Шелухіну присвячений диптих В. Самійленка «Весняні пісні» (1888). Відомо, що С. Шелухін написав докладні спогади про В. Самійленка — вони мали увійти до празького збірника його пам'яті, який не з'явився друком; подальша їх доля невідома. Мемуарні фрагменти містить також стаття С. Шелухіна «Глумлива доля сатирика», надрукована на сторінках львівської газети «Діло» 1930 р. (номери від 2 і 3 вересня) з нагоди п'ятих роковин смерті В. Самійленка. Для докладнішого з'ясування їхніх взаємин становить інтерес також цілком забута рецензія С. Шелухіна на першу збірку його приятеля студентських літ — «З поезій Володимира Самійленка» (1890), що була опублікована в газеті «Елисаветградский вестник» 25 грудня 1890 р.

Такі факти можуть бути наведені на доказ дружніх взаємин В. Самійленка з С. Шелухіним у другій половині 80-х років XIX століття, коли обидва навчалися в Київському університеті. Вони (факти), на мій погляд, дають підстави поставитися з довірою до свідчення С. Шелухіна про авторство поезії «Без єра, без дашків і ять». Висловлені в ній погляди на перспективи розвитку українського правопису, треба зазначити окремо, зафіксовані і в ряді безсумнівно автентичних творів В. Самійленка, зокрема в циклі поезій «Разговоры», опублікованому в 1892 — 1893 рр. у львівському журналі «Зеркало» спільно з О. Кониським.

Могла б допомогти з'ясуванню істини синхронна — кінця 80-х або початку 90-х років XIX століття — публікація поезії «Без єра, без дашків і ять» на сторінках «Зорі» чи якогось іншого з галицьких видань (якби вона, звичайно, була ще й підписана). Та чи існувала вона? Чи й надавалася взагалі до друку в тогочасній галицькій пресі? Мені не вдалося там її відшукати — можливо, хтось виявиться щасливішим.

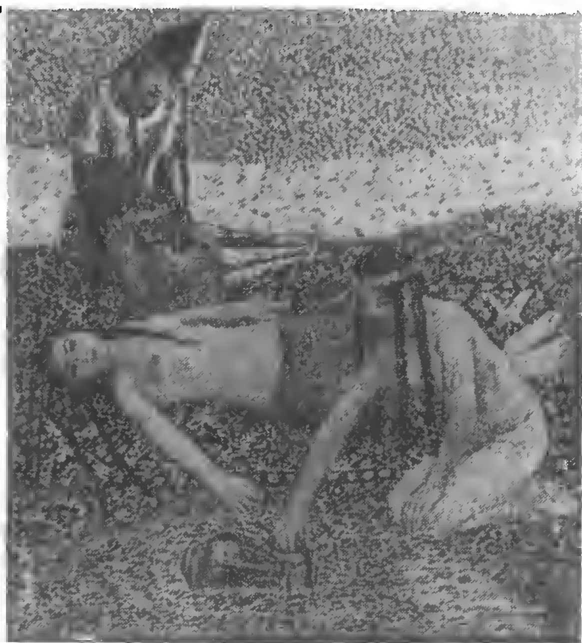
Сподіваюся, що викладені факти й міркування викличуть обговорення і тих дотичних питань, які з огляду на обмежений обсяг цієї розвідки залишилися невисвітленими. Приміром, як могло статися, що твір В. Самійленка «загубився»? Вимагає спеціального

дослідження і питання про співвідношення Франкового «Етимологічного гімну» і поезії «Без єра, без дашків і five». (Якщо навіть твір, що випадком потрапив до кола читання П. Грабовського, і не був тоді опублікований в Галичині, то, по-перше, він міг там поширюватися без посередництва друкарського верстата, а по-друге, не виключена можливість знайомства І. Франка з відповідним числом «Елисаветградского вестника»). Ця проблема, як засвідчує ближче знайомство, виявляється значно складнішою, ніж видається на перший погляд. Тема «Етимологічного гімну» й поезії «Без єра, без дашків і five» частково розроблена і в одному з фрагментів Франкової поеми «Ботокуди», що вперше опублікований 1893 року у його відомій збірці «З вершин і низин», але написаний більш як на десять років раніше.

На завершення зауваження стосовно різночитань у тексті поезії «Без єра, без дашків і five», наявних у публікаціях С. Шелухіна 1890 і 1926 років (читач, очевидно, звернув на це увагу). Поява їх зрозуміла без докладного обговорення — спогади з'явилися друком через 36 років після публікації відповідної статті на сторінках «Елисаветградского вестника». До того ж С. Шелухін спеціально зазначав для читачів «Літературно-наукового вісника», що пише все тільки з пам'яті.

Ось які — несподівані, як на мене — підсумки з'ясування історії перекладу П. Грабовським «Гимна старорусского» із збірки «Песни Украйны», джерело якого досі лишалося не встановленим.

Раф. Багаутдінов. Поранена амазонка

Раф. Багаутдінов. До співу півня

Раф. Багаутдінов. Народження Афродіти

ПЕТРО ПАНЧ

Із щоденникових записів, дорожніх нотаток

ВІДБИТКИ ДНІВ МИНУЛИХ

До 100-річчя від дня народження Петра Панча

14 березня 1913 року учень Полтавського землемірного училища Петро Панченко зробив перший запис у своєму щоденнику. Невдовзі до заповітного зшитка він записав твір з російської словесності «Идеал жизни по «Домострою». Занотовує і те, що на перевідному письмовому екзамені обрав тему «Значение Фонвизина в истории русской литературы». У цьому ж першому зшитку знаходимо опис польової практики майбутніх землемірів, який перейнятий замилуванням красою рідної землі. І перша самохарактеристика — того дня, коли авторові сповнилося 22: «Характер еще до сих пор не установился, привычек никаких, ни силы, ни храбрости». Присуд занадто категоричний, бо тоді вже з нього викристалізувалися такі цінні риси, як працелюбність, потяг до знань, акуратність, товариськість, а також ті, про які земляк письменника Василь Минко скаже: «Організованості й самодисципліні Петра Йосиповича я просто заздрив».

Вгорі: Петро Панч під час навчання в Полтавському землемірному училищі

Десятки зошитів і блокнотів, заповнених акуратним почерком,— це і є щоденники Петра Панча, хронологічно обрамлені такими роками: 1913—1978 (зберігаються, як і весь особистий архів письменника, у дочки Ольги Петрівни Панч-Рилеєвої).

Записи загалом фрагментарні. Докладніше відтворено тільки подорожні враження, а також окремі епізоди, наприклад: трагедію голодомору у селі Пироги на Полтавщині (ці свідчення недавно опубліковані в «Літературній Україні»), перебіг конкурсу читачів української літератури, історію Баштанської республіки, конгрес захисту культури у Парижі 1935 року та ін. Щоденники П. Панча — це не «суцільна лінія», а лише пунктир, яскраві свідчення очевидця й учасника подій, «відбиток днів минулих», кажучи словами самого письменника.

Провідна тема щоденників — літературне життя. Тут і нотатки про вечірки «Плуга», і характеристики угруповань та окремих письменників, і цінні знадоби до біографій митців слова (як, приміром, А. Лахуті), і враження від поїздок творчих бригад по Україні, Білорусії, Азербайджану, і сліди

повсякденного спілкування з товаришами по перу (з ким переговорив про щось важливе, кому позичив книжки зі своєї бібліотеки і т. п.).

Пильне око прозаїка, уважного до найдрібнішої деталі, спостерегло під час безнастанних мандрів чимало цікавого, типового, що народжувалося з новим побутом, а також і такого, що не дуже квапилося відійти в минуле. Петро Йосипович втішався тим, що у великих промислових центрах у 20-ті роки робітництво тяглося до української книжки, що, наприклад, на підприємствах Донбасу діяли червоні куточки, увінчані іменами Василя Блакитного і Василя Чумака. Не полишив він поза увагою і гримас українізації, того формалізму, яким супроводжується у нас будь-яка корисна справа («Радапарат українізований на 100%, але мовою у спілкуванні не користується» — є такий донбаський запис).

У роздумах про долю рідної української культури, про шляхи її розвитку у письменника народжувалися ідеї, що не втратили своєї актуальності і в наші дні. Взяти хоча б таке питання, як пропаганда книги. «ДВУ (Державне видавництво України.— І. І.) мусить давати по РАТАУ бібліографічні нариси про нові книжки. Треба закласти бюро, яке розсилало б по округжних газетах уривки творів письменників»,— ця рекомендація Панча, висловлена у 20-ті роки, слушна і сьогодні.

Досить сміливі (якщо зважити, що писані в 30-ті) такі сентенції Панча: «Мистецтво мусить підчиняти, а не підчинятися», «коли письменники — інженери душ, то ви мусите пам'ятати, що обов'язок інженера винаходити (не плутати з техніком)».

Починаючи з 1929 року, коли вже фабрикувався процес «СВУ» й українській культурі було завдано першого відчутного удару (з життя вирвали десятки інтелектуалів), а надто в 30-ті, коли письменницькі кадри були піддані масовим репресіям, а ті, що лишилися по цей бік грат, були деморалізовані, умови для життя і творчості стали несприятливими. У ті часи було не до відвертих сповідей у щоденниках, хоча б уже тому, що постійно чатувала небезпека арешту. Та Петро Йосипович не знищив записи, які у період сталінщини йому дуже зашкодили б. Адже, скажімо, могли б потрактувати за державний злочин правду про голод 1933 року.

У квітні 1933 року П. Панч працював у виїзній редакції газети «Червона Армія» в селі Пироги Глобинського району Харківської (нині Полтавської) області. Тієї тяжкої весни газета військового округу шефствувала над колгоспами району під час посівної. Письменник спілкувався з колгоспниками, одноосібниками, бачив на власні очі трагедію села, доведеного насильницькою колективізацією, необмеженим і незбагненним розбоєм бюрократично-командної системи до крайньої межі, коли в мирний час на споконвічно щедрих чорноземах помирали з голоду хлібороби та їхня надія — діти, в яких активісти колективізації буквально з рота видирали останню картоплину.

Ось майже апокаліптична картина: «На майдані біля церкви палять ікони. Тисячі ікон. Ціла гора. Біліє в кров'яних відблисках похмура, зліквідована церква, дерева застигли в паморозі, а вогонь сичить і золотими язиками лиже золото ікон і сипле іскри в мовчазне небо».

Як наслідки такої бездуховності занедбаний старовинний архів у Лубнах, осквернення місць, пов'язаних з перебуванням Тараса Шевченка, викристалізація своєї, вже радянської бюрократії (починаючи від низової її ланки — сільських властей), дитячі ясла в якихось халупах у той час, коли добротні хати відвели під свинарники...

Чимало записів, які можна було б об'єднати таким містким поняттям — «із уст народу». Це вислови, окремі слова, прізвища, діалоги, цікаві бувальщини. У багатьох блокнотах і зошитах можна натрапити на такі заголовки: «Забуті слова», «Які гарні слова», «Метафори. Образи», «Фольклор», «Селянське», «Селянські порівняння».

Ось тільки одна пригорща цих образів і «гарних слів»: «із сивого смушку вилізло золотим павучком сонце і запряло ясними лапками»; «між будівлями золотими пальмами стояли ліхтарі»; «метелиця вилизує білим язиком вулиці»; «слави набиратися»; «звитень»; «з личенька спала».

«Слова від щоденного вжитку стираються, як мідяки... Це призводить до штампованих образів, а іноді й змісту,— зауважував П. Панч.— Письменник, як художник картини, мусить реставрувати заяложені слова умілим сусідством, ідейним навантаженням, викривати глибину їхнього первородного змісту».

З окремих нотаток видно, що письменник збагачував свою лексику, даючи тлумачення тому чи тому слову: «стожарне (місце, де скирти стоять)»; «шинований віз (з окованими шинами)», «назимок (бичок, що перезимував одну зиму)».

Петро Йосипович радив читати з олівцем і блокнотом. Часто так читав і сам, виписуючи слова і вислови, що вразили його колоритом: «прозолоть», «перегулюється» (П. Тичина), «шумовиння трав» (В. Чумак), «зільні трави» (Г. Чупринка). Інколи занотовував враження від прочитаного твору. Серед його лектури з такими побіжними заувагами, зокрема, твори А. Чехова, К. Гамсуна, А. Дюма, А. Франса, Г. Уеллса, В. Локка, П. Істраті. Знаходимо виписки афористичних рядків з «Кобзаря» Т. Шевченка, «Витязя в тигровій шкурі» Ш. Руставелі, з народних пісень.

Розкрити лабораторію письменника допоможуть плани, начерки, задуми, а то й фрагменти окремих творів. Наприклад, до роману «Гомоніла Україна» зроблено виписки із десятків джерел, а серед підготованих матеріалів до повісті «Олександр Пархоменко» — ціла низка запитань, які вимагали з'ясування чи уточнення в процесі роботи.

Окремі факти, зафіксовані Панчем з документальною точністю, свідчать про різні аспекти тодішнього літературного життя, письменницького побуту, відтворюють «живі портрети» сучасників.

Неабиякий культурологічний інтерес становлять нотатки з читацьких конференцій, диспутів, конкурсів читачів. «Коли населення починає любити своїх письменників, значить, воно стає культурним»,— зауважує П. Панч і потверджує цю любов описами зацікавлених зустрічей з літераторами, роз-

повідями про потяг трудівників до рідного слова.

До літопису тяжких випробувань у роки Великої Вітчизняної війни органічно вплітаються безпосередні свідчення П. Панча про евакуацію українських літераторів і вчених до Уфи, тамтешній нелегкий побут, братерську допомогу башкирських друзів, про переїзд до Москви і роботу на Українському радіо.

Щоденникові записи прозаїк використав лише частково — у книжках «На калиновім мості» та «Відлітають журавлі». Це, зокрема, етюди «В степу над Оріллю» (про Полтавське землемірне училище і поїздку до своєї нареченої Тетяни Петрівни), «Весняна ніч» (згадки про трагедію 1933 року), «Бій без огнепальної зброї» (всесвітній конгрес у Парижі 1935 року).

Щоденники Петра Панча чекають на свого видавця. Вони, без сумніву, гідно доповнять цей небагатий у нашій літературі жанровий ряд, позначений щоденниками таких митців слова, як Остап Вишня, Олександр Довженко, Павло Тичина.

ІВАН ІЛЬЄНКО

• • •

1926

ВАПЛІТЕ і для чого воио. Друзі оргаиізації. Що з себе уявляють окремі творці. Надалі устаиовки. Хвильовий у ВАПЛІТЕ й поза ВАПЛІТЕ.

Неокласики і паралелізм з иими.

Про творчість Будяка й друг[их] пись-м[еиииків] і щодо думок.

Неокласики не хочуть марксизуватися, а ВАПЛІТЕ.

"Треба добути І ки. «Етиографічиого вісника». В иьому є багато цікавого матеріалу (легеиди, оповід[аиия] тощо).

Проф[есор] Білецький пропоиує екскурсію до Деркачів.

Серед літературиих співробітииків «Червоиого шляху» 1/3 част[иил] складається з плужаи, а тому редакція ж. «Ч. шлях», вітаючи вас з 3-м з'їздом, вітає одиочасио і з 3-м роком вашого співробітиицтва в иашому журиалі. За 3 роки ісиувания иаш журиал далеко ще ие просуиувся до селяиського читача. Ми иадіємось, що за вашою допомогою віи стаие бажаиою книжкою кожиого клубу і хати-читальиі і тим дійде до маси.

Наша доба буде жити в віках, а тому сучасиий письменник мусить бути в першу чергу її реєстратором.

В майбутиьому прийде геиій, який із иаших потуг дасть сиитез доби.

Адреса Укр[аїиського] клубу:

Симферополь. Почтовая, 7.

Справжній письмеииик повииеи шукати ие шириии сюжету, а глибиии теми.

Толстой ие був моиархістом, коли писав зустріч з імператором Олексаидром І.

Дивлюсь иа Сейфулліиу й бачу куцеиького, як міцно затягнутий вузол, татарчука. Брови крутими дугами, очі чориими крапками, губи капризио вигиулись (...)

1927

В Одесі почали скорочувати тих, хто витримав іспити з україиської мови за першою категорією.

— Вони завжди зможуть иайти собі посаду, а що будуть робити бідиі, що мають третю категорію?

І їх ие скорочували.

Павло Григорович Ріттер, коли говорить, то весь час правою рукою хапається за окуляри, ніби хоче їх зручиіше посадити иа иіс. Це віи робить, ие помічаючи того, і так часто, що без досади иа иього дивитися ие можиа.

«Голубі ешелоии» треба переробити, а саме так.

Лец-Отаманів.

Свіфт поставив людииу під мікроскоп і побачив її малеиькою-малеиькою, як ліліпута, зо всіма її бідними «страстішками», з копійчаиим пафосом, з карликовими амбіціями і иепропорційиим «самомнеиием».

Великі твори иароджуються або через безміриу любов, або через безміриу иеиависть.

«Голубі ешелоии».

Слова «вібрують» погаио.

Десь зайві прізвища.

В «Голубих ешелоиах» часто повторюється «сорочачі очі».

1928

На Донбасі

1 квітня. Приїхали (П. Тичиив, В. Сосюра, О. Вишия, І. Микитеико і я) иа соляиу рудию імеиі Шевчеика. Рудия — і уявляється щось велике, димие, завалеие сіллю, иадбудовами. Ця фаитазія людини, що иіколи иа иих ие була. «Сіль». В балці купка розкидаиих без вулиць і провулків будииочків, трохи покривлеиих, трохи обідраиих, трохи ие звичиих для ока, бо поміж глииявими мазанками стоять довгі одиоповерхові казарми з червоиої цегли, а поруч і спереду ие то ватери, ие то льохи. Сиротливо акація кущами, а иижче за все висока труба (димар) за забором. Над димарем шапка з диму, а підиизом дві-три будівлі з цегли під бляхою. От і вся рудия зовиі.

Був вечір. Літературиа вечірка. Можиа дивуватись, яке иевидаио тепле єдиаиия було поміж робітниками й письмеиииками. Дітвора, так та просто ходила за иами табуиами.

Але иіщо ие могло зрівиятись з иашими одвідииами школи ім. Шевчеика, що ми зробили иа раиок другого дия. Діти зустрічали з таким еитузіазмом, що просто ие знали, що і як иам триматися. Учительський персоиал теж був иадзвичайио милий.

Потім ходили по копальиі імеиі К. Лібкиехта. Великі копальні. Вражіиия в копальиях (68 сажнів під землею) иадзвичайие. Хай потім детальиіше скажемо про це. Але иаскільки иа копальиях імеиі Шевчеика відчувався україиський дух, иастільки на копальиях К. Лібкиехта його ие відчувалось (иа 9000 томів — україиських тільки 300). Виией бібліотекар і завклубом. А обидва ж «єиики». Ех, араби чи арапи?

3 квітня. Сьогодні приїхали на чистяківські рудні. О, це вже щось інше. По хвилястих полях кущами розкидані копальні. Ми виступали на «Капітальній». Коли під'їхали до рудні, перед нами виросло ціле чорне місто з довгими разками кам'яних будинків, корпусів, телеграфних стовпів і проводів і легеньким димком над височезним димарем. Ребриста будівля з двома коліщатами — це копер. Містки — по них тягнуться вагончики. Збоку насип із вугілля, за копальнею другий насип із породи. Він куриться, мов висипана зола із жлукта.

Виступ сприймався робітниками добре, інтелігенція ж здивувала своїм провінційно безнадійним тлумаченням. І відчувався якийсь холодок. А робітники славні, як сьогоднішній весняний день.

4 квітня. Виїхали через Дебальцеве на Лисиче над Дінцем. На чистяківських руднях рудком чужий. З великим трудом витягли коней, щоб від'їхати на станцію. А російських письменників «носили на руках» (говорив завклубом Пименов). Станція Чистякове маленька, але рух, люду, метушня величезні. У вагонах «четвертого класу» люду, як оселедців. Дивує, що всі чомусь з лантухами, кошиками. Чорні, замурзані, вимащені. З Дебальцевого їхати краще. Вагон 3-го класу, і це вже здалось розкішшю.

Савур-могила. Вона лежить на 18-й версті від Чистякового. Велика темна глиба, горб з чубом на вершку. Видно здалеку, здалеку й робить якесь суворе величезне враження.

Приїхали до Лисичого. Від «Проїзної» залізниця тягнеться повз Донець, а за ним Третя Рота — батьківщина В. Сосюри. Це величезне сельбище, все в електричних вогнях. Ось і Содовий завод, станція. На лінійках ми піднімаємося на круту гору, і перед очима вирисовуються чудові електричні кущі: ліворуч над урвищем один, далі темінь, потім раптом виступає із-за темного валу другий — це копальні. Нарешті ми приїхали в «Нарпіт». Це наше пристанище. Ранком у рудкомі, в місті — що з себе уявляє Лисиче? Це досить оригінальне місто. Воно схоже на наші містечка, але вулиці начинені зовсім іншим людом; тут не попадаються на очі ні воли, ні дядьки. Вулиці начинені молодим, завзятим людом в кепі, куртках, із поголеними обличчями. Це робітники. Потім поїхали на содовий завод. Величінь содового заводу трудно описать на сторінці. Перше, що вразило нас, це повітряні вагончики, що випливали на линвах із-за гори. Вони плавно, мов човники на воді, один за одним на 10—20 сажнів пливли з вугіллям до заводу, а назустріч їм по другій линві плив порожняк. Такі ж вагончики з крейдою пливли з другого кінця, але все до того ж заводу.

Завод посів 13 десятин території. В ньому безліч корпусів і сила-силенна найрізноманітніших машин. Тут усі цехи, щоб обслуговувати свій завод.

Труби, балки, печі, аміак, натрій, хлор, вапно, вугілля, залізо, сода. Сім поверхів висить над головами робітників. На шостому поверсі, куди нас виніс ліфт, нам показали панораму Третьої Роти і Дінця без дерев. Дах біля даху, як сірі леза притуплених сокир, а за Дінцем лиман широкий, далекий без кінця, і скрізь розкидані кущами ліски й переліски. Ах, як гарно нас зустріли й проводжали тут робітники.

У Лисичому вечірка відбулась у Палаці праці. Люду 1200 чоловік. Дехто прийшов із содового за 7 верстов, але все-таки вечір був ні к чорту. Слухали, ляпали, тупали, але всі, крім Сосюри (бо це ж його батьківщина, і досить багацько його знають), відчували, що слова б'ються об стіну й падають у яму. Чому? Дійсно, чому? Українців було більша половина, але газет українських нема, журналів українських нема, а книжок у книгарнях на три з половиною тисячі 120 українських! І вся «верхушка» Петрови, Іванови, Лук'янови... Люди зовсім некультурні і, звичайно ж, не на своїх місцях.

Погане в мене враження від Лисичого. Най його мама мордує — краще б було зламати план та виступити на содовім.

На ранок, цебто через півтори год., їдемо на Ровеньки. Відчуваю втому, як сто чортів. Півжиття за годину сну!

6.IV. З Дебальцевого на Ровеньки.

Коли б не було в Дебальцевім учителя Петра Тимофійовича Гладньова, ми б прокляли увесь світ. На станції брудно, тісно і нудно, а тому запрошення Гладньова до себе на квартиру було, як ніколи, до речі. Там принаймні хоч по-людському перепочили. Гладньов цікава особа. Це досить розвинена, а головне — бувала людина, і з ним гарно було вести розмови. Між іншим, бував він з експедиціями навіть у Сахарі. Був і в Індії. Про свої мандри (надоумив його) став писати спогади. Хоче, щоб я зробив із них пригодницьку повість. Справа цікава. Щось вийде. Погодився.

Станція Дебальцеве як ніс на обличчі. Ніяк не можна об'їхати її, коли плутаєшся по Донбасу. Велика станція, вузлова.

Поїзди тут ходять так часто, щохвилини на коліях стоять декілька составів. Переважно робочі, четвертого ніби класу. Жорсткі. Вагони набиті робітниками різних націй, віку, масті й професій. Їдуть гірники, їдуть металісти, їдуть хіміки, і всі безбожно чадять махоркою. Від головної магістралі відходять вітки на копальні, на заводи, тому майже через кожні 20—30 хвилин кондуктор викрикує: «Пересадка» — на Мар'їне, чи Ясинувату, чи ще куди.

7.IV. Ровеньки, копальні ім[ені] Фрунзе.

Дивись статтю «Письменник і читач» — «Робітничий пролетар», 23.IV.28 р.

Після вечора на копальнях ми повернулися назад до Ровеньок. Була темна ніч, десь над головами висіли важкі весняні хмари, повні дощу.

Дув холодний вогкий вітер, а довкола ніби дихала пробуджена нива. Коні бадьоро котили наші тачанки, а ми мовчки сопіли, й, напевне, кожен думав про те, що через чотири години треба знову підійматись, знову їхати на станцію, потім у прокурених вагонах через ту ж саму Дебальцеву станцію.

7.IV в семирічці в Ровеньках. Одвідали на запрошення вчителів дві школи: семирічку й чотирирічку. В першій тільки одна група українська, а тому й знайомство з українською літературою зовсім слабке. Самі вчителі так ніби лантухом прибиті, дивляться, як баран на ворота.

Інше враження було від учнів 4-річки. Особливо коли на табуретки вилазили учні з 2-ї групи, витирали рукавом носа й завзято

починали декламувати чи з Тичини, чи з Шевченка. Діти славні, учительки розгублені, знесилені і ніби вщерть випрацювані.

Потім поїхали на копальні до робітників на «Алмазну» за 6 верстов. Перед самими робітничими будинками нас зустріла делегація з оркестром музики і величезним натовпом робітників. «Інтернаціонал», слава, ура. Урочисто, зворушливо надзвичайно. Така ж урочистість відчувалась і в привітаннях в комосередку, від різних копалень, від комсомолу. Клуб невеликий, душ на 300, але уже більше 500; ще публіка ломить двері, заполонила сцену, всі лутки, всі виступи. Це та сама маса, «що не хоче української культури».

8.IV. Ровеньки, Дебальцеве, Паркомуна.

На станції зустрів нас завагітпропом. Виявилось, що з цим хлопцем я торік чи позаторік у Харкові грів собі на сонці боки. Тоді ще з нього досить-таки тішилась публіка. Півроку т. Леві таки балда була порядна. Ну, гаразд, раз знайомий, значить, робить нічого. Їдемо в Селезньове (7 верств на тачанках). Виселок освітлено електрикою, десь у темному кутку на даху хрипить гучномовець. Гуляють парочками якісь особи. Тут центр. Тут театр.

Ми мали виступати на другий день, але Леві лишився вірний собі. Він уже вигадав якусь комбінацію і заявив нам, тільки прибули до будинку заїжджих, що вечір треба влаштовувати сьогодні.

— Вас уже ждуть. Повен театр.

Павло Григорович, як водиться, зайорзався, засмикав своїм пенсне:

— Ми ж умовлялись на завтра. І потім треба подумати ще. Ми ж з дороги, а в театрі можуть шуміти.

Сім верстов, що ми проїхали на конях, добре освіжили всіх, і тому вся наша компанія напосіла на Тичину, і вечір улаштували таки сьогодні. Театр, дійсно, був повний, і приймали прекрасно.

Закінчився вечір несподіваним номером піонерів, які привітали нас цілою інсценіровкою, виготуваною вихователями спеціально з нагоди нашого приїзду.

Остап Вишня з Дебальцевого поїхав на Артемівськ для участі в ювілеї заньківчан.

9.IV, м[істо] Алчевськ, завод ім[ені] Ворошилова. Леві видумав ось що. Оскільки письменники в цьому районі мусять бути два дні, так чого їх не використати на всі 100%, і тому не встигли повернутись із театру до свого постою, а це було вже за північ, як до нас явилась делегація із Алчевська (6 верстов) із заводу імені Ворошилова.

— Товариші письменники, ми просимо влаштувати завтра і в нас літвечір. На заводі вісім тисяч робітників.

Тичина аж засудомився увесь.

— Це неможливо, це зовсім не входить в наш план, і потім як то це так зразу, треба ж подумати, треба ж зібратись з думками. — Тичина читав тільки два вірші: або «Вітер з України», «Кожум'яка», або «Вітер з України» і «В космічному оркестрі» («Мов пущене ядро...»)

Ми хотіли оглянути вальцювальний завод, і всі охоче погоджувались, крім Тичини:

— Відкіля ви знаєте,— на мене,— що там двері попідмазувані салом і не риплять?

— Я поїду на годину раніше і сам підмажу їх салом,— говорю вже з серцем,— але вечір улаштувати треба.

— Ну, що ж, я своєї волі не маю. Ви позбавляєте мене волі... Як хочете... Я мушу погодитись.

Вдень ми оглянули завод. Тут я вперше побачив домни й мартени. А ввечері відбулась прекрасна літвечірка.

Тичина, побачивши красу заводу, палахкотіння домен під темним небом, красу вилитого із коряків шлаку, був страшенно задоволений.

10.IV в селі Варваропілля. Вечір на копальнях «Петро — Марія». Зустріли з музикою біля клубу. Тут же голова сільради і завклубом висловили своє привітання. Зала вміщує 700 чол[овік]. Переповнена: робітники, учителі, службовці, школярі. Довелось вимагати, щоб заховували тишу. Між нами й аудиторією стіна. Слова падають, мов у порожню копальню. Ні звуку, ні посмішки, я не читав, а виконував тяжкий обов'язок. Погано. Найменовано 2 червоні кутки — імені Блакитного і Чумака.

10.IV. Селезньове (Паркомуна).

Годині о десятій подали нам два добрих екіпажі, кожухи на кожного (надворі хоч і весна була, але вітер дув такий холодний, що кожухи були якраз до речі), і ми рушили в путь. До другого пункту тридцять верстов ми проїхали залюбки. По дорозі проїздили повз кадіївські заводи, де все навкруги них отруєне якимось в'їдливим газом. Правда, в цей час курилась гора глею, а там, як відомо, горить сірка. Кадіївські заводи надзвичайно красиво виділяються на синьому обрії своїми конструктивними лініями. Вражає масивність, величінь і красиве нагромадження будівель.

11.IV. Нарешті ми в Гірсько-Іванівському. Копальні тут зараз не працюють, але ведеться підготовка. Це зовсім маленький виселок, і тому наш приїзд був для них справжнім святом. Вечір пройшов дуже гарно.

Інженер, правда, потім говорив:

— Навіщо ви робите такі довгі доповіді? Нам треба почути, як письменник читає, а про літературу ми зуміємо і самі прочитати.

Ну, аудиторія складалась не з самих же інженерів.

11.IV.

15 верст на конях — і ми на золототошківських копальнях, в клубі зустріли нас з музикою коло дому приїжджих. Клуб мініатюрний, але досить затишний. Народу чоловік 200—300. Гарний вечір.

Українізація. Українознавство.

Сковорода-філософ. Котляревський. Шевченко. Куліш. Нечуй-Левицький. Марко Вовчок. Ів. Франко. Винниченко. Коцюбинський. Леся Українка. Стефаник.

Нова пореволюційна література.

Обов'язково в «Після дванадцятої» вставити про те, що поручик застрелився (артилерист в Бабках). Його вважали за більшовика, і чому тепер застрелився, невідомо.

12.IV. Мар'ївка, Дебальцеве, Ясинувата.

Знову дорога на конях, потім знову прокурені вагони, і знову Дебальцеве, і знову учитель Гладньов. На цей раз нам уже не вдалося проскочити Дебальцеве, як раніше. Явилась делегація від залізничників і впро-

сила, щоб ми влаштували в їхньому клубі літранок. Від поїзда до поїзда було чотири години, і літранок ми таки зробили. Клуб вміщував 600—700 чоловік і був переповнений. Зібрали цю аудиторію за один день. Себто по цехах були розвішані за день коротенькі оголошення: «До нас заїдуть українські письменники». Оце й уся підготовка.

Я збрехав. Властиво, переплутав. Цей літранок ми влаштували в минулий приїзд через Дебальцеве.

13.IV. Гришине — рудня «Новоекономічна».

На «Новоекономічній» вечір нічим не відрізнявся від інших. Зате Павло Григорович остаточно розклеївся. На станцію Гришине ми приїхали, зробивши дві пересадки (на Дебальцевім і на Ясинуватій), приїхали вранці, десь о пів на сьому. До копальні їхати на конях верстов 7. Найняли лінійки, сіли, коли раптом Тичині прийшло в голову голитися.

— На копальні зробимо це.

— А як там не буде? Відкіля ви знаєте, що там єсть голярня? І потім через два дні великдень.

— Єсть голярня,— говорить уже візник.

— Я не поїду,— заявляє сердито Тичина.

— Гаразд. Їдемо в містечко.

— Ось голярня, Павло Григорович!

— Ні, вона, мабуть, погана, далі поїдемо. Їдемо.

— Ось друга.

Пішли до голярні. Відчинена, але не голить, бо ще немає семи годин. Оштрафують.

— Поїдемо, Павло Григорович, там просто до хати приведемо.

Тичина стоїть на розі вулиці, нервово сіпає на носі пенсне, кудись дивиться поверх дахів і мовчки сердиться.

Микитенко і Паньківський оббігали ще три голярні, і ніхто не хоче голити.

— От рахуба. Ну, будь ласка, Павло Григорович, поїдемо. Он уже візники лаються.

— Ну, а як там не буде голярні, я ж говорив, що для мене така подорож не під силу.

Нарешті сідає на лінійку і мовчить до самої копальні.

У суботу під великдень ми приїхали назад на Гришине. До каси, але ж жодного квитка. Нам треба повертати до Харкова. Жодного квитка ні в м'якому, ні в жорстких. Підходить поїзд, і ми вже похмуро дивимось на веселі вагончики. Значить, ні сьогодні, а може, ні завтра нам не попасти додому. Втома ніби підстерігала цього моменту і раптом заявила свої права. Коли поїзд уже став, із станції раптом виринув невтомний Паньківський:

— Єсть один квиток у м'якому до Києва.

— Їдьте, Павло Григорович!

Ми знали, що йому хотілося попасти до Києва, бо ж там Поділ, там Кузнецька вулиця, а завтра починається великдень.

Тичина радо посміхнувся, розгубився, заплутався і нічого не сказав. Потім обережно вкинули його разом з чемоданом до вагона, поїзд грюкнув і покотився, а ми — Микитенко, Сосюра, Паньківський і я — з задоволенням повернулись до своїх речей. Тепер ми можемо чекати хоч і три дні.

Зайшли до буфету. Сіли. Почали снідати.

Петро Панч в юності

Раптом дві особи: начстанції і завклубом:

— Товариші письменники, влаштуйте нам сьогодні літранок у клубі.

— ?? Так через три години поїзд. Де ж ви візьмете слухачів?

— За чверть години будуть. І квитки вам будуть обов'язково.

Погодились. Зробили. Повна зала...

24.VI.

Зранку виїхали на Запоріжжя. По дорозі заїхали на Неситецькі пороги, де пробули години дві у селянській хаті (у Миргородського).

Пороги зараз «вели себе тихо — на негоду», як сказала тітка. Після Кодацьких порогів ці особливо сильного враження не роблять. Говорять, що це тому, що зараз багацько води. Тут вони широкі, грубі, спад великий, біг ще більший. Скелі не досить великі, але досить мальовничі.

По дорозі з машиною трапилась аварія, і тому до Запоріжжя ми їхали цілих 9 год[ин] замість 2-х.

Запоріжжя. Місто, що зростає не по роках, а по годинах. Цілі поля червоної черепиці робітничих кварталів оточують трохи провінціальний, але індустріальний уже центр. Це зробив з ним Дніпрельстан, який ми подивимось завтра.

Вечір «Зустрічі українських письменників з робітниками-металістами».

Нічого не було підготовлено, хоч і висіли афіші і було надруковано в місцевій газеті «Красное Запорожье». Винна голова культкому Коган, що, звичайно ж, ні прізвищ письменників, ні мети їх приїзду не знала. Навіть до президії не запросила нас, аж доки не нагадали їй про це. Погано.

Із аудиторії навіть такі словечка почулись: «Взрослые рабочие не знают и не понимают так званной украинской мовы, а тому просят по-русски».

Жахливо. Стіна. Місто зрусифіковане на 100%. Актив теж.

Виявилось, що аудиторія українська, і прийняла нас надзвичайно щиро.

25.VI.

В Запорізькому окрпарткомі. Населення до 80% українці. На підприємствах українців до 50%, із них до 30% робітничо-селянського типу. На Дніпрельстані українців до 39%, переважно чорнороби. На підприємстві до 35% українців не вживають української мови.

Для проведення культурної революції вживаються заходи, в першу чергу просування української преси в робітничі маси («Комуніст» іде в міській організації до 500 прим[ірників] і «Пролетар» — 1000 прим[ірників].

В бібліотеках. Укр[аїнська] література 10%. За останні 3 місяці зросла до 37%.

Робота масова в клубах ведеться погано. В більшості ведеться російською мовою. Доки ще гадають переводити «красные уголки» на червоні кутки. Спроби бесід українською мовою в цехах викликали задоволення серед робітничих мас. Вимагають закладки українських червоних кутків.

Керівництво клубною роботою з боку агітпропу відсутнє.

Українські газети і журнали — передплачено 15%.

Стінні газети російські.

Завагітроп Колотилов.

Зав[ідуючий] клубом «Металіст» Толчин.

Шкіл — 417.

Російських — 22.

Німецьких — 39.

Єврейських — 10.

У місті 15. З них 4 російські, 1 єврейська, 1 німецька, решта українські.

22 освітні установи. 18 українські цілком. 2 установи напівукраїнські, 2 нацменшостей.

2 технікуми.

Педтехнікум український.

Індустріальний технікум українізований, за винятком суспільствознавства та ще 2—3 дисциплін мішаною мовою.

Лікпункти — 118. Із них 90% українські, решта — нацменшостей (ассірійський — 1).

Робітничий університет працює виключно російською мовою (укр[аїнська] мова як предмет).

Сільські бібліотеки — на 60% українських книжок.

В крамницях продають українських книжок 95% і 5% російських (а мають у ДВУ 80% українських і 20% російських). В Книгоспілці 40% українських і 60% російських. Продають 75% українських.

Радапарат українізований на 100%, але мовою у спілкуванні не користується. Винні комісії по українізації, що дуже легко роздають категорії.

Є український робітничо-селянський театр, але ще немає матеріальної бази.

Партосвіта на селі 20% українізована, в місті — 10.

26.VI.

В редакціях газет «Красное Запорожье» і «Селянське життя». Перша виходить російською мовою, друга українською. Стінні газети теж пишуться російською мовою.

— Дописи пишуться по-українському, потім їх перекладають російською, а потім говорять: «Пишіть по-російськи, щоб не витрачати часу на переклад».

Що це, свідома русифікація?

14.VII. Сталіно.

Прибули А. Любченко, О. Копиленко, Ю. Яновський, В. Чечвянський і я — зранку. На вокзалі зустріли з оркестром і величезним натовпом робітників і піонерів.

Сталіно в 12 верстах.

У райкомі металістів.

Нацсклад · робітників — 29% українці.

Клуби ведуть роботу російською мовою.

З жовтня будуть українською мовою, а апарат — з 1 січня.

Щодо української літератури. Робітники цікавляться. Книжки всі на руках. Зараз придбали книжок на 4000 крб., так що погляд на українську культуру до цього часу «був помилковий».

У парткомі. Комсомольців — 4700, склад парторганізації — 5617 чоловік.

Робітників — 33 000. Серед робітників неграмотних 4%.

На заводі імені Сталіна.

Вода з льодом із ставка — негігієнічно. Хліб чорний і глевкий, як саман.

Коли буде механізована праця на домнах, тоді замість 1700 чоловік буде працювати тільки 60.

Куди дінеться робоча сила, коли підприємство збільшить виробку завдань механізації на 67%?

Вся робоча сила тут же й розсисеться, бо збільшиться цехів.

Доведеться перекваліфікацію провести.

Літвечір для проф- і партактиву мав бути злаштований за розісланими квитками в клубі Леніна. Початок о 6 год[ині], а о 4 год[ині] мав на нас чекати там літгурток. Ми приїхали рівно о 4 год[ині]. Зав[ідуючий] бібліотекою т. Марченко дуже уважно, детально ознайомив нас з бібліотекою. Ним закуплено для цієї бібліотеки 4 000 томів українських книг. І заявив нам, що на вкраїнську книжку, особливо на «Голубі ешелони», утворилась черга на декілька днів вперед...

Ніякого парт- і профактиву о 6 год[ині] не виявилось. Настрій явно ворожий, хоч спеціальна комісія на чолі з Вятковським аж надто вже багацько запевняла нас, що вони все зробили для того, щоб оповістити публіку.

Випадково до театру [набралося] 150—200 різноманітної публіки, і переважно жінок.

Ми хотіли просто побажати їм усього найкращого і цим показати парт- і профактиву, що його тактика надзвичайно вже русотяпська, але Вятковський, щоб урятувати себе, провокаційно відкрив вечір, і нам довелося все-таки виступати.

Слухали і поставилися прекрасно, але пробували зривати, і ось як:

Під кінець доповіді Червоного четверо встає і, демонстративно вклонившись, виходить.

15.VII. Другий вечір у цьому ж клубі, для робітників. Зала повна. Гулянка була перепинена в садку. Почали вечір, і раптом

аудиторія захвилювалася і частина кинулась до дверей.
— В чім справа?
— В садку буде картина.
— Як, хто, що?
Виявилось, що клуб, правління розпорядилося нап'яти полотно. Зняли.

16.VII.

Відвідали окрпрофраду, де присутній був профактив.

Кошовенко:

— Наш робітник ще не знає своїх письменників. Література українська закуплялася в добровільно-примусовому порядку.

Російська книжка обертається двічі на місяць, а вкраїнська чотири рази. Національний склад робітників-українців 29%. Це по окрузі. Із них читати уміють 15%.

У клубі ім[ені] Леніна оркестр грав «Ще не вмерла Україна» і не знав, що це за гімн.

Донбас росте, а культура замерзла.

В редакції газети «Диктатура труда». Заст[упник] редакт[ора] Донськой. Просять давати матеріал для газети. Донськой — це той самий, що запитував, чи на Франківських святах сам Франко зачитував свої твори. Газета починає українізуватися.

ДВУ мусить давати по РАТАУ бібліографічні нариси про нові книжки. Треба закласти бюро, яке розсилало б по окружних газетах уривки творів письменників.

«Молодой рабочий» просить давати матеріали і тримати зв'язки з молодняком літературним.

16.VII.

Поїхали до Макіївки. Прибули о 7-й годині.

— Що, українські письменники? Та ми ж на вас чекаємо на завтра. Сьогодні нічого не буде.

— Як так? Нам Вятковський сказав, що тут уже готове.

— Та ми його розстріляємо. Чому він нам нічого не сказав? У нас реклами, у нас...

Радимось. Лишаємось на завтра, з тим щоб зранку спуститися в шахту.

17.VII. Макіївка. В шахту, звичайно, спуститися не вдалося. Не вистачило спецодягу.

Зранку ходили по цехах під час снідання.

— Я хоч і українець, но вже руський.

— Звідкіля ви?

— З Куп'янська. Раніше говорив тільки по-хохлацькому, а тепер уже по-нашому, по-руському.

17.VII. Вечір у Макіївці відбувся з 6 до 7.30. Зібралося душ 300—400 і сприймали все так святково, хоч Краснов усі сили приклав для того, щоб менше нам лишилося часу на вечір.

Потім на авто і в Сталіно — в Будинок культури знову на вечір, який закінчився виступом капели «Зоря».

18.VII. Приїхали до Маріуполя.

Маріуполь — чистеньке провінціальне місто біля моря. Море кладе свій відбиток на все місто і побут. Місто чистеньке, зелене, тихе. Люди смугляві, спокійні, лінивo-рухливі.

На станції нас зустріла делегація п'ятьма букетами квітів.

Перший вечір відбувся в міському саду (металістів). Аудиторії до 500 чоловік, слухали уважно, і видно, що українське слово тут не чуже. Його можна почути й на вулиці, тільки не в установах. Тут «ще не встигли українізуватись».

Другий вечір 19.VII відбувся на заводі. Вальцьовий, імені Ілліча. Тут 13 000 робітників і до 50% українці. Аудиторія в літньому театрі повна, але багацько дітвори, й це заважає читати.

Удень оглядали цехи: котельний, трубний і вальцювальний.

Вася Чечвянський так наглядівся на ці цехи, що тепер для нього слово «досягнення» зробилось пугалом.

У Маріуполі прекрасний пляж: пісок і мілина така, що пішки можна йти хоч п'ять верстов. Маса купальників: весь берег усіяно пляжниками.

20.VII.

Одвідали редакцію газети «Приазовский пролетарий», тираж 7800, російською мовою, і редакцію селянської газети «Наша правда», тираж 1000 примірників, передплатників 650, українською мовою.

Одвідали центральну книгозбірню. Книжок 22000, із них 1,5 тисячі українські.

Крайовий музей (Коваленко). Гарно устатковані відділи історично-революційний і мінералогічний (геологія). Добре — грецький. Погано — етнографічний український.

Комуна Ілліча.

423 десятини.

Всіх 82 чоловік (30 спочатку, 60% молоді).

Існує 4 роки.

Партійних — 5 чоловік.

Керує рада із 5 чоловік. Потім виносять на загальні збори.

Тракторів — 3.

Приймають за статутом. Членом можна прийняти після 3—6 місяців кандидатства.

Статут свій.

Живе за річним бюджетом.

Робота враховується точно кожного дня.

Земля, пасіка (43), тваринництво (30).

Олійниця, садок (3 десятини).

Комуна міститься в колишньому маєткові Карлова.

28.VII. Бердянськ. Рівне, простокутне, трохи присядкувате (ніби підстрижене під йоржик), з розгонистими вулицями, чистими панелями, добрими бруківками, голубим повітрям місто.

Море лежить ніби в самому місті; до нього не треба ні спускатись, ні підійматись: воно ось за курзалом, зараз же за колією залізниці. Праворуч порт. Просто один-два пароплави і декілька парусних човнів і повен берег червоних, розпечених, гарячих молодих тіл. Пляж чудовий. Дно піщане, тверде й з повільним спуском. Вода тепла.

Акація на вулицях, акація в паркові. Акація ніби ознака побережного міста.

Вечір не відбувся. Про наш приїзд не знав жоден робітник. Ми відмовились від виступу і зранку о 4 год[ині] повернулися назад до Маріуполя.

«Голубі ешелони» для окремого видання по військовому сектору при ДВУ здав 3.VIII.28 р.

Тичина говорить:

— Чорт його знає, нема нікого. Отож Квітка один.

В кімнату б'є голубе кримське повітря. За

вікном тихо коливаються вершки кипарисів, а знизу долітає методичне шарудіння по ребчастому берегу лінькуватого моря.

На одному з трьох зайнятих ліжок лежить Гордій Коцюба. Він дивиться в стелю і, ніби балакаючи сам з собою, розводить руками.

З другого ліжка товариш шарудить газетою, а я читаю — порожню змістом, але повну заумних слів «Природу новели» Г. Майфета.

— А знаєте, де найменше хворіють люди? — говорить, ніби продовжуючи свою думку, Коцюба.

Тихо. В сонячнім квадраті на підлозі дражливо, поривчасто ганяються одна за одною мухи.

— В Швеції й Норвегії,— добавляє він згодом.

В кімнаті знову тихо. Сусіда шелестить газетою, я перекидаю сторінку Майфета. Як білий парус, тріпоче на вікні велике запинало, з-під якого вириваються то квадрати, то трикутники ультрамаринового моря. На ньому зриваються гострими блисками баранці і цим ніби остуджують розпечене повітря.

— Доведено, що там найменша смертність дітей,— знову після довгої паузи, роблячи паузи й поміж словами, говорить Коцюба.

В коридорі човгає стоптаними капцями санітарка Феша й голосно витягує:

— Сястра, обєдать!

Коцюба підіймається на ліжку, розводить руками й так же глухо, як і раніше, говорить:

— Це ж Поліщук, мабуть, уже поїхав до Швеції.

І раптом починає, ніби гупаючи по східцях, сміятися голосно й плаксиво. Худорляве його тіло з густою напівсивою шерстю на впалих грудях ламається, руки чомусь тикаються в різні боки, немов прив'язані на цепу собаки, що забачили свого господаря, вони й крутяться й перекидаються й гасають навколо свого господаря, навіть тикаються до конури... І все це робиться стрибками, без всякої потреби, аж доки не перестає крутитись голова, а з глибокого чорного рота не перестають вистрибувати глевкі шматки несподіваного сміху.

— А чому це ти заговорив про Швецію? — нарешті кидаю я, не відриваючись від Майфета.

Проходить повна мушиної музики пауза, і після цього Коцюба поволі відповідає:

— Та то так. На рентген ходив сьогодні.

Знову тиша. На вікні тріпоче білий парус, а за вікном по ребчастому камінню шарудить лінькувате море.

Коцюба розводить довгими руками, чухає волохаті запалі груди і знову сідає на ліжко.

Злякані мухи перелітають з одного сонячного квадрата в другий і спорадно наскакують одна на одну, виводячи крильцями дзвінкий і прозорий мотив, як повітря над кипарисами.

Море сердито насувало свої сиві брови на берег.

Щоб виявити сховані пасіки, треба уповноваженим виходити на вулицю зранку й стежити за льотом бджіл.

Прислати відомості про жеребців «обоєго полу».

Промова Панча на урочистому засіданні з приводу «Зеленої кобили».

Товариство! Кинуту Золотим півником репліку, що кобиляча голова дурніша за курячу, я розцінюю просто як групове зухвальство, щоб не сказати більшого.

Півник. Шовінізм?

Панч. Дадізм, а не шовінізм.

Півник. Кукуріку!

Циган. Тов[аришу] Панч, говоріть ясніше. Купив, продав, лясь, лясь.

Панч. Можу пояснити: було колись добре слово — ідіот. Коли воно надоїло конструктивістам, тоді вони до нього застосували свою установку і обернули на адя.

Циган. А при чім тут дадізм?

Панч. Динамічний ідіотизм.

Півник. Кукуріку.

Методика п'єси

1) Головні дійові особи ніколи не з'являються на кін самі. Попереду них виходить другорядна особа, яка в розмовах з партнерами характеризує ту особу, що має скоро з'явитися, і коли у глядача уже виросла зацікавленість — тоді з'являється і герой.

2) Другорядну особу можна помилково вважати за головну, але вона доводить, що та особа мусить бути така й така й не така, як вона, а вона тільки така-то.

3) Інтрига заварюється другорядними особами, які хочуть нишком або перешкодити, або допомогти головним у здійсненні задуманої мети.

4) Для визначення головної особи можна вжити і такий метод — надавати їй (лакузничаючи) гарних прикмет: одну правдиву, а 2—3 вигаданих, а ця особа буде вносити поправки. І цим викривати свою фізіономію.

5) Щоб виявити чиє-небудь глупство, треба щоб підлабузник прихвалював його глупство.

6) Для єдності місця героїв витискувати на вулицю під різними приводами.

Із промови Г. Петровського з приводу бюджету: «Багатства України дорівнюються Франції, а бюджет менший за Московську губраду. Там 500 мільйонів карбованців, а на 30 000 000 населення України тільки 415 мільйонів».

Прізвища: Махнорило. Глуходід. Парасочка. Сльоза. Третюхатка. Удалов. Непорада.

1929

Книжки Фрейда

1) Психопатология обыд[енной] жизни.

2) Психология сна.

3) Психол[огия] масс и анализ чел[овеческого] «я».

4) Остроумие и отнош[ение] к бессознат[ельному].

Людина починає дурніти з того часу, коли гадає, що умнішає.

Вивчайте ендокринологію.

Конкурс читачів

Брали участь робітники з заводів «Серп та молот», ДЕЗ, «Штампувальний», ХТЗ, «Цукровик».

На 1 премію Колін (ДЕЗ) — «Пожовтнева література».

(Багато слів, але нічого не сказано. Видно, що читав, а розібрати не зміг).

Влакитний — революц[ійний].
Тичина легко пише.
Сосюра — родився в 3-й Роті.
Проза — селянська.
Хвильового — уважно прочитав і зрозумів.
Про Микитенка. Великий письменник.
Лісовий — про Яроша.
Смолич — інтелігенція в пореволюційний час.
Головко — зміст «Бур'яну».
Підмогильний — «Листи». Читається важко
Епік — «В[ез] гр[унту]» не досягає призначення.
Цікава — висміює бюрократизм.
Донченко. Виявляється комсомол.
Панч — дуже цікаво, яскраво написана боротьба петлюрівців і черв[оних]. Дуже легко читається.
Ост[ап] Вишня. Найкр[ащий] гумор.
Прогавив про завод.

Паперний (ХПЗ).
До революції українська література не мала аудиторії, тому перший період рев[олюції] був кастовим.
Дальше: колектив і місто. Чумак. Блакитний. Стара верства.
Література з великим майбутнім.

Лантак. Велозавод.
До Ж[овтня]. Франко і почасти Винниченко.
Поет Тарновський.
Пожовтнева.
Перші поети революції — Чумак, Тичина, Михайличенко — поход[ять] із інтелігенції.
19 р[ік] — перша прол[етарська] думка.
21 — революційна література. Хвильовий. Сосюра. Блакитний.
«Плуг» — зібрав перших творців із села на новий побут, через лабораторію.
24 рік — хитання верхушки літературних сил (Хвильовий, Слісаренко). Посилають учитись туди, куди не слід (Тормоз молоді?)
Частина письменників відбиває минуле (основа). Мало уваги містові.
Країна хліборобська?
Не розібрав нової літератури.

Насміянов. ДЕЗ.
Олесь — не гром[адянське], а інтимне.
Чумак — Риємо, риємо.
Еллан. Символізм. Алітерація.
Сосюра — ром[антизує].
Тичина — досконалість. Твори не відбив[ають] суч[асної] гром[адянської] теми. Музик[альність].
Про організацію «Молодняк». Надії.
Проза. Прол[етарські] прозаїки — це Гн[ат] Мих[айличенко].
Косинка — епізоди гор[ожанської] війни. «На зол[отих] богів». «Травн[евий] бій». А «Мати»? А «Політика»?
Підмогильний не наш. Пробл[еми] полов[ого] життя.
Хвильовий. Твори Хвильов[ого] дають сучасність і громадянську війну. «Сол[онський] Яр», «Ред[актор] Карк».
Панч. Торкається сучасних тем.
Ясно, що своєї думки не має,
а за Шамраєм, бо не згадав «Гол[убі] ешелони»,
про які не писали Шамрай чи Коряк.
Головко.

Остап Вишня не сказав нічого. За Коряком Смілянський. Первомайський.
Самійленко. 3-й місяць, як говорю українською мовою.
Про Головка — справився з своєю темою. Правильні висновки.
Про Кириленка — «Кучеряві дні».
Помічає неув'язку у вчинках Катрі — правильно.
Підмічає хронологічні помилки — не 21, а 23.
Опозиція неправдиво подана в особах (самі вузівці).
Тема добра, а справився не дуже.
Про «Голубі ешелони» П. Панча мало сказав, але не хибно.
Про «Вуркагани» Микитенка. Уважно прочитав.
Про Епіка. «Без грунту».
Епік писав сам без грунту, а потім виходить, що це яскраво змальовує нашу дійсність.

Білинський. ДЕЗ (службовець).
«Бур'ян» тільки переказ.
«Голубі ешелони» «—»
«Вуркагани» «—»
А висновки зробив нічого, добрі. Зв'язок «Бур'яну» і «Без грунту».

Гадзевич. ДЕЗ.
«Бур'ян» — Думка оцінена правильно. Висновки досить повні і грунтов[ні].
«Вуркагани». Мета — підкреслити психологію безпритульних. Правильно. Деталізація. Теми і висновки. Добре. «Куч[еряві] дні». Що хотів дати? Чи справився? Говорить, що справився. Хлопець має свою думку.

Шехтер. Штампувальниця-металіст. «Без грунту». Відзначає — і цілком удало.
Про художн[ість] книжки (на її, звичайно, погляд).
Головко. «Бур'ян». Селянин писав про те село, що він його любить.
«Кучеряві дні» мають великі хиби і надуманість, а заг[алом] книжка корисна.
«Вуркагани».
«Гол[убі] ешелони». Перша звернула увагу, що книжка має 4 етапи. Розбір гарний.

Михайлович (робітник). ДЕЗ.
«Без грунту». Гарно. «Соц[іальний] зміст. Форма. Не витрим[ала] хар[актер] Софійка.
«Гол[убі] ешелони».
«Кучеряві дні». Ніякого ефекту, що тема не по його силах. Похоже на відчит культвід[ділу]. Треба переробити.
«Вуркагани». Звертає увагу на правдиву зарисовку психологічн[ого] перероодж[ення] матроса. Добрий твір.
«Бур'ян» — одна з найкращих книжок суч[асної] літератури.

І. Єременко. ХПЗ.
«Гол[убі] ешел[они]. Розв[иває] пробл[ему] нац[іональної] політики. Після зустр[ічі] з дипломат[ами] Лец-Отаман[ів] тратить віру в сам[остійну] Укр[аїну].
Без агітки, без вульгаризму.
Ешелони і їх начинка не мають перспективи.
Панч розв['язує] важливу проблему, як пропад[ає] ідея націоналізму у соціальних груп.
Книжка легко читається.

Панч як реаліст не заглибл[юється] в психіку окрем[их] героїв, а малює цілі групи.
Не видно, як назрівало повстання.
В «Гол[убих] ешел[онах]» образи побутові, над якими майже не треба думати.
«Недуга» Плужника. Натягнутість фактів (пізнає по ногах). Форма розпов[іді] невдала. Багато розмов, а сенсу в них мало. Діалоги без закінчення думки.
Думка автора — зв'язок пролетаря з буржуазією не проходить даром.
Культурне життя для буржуазії. Неправда. Зараз інший стан. Хіба не можна кохати вродливу, гарну жінку, бо ж Завадську не показано як міщанку.
Окремі місця є дуже гарні.
«Червона зима» Сосюрина. Переказ.
Німан.
«Без грунту» — переказ, з обуренням проти дійових осіб.
«Вуркагани» — так читав, що й ще б хотів читати, та кінчається книжка. Микит[енко] підкреслює, що із частини безприт[ульних] можна мати користь.
«Пасинки степу» Головка.
Важко читається, а книжка гарна, бо у Головка є подвоювання слів (імпресіоністичні фрагменти).
Вимоги читача. Недоліки книжки — подвоюв[ання] слів, ляпсуси фактичні (Софійка без освіти друкарка).

Октябрьов. ДЕЗ.
«Вуркагани», «Кучеряві дні».
З потугою розповідає зміст, як молодий читач, що тільки-но взявся за літературу.
Говорить і за форму — «пиши стисло».
«Бур'ян» — не можна так писати, бо це нетипове для всіх сіл. Нема протиставлення і не всі герої описані детально. Кінець недороблений.

Найман. (Штампувальник-майстер). «Вуркагани»; «Мишачі нори» і «Ст[анція] Знам'янка» (Л. Чернова).
Цікавий психологічний момент, нова сила, не фізична, а прив'язаність.
Автор вел[икий] психолог.
Фігура подібна до батька!
«Така вже натура наша, що ми вважаємо себе за кращих».
Неправ[ильно] змал[ьовано] лікаря і комсом[ольський] актив, що вміє тільки промови виголошувати (?).
«Миш[ачі] нори». Міщанство. Писати про неї треба було, щоб показати, як вони намагаються впливати на оточення. Хиба — постать цирульника ходульна (селяни чекають на парикмахера, а він розучує ролі).
«Ст[анція] Знам'янка». Написана жваво і цікаво. Викликає читача на героїзм. Для старих — щоб повернутися до сьогоднішніх інтересів, а для молодих — навчає героїки.

Висновки жюрі
Першої премії ніхто не заслуговує.
Збільшити другу премію до 2-х.
Надати їх: 1) Михайловичу (ДЕЗ).
Шехтер (штампувальниця) майст[ер].
3 пр[емія] Єременкові (ХПЗ).
Просити райком додати ще одну премію т. Гадзевичу (ДЕЗ).

Синтаксичні пом[илки]
В «Землі», с. 14 — «по планах». Треба «за планами».
«Солом['яний] дим», 44 — «по старих звичках загуляли». Треба «за старою звичкою...», «за старим звичаєм»;
с. 150 — «Вибув по своєму бажанню». Треба «вибув з своєї волі»;
с. 15 — «Немов звір закр[ичав] у відп[овідь]. Треба «на відп[овідь]»;
с. 27 — «Чоловік десять селян». Треба «з десять»;
с. 150 — «Не подякувавши господаря». Треба «господареві» (кому, чому);
с. 152 — «бралися за другу комерцію». Треба «до другої комерції»;
с. 152 — «Проїзд по залізниці». Треба «залізницею»;
с. 11 — «Пошліть же за ним». Треба «по нього».
«Тих[онів] лист», с. 33 — «Посвар[ився] за христа». Треба «за хреста».
«Земля», с. 32 «Розлятий борщ». Треба «розлитий»;
с. 3 — «Зафиркали коні». Треба «заприскали»;
с. 11 — «Із лісу ухнула сова». Треба «пугукнула», «скрикнула»;
с. 65 — «На другий день». Тр[еба] «Другого дня».
«Земля», 33 — «На другий день». Тр[еба] «Другого дня».
«Сол[ом'яний] дим», 32. «В інші дні», а тр[еба] «іншими днями»;
с. 27. «На вулиці піднявся галас», а тр[еба] «вчинився»;
с. 151. «Вести бесіду». Тр[еба] «проводити розмову, розмовлять».
«Т[ихонів] л[ист]»: «Цілячись попасти йому палкою під ноги». Треба «Намагаючись поцілити палицею (кийком) йому під ноги (в ноги)».
«Сол[ом'яний] д[им]» — «Всі кривди вимістив». Треба «За всі кривди помститися».

На майдані біля церкви палять ікони. Тисячі ікон. Ціла гора. Біліє в кров'яних відблисках похмура зліквідована церква, дерева застигли в паморозі, а вогонь сичить і золотими язиками лиже золото ікон і сипле іскрами в мовчазне небо.
Довкола стоять з переляканими очима старі діди, непевно обводять підсліпуватими очима білу церкву, купину вогню і мовчазне небо, в чаянні застиглі бабусі.
Круті овали оркестру міддю блискають в музикантів.
Гримнули і забряжчали об мерзлу землю мідяні звуки маршу. Чорний дід висмикнувся із кола, впав на п'ятки і в вивертах пішов круг ватри з ікон, його слід замів кожухом другий селянин.
На стіл вискочив голова безбожників з промовою. «Горять боги, і небо мовчить!»
Раптом з другого кінця блиснув сріблом хрест. На вогонь, роздерши рясу, з безумними очима йшов привид, з божевільними очима.
— Божі діти! Що ви вчинили? Дві тисячі років Христа убили, а ви зараз його жарити на вогні. Діти Бога, кайтеся, Христос простить. Христос воскресе.
І тихі ноти пожались у темне небо.
Оркестр змовк.
Очі в усіх викотились з орбіт.
Піп стояв біля вогню, ряса обсипалась іскрами.
— Громадяни, вас гіпнотизують фанатизмом, але це не аргумент. Ми палимо богів! Хай вони себе захищають.

Петро Панч (другий зліва, другий ряд) з членами «Плуга» в 20-ті роки

— Вони вас спопелять.
— Ти сам гориш уже.
— Боже всемогутній, що ти не припустиш наруги, я вірю, я вірив, дай же твій знак!
— Отче, відійди! Згориш.
— Перст божий на мені.

Раптом спалахнула ряса, і знову полилось: «Христос воскрес!» (співали бабуні).

Оркестр гримнув «Інтернаціонал».

Піп упав на землю.

Голова безбожників стояв на столі, чекав на слово. Коло знову замкнулось.

Здали чи звели коней докупи, а чергувати ніхто не хоче, тоді хазяї бігають до стайні і напувають своїх коней.

Починається сварка.

— Я напував, а тут збори й побіг, а прийшов і сіна поклав.
— Брось. У тебе з батьком подохли коні.
— Голодні коні, а ти, сучий син, діжуриш так.
— Він зараз гадить, не хоче нічого робить. Каже, нехай вони виздихають.
— Хлопці, нужно перевоспитувать, а кидаться кусками не можна. Хлопець молодий, треба притерти.

— А хіба у вас ікони насильно забрали?
— Насильно, прийшли й здерали зі стін.
— Хто ж це здирав?
— Баба Василь.
— А приказ був. Власть приказала — і забрали.
— Власть не приказувала. Добровільно.
— Я просила хоч одну.
— Та кинь. Іконою ж сіяти не будеш. Тут треба пшениці дістати.

Ікон не стало.

1930. ПРОЛІТФРОНТ[1]

1. Юр. Яновський. 2. Арк. Любченко. 3. П. Панч. 4. М. Хвильовий. 5. І. Сенченко. 6. М. Куліш. 7. П. Тичина. 8. Т. Масенко. 9. І. Момот. 10. О. Кундзіч. 11. О. Донченко. 12. Д. Фельдман. 13. Дм. Гордієнко. 14. Юр. Вухналь. 15. Гр. Костюк. 16. Лейтес. 17. Гр. Епік. 18. Ніценко. 19. В. Мисик. 20. Ю. Шовкопляс. 21. Юрезанський. 22. Гор. Коцюба. 23. Л. Чернов. 24. О. Копиленко. 25. Калянник. 26. Деменко. 27. Шутов. 28. Нагнибіда Микола. 29. Кириченко Мих. 30. Редькіна. 31. Бичко. 32. Нехода. 33. В. Іванов. 34. О. Вишня. 35. Мелікседов. 36. М'якота. 37. Роговик.

Із промови А. Луначарського на вечорі культури в колон[ному] залі Буд[инку] Рад: «Помилково думають ті, що гадають в українській хаті прорубувати одне тільки вікно на північ, на Москву, ні, треба вікна розпахнути на всі чотири боки...»

1937

15 червня 1937 р. в Іспанії під Уескою забито снарядом генерала Лукача, командира інтернаціональної бригади.

Я не можу собі уявити, що більше не побачу любого, життєрадісного, невтомного Мате Залку. Його ясний образ завжди буде стояти перед моїми очима.

[1] Пролетарський літературний фронт — угруповання українських письменників (листопад 1929 — січень 1931), створено за ініціативою колишніх ваплітян. (Тут і далі примітки Ів. Ільєнка. — Ред.).

Хай тобі пером буде земля, дорогий друже Мате!

У тому ж бою, може, навіть одним і тим же снарядом тяжко поранено і комісара Густава Реглера. Молодий, худорлявий, з променистими очима, запальний антифашист. Ми зустрілися з ним в 1935 р. в Парижі (...) Тоді він приїхав для участі в антифашистському конгресі в Парижі. Познайомив нас Е. Е. Кіш.

1939 р. ЛЬВІВ[2]

Твори: Марк. Шашкевича, Головацького, М. Устияновича, Могильницького.

Спеціаліст по охороні пам'яток культури д-р Паленський Йосип Гаврилович потребує роботи. Підвальна, 9, помешк. 5.

Пачовський, «З моря».

Кобринська. 20 років з дня смерті. 20 січня 1940 р.

Кооперативна власна хата при вулиці Генінга. Мала 2 кімн. і кухню. При націоналізації викинули до кухні і забрали речі. Жила на пенсії.

Путрамент.

Неглерова.

Про представника в комісію по націоналізації.

Дм. Кульчицький. Генінга, 34. Родина 6 осіб. Забрали меблі, одяг, білизну, вугілля. Був співвласник будинку. Працює у ревізорському союзі (кооператор-ревізор).

Мороз — працює в магістраті. Живе на вул. Генінга. Забрали білизну, одежу і годинник.

Треба заснувати гуцульський театр. Керівник — Карабутяк або Манчук.

До Приходька[3]. Про збірник до 17 жовтня. Скласти редколегію альманаху «На звільненій землі». Тема — зв'язки Західної України із Наддніпрянською.

До Приходька. Виставка в Осолінеумі передчасна.

Архівом НКВС буде керувати Олійник Іван Павлович.

Йому ж про Барвінського (архів).

Про нараду щодо мови при «Червоному штандарі».

На засідання оргкомітету. Редколегія альманаху: Панч, Приходько, Стебун, Возняк, Тудор, Козланюк.

Париицький — ватажок католицької молоді — не зареєстрований.

Чуховський у Лісках у в'язниці.

Леон Кручковський — у концтаборі за протигітлерівську п'єсу.

Поїхати до Кременця — виняткове місто за красою.

Фрески в медичному інституті, в каплиці, затягти полотном.

До Приходька.

Про музеї в Перемишлі. Міліція розтягує і продає. Бюджет затверджено на 3-х чол. — це недостатньо.

Український етнографічний.

Колишній польський міський.

Музей латинський.

Багато у маєтках цінностей.

[2] У 1939—1940 рр. П. Панч очолював оргкомітет Спілки радянських письменників Львова.

[3] Працівник обкому партії.

Про газету єврейську.

Про поїздку до Києва Броневського.

У бібліотеці ТШ (Товариства Шевченка. — І. І.) розпечатати рукопис.

Про їдальню в «Атласі» для письменників.

Про журнал «Сигнали» і його редактора Курулюка.

Грищуку. Голова комісії Гулий. Націоналізував будинок Увера (Рослинвицька, 1). Націоналізував вино і тут же випив, запечатав білизну і теплу одежу, аптечку, написав акт і забув у домовласниці.

Марія Домбровська в Брюховицях.

Які мають бути назви вулиць у Львові — обов'язково: Шевченка, Франка, Лесі Українки, Котляревського, Федьковича, Мартовича, Коцюбинського, Стефаника, Сковороди, Черемшини, Грабовського, Гоголя, Горького, Пушкіна, Льва Толстого (?), Маяковського, Руставелі, Шолом Алейхема чи Перетца (?), Лисенка, композитора, Міцкевича, Словацького, 17 вересня, Данила Галицького, Максима Кривоноса, Щорса, Коперника, Костюшка (?), Кониського (?).

До Мацка. Про квартиру для Пачовського.

Рекомендувати до виборчих комісій і дільниць: Тудора, Козланюка, Гаврилюка, Карманського, Возняка, Франка, Атендарха, Галана, Цурковського, Ванду Василевську. М[арію] Деркач.

Про квартиру для Тудора. Родина із 4-х чол.

Виступили на вечорі. 20.І. Поети. Українські: Сосюра, Курпіта, Гаврилюк. Польські: Пастернак, Путрамент, Шемпінська, перекладач Важок. Єврейські: Кенінсберг, Ашендорх, перекладач Вебер. У президію: Панч, Сосюра, Тудор, Ванда Василевська, Ашендорх.

В людині сидить «хищное животное». Навіть мистецькі речі ми поцінюємо від того, як скорше і дальше можна занести їх від попереднього володаря.

Виключити письменників, що виїхали до Німеччини:

1. Роман Купчинський.
2. Олекс. Кульчицький.
3. Катря Гриневичева.

Ленін був у Львові — чи восени 13-го чи на весну 1914 р., жив два тижні у колишнього власника Осолінеуму (проти бібліотеки), ховався в інженера. Інженер Хаузер Артур (заарештований) знає подробиці про клопотання для Леніна паспорта для поїздки в Швейцарію, звідки він потім поїхав до Петрограда.

Хаузер заарештований у Львові в грудні 1939 р. як соціал-демократ. У письменника Стерна Ервіна по вулиці Лісна, 19 опечатали друкарську машинку.

Інженер Артур Хаузер ніби поручався за Леніна, коли Ленін клопотався в 1913 чи 1914 році за закордонний паспорт, будучи у Львові.

Дістати апарат телефонний для академіка Колесси.

Склад редколегії польського журналу: Люц, Шенвальд, Еміль Шірер, Юрій Путрамент, Адам Хоршевський, Адам Полевка.

Секретарем редакції мусить бути Хоршевський.

Ванда Василевська, Юрій Борейша (?).

До ЦК

1. В Жовкві нач. пошти не давав вихідних днів.

2. Зарплата роб[ітнників] залншнлась, а ціни підвищ[нлнсь].

3. Галичнну заїдає воша, бо мило забнрає військо.

4. Сірникн. Коштує пачка 40 коп.

5. Прнказн на завод (артмайстерня) вндаються рос[ійською] мовою.

6. Поїзди ходять, а товарів нема. Значнть, їх нема в Союзі?

7. Львів обернувся в спекулятивну вулнцю.

8. Організуватн державні курсн укр[аїнської] мови, а то по 3 злот[их] платять за урок.

9. Паливо для робітників.

10. Простнтуція контролюється.

11. Черв[она] Арм[ія] трнмає себе по-великодерж[авному]. «На внсокій полонині». 30 др. арк. Вінцензa. Пер. укр. мовою. Про лист від львівських пнсьм[еннннків] до Сталіна.

4.І.1940. 85 рок[ів] з дня смерті Адама Міцкевнча.

21.ХІ. Редколегія альманаху.

Панч, Прнходько, Стебун, Возняк, Тудор, Козланюк, Затв[ерджено]

До Приходька

1. Про п'єсу Собка.
2. «—» Мокрієва.
3. Про 21.XII в клубі.
4. Про ювілей Міцкевнча.
5. Заборонитн приїзд письм[енників] без мого внклнку.
6. Про Броневського.

НА ПОРОЗІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ 1939 Р.

Тов[ариш] до цього був завгоспом золото-ніського сільгосптехнікуму. Спочатку його прнзначили начальником Держплану прн тимчасовому управлінні по Львівській області, потім перекннули проректором Львівського університету по політчастнні.

Якось булн призначені профзборн літфакультету. Щойно тов. (Гладкнй) зайшов до аудиторії, поважнний професор з козлячою борідкою почав улесливо дякуватн «туварнша комісара», що відвідав їхні збори.

Гладкнй — у шкіряному пальті, яке снднть на ньому, як лубок, обличчя поковиряне, очі зелені, чуб йоржнком і на голові червоноармійськнй кашкет (який прнйшовся) з зіркою. Говорить хрнпкнм, але голоснним басом:

— На біса ця церемонія? І яка там радість, що я зайшов. Це мій обов'язок. Я щодня буду до вас навідуватись, я внведу оці панські лестощі...

Потім вже до нас:

— Або професори цілують ручкн студенткам. Гидота, мені ото воно протнвно. Обов'язково на зборах їм скажу: «Ученіє свєт, а неученіє тьма». Доснть розводнтн буржуазну мораль.

Цей же Гладкий надумав якось прндбатн собі спінінг. Іван Гончаренко, його корішок і собі — вудлище. Напнтали крамннцю — замкнена. Пішли на квартиру до хазяїна. Входять в темну хатину. Гладкнй своїм іржавим басом як рявкнув:

— А де ключі від крамннці?

Хазяйка глянула на шкіряне пальто, на

Раф. Багаутдінов. Польова русалка

зірку (ой, це ж націоналізація) — і на підлогу брязь. Біля неї заметушився переляканий син. Хтось кричить: «Валеріянки, валеріянки!»

Гладкий многодумно рече: «Старе мусить вмерти, нове вижнве!» Переляканий син дивиться на «комісара» булькатими очима й ошелешено каже: «Так, так». Гладкий: «Це мудрість правильна. Вудлище у вас можна подивитися?»

В одному львівському готелі після появи в ньому радянських громадян на стінці ватер-клозета з'явився такий напис: «На ее садяться, а не стают ногами».

Була оголошена націоналізація будинків. Доручено це було райрадам. З першого ж дня «націоналізатори» накрутили так, що довелося спішно припинити на деякий час націоналізацію і на спеціальному засіданні облвиконкому було вказано на припущені помилки, коли націоналізації піддавали будинки на три, чотири кімнати, націоналізували не тільки кам'яниці, а й майно.

У кооперативному будинку «Власна хата» на вул. Генінга, 2 пенсіонерку, що володіла двома кімнатами й кухнею, виселили до кухні, забрали речі.

У Кульчицького (ревізор кооперативу) забрали меблі і одяг, а самого виселили до кухні.

У письменника Грау-Вандмаєра забрали годинник, тому що на ньому була монограма Миколая II.

У Ервіна Стерна опечатали друкарську машинку.

У ревізора союзу кооператорів забрали меблі, одяг, білизну, вугілля.

Націоналізацію провадив Кармазин.

У колишнього капіталіста Увера, який сам утік за кордон, а дружина (63 роки) залишилась, робив націоналізацію якийсь Гулий. Почав він з того, що націоналізував вино і тут же його випив, сп'янів і почав дебоширити. Склав акт про взяте срібло 1 кг 360 г і підписаний акт забув у Увера.

Обком ухвалив постанову — доручити облпрокуророві притягти до карної відповідальності тих, хто привласнив собі майно або зайняв без ордерів приміщення.

Два дні потому до мене вже приходили дякувати «за допомогу», що їм повернули неправильно «націоналізовані» речі.

10.I.1940.

Він був гарний комсомолець, але малокультурний. На це не зважили і доручили перевірити бібліотеку. Розглядають книжки і читають заголовки:

— «Собор Паризької богоматері».

— Вилучити: попівщина!

— «Українські фосфорити».

— Вилучити: петлюрівщина!

На спекулянтів облави.

Вулиці чорніють від черг біля нових крамниць «Бакалія — гастрономія».

Дивилися сьогодні фрески Холодного в каплиці колишньої Богословської академії. Приміщення відводиться для юридичного факультету. Каплиця під аудиторію. Фресками розписано всі стіни. Холодний, тонкий, вишуканий і глибокий маляр, але фрески всі написані на біблійські притчі і подані в релігійному трактуванні. Шкода, коли б це було у нас, на Наддніпрянській Україні, можна було б залишити, бо воно уже сприймалося молоддю тільки як мистецтво. На тутешню молодь воно буде ще діяти як агітація.

Як не шкода, а доведеться більшу частину образів замазати, але так, щоб не зіпсувати, і згодом, без сумніву, можна буде змити верхній шар. Фреску про «талани» на задній стіні можна і треба залишити. Майстерно виконано.

Така ж сама справа і з фресками художника Розена в римокатолицькій каплиці в колишній семінарії. Там нині розташувався медичний інститут. Розен — ще тонший майстер, але й більший містик. Всі його фрески наскрізь пройняті релігійним настроєм, і так само доведеться замазувати.

А маляр великий. Буду домагатись, щоб затягти полотном або диктом.

Раніше Львів годував Варшаву, а Західна Україна — Німеччину. Нинькн Львів голодує. Обиватель запасається, а крамарі крам поховали. Те, що його вивезли до України окремі громадяни, складає хіба що 1/10 частку того, що поховано. Чекають на весну. «По весні Польща буде в своїх границях!»

Злоті на чорній біржі продавали 100 за 130 крб.

...Броневського, Вата, Скузу, Пайпера і Штерна міліція заарештувала «за хуліганство». Ведеться слідство.

Сьогодні (25.I) було в мене шестеро, і всі просили за своїх чоловіків і товаришів:

— Вони ж були зовсім тверезі. Нам не те що було весело, а навіть нудно!

В цю ж ніч заарештовано було ще четверо польських письменників. Але це вже не міліцією. Серед них і Неглерова, дружина шефа жандармів Варшави.

Приходили ще три дружини і теж просили за своїх чоловіків.

— Оргкомітет не контролює дій цієї організації,— відповів я на їх домагання «узнати, на якій підставі заарештували їх чоловіків».

Підготовка тексту і публікація
ІВАНА ІЛЬЄНКА

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ДРУГИЙ 1626 · 1638

Як часто буває з такими голосними епізодами, багато переказуваними і толкованими, ми маємо про сю подію кілька оповідань з дуже значними відмінами в подробицях, і саме в тих, які можуть бути для нас найбільш інтересні.

Головне ядро події, на котрім сходяться всі оповідання, міститься в тім, що козаки, роздражнені поставленням Кодацького замку чи поведенням його залоги, напали на Кодак під проводом Сулими десь в місяці серпні, під час прусської кампанії, залогу побили, а замок зруйнували.

Як се вийшло?

Боплан, такий близький сим подіям чоловік, оповідає, що після його від'їзду з Кодака в місяці серпні «вождь бунтівників-козаків Соліман (sic), вертаючися з моря, побачив, що сей замок не дає йому вернутися додому, здобув його, порубав на кусні залогу, котрої могло бути 200 люду під проводом полковника Маріона, і, здобувши та зруйнувавши сю кріпость, вернувся із своїми козаками на Запорожжя; одначе вони не довго володіли кріпостю, бо інші, вірні козаки, за наказом великого Конецьпольського, каштеляна краківського, обложили їх і змусили до капітуляції».

Подібно оповідає сучасник, дальший від події, Филип Обухович, білоруський шляхтич: «Своєвільний козак, Сулима іменем, з 800 козаками штучно прокрався непомічений з моря до Дніпра, наосмілився ударити на кріпость», поставлену королем, щоб загородити дорогу на море, і, сказавши про знищення залоги і кріпості, оповідає далі про долю Сулими: «За наказом короля реєстрові козаки обложили його там же на дніпровім острові, і, як йому не стало дрів на опал, видали його свої, і він привезений був на сейм — там його з кількома такими ж «лотрами» стяли і четвертями на паль вбили».

Але зовсім інакше оповідає се інший, теж не гірше освідомлений сучасник, Альбрехт Радзивілл, що був у Варшаві, як судили Сулиму і його товаришів, і дуже інтересувався сим епізодом, тому що Сулима прийшов перед екзекуцією на католицтво, а ще й папською ласкою був визначений. Радзивілл каже, що причиною нападу були ті ріжні прикрості, які чинив Маріон козакам в степах, забороняючи ловити рибу і звіра. «Козаки, не призвичаєні до терпеливості, ані до євангельської вирозумілості, під началом Сулими завваживши, що вояки на сторожі сплять, опівночі потиху влізли по драбинах на вали до кріпості. І хоч сторожі обудилися, але вже запізно: поки протерли очі свої, обтяжені сном, вхопилися за зброю, винесли порох, схований в землі, вже кріпость була в руках козаків. Маріона зв'язавши, поставили голого на ціль і розстріляли, інших порубали або ріжним мукам піддали. Козаки думали, що то їм пройде безкарно, бо король далеко, зайнятий затяжною війною, а гетьман (Конецьпольський) зайнятий відбиранням зайнятих шведами городів, і частина самих козаків була

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 12, 1991, № 1, 3, 5.

покликана в поміч до Пруссії, отже, вважали, що се догідний час на те, щоб свобідно здійснити свій замір. Коли ж проголошено згоду і вони довідалися, що коронне військо вертає, знаючи мстивий дух Конецьпольського, почали каятися сього вчинку. Щоб кара з нечисленних провинників не спала на них, немов виконавців того злочину, вони обступили Сулиму й інших учасників злочинної банди, ударили з великими силами на їхні окопи і, стративши тисячу своїх, здобули їхню криївку, зв'язали провідника й інших і з п'ятьма товаришами відіслали його на найближчий сейм. На муках розпитувані докладно оповідали, що вони не знали про ухвалу Речі Посполитої, а думали, що то німці з звичайної своєї гордості поставили той замок на власну руку і, не хотячи пускатися в довгі процеси, порішили помститися за свої кривди не відкладаючи,— отже, прогрішилися, не знаючи постанов через велике віддалення.

Третє оповідання маємо у сучасного «львівського літописця»; воно інтересне передусім як характеристика того, як переломлювалися сі події в поглядах суспільності. Ініціаторами побудування замку виступають тут духовні — се католицька інтрига проти козаків; вони замовили собі будівничого (що заразом виступає і начальником залоги), і той зількома тисячами люду мурував той замок. «Козаки указовали му тоє, же то непотребноє, а тобѣ теж небезпечне тоє обеймати ся чинити, а онъ ихъ не слухалъ, єще хотѣлъ ихъ зневажати. Оны учинивши раду — нѣякій Самуйло Сулима изъ Черкасъ, єще два полковника зъ нимъ, зобравши козаковъ 3000, пошли до него; и такъ напавши августа, скоро заступивши до матки божой, 3 дня, з вечера то до свѣта збили вшистекъ людѣ єго и ноги не оставили, тылько що на чату были выѣхали 15 коней, и ты ся остали. А самого живо взявши напервѣе руки му изсѣкли и за пазуху вложили, а у плюдры (штани) пороху насыпали и поставили у столпа надъ Днѣпромъ и запалили, и порохъ го втыснулъ въ Днѣпръ, и на розсвѣтѣ скарбомъ ся дѣлили куршакомъ, розославши килимовъ килька, а потом, зробивши тоє, поѣхали».

Фактична сторона оповідань «Львівського літопису», звичайно, слабка, але сим разом вона може бути сильніша: коли справді Маріон був оженений у Львові, то тут могли знати про його трагедію більше. І от дата її дуже докладна. Можуть мати своє значення й інші подробиці. Отже, варто піднести, що напад діється незалежно від морського походу і Сулима зветься гетьманом.

Власне, й було б інтересно вияснити тут, де правда — чи напад Сулими був ділом реєстрового війська, чи випищиків і чи се сталося в зв'язку з морським походом, чи незалежно від нього?

Івана Михайловича Сулиму знаємо гетьманом реєстрових восени 1628 р. (див. т. II, р. II. — Ред.). На гетьманстві він був тоді, мабуть, дуже недовго, бо вже весною 1629 року бачимо його ж таки procul negotiis, в ролі управителя одної з маєтностей Жолкевських в Переяславщині: Іван Сулима, що виступає тут в однім процесі в маю 1629 р., був, по всякій правдоподібності, тим самим бувшим гетьманом, і він же, очевидко, виступає знову на чолі козаччини в отсім епізоді 1635 р. (Імені Сулими 1635 р. не називають інші оповідання, крім «Львівського літопису», а ся зве Самійлом, одначе трудно думати, що се був не Іван Сулима 1628 р. — М. Г.). Цікаві подробиці, переказані Радзивіллом, показують, що се був старий ватажок. Радзивілл згадує про його численні походи на ворогів «в Азії» і оповідає, що Сулима мав золотий портрет папи Павла V, а дістав його з такої нагоди, що, здобувши в славній морській битві турецьку галеру і на ній взявши в неволю триста турків, тих турецьких невільників подарував папі і за се сподобився тої папської ласки. Судячи по часам папи Павла V Боргезе (1605—1621 28/1), се могло статися в один з морських походів, таких сильних і частих в середині другого десятиліття XVII в.; правда, з того, що з своїми невільниками Сулима опинився в Римі, можна думати, що се не було результатом морської побіди, як виходило б зі слів Радзивілла, а повстання українців-невільників на якійсь галері в тім роді, як описане в думі про Самійла Кішку (подробиця, що львівський літописець зве Сулиму Самійлом, могла б показувати на те, що його мішано з легендарним Самійлом Кішкою. — М. Г.). Але в кождім разі воєнна минувшина Сулими йде далеко назад і вказує в нім старого і добре знаного ватажка. Ближчих якихось відомостей з 1630-х років про нього не маємо. Його близькість до жолкевських

і становище в році 1628 (розуміється, коли приймати все се за одну особу. — М. Г.) промовляли б за тим, що і в 1630-х роках він справді міг бути старшим, законно признаним. Правда, з тим бували в тих часах і обставинах різні метаморфози: своєвільні ватажки ставали законопослушними, і навпаки. Крім досить побіжної згадки Боплана, маємо ще в однім концепті королівської відповіді козакам в грудні 1635 року згадку про зруйнування Кодака як діло «нереєстрових». Але і ся офіціальна згадка не дуже певна, бо може мати характер пізнішого евфемістичного представлення всупереч дійсному станові фактів, і в другім концепті тої ж відповіді такого протиставлення реєстрових нереєстровим в сій справі нема. Вповні можливо, що Кодак знищило реєстрове військо під проводом свого гетьмана, покладаючи на поблажливість правительства, зайнятого прусською війною, як то оповідає Радзивілл. Поставлення Кодака було фактом настільки небезпечним для всього козацького життя, що не треба було якихось бунтівників, аби використати сю, як здавалося, дуже догідну хвилю, щоб знищити те зловіще гніздо польського режиму. Хоч потім реєстрове військо, боячися за свої голови, малодушно видало польським властям своїх провідників, і всю справу знято з реєстрових і зложено на своєвільників, то кореспонденція короля з зими 1635/1636 рр. вказує, що настрій взагалі козацького війська вважався непевним, тривожним, не те що якихось випищиків; із пізніших згадок Киселя ясно виступає, що видача Сулими була більш результатом підкупства, що посіяло зраду в середині козацтва, а не конфлікту реєстрового війська з нереєстровими своєвільниками (див. нижче. — М. Г.).

Оповідання Боплана, що Кодак зруйновано експромтом при повороті з морського походу, не знаходить собі потвердження в інших джерелах і само по собі містить багато неймовірного і суперечного. Зовсім неймовірно виглядає се представлення, що козаки, вертаючися з моря, несподівано наскочили на Кодацький замок, так що, нібито йдучи на море, ще нічого не чували про Кодак. Морські походи не були так довгі, а заходи коло Кодака мусили потягнутися кілька добрих місяців, і вже в липні Боплан, покінчивши свою роботу, поїхав звідти. Потім — яким чином Кодак боронив Сулимі вернутися з моря на Запорожжя? Хіба обходив Самарою, але сам Боплан каже, що се була рідко практикована дорога, при малих експедиціях, і ледве чи така маленька ватага зважилася б напасти на Кодак.

Радзивілл говорить про морські походи козаків для пояснення мотивів, які привели до побудування Кодака, і нічим не натякає, щоб Сулиму винувачено в такім недозволенім поході, а тим часом, очевидно, се було б також дуже важним обвинуваченням, якби Сулима справді напав на Кодак, вертаючи з походу. Так само і в «Львівському літописі». Отже, сю подробицю про напад з моря краще зіставити на боці, хоч вона і зв'язалася досить тісно в сих поголосках (та й не тяжко се було, коли Кодацький замок ставлено проти козацьких походів). Морські походи діялися самі по собі, були ділом своєвільного козацтва, а зруйнування Кодака коли не виключно, то в дуже значній мірі було, мабуть, ділом реєстрового війська. Покладаючися на прусські клопоти правительства, військо задумало позбутися сих небезпечних пут, які збиралися вложити на життя Низу кодацькі наглядачі, що справді грозили спутати козаччину по руках і по ногах під суворою рукою такого лихого і невблаганного ворога козаччини, яким був гетьман Конецьпольський.

Військо помилилося, одначе, в рахунках, бо саме тоді закінчувалися переговори з Швецією, і Конецьпольський вже вертався на Україну, грозячи кривавою помстою за зруйнування замку, котрого поставлення було, по всякій імовірності, його особистим планом. Старшина, щоб обминути конфлікт із сердитим гетьманом, рішила окупитися головами Сулими й інших головних учасників. Закулісові заходи, що привели до сього, відкриває дещо Кисіль в пізнішій записці, доводячи потребу постійного агента від Речі Посполитої для козацьких справ. Як приклад того, що може зробити такий резидент, він згадує заходи Лукаша Жолкевського по розрухах Сулими: «Що та моя ідея не платонічна, а могла б бути введена в життя, дав тому приклад славної пам'яті п. староста калуський, коли Сулима знищив форт на Кодаку: була тоді така нагода для своєволі, яку тільки собі можна вимислити якнайкращу, і, певно, загорілася б уся Україна; Річ Посполита була зайнята прусською війною, і,

боронь Боже чого, то перше ніж Річ Посполита могла б обернути свої сили сюди, ми б тут на Україні всі погинули. Присутність покійника і шкату́ла, розсипана майже в цілості моїми руками, не тільки стримала сей рух, але й звернула його проти автора». І так страх повороту Конецьпольського, з одного боку, з другого — перекуплення декого з визна́чнішої старшини польськими комісарами — Лукашем Жолкевським, що в сій звістці і в декотрих інших пізніших згадках виступає головним актором в сій справі (Павлюк в пізнішім універсалі (1637 р.) згадував «зрадників військових, котрим обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевського бували; за то товаришів наших повидавали, і не одному уха обтято і заслано на Гадяч валів сипати». — М. Г.), і його помічником Киселем, що, як свій чоловік, ще краще вмів поінтригувати між козаччиною,— дали можність підняти проти найбільш скомпрометованих учасників руху іншу старшину і напустити її на них. Прийшло, очевидно, до якогось оружного конфлікту; натяк маємо в словах Боплана, що «вірні козаки» за наказом Конецьпольського Сулиму «обложили і взяли»; трохи більше каже Обухович, а ще ширше оповідає львівський літописець в формі, очевидно, закрашеній легендою. Він зв'язує сей факт з осіннім сеймом 1635 року, що, мовляв, хотів скасувати козаччину за її своєвільство, але був умилостивлений запобігливістю реєстрових:

«Козаки запорозькі реєстрові, що королю служать, довідавшися, де ті, що поброїли з гетьманом Сулимою, післали до них і казали: «Ляхи хочуть нас бити, прийміть нас до себе, то будемо боронитися вкупі». Ті їм не вірили, боячися зради, та й не втікли від неї! За присягою прийняли їх до свого окопу, а окоп той був дуже сильний! Ті ж учинили зраду з військом, аби їм видали старшину, як не хочуть погинути самі. Довідавшися про се (Сулима з товаришами), самі віддалися добровільно. (Реєстрові), беручи їх, обіцяли: «Не погинете!» А потім, закувавши, відвезли їх до Варшави до короля на сейм».

Ми не маємо змоги провірити певність сього оповідання про таку форму підступу і зради лояльної старшини. Що зрада була, потверджують пізніші козацькі листи, натякають і записки Киселя. Радзивілл, Обухович, Боплан кажуть про оружний конфлікт, як ми бачили. Притім справа не йшла про саму тільки видачу Сулими і його товаришів. Королівська відповідь козацьким послам, що привезли в'язнів, згадує з похвалами, що козаки при свідку, присланім від старости калуського, «своєвільників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забрали». Судячи з сих слів, а також з оповідання Обуховича, можна думати, що ареною подвигів реєстрових була Січ: що там замкнувся Сулима, зачувши про якихось правительствених агентів, присланих по його душу до козаків, там пробував боронитися, але кінець кінцем піддався чи силоміць був ухоплений. Його з п'ятьма важнішими проводирями відослано до Варшави, інших укарано на місці: «уха обтято і на Гадяч заслано валів сипати».

Як толкувався Сулима з товаришами у Варшаві перед судом сеймовим, бачили ми оповідання Радзивілла. «Не прийнято сього викруту і засуджено на смерть, на пострах іншим своєвільникам»,— каже Радзивілл. Багато людей жалувало Сулиму, що він, поконавши стільки разів ворога християнського, турка, і навіть не діставши ніколи рани в битвах з ним, мусить вмирати ганебною смертю. Сам король, уважаючи на недавні служби козаків у прусській війні, шукав способу для оправдання козаків, але судді не хотіли дати полекші. Сулима заявив охоту перейти на католицтво — мабуть, сподівався тим окупити свою голову, а може, й надію йому таку давано, але се не спасло його. Попросив тоді поховати з ним в труну ту золоту медаль, одержану від папи. Стято його, потім тіло розрубано начетверо і повішено на рогах міських мурів — «сумне видовище представлялося», завважує Радзивілл і роздумує над змінністю фортуни, як сей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию ворогам і рука ворожа тоді його не діткнула, тепер мусив простягнути шию катові. Товариші Сулими, більш стоїчні, не шукали ласки зміною віри «і, не вирікшися в схизмі тою самою смертю були покарані».

Львівський літописець записує переказ, що причиною такої суворої кари на сулимівців були присутні посли турецькі, які добивалися кари на козаків, і двох із засуджених випросили для себе. З офіціальної кореспонденції знаємо, що

М. І. Струнников. Тарас Бульба з синами в поході

турецький посол дійсно був свідком екзекуції, і потім на се покликувалося правительство польське на доказ своїх щирих заходів коло приборкання козаччини. Але декого таки помилувано. Се знаємо напевно про проводиря пізнішого повстання Павлюка: коли він підняв повстання, реєстрові з докором згадували, що то «пустив їм на голову того змія» канцлер Томаш Замойський, випросивши його, очевидно, під час суду у Варшаві.

Посли реєстрових козаків, що привезли Сулиму, дістали за свою лояльність милостиву відправу королівську, дня 15/XII н. ст., три дні по екзекуції виданих ними проводирів. З неї довідуємося, що військо, відсилаючи Сулиму з товаришами на суд, заразом занесло скаргу на українських старостів, на різні прикрості й утиски війську від них; далі пригадували за досі ще не заплачені гроші козакам і доповнення реєстру на місце побитих і померлих; нарешті, просили позволення, щоб армату козацьку, вивезену з Запорожжя, можна було розложити на волості по маєтностях шляхетських. Але поза компліментами своїй вірності військо на свої прошення властиво не дістало нічого реального. Король запевняв, що він і перед тим цінив служби козацькі, а тепер тим більше, коли вони себе очистили від усякої солідарності з «своєволею нереєстрових», король був дуже тим учинком засмучений, але, поставивши перед королем провинників, знищивши кіш і човни, військо тепер потішило його. Король поручає на будуче не допускати найменших походів на море, пильнувати Орди і давати відомості про неї. Комісарам своїм, висилаючи до війська, поручить доповнити реєстр і заразом накаже їм розслідити кривди козацькі, які мають від старост ; до них будуть розіслані листи. Щодо платні, то король потішив козаків, що й значна частина коронного війська ще не заплачена; висловив надію, що на свята платня прийде конче. Розложити армату по шляхетських маєтностях рішуче не згодився — козаки можуть поставити її в котрійсь королівщині: в Каневі або в Корсуні.

В такім же дусі писав король в тих днях і до Конецьпольського: посилав на його руки універсали до старост, «про котрі просили козаки», і поручав їх «уживати відповідно до своєї мислі». Для доповнення реєстру наказував вибрати якусь певну і розсудну людину, «котра б, не лакомлячися на хабарі, уважно розглянулася, котрих козаків вписати — не включаючи старих і давніх,— бо в тім побаламутили попередні записувачі і через те найбільш заслужені кинулися до своєволі» (се також цікавий натяк на участь реєстровиків у повстанні. — М. Г.).

■

Комісія, проектована ще торік і тепер знов обіцяна королем, одначе не виїздила. Причина була зовсім проста і звичайна — не було з чим їхати, бо не було грошей на виплату задавнених грошей. Даремно король запевняв козацьких послів, що на різдвяні свята, певно, гроші будуть — їх не було і на великодні. Се вже за чотири роки не виплачені були гроші! Ніяково було перед

козаками по всіх доказах і подвигах їхньої лояльності, та правительство привикло вже до таких ніяковостей! Ще більше відчувало воно свою неспромогу відновити зруйнований Кодацький замок.

Що діяти! З ста тисяч, асигнованих весняним сеймом 1635 року, лише частина була видана на будову Кодака, решта розійшлася на інші потреби; осінній сейм не ухвалив податків, і не було чим тепер будувати замку. Кодацькі руїни лежали, як живий докір козацьким лоялістам, і престиж, «достоїнство» Речі Посполитої болюче терпіло від такої безсильності. Дорога на море лежала по давньому отвором, грозячи правительству різними несподіванками, а серед козаччини підіймалася все густіша хмара на тих провідників, що підвели козаччину під такий поганий учинок супроти своїх провідників, а за се не тільки якихось нових щедрот, а навіть і сповнення найелементарніших обов'язків правительства до козаччини не могли діждатися.

За браком грошей, правительство думало полагодити кодацьку справу так званим натуральним способом, як будувалися подніпрянські замки за блаженних часів великого князя Олександра і Жигимонта Старого. Конецпольський піддав сю гадку, і король поспішився її сповнити. До всіх міст подніпрянських видано універсали, аби з кождого міста і містечка вислано певне число робітників з лопатами і мотиками, скільки визначить гетьман коронний, а також приставлено певну кількість всякого припасу для прожитку залоги — мовляв, скарб то потім заплатить. Для охорони робітників і на залогу поручено гетьманові післати 500 драгунів, а на заплату їм позбирати незаплачені податки з Київського воєводства попередніх літ. На артилерію рішено забрати припаси гетьманські, що переховувалися в Барі, і т. д. Все се були, одначе, речі, які можна було сповнити хіба дуже енергійною воєнною екзекуцією. Обставини змінилися за ті півтораста літ. Старости та державці, привикнувши бути повновласними і безконтрольними володарями королівщин, зовсім не мали охоти прикладатися до виконання королівських чи гетьманських розпоряджень, і Кодацький замок лежав собі далі в руїнах.

Се було тим більше неприємне, що на полудневих границях підіймалася нова буря. Виходила вона з кримських відносин, але близько зачіпала інтереси України і Польщі. Повторялася в досить близьких формах і навіть подробицях історія з перед десяти літ. Хан Джанібек-Гірей за ліниве сповнювання султанських розпоряджень стратив ханство в 1635 році й був вивезений на заслання. Його місце зайняв син Газі-Гірея Інаєт-Гірей. Новий хан, одначе, на пункті відносин до султанського дивану показав себе чоловіком ще менше податливим, ще більше самостійним і гоноровитим. Він хотів фактично привернути Кримському ханству повну незалежність від Порти, вернутися до традицій перед 1479 роком — перед підданням під турка. Його горді плани розпалювало ще більше те роздвоєння, яке в останніх десятиліттях повстало завдяки турецькій політиці. Ногайські татари Буджака (степів між Дністром і Дунаєм), що вважалися підданими кримського хана, під рукою Кантеміра фактично стали вповні незалежними від ханів і, стоячи в безпосередній залежності від дивану, стали вічним пострахом для ханства — дамокловим мечем, який висів над кождим ханом. Заразом своїми нападами в останніх роках на українські землі Кантемір також уївся дуже польському правительству; робив він напади то з турецького наказу, то з власної ініціативи, під час трактатів, і коли навіть хан держався спокійно, не можна було з сього боку бути безпечним. З свого боку, кримці складали все можливе і неможливе також на Кантемірових ногаїв. Через те при останнім трактаті з турками рішено було, що ногаї будуть переведені з Буджака до Криму. Сього добивалася і Польща, і хан. Одначе се не було сповнене. Кантемір сидів собі дальше в акерманських степах і робив напади на українські землі. В парі з сим ішли обопільні заїзди волоських і українських пограничників на Подністров'ї, козаків і панів. І все се служило приводом до дальших обопільних нарікань в дипломатичній кореспонденції, а на тлі сеї політики розвивалася все сильніша боротьба обох орд, Кримської й Ногайської.

З огляду що диван поза уха пускав всі представлення щодо Кантеміра, хан мусив радити собі власними способами і шукав союзників заразом і проти Кантеміра, і проти Порти. В таких обставинах, що так живо нагадували історію Шагіна і Магомета, Інаєт-Гірей звернувся туди ж, де шукали помочі свого часу

його попередники,— до козаків. Перші зносини його з військом козацьким в сій справі мали місце ще восени 1635 року, але в тодішнім пароксизмі лояльности козацька старшина не відважилася братись до сеї справи на власну руку, а пішла по начальству. В листі королівськім 12/XII н. ст. маємо згадку, що «хан татарський закликає козаків на поміч проти Кантемірові», а король відкладає се на розвагу Конецьпольського — позволити чи заборонити їм тої участі в кримських усобицях з огляду, що в тім поході козаки ввійшли на турецьку територію і можна побоюватися з тої причини конфлікту з Портою. Конецьпольський, як можна судити з королівських листів, очевидно, був розохочений такою доброю нагодою, вказував на трудні обставини, в яких опинилася тоді Туреччина, на можливість союзу з Семиградом, так що король, в інших випадках такий жадний війни, сим разом мусив прохолоджувати гетьмана, вказуючи на небезпечність війни з Туреччиною, маючи на собі замість готових засобів тільки безконечні незаплачені борги війську.

Тим часом про хана приходили вісті одна одної привабніші. Писали, що він піддається під протекцію короля, просячи прислати йому козацьке військо, обіцяє різні користі, обіцяє перекочувати до полудневої Молдови і тут служити заборолом для Польщі від Туреччини. Говорили про можливість повороту до Криму Шагін-Гірея, що тоді знов сидів в турецькім засланні на Родосі, і навіть про союз з Кантеміром проти Туреччини.

В правительствених кругах польських було багато прихильників для сеї авантюри. На засіданні сенату 3/VII н. ст. рішено іти слідами політики Жигимонта III: козакам позволити взяти участь в усобиці, але так, щоб правительство польське не було нічим вмішане. Але король дуже скептично брав сі ради, боявся вмішувати в сі справи козаччину і в листі до Конецьпольського 5(VII) радив почекати дальших подій, щоб бачити, які шанси успіху матиме хан.

Кримська спокуса, таким чином, козаччину поки що обминула. Зате тривожні чутки доходили про якісь зносини козаччини з Москвою, котрої становище, невважаючи на тільки що потверджену вічну згоду, будило різні підозріння наслідком усяких пограничних непорозумінь. Весною 1636 року Тарас їздив в Москву «з певним числом козаків», і хоч Москва, як з вдоволенням завважає Володислав, підозріливо прийняла сі козацькі пропозиції, побоюючися в тім якоїсь зрадливої інтриги, то польське правительство все-таки непокоїлося далі. Тривожно прислухалося воно до глухого рокоту козацького невдоволення і боязко роздумувало над можливістю нового вибуху, маючи нечисте сумління за невиплачені гроші, за несповнені обіцянки в справі старостинських кривд і дописання реєстру. Визначений до тих усіх справ комісаром Лукаш Жолкевський не мав з чим їхати, бо грошей все не було. В перших днях мая вислав король до козаків лист, повідомляючи, що гроші вже вислані, але їх все-таки не було. Потім терміном до виплати визначено св. Івана, потім — Ілії (20/VII ст. ст.). Конецьпольський просив Жолкевського конче їхати до козаків, щоб їх заспокоїти. Жолкевський, невважаючи на нездоров'я, поїхав дійсно до Переяслава, але застав дуже грізний настрій між козаччиною, якусь тишу перед зловіщою бурею. Ось як описує він в своїй реляції Конецьпольському:

«Приїхавши 24/VII (14 ст. ст.) до Переяслава, застав панів-молодців дуже тихих, не знаю, одначе, на зле чи на добре готових, бо перед тим від старшого їхнього вийшло кілька універсалів, аби всі зі зброєю і живністю ждали як на війну, скоро тільки дадуть від нього їм знати, та збиралися туди, куди він їм скаже. Одначе згодилися чекати того Іллі і мого приїзду, сподіваючися, що їм привезу принаймні дві плати (за два роки). Та я побачив, що грошей і писаря скарбового не чувати, і побоявся, щоб без грошей мені з тої ради не вийшло якоїсь халепи, та й комісії не вважав можливим відправляти без грошей. Тим часом довідавсь, що вони вже за універсалом старшого почали збиратися до ради, і не мав що іншого робити, як зараз тої ж години написати до старшого, сповіщаючи його, що маю поручення від короля і від гетьмана і жадаю, аби здержалися з тою радою, поки не буде відомості про писаря скарбового або принаймні від гетьмана. І ще не дав він мені відповіді, а тим часом принесено дуже гарячий універсал, розісланий по всіх полках, де суворо, під грозою

смертної кари, наказано всім полкам збиратися як на гвалт і день і ніч іти до армати, а причиною подано, що якісь незносні кривди сталися від воєводича руського в Корсуні. Не знаю, що там властиво сталося, подаю до відомості, що міг вивідатися за той короткий час. Воєводич, приїхавши до Корсуня, поставив, очевидно, свою челядь по домах у реєстрових, а друге — силоміць позабирав маєтності, які досі тримали (не знаю, за яким правом) київські ченці Микільського монастиря: містечко Бужин, Вороні Лози і Пива, котрі він вважає за осаджені на грунті королівськім, і ченців відти вигнав. Що вийде з того їхнього розруху — я ще не знаю. Писав до воєводича, аби не розпалював пожару під таку хвилю, і навіть якби було щось таке незаконне, аби почекав з тим догіднішої хвилі. Писав я і до старшого знову вночі, аби не зважався на ніякі своєвільства, а доніс королеві про ті кривди війська».

При тім Жолкевський, наскільки міг орієнтуватися, мав те враження, що старшина сама дуже не рада рухові, і дуже була б вдоволена, якби прийшли гроші, і, «взявши їх, можна б було сидіти спокійно». Але «чернь» хоче своєволі «сердечно» і рада вхопитися якого-небудь приводу. «Одні бунтують, щоб іти до Києва і на волость і там чекати своїх грошей, бо і коронне військо так робить, як йому не платять; інші ведуть до того, аби йти з гарматою на Запорожжя». Приводом служило, з одної сторони, недодержання стількох обіцянок про заплату, з другої — ті різні кривди від старостів, для котрих правительство нічого не робило, щоб їх усунути. Інцидент з «воєводичем руським» послужив важкою краплею, що, по гадці всіх прихильників козацького своєвільства, повинна була перелити чашу козацької довготерпеливості.

Станіслав Данилович був сином звісного магната, воєводи руського Яна Даниловича, зятя Станіслава Жолкевського. Батько Ян відступив Станіславові кілька своїх держав — випросив від короля передачу їх, в тім староство чигиринське і корсунське, де він сам хандричився свого часу з міщанами (див. т. I, р. VI. — Ред.). Новий староста прикладом батька почав тут приводити до послуху свою людність і не шанував при тім прав козацьких. Львівський літописець оповідає про се з деякими цікавими подробицями, коли не дуже автентичними, то в усякім разі характеристичними для того часу і його обставин.

«Воєводич руський Данилович поїхав з семи стами люду відбирати староство до міст, де мешкають козаки, і казав їм зарівно відбувати підданство, як міщанам, так і козакам. Ті відмовлялися: «Ми-смо люд рицарський, тому сьмо не привикли, бо то нам не звичай, але тя прохаєм: заховай нас з ласки своєї, милостивий пане, бо можем на що вам придатись». А він їм відповів: «Я о вас не дбаю, бо я маю над вас ліпших рицарів». Скоро вони то почули, подякували за мешкання» (заявили, що виходять з його держави до інших осад). Моральна наука з того була така, що, погордувавши козаками, Данилович потім з своїми вояками вибрався на татар і, не знаючи степових доріг, попався в руки татарам, давав за себе величезний окуп, але ті окупу не прийняли, і там він згинув з рук татарських. З тою наукою епізод сей, видко, був дуже популярний на Україні. Нам він інтересний як конкретний образок тих старостинських утисків, які в сих роках стають стереотиповою фразою в устах козаків. І дійсно, сам Кисіль, що за хоробою, а потім смертю Лукаша Жолкевського стає в сім часі головним речником в справах козацьких, свідчить, що старости, і особливо їхні урядники і заступники, давали причину до жалів і нарікань козакам, і для заспокоєння війська, окрім виплати грошей, він вважав конче потрібним видати якісь суворі універсали до тутешніх урядників, «аби заспокоїли козаків в їхніх кривдах».

Під такими вражіннями роздражнення обіймало все ширші круги козаччини, єднало реєстрових з випищиками і піднімало все грізніший протест проти лояльної політики старшини. Кисіль, замість Жолкевського висланий до козацького табору, приїхавши в перших днях н. ст. серпня 1636 року під час рад, які відбувалися з дня св. Іллі, застав уже велике замішання — опозиція брала гору над статочними.

«В перших днях серпня,— доносив він королеві,— став я без грошей в їхній раді, що зложили вони собі в степу над шляхом над річкою Росавою. До реєстрових примішалася вже велика частина своєвільних, і вже наступали рішення — одні шапками кидали (голос давали) йти з гарматою на Запорожжя і потім зараз на море, інші — щоб іти на волость і там грабувати по містах. Коли ж старшина, намовлена мною і почасти заспокоєна, хотіла протяганням часу заспокоїти справу, кінець кінцем вийшло таке, що не припущені до ради козаки вхопили корогву і булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду. Я, ризикуючи життям, зістався при старшині. Кілька разів присилали по старшину; я не пускав її (на чернецьку раду) і наслухався за те різних криків, але таки переломив їх тим; прохолонувши, прийшли вони до старшини. Почали докоряти, що гроші нібито ще в маю вислано, а і в серпні їх не привезено; вказували на свій порядок і послушність: що кілька літ терплять без грошей, занехаявши степ і море, де мали свій прожиток; що вони на братію свою наступали, проступників своєю рукою під меч королівський віддали, а за те і дома мають утиски від урядів і підстарост і гроші до них не доходять».

Киселеві кінець кінцем удалося намовити козаків до того, що вони згодилися відложити справу ще на чотири тижні: «будуть чекати, збираючи тим часом все потрібне на Запорожжя, і за чотири тижні, на тім самім місці буде загальна рада — коли Кисіль на раду ставиться з грошима, а в жалях своїх, які вони підносять на уряди і міста українні, військо буде заскопоєне згідно з королівською обіцянкою, то далі буде триматися порядку; як ні, то всі кинуться на Запорожжя з арматою».

Про се Кисіль здав справу всім, кому треба, але по передніх досвідченнях не сподіваючися вже ані скорого прислання грошей, ані направлення старостинських відносин до козаків, пустився своїми засобами приводити козаччину до спокою, щоб протягнути час. В своїй реляції королеві і в особливій записці, яку писав, лежачи хорий в Печерськім монастирі у приятеля свого Петра Могили, він дуже щиро, докладно й наївно оповів свою «систему» закулісових заходів, підступів і простих фальшерств, якими постарався притягнути на свою сторону старшину і різних впливових між козаччиною людей, промовити до національного почуття статочніших, і кінець кінцем добився деякого відложення ради:

«В справі з Військом Запорозьким такий уложив я собі дискурс в своїй гарячці. Трьома способами треба трактувати ту нерозумну чернь. Старшину — дарунками. Статочних і тих, що доми мають і на них оглядаються,— ласкою. Нагадувати їм про цілість отчини, про вільності, котрими користуватимуться не тільки вони самі, але й потомство їхнє. А диких бунтівників, голишів, що тільки з добичі живуть як орда,— тих стримувати загибіллю, страхом шаблі; бо доводи, пієтизм, віра, вільності, жінки, діти в їхній голові — все се з ними Дніпром пливе. Поділивши так на три частини, трьома методами приступаю до тих своїх непевних побратимів». Або як в іншім листі він се стилізує: «Три речі бачу я в тім війську нерозумнім: перше, се любов до духовних грецької віри і богослужіння, хоч самі вони більше на татар подобають, як на християн. Друге, що у них завсіди більше значить страх, як ласка. Третє, се вже загальна річ: люблять узяти небожата, коли їм щось від кого-небудь може дістатися».

Отже, до пункту першого Кисіль вистарався від митрополита, що він послав до козаків двох ігуменів, «людей проворних і вірних», з посланієм, уложеним самим же Киселем: в нім на всяку ласку просилося, аби в інтересах церкви, якій козаки обіцяли служити і кров свою для неї пролити, не розпочинати бунту, бо він не тільки може принести погибіль і утрату вільностей козаччині, але й церкві велику руїну вчинити; митрополит, отже, грозив неблагословенням своїм, якби козаки рушилися. В такім же дусі, «тими ж інгредієнціями розведений лист», як він висловлявся, виписав до війська і сам Кисіль. Нагадував козакам, що він «в тій же вірі уродився і в ній вік свій кінчить; нагадував «народ руський», з котрого сам походить», і давню приязнь, яку підтримував з козаками, і радив почекати ще до Чесного хреста, а потім післати на сейм ультиматум: або нехай платять як слід і давні вільності забезпечать, або нехай увільняють козаччину від усяких службових обов'язків.

Для постраху тих, кого треба було лаяти, Кисіль скомпонував лист від короля до себе, де король нібито ображається таким недовір'ям козаків до його

королівського слова і грозить, що козаки стратять всі вільності свої, коли підіймуть бунт. Сей лист в копії Кисіль переслав козакам з своїм коментарем. На жаль, менше докладно оповідає про третій метод — як він роздав гроші між впливовішу старшину.

Результатом сих методів Кисіль був вдоволений: хоч чотири тижні від росавської ради вже кінчилися, старший сидів тихо і нової ради не збирав. Старшину Кисіль вважав взагалі добре настроєною. Томиленко, тодішній старший, «простак, але чоловік трезвий і скромний», як він його атестував, чоловік досить пасивний, але щирий, і писар військовий Онушкевич були bonarum partium. Але все сильніше підіймався опозиційний рух під проводом сулимівця Павлюка. Військо, по словам Киселя, сильно вже помішалося — «помішалися в реєстрах і порядках своїх», але кінець кінцем присилка грошей могла б іще все направити — тільки ті не приходили! Кореспонденти Киселя і Жолкевського серед козаків доносили їм про все — «знаю, що в котрім полку діється», заявляв Кисіль. Хвалився, що значну частину війська удалося йому нахилити до терпеливості. «Покладаюся на тих, що взяли потроху — не зрадять». «Колотять черкасці й чигиринці, про котрих можна тільки написати: «nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur» («Нема віри й почуття у людей, що волочаться по війнах» — л а т.)

Старший не позволив везти армату на Запорожжя, і можна було сподіватися, що тим часом промине морський сезон — «час гостини запорозької». До того козакам промовляли до гонору, чутками кримськими, що хан з Кантеміром помирився і йде походом на Україну,— отже, як можна Україну перед татарами лишати!

Та хоч як старшина помагала тягнути справу, «але взяла гору чернь, жадна своєволі». Військо рішило зачекати ще до Богородиці 8 (18) IX, але як доти гроші не прийдуть, то рушать з Чигирина, де стояла армата, на Запорожжя і вважатимуть свою умову з Річчю Посполитою за розірвану через недодержання умов правительством. Привідцею Жолкевський називає Павлюка: «Павлик Бут, що то його п. канцлер випросив, сподіваються, що він зараз стане старшим, скоро прийдуть на Запорожжя, а старшина дуже мало доброго собі віщує, бо ті розбійники явно відгрожуються їм». До того ж походу на Запорожжя намовляли козаків посли від хана Інаєта, закликаючи до походу на Кантеміра. Просили якнайскорше поспішати на Запорожжя і обіцяли гроші і габу роздати зараз, ще перше ніж рушать на Кантеміра.

З гарячковою нетерпеливістю виглядали грошей комісари, щоб не пішли марно всі запевнення, присяги, хитрощі, на які пускалися вони весь сей час. Дарма, могутня держава, невважаючи на всі заходи короля і міністрів, не могла здобутися на тих півтораста тисяч золотих (за два роки), що належало післати для заспокоєння козацьких апетитів. Статочні мусили покоритися.

«Молодці рушили вже на Запорожжя,— доносив Жолкевський. — Мають армату вже в Крилові, чекають переяславського полку. Полки переяславський, канівський, корсунський, білоцерківський почали були відказувати, що без волі короля і гетьмана коронного не хочуть іти на Запорожя; але як старший рушив з трьома полками (місце виглядає на попсоване; може, треба розуміти, що переяславці не хотіли йти на Запорожжя, і ті три полки — канівський, корсунський, білоцерківський — їх чекали, але нарешті рушили, і тоді переяславці пішли. Або старший рушив з іншими трьома полками, а разом з сими чотирма — всіх сім. — М. Г.) і з арматою та з випищиками, котрих буде більше як удвоє проти реєстрових — пішли й сі за ними, беручи з собою дуже багато *лип* (чайок). Міркують, що ледве коли було їх більше на Запорожжі. І то певно, що з першим льодом на весну підуть на море, і на затримання їх не бачу ніякого способу».

Лист сей дати не має, і взагалі досить багата й інтересна кореспонденція комісарів уривається тут на кілька місяців, не даючи змоги докладно слідити за розвоєм дальших подій. Гострого якогось вибуху козацького своєвільства не наступило. Томиленко зістався на старшинстві, при кінці жовтня н. ст. бачимо його в Каневі. Кисіль, пишучи 10/X н. ст., доносить підканцлерові, що козаки ведуть себе скромно, і згадує про своє листування з військовим писарем.

Конецьпольський писав коло того ж часу королеві, що козаків од гострих

Значковий товариш Григорій Гамалія

Стародубський полковник Михайло Миклашевський

виступів стримав страх, аби у них не розложили коронного війська на зиму. Ся прикрість їх, одначе, не обминула, і частина польського війська таки була розложена на Україні та дала привід до пізніших конфліктів.

Нова пригода вийшла при кінці жовтня н. ст., коли король вислав упоминки до хана: козаки не тільки не хотіли дати ескорту королівському гінцеві Дзержкові з тими упоминками через степи, але доконче хотіли ті гроші, післані ханові, забрати на рахунок платні (все ж не заплаченої). Дзержек їздив до Томиленка до Канева з листом Конецьпольського, «писаним ще до злого», віддав його на раді і просив пропуску. Томиленко відповів: «Се не випадає, аби ти їхав з упоминками, поки наших грошей не буде! Має скарб гроші для татар, а для нас не має!» Але справа уладналася, і упоминки пропущено. Особливого заінтересування кримськими справами у козаків тоді Дзержик не завважив. «Козаки, як бачу, не бажають собі приязні з ханом,— писав він. — Часті ватаги посилають за Дніпро в степи, займаючи стада татарські, і тепер Павлюк з іншими пішов, а інші прийшли тепер з добичею». Але слідом наступило між ханом і військом порозуміння, і місяць пізніше, при кінці падолиста н. ст., розсилаючи своє звідомлення на сеймики (визначені на день 9/XII н. ст.), Конецьпольський, віщуючи козацьку своєволю і її наслідком — війну турецьку, писав про козаків так: «Тепер їх кілька тисяч на Запорожжя свобідно пішло і пильно ладять човни, а кілька тисяч іде на службу ханові».

З тих заходів до морського походу не вийшло, одначе, нічого серйозного, звісна тільки маленька експедиція козацька, на якихось восьми човнах, без всякого значення. Не приніс особливих клопотів і козацький похід в Крим в поміч Інаєтові, вчинений під проводом Павлюка; він, щоправда, розгнівав турків і накликав страх нової турецької війни, але польське правительство свідомо рішило само помагати Інаєтові козацькими силами, так що не мало причин гніватися спеціально за сей Павлюків похід. Натомість несподівано прийшло до малого бунту козацького на Україні. Козаки не пустили жовнірів на визначені їм зимові лежі в Корсунщині й поставили армату та почали збирати на неї всякі контрибуції; захопили при тім і частину київської армати. Подробиці і ближчі мотиви сеї ворохобні звісні нам досить мало; те освітлення, яке давала сій події козацька старшина, знаходимо в її відповіді на лист короля, що докорив їм за се, «ніби то ми спустошили Корсунь, поставивши там армату, і чинили наїзди, забираючи хутори». Козаки оправдувалися, що куруківська комісія і гетьман коронний суворо забороняли їм не брати армати на Запорожжя, «на звичайні місця», ані з цілим військом туди не йти, але розложитися з арматою в королівщинах. Тим часом розложено на Україні жовнірів польських, і вони позаймали ті місця, де козаки могли б прогодувати свою армату — коней і слуг арматних; при тім приходиться їм терпіти «незносні

кривди і всякі погрози» жовнірства, а ще вони й за бунтівників удають козаків перед королем.

Лист сей писаний в дуже миролюбних тонах. Старшина, очевидно, пильнувала затерти враження від козацької ворохобні. Ще перед тим, в останніх днях падолиста ст. ст., споряджене було посольство на сейм, з дуже покірними прошеннями. Послами їхали Богуш Гридкевич, Яцук, Савич і Григорій Нужний (не знаю, звідки пок. Костомаров узяв, що послами поїхали сотники Іван Барабаш черкаський і Хмельницький; здається, се переніс він з пізнішого посольства. — М. Г.). Їм даний був наказ поспішати якомога, щоб поспіти на сам початок сейму, що був скликаний на місяць март. Простора інструкція, що заховалася в оригіналі, широко виясняла жалі на українських старост. (Подаю ті жалі в трохи відміннім, логічнішім порядку і гладшім викладі, ніж маємо в сім оригіналі. — М. Г.):

«Не досить того, що наших товаришів повигонювано з маєтностей шляхетських і обідрано, але вже і в королівських не позволяють нашим товаришам мешкати. По королівських містах нашому товаришеві ані купити, ані продати не позволяють, суворо забороняють, а орендарям своїм дають право не позволяти робити ні пива, ні горілки на свою потребу, на весілля і хрестини. Нарушають права і вільності, надані королями, що зіставляли при вільностях козацьких вдів, які лишаються по мужах своїх страчених на службі Речі Посполитої. Яка жалісна се річ! Товариш наш на службі Речі Посполитої згине, а вже другого дня від його вдови заберуть всю худобу та ще й до в'язниці скажуть всадити! Товаришів наших таких, що цілий свій вік стратили на службі державі і зі старості воювати не можуть або й членів своїх позбавлені — старости, не вважаючи на заслуги і старість, їх поневолили, пограбували і під власть свою обернули. Великі кривди маємо, справедливості над винними чинити нам не хочуть, посланців наших, ображаючи і висміваючи, ні з чим відправляють. Чинячи наїзди в своїх суперечках про грунти, повбивали кількох наших товаришів, позабирали у них майно».

«До відчаю приходять люди з того всього, і бачить Бог з неба, яку силу вже прийняла нашого товариства земля Московська: з жінками і дітьми осідають в Білгороді».

Козаки пригадували королеві його обіцянки виплати грошей, не виплачених уже за чотири роки, прислання комісарів для доповнення реєстра і розслідження старостинських кривд — просили прислати таких комісарів, «котрі б мали Бога в серці, а не шукали користей для себе, вписували людей служебних, а не таких, що й не займаються ділом рицарським, а ніхто того не може знати краще, як ми самі». Нагадували про платню до сьомої тисячі, доданої до реєстра, про спеціальну підмогу на армату, стільки разів уже прошену; скаржилися, що державці українські відмовляються давати їм на арматні потреби селітру з майданів і залізо з рудень, як то вони допевнялися «згідно з нашими давніми предківськими звичаями» і т. ін.

Прошення були скромні, тон у високій мірі лояльний. Одержавши потім лист короля з докорами за корсунську аферу, військо вислало згадані вже виснення сеї справи. Правительство чуло себе ніяково. Під ту пору вмер повірник правительства в козацьких справах Лукаш Жолкевський, на ложі смерті обдарований воєводством брацлавським, і при оказії похорону і з'їзду різних достойників і спеціалістів від козацьких справ правительство поручило їм, особливо Киселеві, пролити бальзам на козацькі серця. Козаки обіцяли взяти участь в похороні, а з огляду на спізнення платні обіцяли почекати її ще чотири тижні (реєстр листа з 1/XII. — М. Г.). Здається, при тім відбулася пізніше згадувана корсунська рада «в малім числі» й дуже лояльнім настрої. Рішено було перевести ревізію реєстру, а всякі козацькі жалі й кривди віддати на ласку короля. Вони були переказані посланцями Семеном Скороходом і Михайлом Івановичем, що мали при тім поручення засвідчити королеві покірність війська й оповісти різні клопоти його. Правдоподібно, кримська афера подавала старшині надію, як за часів Шагіна, що сею дорогою напруження буде вигладжене і війна проти Туреччини спільно з Кримом дасть вихід з трудної ситуації.

Далі буде

ІВАН ЗАБІЯКА

У ЧЕКАННІ СПАДКОЄМЦЯ

Про взаємини між В. Горленком і Кулішами

Від того часу, коли полтавський літературознавець Петро Ротач сказав мені, що в архіві Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського є листи відомого культурологічного діяча кінця XIX — початку XX століття Василя Петровича Горленка до Ганни Барвінок[1], я втратив спокій, бо в моєму розпорядженні був лише один лист і той без дати, який повідомляв Олександру Михайлівну про приїзд В. Горленка в село. А тут, можливо, не тільки ниточка...

І от Чернігів... Музей... З нетерпінням чекаю, коли нарешті дадуть папку... Уявлялося: листів буде багато... Яка наївність молодого дослідника!

Переді мною тоненька папочка, і вже знайомий мені почерк: «Глибокоповажана Олександро Михайлівно!..» Так, це Горленко. Яке щастя, що збереглося цих кілька листів і листівок, написаних протягом 1901—1907 років!

Ще є два чорнові листи (написані олівцем) Ганни Барвінок до В. Горленка. Це також цінність, оскільки епістолярії такого плану збереглося всього-на-всього кілька одиниць.

Насамперед хотілося б зазначити, що в даній публікації пропонуються лише фрагменти з листів та окремі коментарі. Василь Петрович, як пристрасний журналіст, писав дуже багатьом людям, і були такі дні, коли надсилав по кілька листів щодня, багатих на інформацію, яка потребує пояснення.

Судячи з того, що збереглося, то листування між В. Горленком і Кулішами розпочалося 1892 року з листа Василя Петровича до Пантелеймона Олександровича. Він писав (уривки подаю у власному перекладі з російської): «Як давніший і постійний Ваш шанувальник і частково сусід, я давно збираюся зробити собі приємність — познайомитися з Вами. До цього часу це мені, на жаль, не вдавалося, нині ж... бажання моє переросло в якусь душевну потребу...» В. Горленко досить високо оцінює творчість П. Куліша і вірить, що настануть часи, коли йому віддадуть належне, гідно оцінять його діяльність... Такий час, здається, настав.

В. Горленко частіше листувався з Олександрою Михайлівною. Напевне, взагалі більше писала вона. Про це можна судити з листів В. Горленка до Б. Грінченка, О. Лазаревського та ін. Ганна Барвінок дбала про ім'я свого чоловіка, після смерті якого лишилося в рукописах багато творів. Хотіла, щоб їх побачив світ.

«...Якщо мені вдасться виконати це моє бажання (заїхати до Олександри Михайлівни. — І.З.),— пише В. Горленко у листі від 15 вересня 1901 року,— то я особисто перегляну у Вас «Владимирію» (поема П. Куліша. — І.З.), щоб якомога точніше порадити про її прилаштування. Я не знаю її змісту. Із щойно прочитаних глав біографії П. О. Шенрока[2] я дізнався, що в «Нови» вона не була пропущена цензурою. Чому? Що в ній таке? Чи пропустить її тепер князь Шаховський (цензор. — І.З.), ознайомлений з рукописом? Єдиний журнал, який, я думаю, взяв би її тепер надрукувати (за обсягом і т. п.),— «Русский вестник» у Москві. (Ясинському вона не підійде, бо в нього, окрім «Искателей счастья», лежить роман Толстого-сина на 43 друковані аркуші; «Исторический вестник» не візьме, як я знаю від Шубинського (обидва на той час редактори періодичних видань. — І.З.); «Вестник Европы» за спрямуванням не підходить; «Русская мысль» — теж. «Север» і газети також не можуть друкувати таку довгу річ. Я знаю редактора (мається на увазі редактор журналу «Русский вестник». — І.З.) і можу Вам повідомити ім'я та по батькові для особистих з ним стосунків. Та чи підходить за змістом і спрямуванням?

Якщо буду у Вас, то все вияснится. Радію дуже завершенню справи із Біблією (переклад українською мовою Біблії П. Кулішем, І. Левицьким, І. Пулюєм і підготовка її до видання. — І.З.).

Уважний читач спостеріг, якою мірою В. Горленко орієнтується в друкованих виданнях. Завдяки його зусиллям деякі рукописи побачили світ. Але це окрема тема.

У вищезгаданому листі читаємо й таке: «Хлопчика я особисто такого зараз не знаю, та скільки є милих дітей, бідних, які будуть щасливі стати вихованцями Вашими. Треба брати красивого, розумного і доброго на Борзенщині, Глухівщині (Воронежі). Невже немає?»

На той час проблема спадкоємця хвилювала не лише Олександру Михайлівну, а й Василя Петровича. Кому передати надбане культурне багатство? Факти переконували, що в громадські руки передавати — однаково, що просто залишити напризволяще. Питання спадкоємства Горленко так і не зміг розв'язати. У 1918 році, коли його садиба належала байдужій до культури людині, весь архів культуролога згорів.

Ганна Барвінок як письменниця добре розуміла, що для подальшого утвердження імені П. Куліша треба здійснити багатотомне видання його творів. І тут не обійшлося без допомоги В. Горленка. Ось що він пише в листі від 13 серпня 1904 року з с. Ярошів-

[1] Ганна Барвінок (справжнє прізвище Олександра Михайлівна Білозерська, 1828—1911) — українська письменниця, дружина Пантелеймона Куліша.

[2] Шенрок В. И. П. А. Кулиш. (Биографический очерк) // Киевская старина. — 1901. — № 2—10.

ки: «Іван Михайлович[3] описав день 27 липня, передав зміст своєї промови і т. п. (Покн що про цей день невідомо нічого. — І.З.). Я вже писав йому відповідь на цей лист. Я докладно виклав йому свої міркування щодо видання і різних його деталей. Чекаю від нього програми видання, з різними питаннями, щоб зараз на них відповісти. Він надішле її декільком особам, які добре знають твори Куліша. Вибір цих осіб зроблений ним досить вдало. Взагалі я думаю, що не можна було знайти кращого і добросовіснішого редактора творів П. О., як Каманін... Він людина скромних звичок і способу життя, небагатий, далекий від літературних спекуляцій і дуже поважає і Куліша, і Вас. Його відповідь я надішлю Вам. Щодо моєї посильної участі порадами і довідками, то я письмово сподіваюся зробити все те, що міг сказати усно. Майже все я вже і висловив у листі до Ів. Мих.

12 тисяч цілком достатньо, навіть якби видання не окупило себе. Я думаю, що кожний том не обійдеться дорожче 700—800 крб. Але видання повинно себе окупити, тобто гроші повинні повернутися. (Витрата на них повинна бути зроблена тільки на 3—4 перші томи. Решту, можна сподіватися, варто видавати на гроші, виручені від продажу перших томів). Треба вміло пустити в хід видання, зчинити галас у газетах, потурбуватися про рецензії та ін. (я буду старатися про це). Та все ж треба мати на увазі і жахливий нинішній час, в який книги... дуже важко розходяться».

В іншому листі (від 8 травня 1905 року) В. Горленко цікавиться: «Коли Каманін думає випускати 1-й том творів П. О.?»

У цьому ж листі ніяк не можна обійти такий факт. В. Горленко розповідає про Ликеру Полусмакову, з якою свого часу Т. Шевченко мав намір одружитися: «До речі, уявіть собі: Ликерія, наречена Шевченка, жива до цього часу. Живе в Царському Селі, плете і продає панчохи. Вона була одружена з перукарем, має 4 дітей, нині вдова. Шкодує, що не вийшла заміж за Шевченка (трохи запізно)».

Як відомо, Ликера через десятиліття після смерті Шевченка усвідомить своє легковажне ставлення до почуттів поета. Спокутуючи провину, вона залишить свою родину, переїде до Канева й оселиться недалеко від могили свого колишнього нареченого...

«Трохи запізно» — це іронічне Горленкове щодо Ликери, стосуватиметься і його самого, коли згадаємо взаємини між В. Горленком і Марією Заньковецькою. Уже на схилі літ вона згадає, що, мабуть, Василь Павлович був єдиною людиною, яка по-справжньому любила її.

«Про Крим,— пише В. Горленко в листі від 14 жовтня 1905 року Олександрі Михайлівні,— треба писати або багато, або нічого. Я був там колись дуже давно. Тепер не впізнав багатьох місць, напр., Ялту. Особливо довго я був цього разу в Бахчисараї, досить цікавому для тих, кому, як мені, подобається Схід. До речі: чи надрукована, як і де можна дістати,— поема Пант. Олекс. «Магомет і...» (якесь жіноче ім'я). (Хадиза. — І.З.). Я казав про неї освіченим татарам (надто милий народ), вони зацікавилися цим і дуже хотіли б перекласти її на свою мову.

Проте повертаюся до основного: чи відбулося і як пройшло відкриття кулішівського музею? Хто був, як усе пройшло, не відмовте розповісти.

У мене ще Ваш рукопис. Перед від'їздом до Петерб. я неодмінно Вам його надішлю. Що Каманін? Чи просуває він хоч скільки-небудь видання?»

Майже через рік В. Горленко знову нагадує про видання творів П. Куліша: «Ів. Мих. обіцяв надіслати програму видання і не надсилає» (листівка від 10 жовтня 1906 р.). Не довелося порадіти Василю Петровичу: перший том побачив світ лише 1908 року, після його смерті.

Останній лист В. Горленка до Олександри Михайлівни, що зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського, хочеться навести цілком. Він короткий, болючий, написаний уже немічною рукою, почерк важко розібрати.

«Спб, 9 квітня 1907 р. Глибокоповажана Олександро Мих. Я важко хворий 4-й місяць, про що не раз писав Вам! Лежу в лікарні і не знаю, коли це закінчиться. Ні про які петербурзькі новини і радості немає й згадки. Всі помисли, щоб удалося поправитися настільки, щоб залишити Петербург! (Шкода) — зараз не можу, даю лише знати [про] себе. [Нерозбірливе слово] буду в селі, не знаю, можливо, ніколи. Бажаю Вам всіх благ. Щиро шануючий В. Горлен[ко]».

Через кілька днів (12 квітня) В. Горленко помирає. Тіло його перевозять на Україну, до Ярошівки (сьогодні с. Українське Талалаївського району Чернігівської області), ховають на козацькому кладовищі поруч з батьком і матір'ю... Цю могилу сьогодні важко знайти в заростях кущів і бур'яну...

У згадуваних чорнових листах Ганни Барвінок до В. Горленка є коротка фраза, написана вже після смерті Василя Петровича: «Співчуваю з приводу смерті Горленка».

Повернімося ще раз до листа В. Горленка Ганні Барвінок від 15 вересня 1901 року: «У Шенрока я зустрів слова П. О., які можуть бути Вам великою втіхою: «Жодна жінка не могла б зробити більше для письменника!» Те ж саме сказав би він і зараз. Жодна жінка не могла б так свято шанувати його пам'ять і більше для неї робити. Мені ще яскравіше видно це після того, як нині я подивився на спадкоємців Гоголя. О Боже, що це таке!»

Ми досить довго були схожими на колишніх невдячних гоголівських спадкоємців і від цього багато втратили. Сьогодні наш святий обов'язок — зберегти все, що лишилося з національної культурної спадщини, і тим самим освятити свої душі на тих стежках і дорогах, на місцях, де ходили, жили й працювали сотні прекрасних, самовідданих синів українського народу.

Чернігів — Київ

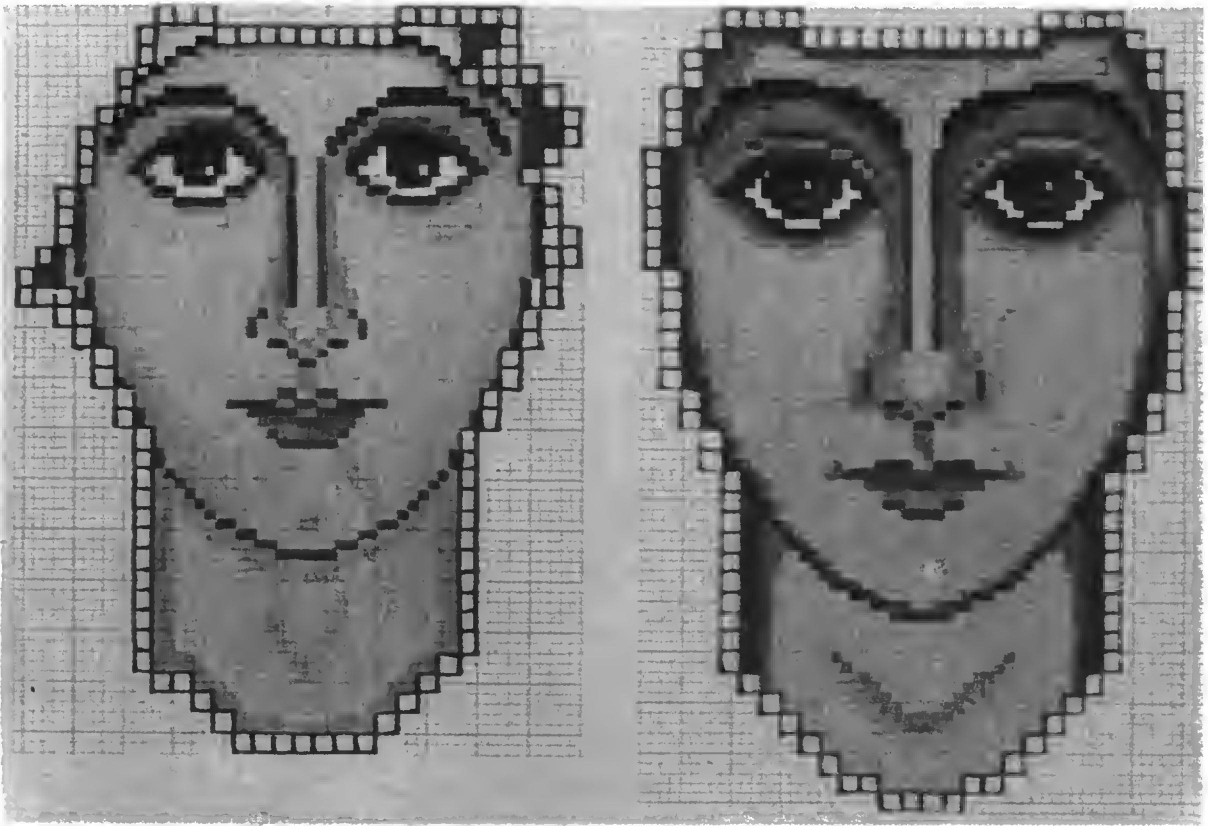
P.S. Висловлюю щиру вдячність директору Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського Юлію Романовичу Коцюбинському за допомогу у підготовці матеріалу.

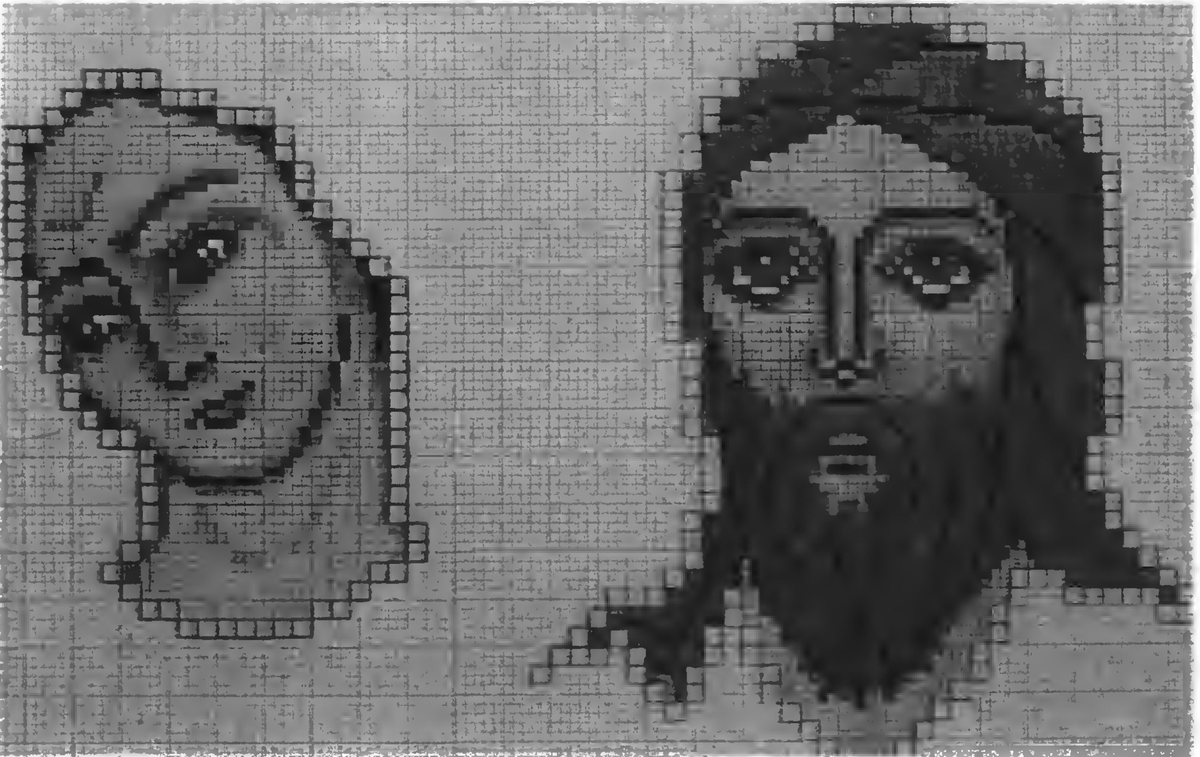
[3] Каманін І. М. (1850—1921) — український історик-архівіст.

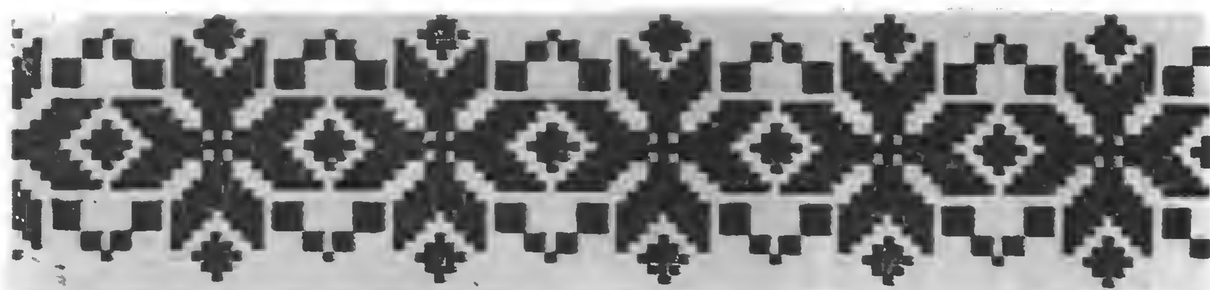
УКРАЇНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ВИШИВКИ ДМИТРА БЛАЖЕЙОВСЬКОГО З РИМА

Започатковані «Вітчизною» у № 7.

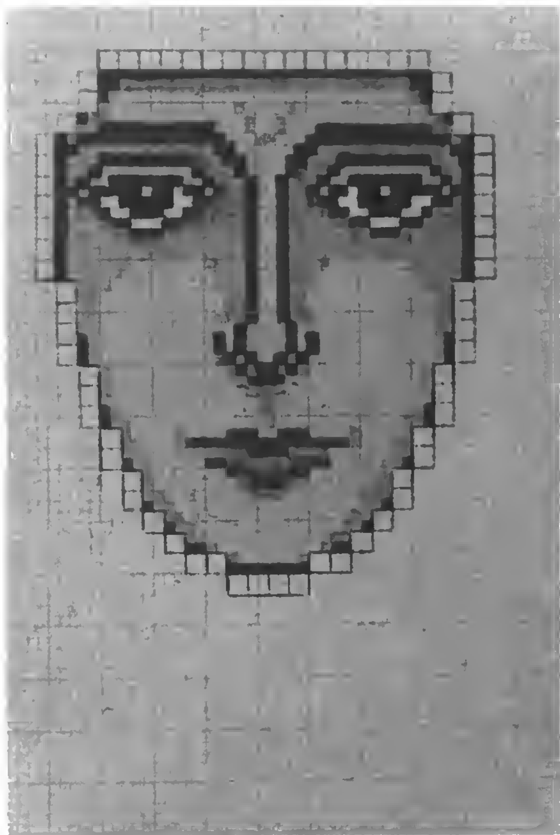

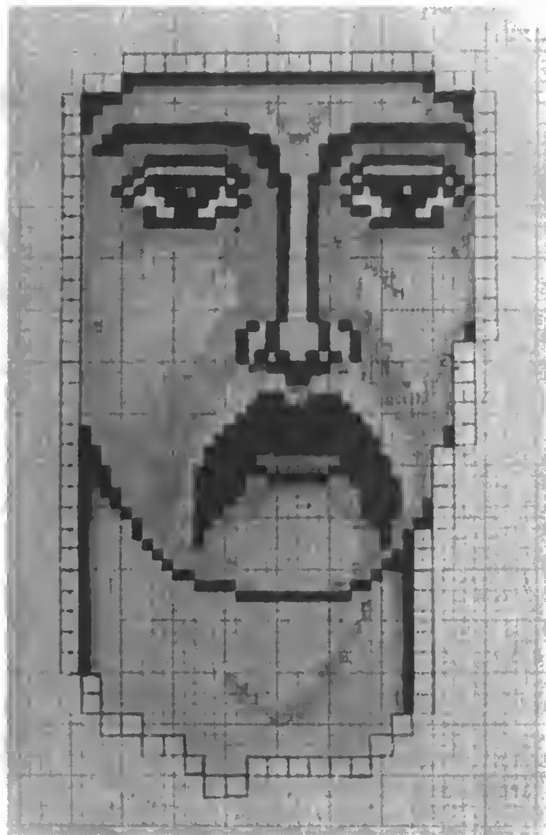

MP
ΘΥ

11

Раф. Багаутдінов. Портрет письменника Івана Дзюби

МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

ДОРОГА ВІД СЕБЕ Й ДО СЕБЕ

Нещодавно Рафаель одержав надіслану з Татарстану книжку Ібрагіма Салахова. Старий письменник, багатолітній в'язень сталінських концтаборів, написав художнику: «Цей роман — останній заповіт твого батька, будь сильним і незламним, як і він. З великою повагою останній посланець твого батька...»

Рафаель знав, здавалося, все. Він розшукав усіх, хто вцілів, пройшовши кола того пекла, хто був там разом з Махмутом Багаутдіновим. З кожним роком їх ставало менше й менше. І ось Салахов сьогодні вже, мабуть, останній із них...

1937 року заарештовано секретаря обкому комсомолу Татарстану Махмута Багаутдінова. В ті дні, коли в катівнях НКВС з нього вибивали свідчення, тобто наклепи на невинних людей, у дім Багаутдінових знову прийшли суворі мовчазні люди. Вони описували все — майно ворога народу підлягало конфіскації. Ця робота зайняла в них зовсім мало часу, бо описувати не було чого. Статки Багаутдінових мало чим відрізнялися від статків найбідніших родин Казані, хоч високопоставлений комсомольський функціонер мав чималу зарплату. Йому щомісяця виплачували законних триста карбованців, а також вручали пакет з не внесеною до відомості тисячею карбованців (це була винагорода за вірну службу режиму, один із тих привілеїв, які вже й на той час поділили суспільство на ситих і голодних).

Отже, підсумки опису: дві фанерні шафи, два столи, стільці (казенні), троє металевих ліжок, вихідний костюм, морська форма (подарунок моряків Балтфлоту за успішну шефську роботу комсомолу Татарстану) й орден Леніна.

Куди ж поділися чималі гроші Махмута Багаутдінова? Вже потім, через багато літ, Рафаель дізнався: батько брав з пакета тільки двісті карбованців. Сто — на утримання сім'ї, сто ділив між двома друзями-студентами, а решту переказував на дитячі будинки. Звичайно, такий альтруїст був у нашому суспільстві просто приречений. Усе, що сталося з ним,— неминуча закономірність. Гинули здебільшого найкращі. Такий закон тодішньої «селекції» радянського народу.

Рафаель читав про ті батькові дні у книжці Салахова:

«— Багаутдінов Махмут, наверх!

— Не можу встати. Ноги зовсім опухли.

— Багаутдінов зовсім не встає,— голосніше сказав хтось із камери наглядачеві.

— Мовчати! — Наглядач аж підстрибнув зі злості. — Повинен устати. Підніміть! Тягніть!

У камері тиша і жодного руху.

— Я вам покажу, контри! — з його рота посипалися матюки».

За його командою до камери влетіли два мордовороти, схопили Багаутдінова й потягли на допит. Минуло кілька годин. Усі в'язні добре знали, що і як відбувається там, нагорі.

«Замок загримів. Зі скрипом відчинилися двері, і когось укинули до камери. Я зсунувся з нар, підняв з цементної підлоги людину.

— Махмуте... Махмуте, це ти?

Він хотів щось сказати, але з рота потекла кров».

І далі з цієї трагічної хроніки:

«Галімджан Ібрагімов помер у тюремній лікарні. Карім Тінчурін оголосив голодовку... Махмут Багаутдінов збожеволів. Минулої ночі розстріляли двадцять сім душ. У газетах з'явилися списки нових «ворогів народу»...»

Слідом за батьком заарештували матір. Як і тоді, прийшли вночі і повели її від дитячих очей у невідомість. Після десяти літ пекла мордовських таборів матері дозволили поселитися в маленькому селі на річці Камі поблизу хімічного заводу, що отруював жовтими задушливими димами все довкружжя й осідав у легенях людей силікозом.

Рафаель майже не пам'ятав матері. І коли побачив її вперше після довгої розлуки аж 1949-го (йому на той час було вже вісімнадцять), то відчув, що між ними стоїть якийсь незримий бар'єр, котрого вони обоє так і не змогли здолати аж до її смерті. Ця молода жінка з густими чорними косами й смолянистими очима, здавалося, прийшла не з його далекого дитинства, а з іншої планети. Вона була зовсім чужа. Зовсім...

Мати теж не змогла зробити крок назустріч синові. Мордовське ув'язнення не минуло для неї безслідно, зламавши психіку (тоді Рафаель ще не знав, що батько теж

збожеволів од тортур, і той 32-річиий Махмут, якого повели з камери иа розстріл, уже мало чим иагадував колишиього секретаря обкому комсомолу Татарстаиу). Мати паиічио боялася всього свого життя до арешту й відчайдушно від иього відмежовувалася. Воиа ще вийшла заміж. Вітчим, якого Рафаель жодиого разу ие бачив, пішов иа війиу, попав у полои, а далі, після иімецького коиційтабору, був переправлениі до коицтабору радяиського. Воии мали троє дітей і померли водиочас 1980 року. Це був світ, майже ие дотичиий до світу Рафаеля. Світ далеких і чужих людей, про яких казали, що воии доводяться йому близькими родичами.

Рафаеля і його старшого брата Рема після арешту матері також було взято під коивой — діти ворогів иароду вже ие иалежали ні батькам, ні самим собі. Їх відправили до дитячої трудової колонії аж на Кіровоградщину. Ось за яких обставин він уперше ступив иа українську землю. Йому тоді заледве ми469уло шість літ.

Почалося довге життя в иеволі. Життя, сповиеие голоду, холоду, прииижень і зиущаиь старших і дужчих. Сьогодиі, згадуючи все те, дивується: иевже все те справді було з иим? Картиии з пам'яті разюче иесумісиі з картииами иа його полотиах, з усім оточеиням. Невже то справді віи иа відстаиі п'яти десятиліть стоїть за колючим дротом, стрижеиий під иулівку дистрофік, і голодиим поглядом дивиться сюди, иа иього, художиика Рафаеля Багаутдіиова. На сивого, шістдесятирічиого, оточеиого увагою сім'ї і друзів. І — ие голодиого.

Тоді, скільки пам'ятає себе, ходив з опущеиою головою. І ие тільки від тягаря всього, що впало иа вутлі дитячі плечі. Його погляд жадібио вишукував иа землі все, що могло стати їжею.

...Рафаель розповідає меиі все це стримаио і без болю (час залікував пам'ять), іиколи в його словах иавіть спалахує легка саміоронія, але я легко доуявляю все иим ие сказаие, бо читав повість Аиатолія Приставкіиа «Ночувала хмарка золотава», здається, всуціль зіткаиу з невигойного болю тих дитячих душ, яким судилося пройти такий же, як і Рафаелеві, страдиицький шлях.

У колоиії був свій иеписаиий кодекс честі: билися до першої крові, лежачого вже ие чіпали, в поєдниках заборонялося використовувати будь-які предмети, тільки — кулаки; иавіть удар иижче пояса був иедозволеиим прийомом. Якщо хтось порушував ці закоии, йому влаштовували «темиу»: одягали мішок иа голову й товкли гуртом. Тоді вже можиа було бити й иогами, й чим попало. Як бачимо, в цьому світі, обиесеному дротом і високими мурами, було трохи чесиіше, аиіж там, у суспільстві, що боролося з ворогами иароду і, як гадало, успішно будувало соціалістичиий рай.

Малі в'язиі використовувалися иа сільськогосподарських роботах, працювали в слюсариій майстериі. Були в колонії також швейиий цех і чоботария. Дитячі руки тут експлуатували, як могли. А в газетах і по радіо повторювалося: діти — єдиний привілейоваиий клас у Країиі Рад...

Теплого червиевого дия иад колоиією прогули літаки з чорииими хрестами иа крилах. Війиа. Дітей погнали рити окопи й траншеї. Чи й треба казати про те, як вони, малолітиі й кволі, иадривалися, вергаючи лопатами землю! Коли в небі з'являлися иімецькі літаки, діти тікали в кукурудзу — їм здавалося, що воиа може захистити від куль.

Не згодилися для иаших військ усі ті укріплення — тотальний відступ не припинявся. Поспішно евакуювали й колонію. Найменших (серед иих і десятирічиий Рафаель) поставили, аби ие загубити, в голові колоии. Воии йшли і йшли, вибивалися з сил, зиемагали, але ззаду иапирали старші. І колоиа повільио, мов велика гусінь, повзла иочами по дорогах Украіии. Вдеиь ховалися від иімецьких літаків у лісах. А иочами їм присвічували пожежі сіл і міст.

Отак, пішки, воии здолали тисячі кілометрів й опиииилися иа Півиічиому Кавказі. Голі, босі, тижиями не вмиваиі. Без будь-яких засобів до існуваиия. Доводилося красти й жебрати. Іиакше пропали б. Потім, коли настала весиа, земля сама змилостивилась иад голодиими — з землі полізла зелеиь; зиов евакуація — фроит иаближався до Кавказу, иімці рвалися до иафти. На відкритих платформах дітей перевезли залізиицею до Махачкали. Рафаель иа все життя запам'ятав, як на них иесподіваио иалетіли иімецькі літаки. Бомби рвалися поряд з платформами. Німці скидали й діряві металеві бочки, які летіли до землі зі страшиим ревом, иаводячи иа дітей жах, аж душу від того судомило й вивертало иутрощі.

Малий і хирлявий хлопчик ие розлучався з киижкою Брема «Життя твариии», якою иагородили його в колоиії за сумлiииість у иавчаииі. Навіть евакувався з Бремом, хоч той фоліаит був иелегкою иошею. Під час одиого із иальотів воиа загубилася. І коли сьогодні Рафаель бачить таку киижку в когось вдома чи в бібліотеці, йому здається, що це саме та киижка, що воиа вижила після всього разом з иим і тільки иедавио воии розлучилися...

Голодиих, иапівголих, їх везли на баржі до Красиоводська. П'ять діб страждали від иеймовіриої спраги, иіхто ие здогадався забезпечити дітей водою. Потім «телятиики» (так иазивалися вагоии для перевезеиия худоби), в яких колонія перекочовувала аж у Киргизію. Зиову без хліба й води. На стаиціях, якщо поїзд зупиииявся хоч иа хвилииу-другу, воии висипали з вагоиів, иалітали иа базари, хапали все підряд і під лайку й прокльоии торговців мчали до ешелоиу, иа ходу стрибали в поїзд.

У малеиькому киргизькому селищі діти побудували із самаиу житла, обгородили територію дувалом і розгориули там своє господарство. У колоиії були і кузия, і столяриа та слюсарна майстериі, і стадо корів, бараиів, свиии. Ці діти (більшість із них вийшла з сімей «ворогів народу») трудилися, мов каторжаии. Мабуть, ота иеймовірна Рафаелева витривалість у роботі (може по дваиадцять-чотириадцять годии не виходити з майстериі!) звідти, з тих далеких, уже мовби ие його див. Очевидио, існує якийсь прихованиий захисиий механізм пам'яті, бо воиа виштовхує із себе те, що може иазавжди отруїти людииі існуваиия, підкосити її.

Коли скіичилася війиа, Рафаелеві вперше

за всі ці рокн всміхнулося щастя. Внхователька, вона ж і вчнтелька літературн, що була родом із Кнєва, вніжджаючн з колонії, забрала із собою його брата Рема, в якому побачнла майбутнього художннка (він малював, і всі захоплювалнся його малюнкамн). Завдякн днпломатнчному такту й наполеглнвості Надії Валентннівнн (прізвнща її Рафаель не запам'ятав) усі формальності, пов'язані з Ремом, швндко було залагоджено, і невдовзі він став учнем однієї з кнївських художніх шкіл.

Рафаель добре пам'ятає той день, колн одержав лнст од брата з Кнєва. Той наказував: відпрошуйся в начальства колонії і їдь сюди...

Був 1947 рік.

Його відпустнлн. Він поїхав назустріч невідомому.

Отже, обндва Багаутдіновн виявнлнся, як показав час, талановнтнмн художннкамн. Щось їм було дано, як кажуть, од Бога. Чн, може, як стверджує Рафаель, од батька. Бо він був напроднв артнстнчною людною: грав на всіх інструментах, умудрявся, працюючи секретарем обкому комсомолу, вчнтнся на вечірньому відділенні консерваторії по класу скрнпкн. І снна назвав зовсім не татарськнм і не російськнм іменем — Рафаель, що, звнчайно, засвідчувало його мнстецькі снмпатії. Але про все це Багаутдінов-наймолодший тоді, звнчайно, не думав. Він ще багато чого про себе й батька не знав, не навчнвся аналізуватн закономірності жнття. Жнв, мовбн за рефлексамн. Не осмислював, не планував — рвався з неволі.

...Бідовнй хлопчнна з невелнчкою сумою грошей у кншені прнйшов на вокзал, купнв квнток і сів у поїзд. Грошей внстачнло на проїзд до четвертої порядком станції. Дав їх хлопчнні однн із внкладачів колонії. А ще обдарував Рафаеля торбннкою дешевнх цукерок (на той час неабняка розкіш).

Жнття в колонії внробнло в ньому до містнчного пронкнлнве відчуття людей. Досить перекннутнся з кнмось словом — і Рафаель уже знав: добра це людина чн ні. Отак він безпомильно й внрахував тітоньку-провіднкцю, яка, можлнво, такн пожаліє його. Розказав: ось така в мене снтуація. Візьміть, мовляв, до кінцевої станції мені квнток, а я вам дам за те цукерок...

Жінка зітхнула: «Кудн тебе подінеш?! Візьму квнток. А цукеркн твої разом їстнмемо з чаєм». Ще й сухарямн підгодовувала, по голові гладнла, аж незручно малому стало, бо не знав, як од того поводнтнся — і сльозн на очі самі набігалн, і соромнвся тітчнної ніжності, бо сам собі вндавався вже страшенно дорослнм і холов од думкн: якбн в цю мнть хтось із колонії побачнв його — засміяв бн.

І в той голодний, жорстокнй час зустрічалося на його шляху чимало добрнх людей. Особлнво жінок. Можлнво, те й наклало назавждн печать на його жіночі портретн — він поетизує жінку. Всі жінкн на його портретах (а їх дуже багато) не тільки вродлнві; в нмх неодмінно добрі очі. В кожнім погляді світнться щось материнське.

Отак і опннився він у Кнєві, в інтернаті для обдарованих дітей, заснованому клопотаннямн Павла Тичнни. Вчився старанно.

Раф. Багаутдінов. Роки мовчання Анни Ахматової

Вже сьомнй клас (а почннав тут з п'ятого) закінчив круглнм відмінннком. Рем — його незаперечннй художній авторнтет — внзнав здібності молодшого брата, якнй в усьому ступав його слідамн: художнє учнлнще, художній інстнтут, ранні успіхн в кннжковій графіці (за днпломною спеціальністю Рафаель — графік). Здається, доля схаменулася, і він тепер матнме сатнсфакцію за все згорьоване й голодне днтннство. Безтрнвожні кнївські дні, перші гонорарн, що вндавалнся йому просто казковнм багатством. Світ стояв у його очах прекраснм і безпроблемннм.

У Кнєві Рафаель знову почув українську мову. Згадав чуті колнсь на Кіровоградщині пісні — це трнмалося в пам'яті. Колонія, правда, забрала в нього рідну мову, згадувалнся лнше якісь окремі татарські слова. Вонн з братом спершу намагалнся говорнтн між собою рідною. Але за це з нмх кепкувалн ровесннкн, а то й ультнмативно внмагалн, абн спілкувалнся тількн російською. Вонн змушені булн підкорнтнся. Серед цих знедоленнх дітей траплялося багато жорстокнх, які навіснілн від люті, постійно шукаючн нагодн розправнтнся з іншнмн, трнмалн в чорному тілі всіх, хто був неслов'янського походження. Вонн в колонії вважалнся нібн ннжчою расою. Це додавало новнх образ і прнннжень.

Але все те було тепер далеко від неповторннх кнївськнх каштанів, художннцькнх майстерень і запальннх дискусій про долю світового мнстецтва. Юнак, мабуть, уже й не днвувався з того, що жнття може бутн й щаслнвнм.

Рафаель успішно закінчнв художній інститут і невдовзі став відомнм книжковнм графіком. Майбутнє стелнлося перед нмм рівною дорогою благополуччя. Почннає пробуватн себе в жнвопнсі, бере участь у чнсленннх вмставках. Уже реабілітовано батька, відшукалнся в Казані родичі. Всі вонн кажуть, що Махмут Багаутдінов міг бн

за всі ці роки всміхнулося щастя. Вихователька, вона ж і вчителька літератури, що була родом із Києва, виїжджаючи з колонії, забрала із собою його брата Рема, в якому побачила майбутнього художника (він малював, і всі захоплювалися його малюнками). Завдяки дипломатичному такту й наполегливості Надії Валентинівни (прізвища її Рафаель не запам'ятав) усі формальності, пов'язані з Ремом, швидко було залагоджено, і невдовзі він став учнем однієї з київських художніх шкіл.

Рафаель добре пам'ятає той день, коли одержав лист од брата з Києва. Той наказував: відпрошуйся в начальства колонії і їдь сюди...

Був 1947 рік.

Його відпустили. Він поїхав назустріч невідомому.

Отже, обидва Багаутдінови виявилися, як показав час, талановитими художниками. Щось їм було дано, як кажуть, од Бога. Чи, може, як стверджує Рафаель, од батька. Бо він був напродив артистичною людиною: грав на всіх інструментах, умудрявся, працюючи секретарем обкому комсомолу, вчитися на вечірньому відділенні консерваторії по класу скрипки. І сина назвав зовсім не татарським і не російським іменем — Рафаель, що, звичайно, засвідчувало його мистецькі симпатії. Але про все це Багаутдінов-наймолодший тоді, звичайно, не думав. Він ще багато чого про себе й батька не знав, не навчився аналізувати закономірності життя. Жив, мовби за рефлексами. Не осмислював, не планував — рвався з неволі.

...Бідовий хлопчина з невеличкою сумою грошей у кишені прийшов на вокзал, купив квиток і сів у поїзд. Грошей вистачило на проїзд до четвертої порядком станції. Дав їх хлопчині один із викладачів колонії. А ще обдарував Рафаеля торбинкою дешевих цукерок (на той час неабияка розкіш).

Життя в колонії виробило в ньому до містичного проникливе відчуття людей. Досить перекинутися з кимось словом — і Рафаель уже знав: добра це людина чи ні. Отак він безпомильно й вирахував тітоньку-провідницю, яка, можливо, таки пожаліє його. Розказав: ось така в мене ситуація. Візьміть, мовляв, до кінцевої станції мені квиток, а я вам дам за те цукерок...

Жінка зітхнула: «Куди тебе подінеш?! Візьму квиток. А цукерки твої разом їстимемо з чаєм». Ще й сухарями підгодовувала, по голові гладила, аж незручно малому стало, бо не знав, як од того поводитися — і сльози на очі самі набігали, і соромився тітчиної ніжності, бо сам собі видавався вже страшенно дорослим і холов од думки: якби в цю мить хтось із колонії побачив його — засміяв би.

І в той голодний, жорстокий час зустрічалося на його шляху чимало добрих людей. Особливо жінок. Можливо, те й наклало назавжди печать на його жіночі портрети — він поетизує жінку. Всі жінки на його портретах (а їх дуже багато) не тільки вродливі; в них неодмінно добрі очі. В кожнім погляді світиться щось материнське.

Отак і опинився він у Києві, в інтернаті для обдарованих дітей, заснованому клопотаннями Павла Тичини. Вчився старанно.

Раф. Багаутдінов. Роки мовчання Анни Ахматової

Вже сьомий клас (а починав тут з п'ятого) закінчив круглим відмінником. Рем — його незаперечний художній авторитет — визнав здібності молодшого брата, який в усьому ступав його слідами: художнє училище, художній інститут, ранні успіхи в книжковій графіці (за дипломною спеціальністю Рафаель — графік). Здається, доля схаменулася, і він тепер матиме сатисфакцію за все згорьоване й голодне дитинство. Безтривожні київські дні, перші гонорари, що видавалися йому просто казковим багатством. Світ стояв у його очах прекрасним і безпроблемним.

У Києві Рафаель знову почув українську мову. Згадав чуті колись на Кіровоградщині пісні — це трималося в пам'яті. Колонія, правда, забрала в нього рідну мову, згадувалися лише якісь окремі татарські слова. Вони з братом спершу намагалися говорити між собою рідною. Але за це з них кепкували ровесники, а то й ультимативно вимагали, аби спілкувалися тільки російською. Вони змушені були підкоритися. Серед цих знедолених дітей траплялося багато жорстоких, які ненавиділи від люті, постійно шукаючи нагоди розправитися з іншими, тримали в чорному тілі всіх, хто був неслов'янського походження. Вони в колонії вважалися нібито нижчою расою. Це додавало нових образ і принижень.

Але все те було тепер далеко від неповторних київських каштанів, художницьких майстерень і запальних дискусій про долю світового мистецтва. Юнак, мабуть, уже й не дивувався з того, що життя може бути й щасливим.

Рафаель успішно закінчив художній інститут і невдовзі став відомим книжковим графіком. Майбутнє стелилося перед ним рівною дорогою благополуччя. Починає пробувати себе в живописі, бере участь у численних виставках. Уже реабілітовано батька, відшукалися в Казані родичі. Всі вони кажуть, що Махмут Багаутдінов міг би

Раф. Багаутдінов. Іванна

пишатися своїми синами. Обидва знані на Україні художники.

У ті роки Рафаель не раз ловив себе на парадоксальній двоїстості почуттів. У Києві він до болю тужив за далекою Татарією. А в Казані раптом брала його гостра нудьга за Києвом. Колись, будучи в Казані, ввімкнув радіо. Звучала пісня «Їхав козак на війноньку...», і його душу, мов струмом, ударило болем. Ця пісня була улюбленою в усій колонії, вони майже щодня співали її. Минуле наздоганяло його час од часу, проривало захисні бастіони пам'яті. Чи, може, воно просто причаїлося і непомітно для Рафаеля жило в ньому, несподівано озиваючись зболено й гостро.

Він уже давно збагнув: душа його, певно, назавжди розчахнулася навпіл. Одна половина її належить Україні, друга — Татарії. Очевидно, дуже рідкісний випадок у людській психології. Саме таким підсумком обернулося його химерно покручене драматичне життя, в якому на самім початку стоїть зі сльозами в очах обнесене колючим дротом дитинство.

Він уже бачив у снах і мріях свою першу персональну виставку, мав що показати людям. А тому був певен: йому буде не соромно перед ними. І тут знову впали важкі випробування. Художник Рем Багаутдінов несподівано для всіх виїхав до США, наполохавши легіон високопоставлених чиновників од культури. Хтось — і не один! — мав суворо відповідати за те, що не розгледів у ньому потенційного емігранта. Але найбільше дісталося Рафаелеві — брат же. Було кого розіпнути. І розпинали. Отже, як і колись: родичі завжди винні найбільш і їх треба нещадно карати. Виявляється, за ці десятиліття на світі змінилося дуже мало, хоч високі урядові керівники врочисто відреклися від тієї епохи, яка забрала в Рема й Рафаеля батька, матір, дитинство...

Буквально за один день як відрізало всі замовлення видавництв, закрито дорогу на виставки. Рафаель опинився в похмурій ізоляції і без засобів до існування. Та ще тягали його у всякі серйозні інстанції, де допитувалися: «Як же це сталося?» І — чи він знав, що брат готується накивати п'ятами аж за океан. Терпляче пояснював: не знав, бо справді не був утаємничений у Ремові плани, для нього це теж стало великою несподіванкою. А на запитання: «Як же це сталося?!» — доведений до відчаю несправедливістю звинувачень, вигукнув: «Може, це ви самі в тому винні?! Якби не розстріляли нашого батька, якби не заарештували матір, то цього ніколи не сталося б!» Нікому з тих «інтерв'юерів» не сподобалась та фраза, ніхто не побачив у ній ніякого резону. А самому Рафаелеві вона ще більше ускладнила існування.

Отже, було оголошено анафему. Він ніби переставав існувати. Художник Рафаель Багаутдінов був на світі, але його начебто не було. Випробуваний сценарій розправи над митцем. Головним режисером таких драм і творчим натхненником був сумнозвісний секретар ЦК Компартії України Валентин Маланчук.

Рафаель мав змиритися зі своєю долею. Але несподівано в ньому з'явилося так багато від того маленького, вивезеного з Казані хлопчака, який захищав себе від старших і дужчих у колонії, готовий був умерти, а не піддатися, вистояти проти будь-кого. Його тримав тоді на білому світі лише дух, більше ніяких сил у цьому виснаженому, туберкульозному хлоп'яті з тоненькими ручками й палючим поглядом не було. Настав час, коли Рафаеля навіть перестали чіпати ровесники. Вважали за краще не мати справи з «чокнутим» (так назвали його в колонії), бо він накидався на кривдника і пускав у хід зуби, нігті, наче в'юн, звивався всім худеньким тілом, випорскував із набагато дужчих рук і ніколи не благав порятунку; вже навіть притиснутий до землі, здавалося б, геть розчавлений, умудрявся боляче вкусити нападника за ніс чи за вухо й вирватися. Його рятувало в колонії не тільки заступництво старшого брата; з тих гірких і голодних літ він навчився за всіх умов відстоювати себе сам, не сподіваючись ні на чию допомогу, й ніколи ні перед ким не капітулювати. Він ніс у своєму тендітному тілі дух непокори й загострене почуття справедливості й не розгубив їх на дорогах життя.

Тепер обставини були набагато сильніші за нього. Він нічим не міг допомогти собі порятуватися. Знав: анафема ця надовго або й назавжди. І вже навіть не йшлося про те, що художник Багаутдінов буде захований од людей. З гіркотою думав, де взяти для сім'ї гроші. І в часи його творчих успіхів жили не на широку ногу, а тепер, коли тобі вже п'ятдесят, хоч іди наймайся вагони розвантажувати. Кілька разів навідувала його думка про самогубство, але утримало від цього почуття відповідальності: на кого залишить сина? Сам ріс без батька, й од думки про те, що осиротіє його син, ставало нестерпно боляче. Син не повинен повторити його долі.

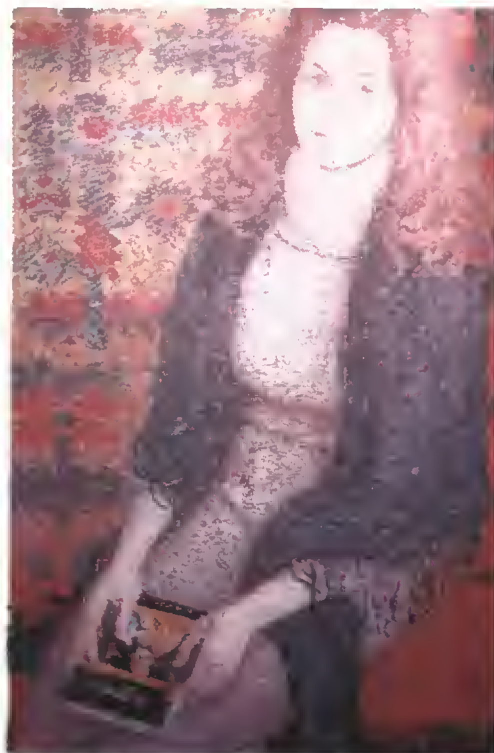
А потім він сказав собі: чому я так драматизую те, що мене «закрили»? Здібностей моїх ніхто не забрав, отже, я й надалі лишаюся художником і над цим ніхто не

владеи, цього ніхто не відбере. І заприсягнувся собі, що кожну картину писатиме на межі сил. Ніякої гонитви за грошима не буде, бо гроші просто не світять йому ніде. А скільки художників у цій гонитві загубили себе. В них усе на продаж, усе зроблено для негайного збуту і без справжньої напруги сил. Чимало з тих, хто подавав такі надії в інституті, навіть не мають що запропонувати на виставку. Їм просто ніколи написати те, чим би були хоч трохи задоволені, бо всі зусилля поглинали випадкові підробітки, що стали непомітно головною метою життя.

Отже, він тепер має вдосталь часу. А час — капітал художника. Треба тільки ним дорожити. У богему з усіма її неодмінними ритуалами Рафаель ніколи не грався — йому не треба було відникати від виснажливого застілля чи «водіння кози». Відпала потреба бігати по видавництвах у пошуках приробітків — їх однаково не буде. Його щоденния обмежилося тільки домом і майстернею. Жили фантастично ощадливо. Дружина не ремствувала, вона розуміла ситуацію. Рафаель писав, що душа бажала і як хотів. Не відчував, що за спиною в нього стоїть виставком із його дикими, примхливими вимогами й побільшувальними лінзами недоброзичливих очей, які уважно вивчають картину, звіряючи її з приписами соціалістичного реалізму й шукаючи, чи не явив де-небудь у ній свій ідейно ущербний лик котрийсь інший «ізм». Мабуть, так безтурботно творить мелодію співучий птах, який анітрохи не зважає на своїх слухачів чи їхню відсутність і не клопочеться тим, що оскільки мистецтво в нас належить народові, то воно повинне бути таке просте й зрозуміле, що в ньому все до кінця може розчовпати навіть товстолобий чиновник, який за своїм духовним цензом такий близький до нього, як, скажімо, орангутанг до астрономії.

То було нове народження Рафаеля Багаутдінова. Сталося воно завдяки внутрішній свободі, дух якої відчув у собі. Справді дорогоцінний фактор, що про нього багато інших могло тільки мріяти. Тепер, переконував себе, час працює тільки на нього. Кожну картину писав, ніби це остання в його житті робота, отже, він повинен її написати сильніше, аніж може; не дозволяти собі жодного натяку на розслаблення духу. Саме тоді і було створено портрети Рембрандта, Цвєтаєвої, Ахматової. Довго працював над полотном «Останній автопортрет Тараса Шевченка». Далі — «Пам'яті братів Тютюнників», цикли картин за українським і татарським фольклором. Їх ніхто не бачив, окрім кількох близьких друзів, які інколи вечорами приходили до нього в майстерню і казали йому підбадьорливі слова. Більше нічого вони для художника зробити не могли.

І раптом якогось дня він відчув, що ідеологічна крига скресла. Це сталося тоді, коли Маланчук перестав бути головним ідеологом республіки. Дзвінок із видавництва «Радянська школа» — просять проілюструвати книжку. Дзвінок з «Радянського письменника» з аналогічною пропозицією, з «Дніпра». Виявляється, його не забули. Знову жадібно взявся за книжкову графіку, бо і знудьгувався за нею, і конкрет-

Раф. Багаутдінов. Портрет Тетяни Андрущенко

ний заробіток був для дому більш ніж до речі.

А потім була його виставка в Будинку художника. Так звана перша персональна. Він представив на неї стільки картин, що колеги дивувалися: коли ж устиг їх написати? Все було як у кіно: ціла товкотнеча біля картин, захоплені відгуки, автографи... До цієї ролі він виявився психологічно не готовий, хоч потай мріяв про неї навіть у свої найчорніші дні,— Рафаель не міг прибрати вигляду забронзовілого метра і знехотя вицiджувати з себе дорогоцінні для молодих художників сентенції. Він або щиро, з юнацьким запалом пояснював свої задуми, манеру, сперечався, або нітився й болісно переживав, коли хтось не міг зрозуміти його.

Подібний успіх в багатьох випадках — це своєрідний шок для митця. Не всім щастить спокійно його пережити. Декому так запаморочує голову, що людина перестає відчувати під ногами землю, а це може обернутися багатьма прикрими моментами. Рафаель не втратив відчуття реальності і лишився тим, ким був до виставки. Тільки ще глибше впевнився, що стоїть на правильному шляху.

Мистецтвознавець Валентина Рубан тоді писала: «Тривожний сполох епохи вчувається в бентежно-бунтівливих силуетах величезних дзвонів між казковою пишнотою бань у картині «Поетеса Марина Цвєтаєва». Синь високого неба, де «купола горят» і «колокола звонят», стає ще пронизливішою, немов наражаючись на червоні сплески дахів за дерев'яними глухими огорожами, і від цього ще трагічнішою видається тендітна фігурка поетеси. Подих далекого часу, його особливий ритм і плин вгадується в далеких обрисах високих арок, у поєднаннях золотаво-рожевих, блакитно-бузкових тонів у картині «Джерело натхнення Сандро Боттічеллі». Чарівна сила мистецтва, що перетворює земну і звичайну жінку на прекрасну богиню, стає змістом життя і юного Боттічел-

лі, і старого Рембрандта. Тут мнстецтво — джерело душевннх снл і моральної краси людннн...»

Рафаелів Боттічеллі юний і сповнений передчуття. А Рембрандт — старий, хворий і втомлений. Він пережнв свою славу. Його майстерню спустошують набіги кредиторів. Здається, попереду метра вже ие жде иіщо, тількн смерть. Його постать сумна і самотня у иапівтемній майстерні з важким вологим повітрям. Але свічки ще горять, його рука ще трнмає пензель, він пише иову картиину. Його дух не впокорений життєвими бідами. Сучасиикн Рембраидта не знають і ие підозрюють: він безсмертиий.

Рафаель, певно, й сам не спостеріг цієї закоиомірності. Він пише мнтців у иайдраматичніші хвилини їхиього життя. Тоді, колн обставини дійсиості ламають і топчуть цих людей, але дух митців виявляється сильнішим за їхиій час і всі його обставиии. Воин належать не своєму часові; воии належать тільки вічності. Багаутдінов шукав у иих підтримкн і зиайшов її. Духовиа енергія великих не зникає з їхиьою смертю. Воиа увіходить у тих, хто виутрішньо готовий її прийняти. Хто ие потонув на дні мнрської суєти, а жнве, мовлячи словамн поета, «на рівиі вічннх партитур».

«Помітиою віхою в розробці теми творця,— пнсала В. Рубан,— стало полотно «Останній автопортрет Тараса Шевченка». Мотив вікна, що иемов відгороджує, замикає світ страждань і борінь поета, відчутно драматнзує образ великого Кобзаря. Знову, як і в попередніх творах, перед глядачем майстерия художннка, цей остаиній жнттєвий притулок. Тінь і світло, простір і замкненість, реальні предметн і предмети-тіні, відбнткн иа мокрнх шнбках високого вікиа академічної майстерні — композиція полотна трнмається иа зіставлениях-контрастах, які посилюють асоціативиість усього образного ладу. Творчість наднхає смертельио хворого Шевченка, додає йому силн. Дух його не зламанні. З перших кроків і до останнього подиху він Мнтець, творчість якого є вічно прекрасним зразком відданості та боротьбн за щастя Людннн. Митець, для якого ідеалом стало «освещеииое счастьем лицо человека».

Він довго йшов до цієї картиии і боявся її — про Шевченка, мабуть, уже все сказано. Може бутн ще одна ілюстрація відомого, ще одне «обов'язкове» полотио, яке «щось розповідає» про поета. І тількн. А жнвопис — це не «розповідь». Жнвопнс — те, що ие скажеш більше иічнм. Кілька років виношував ідею, навіть уже хотів було відмовитнся від неї. Та потім його осяяло: треба «надатн слово» самому Шевченкові, а поряд написатн його портрет. Отак і з'явилася своєрідиа цитата — на полотні глядач бачить останній автопортрет Шевчеика і самого поета, народженого візією Багаутдінова. До речі, до такнх цитат Рафаель став вдаватися часто, бо це дає змогу варіюватн образ портретованого, знаходячи в ньому нові змістові глибннн. Такнй хід народнв картину «Присвята М. Врубелю». «Цитати» й алюзії зазвучалн й в інших полотиах.

Після київської виставкн була Казаиь. Трнвожно Рафаелеві туди їхалося. В пам'яті неясннми плямами виступили обличчя, які бачнв у далекому дитннстві. Він не прнгадував людей, котрнм вонн належать. Погано прнгадував і себе тодішнього в батьківськім домі. Звнчайно, йому було зовсім не байдуже, як спрнймуть його виставку в Казані.

На внставку прнйшло чимало літніх людей, які добре пам'ятали його батька. Їхиі слова були для Рафаеля иайдорожчі з-поміж усіх рясннх похвал. А якогось дня з'явився в залі чоловік, якого Рафаель упізиав одразу. Це Бакн Урманче. Мабуть, кожеи татарии знає його. Скульптор, живописець, графік, архітектор, ученнй, письменннк — важко злічитн всі сфери діяльиості, в якнх він заслужив внсоке визиання. Ким тільки ие назнвають його: татарським феноменом, духовннм аксакалом нації, патріархом культури...

Баки Урманче, виявнлося, вже багато чув про цю внставку й внрішнв сам побачити те, про що було сказаио стільки захоплених слів. Він довго ходнв серед картин, вдивлявся, завмираючн перед деякнмн. А потім, колн почалося обговорення внставки, Урманче мовнв слова, які соромиться повторюватн Рафаель Багаутдінов: «Віднині мн знаємо, що Татарстан має ще одного великого художннка...»

А Рафаелева душа вже рвалася иа Україиу, додому...

Йому хотілося знову опниитнсь у своїй майстерні — не звик до такої уваги і втомився від метушні, від такої кількості людей і гарячих емоцій. Зрозумів, що його стнхіямн назавжди стали тнша й самотиість. Він ніколн не нудьгує наоднниці з собою. Ніколн, бо життя таке коротке і ще так багато він поклав собі зробити.

Кожен, хто прнходнть до иього в майстерню, днвується, що в цій невелнчкій кліточці стількн картин. Від того вона здається зовсім крихітною. Адміністрації Спілкн художників доля Багаутдінова, як водиться у нас, покн живий художиик, байдужа. Десяткн великнх полотен, прнставлені одие до одного ескізи, натюрмортн. Невже все це иаписала одна людниа? Рафаель на такі запнтання теж днвується: я ж, мовляв, увесь час працюю, то щось мав устнгнути...

Показує прийшлнм портрети письмениииків: Євген Гуцало, Олег Чорногуз, Іван Дзюба, Світлана Йовенко — у кожному він побачнв те, що міг побачитн тількн він. Дехто днвується: і схожі, і не схожі...

Ніяк не хочуть внзнатн за художннком право бути саме художником, а не фотографом. Забувають, що в одиій і тій же людині жнвуть десяткн — колн не сотні — різннх, часом зовсім не схожих поміж себе, істот. Мнтець одкриває їх одну за одною і вднвляється, хто ж із них найголовиішнй, найістотнішнй для цієї людннн. Часто це нагадує зрнвання добре приношених масок, які ми вважаємо за справжні обличчя людей. А справжні бувають там, углнбині, приховані від неуважного ока. В портретах Рафаель дає своє — справді концеитроване — враження про людину. І характерна закономіриість: він не пнше будь-кого; тількн тих, хто йому чнмось імпонує. Отже, своїмн портретамн він багато розповідає нам і про самого себе. Не тількн про своє розуміння людей, а й про ставлення до ннх, оцінку їхніх якостей.

Раф. Багаутдінов. Купави

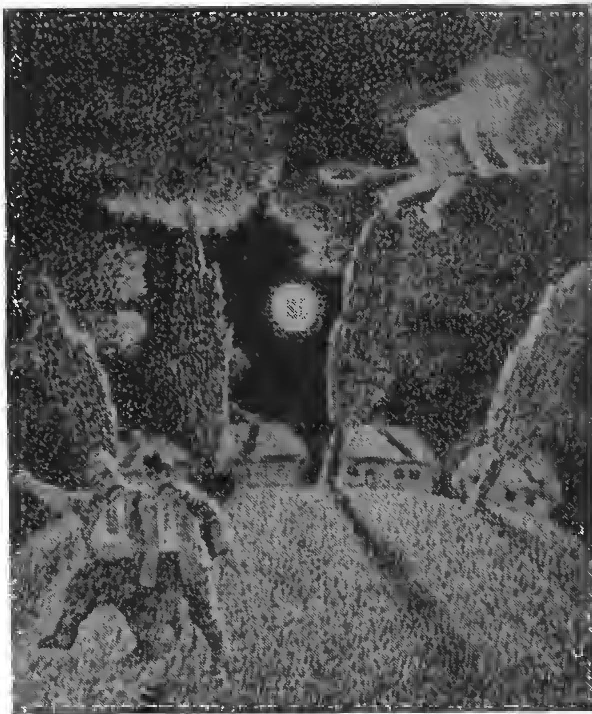
У світ міських вулиць і людських облич він часто виходить як мисливець на полювання. Був час, коли виловлював поглядом кожну жіночу усмішку. В Рафаелевій колекції їх були вже тисячі. А тої, яка йому потрібна, все не знаходив. Потім подумалося, що її «чистої» в природі, може, й не існує. Він повинен ту усмішку створити. Закінчував тоді картину «Солоха». Пишнотіла гола жінка в химерному будуарі, оточена хтивими обличчями чоловіків (один знеможений бідака причаївся під ліжком — тільки туфлі його визирають). А вона переможно дивиться з картини, анітрохи не бентежачись, що відкрилася вам такою хижою і ненатленною. Зрештою, про це не може бути й мови, оскільки глядацькі асоціації спрямовані зовсім в інше — слідом за авторовою «підказкою». Нагорі зліва — невеличка книжкова полиця. Там стоять томики Гофмана, Булгакова, Апулея, Гоголя. Ця служниця Ероса народжена зі слів тих письменників. Художник здійснив «переклад» на свою мову. Основа картини літературна, але він зумів утекти від літературності, від «розповіді».

А усмішку для Солохи Рафаель знайшов, перебравши в своїй колекції всі бачені в жінок. Він її вивів, як формулу. Власне, та усмішка й зробила володарку рубенсівських форм Солохою. Усмішка її і зваблива, і загадкова, і хижа, і водночас безпорадно-незахищена. Можна довго дивитися на неї — і знаходити новий зміст. Усмішка Солохи змінила й вираз очей. Вони різні, кожне дивиться по-різному. Одне, заохочувально примружене, знущається з глядача, збиткується з нього. Друге аж світиться беззахисною цнотою — от і збагни суть цієї істоти, в якій усе так примхливо й нелогічно переплелося, поєднавши непоєднуване.

Всі художники всіх поколінь поставали перед одвічною загадкою Природи в жінці. У Рафаеля то щось набагато більше, аніж проблема суто філософська. Можливо, тут має першинне значення глибоко підсвідомий потяг до джерела материнського тепла, якого він майже не пам'ятає. Тільки якісь неясні спогади, що напливають у душу теплою хвилею. Але — ніяких конкретних деталей. Чи забулося, чи й не було того. Принаймні повірити в те, що було, справді важко. І він у тому зовсім не винен. Причини такої невіри далеко поза ним і поза родинним вогнищем Багаутдінових. Про них завжди легше судити на рівні абстрактних категорій, коли це перетворюється в філософський диспут, а от коли йдеться про твоє обікрадене життя...

У тих, хто не спостерігав за роботою Рафаеля і раптово побачив, скільки в його майстерні полотен, може скластися враження, що він відставляє вбік ще не просохле полотно й одразу ж накидається на нове,— інакше, коли б він усе це встиг? Устиг, бо живе рідкісним навіть для художників, особливим життям. Справді — як анахорет. Кожен вихід на люди не рядова подія. А буквально кожній картині передує довгий процес її народження в уяві. Деяким задумам — роки. Майже про кожну з них можна було б написати цікаву, сповнену парадоксальних перипетій «біографію».

Ось, скажімо, щойно завершено роботу, присвячену Василеві Стусу, про яку мистецтвознавці скажуть, що тему тут вирішено в символіко-метафоричній манері. Високо над землею здіймається хрест, а на ньому — розіп'ятий Поет. Останні життєві сили вже полишили його, але обличчя його ще світиться прозрінням мислі, з якою він зустрів свою судну годину. Відсвіт цієї думки проступає

Раф. Багаутдінов. Місяць уповні

крізь заплющені очі. Багато треба думати, щоб її розгадати. І кожен розгадуватиме по-своєму, оперуючи своїм соціальним і духовним досвідом.

Намірившись писати цю картину, Рафаель думав не тільки про Василя Стуса і не тільки про всіх його безіменних побратимів, бо тема її для нього дуже особиста. В неї входили і батькова доля, і Рафаелеве дитинство, регламентоване охоронцями й колючим дротом. Він мав своє вистраждане право про все це сказати. І йому справді було що сказати.

Стус на хресті як устрелений птах, що вже ніколи не злетить. А внизу під ним море охоронців з вівчарками. І — непогасні свічки, що горять серед тріскучих морозів і хуртовин, серед собачого гавкоту. Їх, як надію, не здатне погасити ніщо на світі. І доки вони горітимуть, доти для людей не все втрачено в цьому жорстокому світі, який убив Поета.

Рафаель знову й знову переписує картину. Ось, здається, її вже остаточно завершено, можна ніколи не повертатися до полотна. Там, як мовиться, нічого ні додати, ні відняти. І все ж художникові щось не дає спокою. Може, треба переписати обличчя охоронців? Чи не надто вони безликі? І сам собі відповідає: але ж я не хочу бачити в них індивідуальностей, вони — маса, символ. А чи не задуже абстрактно виписаний хрест? Може, варто трохи конкретизувати дерево, з якого він зроблений? Ні, тоді він відволікатиме всю увагу на себе, розмиється враження від Поетової фігури, особливо ж — од його обличчя.

Десятки таких запитань постають перед художником, і він сперечається сам із собою, переконує себе. Інколи, розповідає, картина приходить у сни, і він раптово прокидається, з нетерпінням жде ранку, щоб побігти в майстерню й дивитися на неї, шукати вад. Інколи повертається до робіт і через рік, і через два, переписує їх. Жадання абсолюту самовираження не дає спокою, спалює сумнівами. В нього одна-єдина заздрість на світі — до тих художників, які завжди задоволені собою.

З тривогою розповідає, що в Києві планується його нова виставка (тоді, коли буде опубліковано цю статтю, вона вже, очевидно, відкриється). Рафаель у сумнівах: що для неї відібрати? Адже зробленого на три таких виставки набереться. Отже, жорсткий конкурс виставкому, що складається з однієї особи — з Рафаеля Багаутдінова.

...Запрошую тебе, читачу, на цю виставку.

А коли будеш на ній, подумай про непросте життя художника.

І це, вірю, допоможе тобі краще збагнути його полотна.

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Вітчизна» («Отчизна»).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник. На украинском языке.
Учредитель Союз писателей Украины.
Зарегистрирован Госкомитетом УССР по печати. Серия КП, № 94.
Издается с 1933 года.
№ 8, август 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радянськый пысьмэннык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 20.05.91. Підписано до друку 12.08.91. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 21,75 обл.-вид. арк.
Тираж 29051 прим. Зам. 01250081. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Раф. Багаутдінов. З татарського епосу

Раф. Багаутдінов. Солоха

Анонс «Вітчизни»

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Незабаром розпочинається передплата «Вітчизни» на 1992 р.

Наступного року журнал має намір, зокрема, опублікувати:

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ. СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО.
Історичний роман.

Напружений, гостросюжетний твір, сповнений героїки й небезпечних військових пригод, які випали на долю одного з найславетніших борців за свободу України у XVIII столітті.

МИКОЛА РУДЕНКО. ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ.

Катастрофічна помилка Маркса привела нашу країну на грань економічного краху. Книжка виходила лише у США.

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ.
Спомини з часів української революції (1917—1921).

Революція і громадянська війна очима генерал-хорунжого УНР. У Радянському Союзі публікується вперше.

ЛЕОНІД НЕВІДОМСЬКИЙ. К-577 — ЦЕ Я.

Сталінські маршрути вісімнадцятирічного «ворога народу»-комсомольця: миколаївська тюрма, томські, марійські, колимські концтабори. 16 років ув'язнення, принижень, страждань — про все це записки колишнього зека.

У наступному номері про творчий шлях відомого українського живописця М. Глущенка

М. Глущенко. Ромен Ролан. 1932 р.

✦

«ВІТЧИЗНА» — це романи, повісті, оповідання, гострі соціально-політичні нариси, публікації з архівів і спецсховів — на вашій книжковій полиці.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «ВІТЧИЗНУ!»

1 КРБ 90 КОП (по передплаті — 1 крб. 50 коп.)
ISSN 0131-2561. Вітчизна. 1991. № 8. 1—208